

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

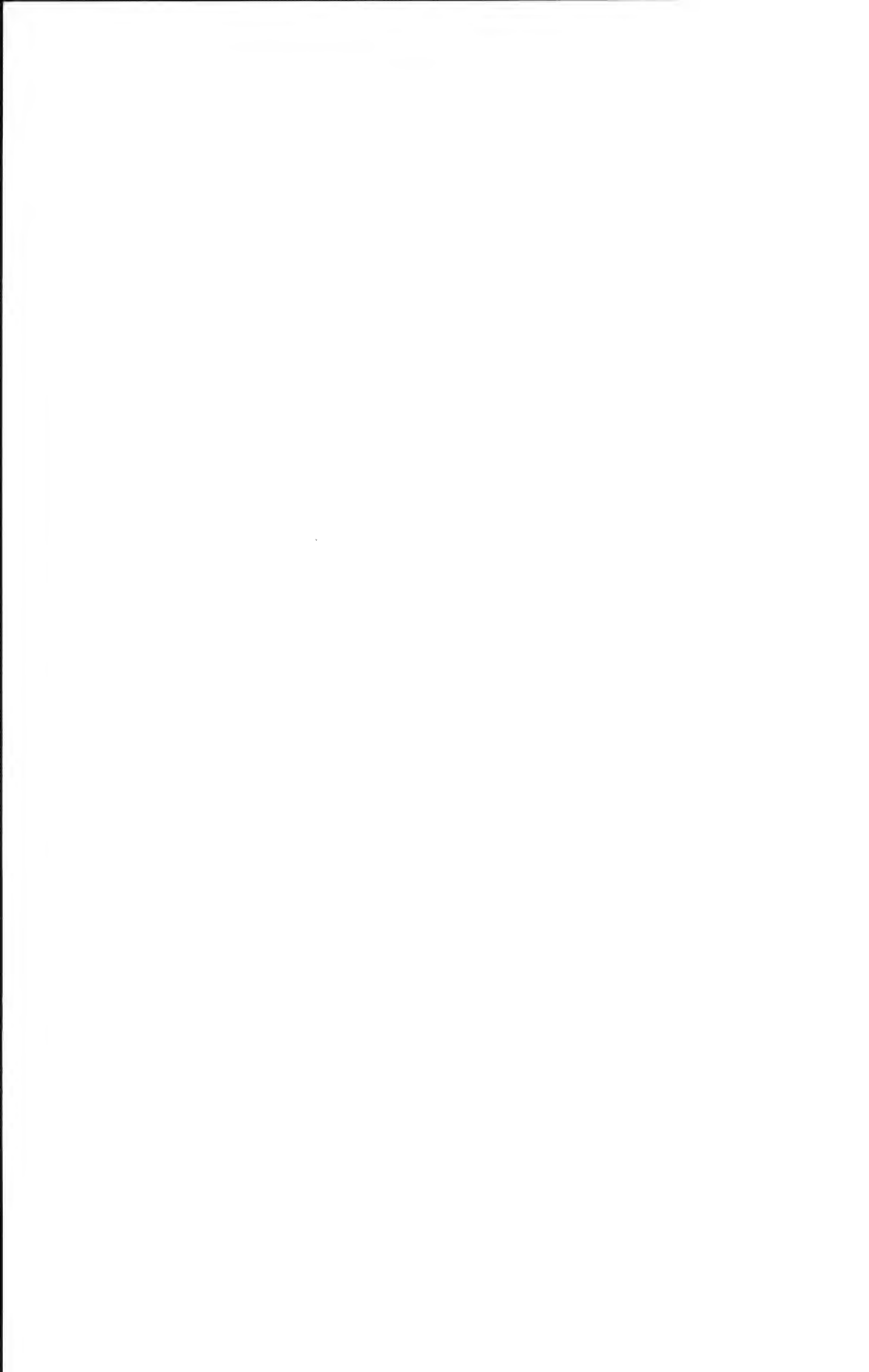
UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXV 1971

INHOUD

	Blz.
1. Brieven van Hendrik Conscience, III, door GILBERT DEGROOTE	5
2. De bouw van de Nederlandse zin – Een kritiek op Paardekooper z'n groepen ww-patroondelen, door G. DE SCHUTTER	93
3. Het mollewerk van een Gents geneesheer uit de Patriottentijd, door Dr. L. ELAUT	117
4. De slangwoorden van Nederlandse afkomst in het Amerikaans, door Prof. Dr. MARRON C. FORT	135
5. Van gedroomd minnen tot ons dwaze bestaan. De noodlotswerking in het werk van Louis Couperus, eerste deel, door Dr. MARC GALLE	141
6. Kallikratês van Samos, Admiraal van Ptolemaios II Philadelphos, door HANS HAUBEN	195
7. Tekst en context als uitgangspunt van een moderne literatuurwetenschap, door Prof. Dr. C. NEUTJENS	215
8. De „Infinitief pro Participio”. Een verschijnsel uit de Duitse syntaxis, belicht vanuit het Nederlands, door Prof. Dr. J. P. PONTEN	229
9. Het treurspel „Absalom” van René De Clercq, door Prof. Dr. LIEVEN RENS	245
10. Faustus Andrelinus en Erasmus in het Parijse humanistenleven rond 1500, door LIEVE TOURNOY-THOEN	271
11. Jean Paulhan als estheticus, door Dr. EUGÈNE VAN ITTERBEEK	287
12. Het ontstaan van de Grote Raad onder Filips de Goede, door Prof. Dr. JAN VAN ROMPAEY	297
13. Errare Humanum est. De roman als ontwerp van de moderne mens, door Prof. Dr. B. F. VAN VLIERDEN	311
14. Naar een herwaardering van Fronto's Cicero-kritiek ?, door R. WAUTERS	327
15. Enkele aspecten van het 16de-eeuwse Brugs van Willem Weydts, door Dr. R. WILLEMYNS	345
16. De inspiratie wordt door een leegte voorafgegaan, door DIRK WILMARS	357
17. Werkzaamheden	369
18. Ledenlijst 1971	379

Brieven van Hendrik Conscience, III *

uitgegeven

door

GILBERT DEGROOTE

101 - *Aan J. Van Praet*

Maetschappy¹ &

Antwerpen den 7 Augustus 1852

Den heere Van Praet², Minister van het Huis
des Konings,

te Brussel.

Heer Minister,

Ten gevolge eener beslissing onzer maetschappy nemen wy de vryheid, ons tot UE te wenden, met het verzoek dat het UE gelieve eene Kommissie onzer leden in verhoor te ontvangen³, ten einde uwen goedwilligen raed te vragen over het doel der zending waermede zy door ons is belast geworden.

De Maetschappy *Voor Tael-en-Kunst* stelt zich voor, op woensdag 25 dezer maend⁴ een groot Letterkundig- en toonkundig feest te geven en poogingen aen te wenden om dit feest vereerd te zien door de tegenwoordigheid Hunner Hoogheden den Hertog van Brabant & den Graef van Vlaenderen, die denzelfden dag in onze stad den Wedstryd der Regatten gelieven by te wonen⁵. Onze erkende verkleefdheid aen Z.M. den Koning, en aen zyne doorluchtige zonen⁶ laten ons hopen, heer Minister, dat UE ons met een welwillend antwoord zult begunstigen.

Heer Minister,

Uwe ootmoedige en verkleefde dienaers
Namens de Maetschappy

Daer onze Maetschappy u deze vragen toerigt met het voornemen om alle moeite in te spannen tot de opluistering van dit regt nationael feest, onzen zeer beminden koning en deszelfs doorluchtige zonen aen geboden, zoo hopen wy, myne heeren, dat UE onze aanbiedinge met goedwilligheid zult aenveerden.

Namens het Bestuur der Maetschappy
Voor Tael en Kunst

[Conscience]

P. S.

[...] Daer onze Maetschappy woensdag van Kermis, een groot

* Zie *Handelingen Kon. Zuidnederl. Mij*, XX (1966), bl. 99-127 : inleiding ; XXI (1967), bl. 109-233 : brieven 1-100.

Nationnael feest in uw Lokael geeft, nemen wy de vryheid, UE. een duizendtal lantaerns tot versiering van voormeld feest in leening te verzoeken.

102 – *Aan P. Génard*

16 Oogst 1852

Vriend Genard ¹

De Raed der Akademie heeft besloten dat er, aengaende de Grafsteenen, aen het Gemeente-Bestuur zal geantwoord worden ingevolge het verslag der Kommissie waervan de h^r Directeur Wappers deel maekte. De h^r Wappers zegt my dat hy u dit verslag ter hand heeft gesteld of dat gy het opstellen moest en hy belast my u te verzoeken hetzelve ten bureele der Akademie te zenden op dat het my mogelyk worde de beslissing des raeds uit te voeren.

In afwachting van een spoedig antwoord, vriendelyken groet
Conscience

103 – *Aan M. De Vries*

[Antw. 17 Aug. 1852]

Goede vriend De Vries ¹

Ik ben dezen avond ten 7 ½ in uw hotel geweest : ongelukkiglyk waert gy er niet.

Morgen kan ik niet uitgaen dan in den namiddag ; dringende bezigheden beletten het my. Daer ik niet weet wanneer en hoe laat gy in uw hotel zult komen moet ik het wel verlaten ; want in onze maetschappy ² is myne tegenwoordigheid onontbeerlyk.

Indien het u mogelyk is koom dezen avond in onze Maetschappy, gy zult er vele vrienden aentreffen. Ik blyf er minstens tot 11 ure. Het lokael onzer maetschappy is in de Meirsteeg. Doe het toch ³ !

In haest
Conscience

104 – *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 4. September 1852.

.... Früher schon hätte ich Ihnen geantwortet, aber ich bin so sehr beschäftigt mit der Abfassung meines neuen Werkes ¹, dass ich es von Tag zu Tag verschoben habe, um den Faden meiner litterarischen Gedanken nicht zu zerreißen. Jetzt ist mein Werk beinahe vollendet ; man hat den ersten Bogen desselben bereits gedruckt. Es ist dreimal so gross als „der Geizhals“ ². Ich denke, dass es wohl Beifall finden wird. Wenn Sie die Probefolgen zu erhalten wünschen ³, so belieben Sie mir ein paar Worte zukommen zu lassen ; ich werde mit meinem Verleger ⁴ darüber sprechen. Ihre Übersetzung des Gierigaerd (Geizhals) hat mir sehr gefallen ; ich bin Ihnen sehr dankbar für Ihre grosse Aufmerksamkeit...

[Conscience]

105 - *Aan G. Wappers*Académie Royale
d'Anvers

Anvers, le 4 Octobre 1852

Monsieur le Directeur ¹

M^r Le Grelle ² ne pouvant assister à la Séance de la Commission du Catalogue ³, annoncée pour jeudi prochain, cette séance aura lieu Samedi, 9 de ce mois, à 6 heures, du soir.

Agréé, Monsieur le Directeur l'assurance de ma haute Considération

Le Greffier
Conscience106 - *Aan Pr. van Duyse*Antwerpen den 7 8^{ber} 1852Vriend Van Duyse ¹

Ik zende u hiernevens de beide Autographen van den h^r Wappers. Het zyn briefjes over zaken der akademie betreffende, die ik uit myne archieven heb gekozen met oorlof van den h^r Wappers. Om hem daertoe iets bezonders te doen schryven, zou waerschynelyk niet gelukt zyn. Ik hoop eventwel dat ze aen uw verlangen zullen voldoen

Ons feest ter inhaling der jonge Laureaten van Brussel, is prachtig geweest en heeft veel indruk gedaen.

Uw toegenegen vriend & Dienaar
Conscience

Mynheer

Mynheer P. Van Duyse,
Archivist der Stad*Gent*107 - *Aan J.-B. Conscience*Anvers ce 21 9bre 1852Mon frère ¹,

J'ai vu des personnages de haute considération de Bruxelles et des Représentants très influents ; je suis convaincu que le moment approche que je pourrai sérieusement m'occuper de votre position avec des chances certaines de succès. Peut-être nous sera-t-il possible de rattraper le tems perdu.

Ecrivez moi donc, l'un de ces jours, en répondant sincèrement et avec calme aux questions suivantes :

Combien de temps servez vous dans l'adm^{on} du chemin de fer ?

Quel est votre état de service dans cette administration ?

Quel est votre traitement actuel ?

Quelles considérations peut on faire valoir en votre faveur, administrative-ment parlant ?

Ensuite, dites moi franchement quels sont vos désirs ?

Si vous pouviez vous même choisir une position, dans les limites de vos moyens et de vos connaissances, quelle est celle que vous indiqueriez ?

Comme je ne sais pas jusqu'où je pourrais réussir, dites moi ce qui serait pour vous un avancement, ce qui serait une faveur et ce qui serait une grande faveur ?

En tout ceci n'oubliez pas, que du côté des connaissances littéraires ou de bureau, les circonstances ne vous ont pas permis de vous bien armer. Ne vous trompez donc pas sur vos moyens, et indiquez moi seulement les positions que vous pourriez occuper avec honneur pour vous même et utilité pour l'administration.

Vous comprenez sans doute mes intentions répondez y de manière à me rendre des démarches faciles.

En dehors du Chemin de fer de l'Etat, une autre circonstance très favorable s'offre à nous. Le Chemin de fer de Lierre à Turnhout va probablement être concédé² cette semaine à Théodore Leysen & Cie.

Mr Theodore Leysen est mon ami intime, hier encore j'ai passé la soirée dans sa famille avec les principaux actionnaires et directeurs futurs de l'Entreprise.

Si mes démarches auprès du Gouvernement ne donnaient pas le resultat que j'en espère, le Chemin de la Campine me permettrait probablement de vous procurer une position spéciale – Nous verrons. En tout cas les choses sont dans une situation très favorable.

Ne soyez plus découragé ; le temps va venir.

Il ne faut montrer cette lettre à personne qu'à votre femme, il y aura grande imprudence à ne pas suivre ce conseil, car vous pourriez par là faire manquer bien des choses.

Vos enfants ont été très sages pendant le temps qu'ils ont passé chez nous. Il paraît que ce n'est plus Henri, mais bien ce farceur d'Alfred qui est le *gros* cousin.

Henri est devenu plus réfléchi et plus grave, cela vaut mieux : son intelligence se développera d'avantage.

Nous sommes très contents que votre femme soit venue nous voir.

Je n'ai plus le temps de faire cette lettre plus longue encore. Répondez moi quand votre besogne vous le permettra. Des compliments à Ma sœur & tachez de lui donner un peu de courage

Votre frère
Conscience

De la prudence !

108 – Aan E. Dujardin

15 x^{ber} 1852

Ed[uard]¹,

Myne verkoudheid heeft sedert gisteren sterk toegenomen ; ik heb groote pyn in de borst en ben heesch. Als ik eene wyl hard spreek, vergaet my de stem geheel en vergroot de pyn myner longen merkelyk.

Ik ga niet naer de Akademie ; ook niet naer de revue der Garde Civique².

Al wilde ik op het feest van Tael en Kunst spreken³, ik zou het niet

kunnen, dewyl ik verzekerd ben dat, na de eerste bladz, my de stem gansch ontbreken zou. Daerenboven het zou waerlyk onvoorzigtig zyn en my schadelyk voor de borst kunnen worden.

Op zulke gelegenheid door de mand vallen, wil ik ook niet wagen.

De grondstof van hetgeen ik zeggen wilde, heb ik in uwe redevoering gelascht. Deze is daer door wat langer geworden. Doe er mede naer uw verlangen. Bevalt zy u zoo niet, neem er dan uit wat gy zelf geschreven hebt : het staet er al te mael in.

Indien men u vroeg om deze redevoering te laten drukken, my dunkt gy zoudt het niet mogen toelaten, uit redenen van den toestand onzer maetschappy. Handel daarmede eventwel zoo als het u goeddunkt indien gy het overschryft.

Ik zal morgen op het feest niet tegenwoordig zyn : de rook kan ik niet verdragen en ik laet my te gauw door vrienden verleiden om te blyven.

Uw vriend
Conscience

Zend my den text van myn werk de Boerenkryg ⁴ terug, of ten minste de gedeelten die gy gelezen hebt.

Ik heb nu wat tyd en zal het afmaken tegen overmorgen ; alsdan kunt gy het voor goed bekomen.

108bis – *Aan P. Croquison*

Anvers, le 25 janvier 1853

Académie Royale
d'Anvers

Vriend Croquison

Gisteren is op ons bureel een mandaet van frs 300 voor den h. Vermote ¹ gekomen, van wege het Staatsbestuer voor zynen tweeden prys in den grooten pryskamp van Roomen.

Deze somme kan alleenlyk te Antwerpen worden ontvangen door Vermote zelven, of door eenen drager van notariale volmagt.

Gelief dit den heere Vermote te zeggen, opdat hy naer Antwerpen kome of er anders in voorzie.

Ik heb uwe boeken teruggezonden met de opschriften, die ik, niet zonder moeite, zoo goed mogelyk heb gemaekt. Mogen zy u bevallen !

Vriendelyken groet
Uw dienaar & vriend
Conscience

109 – *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 8. Februar 1853.

Guter Freund Arenz,

Es ist in der Tat bereits einige Zeit verflossen, dass wir zuletzt einen Brief gewechselt haben ; aber dass deshalb das Gefühl der Freundschaft, das uns

so enge verbindet, gemindert sein könnte, glauben Sie das doch nicht. Allzu süsse Erinnerungen knüpfen sich an unsere erste Begegnung, und seit der Zeit haben Sie mir innige, ja so grossmütige, so andauernde Beweise Ihrer Gewogenheit gegeben, dass ich sehr undankbar sein würde, könnte ich das Andenken daran einen Augenblick verlieren. Verzeihen Sie, dass in diesem einzelnen Falle meine Antwort auf Ihr freundliches Schreiben etwas auf sich warten liess. Mein Leben ist so voll Arbeit, so voll Sorge, dass ich nicht immer Mittel finde, mich nach meinem Wunsche mit fernen Freunden zu unterhalten.

Die Nachricht von dem Tode meines Gönners in Breslau¹ hat mich tief getroffen und noch täglich habe ich Augenblicke, wo die innere Erwägung dieses Unglücks mich unwiderstehlich ergreift und in einen stillen, trostlosen Traum versetzt. Kein Mensch auf Erden wird jemals mit grösserer väterlichen Zuneigung und auf eine edelmütigere Weise jemand lieben, als der hochselige Fürstbischof von Diepenbrock mich liebte, den er nie gesehen hatte! Gott hat ihm nun die Glorienkrone des Guten und Gerechten gegeben. Ach, warum liess er ihn nicht leben, bis ich ihn gesehen und ihm für seine Guttaten gedankt hatte!...

„Der Bauernkrieg“ ist hier seit fünfzehn Tagen erschienen². Der Beifall, den dies Werk bis jetzt gefunden, übertrifft sehr meine Erwartung². Ich wünsche, dass Ihre Uebersetzung in der Osterwoche erscheint. Das ist sehr vorteilhaft für mich...

Um ohne zuviel Anstrengung zu arbeiten, werde ich jetzt eine kurze Geschichte von Belgien für die Schulen schreiben. Ein solches Werk ist nötig, um andere mittlern Schulen, zu ersetzen. Danach werde ich wieder eine Erzählung anfangen...

[Conscience]

110 – *Aan Ed. De Trogh*

Antwerpen den 4ⁿ Mei 1853

Mynheer¹,

Ik heb de letterkundige proeven, door u my toegezonden, met veel genoegen gelezen. Myne regtzinnige meening over dezelve is, dat er blyken van veel aenleg in zyn. Zy getuigen van eene schilderachtige opvatting, van losse stoutheid in vorm en van dichterlyk gevoel. Zoo als deze stukken nu zyn, bieden zy nog wel gebreken en onzekerheid in tael en in schikking aen; doch dit is het onvermydelyk gevolg van de weinige ervarenheid van al wie zyne eerste krachten in een kunstvak beproeft. Op dezelfde wyze, en met meer onzekerheid, heb ik myne loopbaen begonnen, en, voor het meestendeel myner kunstgenoten heeft het zelfde geval zich opgedaen.

Aenzie dit dus niet als een hinderpael; het is eene zaak van oefening en tyd. Wat u des aengaende nog ontbreekt kan ieder zich ligtelyk aenschaffen; maer wat niet te bekomen is, zoo men het niet uit nature bezit, is die zekere gave des geestes, die ons de dingen op eene byzondere wyze

doet beschouwen en als het ware alles, stoffelyk en zedelyk, levend, glansend en als door liefde bezield ons voor de oogen tooverd.

De kiem van dit mild gevoel ligt in u : zoo ten minste is de meening welke ik uit uwe proeven heb geput. Met oefening van uwe eigene middelen zult gy ligtelyk de vorm meester worden. Om uwe stukken woord voor woord te ontleden en u daerover te schryven dit kan ik niet doen. De tyd ontbreekt my daertoe ; en nauwelyks vind ik nu, na 8 dagen, een oogenblik om uwe toezending niet onbeantwoord te laten. Vergeef my diensvolgens zoo ik niet dieper in de beschouwing uwer proeven my inlaet.

Aengaende de boeken, die u als spraekleeraers kunnen nuttig zyn, kan ik u geen vast antwoord geven, dewyl wy daeromtrent altemael nog in zekeren twyfel verkeeren. In afwachting dan dat men, aengaende spel- en spraekleer, tot eene doelmatige eenparigheid gerake, geloof ik dat het Woordenboek van Weiland² (Gent by Hoste) u het meest nuttig zou kunnen zyn 2° De spraekunst van J. Van Beers³ 3° De vlaemsche Prosodie, welke de h^r Vermandel⁴ te Gent gaet uitgeven.

In de hoop, Mynheer, dat gy uwe gave ten voordeele des vaderlands en tot uwer eigene voldoening zult ontwikkelen, heb ik de eer u hartelyk de hand te drukken

Conscience

Mynheer Ed. De Trogh

111 — *Aan A. Alvin*

Anvers ce 4 Mai 1853

Monsieur¹,

J'ai lu les feuilles de la traduction du *Boerenkryg*² que vous avez eu l'attention de m'envoyer. Cette traduction me paraît excellente, et elle m'a causé beaucoup de plaisir à la lecture.

N'osant pas trop en juger par moi même, j'ai confié ces feuilles à des amis, juges compétents dans cette matière ; ils ont entièrement confirmé le jugement que j'avais porté sur votre travail.

Ce qui pour moi constitue le principal mérite de votre traduction c'est que, tout en conservant le ton local de l'idiome flamand, vous avez su donner au français de la traduction cette liberté d'allure et cette limpidité sans lesquelles la vie manque à l'organe dont on se sert.

Ce que j'ai surtout remarqué avec plaisir, c'est que vous avez rendu certaines locutions flamandes par des locutions analogues usitées dans le pays wallon³. C'est une heureuse idée, qui peut contribuer à faire admettre plus facilement mes ouvrages par nos frères des provinces Wallonnes, comme étant évidemment des productions indigènes.

Je vous remercie bien sincèrement des soins que vous vous êtes imposés & je souhaite ardemment que vous obteniez le succès que votre sympathie pour moi vous fait désirer.

Votre tout dévoué serviteur
Conscience

112 – *Aan D. Cracco*

Antwerpen 4 Mei 1853

Mynheer en Kunstgenoot ¹,

In eenen brief, welke ik eergisteren uit Berlyn ontvang, bevindt zich iets over uwe vertaling van Homerus' Ilias, dat u welligt eenig genoegen kan doen; ik acht het my daerom een pligt u het zelve mede te deelen.

Na my berigt te hebben, dat de Koning van Pruisen een geheime Staets Raedsheer gelast heeft, hem eene wydloopige *memorie* over de vlaemsche beweging en de vlaemsche Letterkunde op te stellen, zegt de berigtgever ook het volgende:

„Ook op de vlaemsche overzetting des Homerus, van Prof^r Cracco in Kortryk, heb ik de aendacht ingeroepen. De overzetting is zeer goed, zoo „veel als zich uit den afgedrukten 3^{den} zang² der Ilias opmaken laet. Ik „heb met den geheimen Raedsheer van ons Cultus-Ministerium dezen „zang gelezen. Deze hooge amptenaar, die te gelyker tyd een uitmuntende „philolog is,

„*hat sehr grosse freude an dieser übersetzung gehabt.* Wy hebben het „grieksch met de overzetting vergeleken en vinden dezelve voortreffelyk”. Hy die my dit schryft, is de geleerde h^r Firmenich ³, schryver van het hooggeschatte werk *Germaniens Völkerstimmen*. Zyn naem blyve echter onvermeld, dewyl hy my niet gemagtigd heeft om deze mededeeling te doen.

Ik schryf het u, in de gedachte dat gy, even als ieder ander dichter, met genoegen zult vernemen dat uwe poogingen ook zoo verre van Vlaenderland naer waarde worden geschat.

Uw Dienaer & toegenegen Kunstgenoot

Conscience

113 – *Aan J. G. Lardinois*

[Anvers, le 6 mai 1853]

Monsieur Lardinois.

Si je répons tardivement à votre bienveillante lettre du 20 avril, c'est que j'ai voulu laisser à mes amis le temps de lire la traduction de M. Stecher ¹; car je n'ose plus entièrement juger du mérite des traductions françaises de mes ouvrages, depuis que je me suis trompé à ce sujet. – En effet, dernièrement j'ai donné par écrit des éloges à une certaine traduction du *Boerenkryg (La Guerre des Paysans)* ², dont je n'avais vu qu'une partie de l'introduction. Maintenant, j'en suis à regretter ce jugement, prononcé trop à la hâte. J'ai lu le travail de M. Stecher tout d'un trait, et avec un bien vif plaisir; cette fois, du moins, j'ai eu la satisfaction de voir mes collègues et amis confirmer entièrement l'opinion que je m'étais faite du travail de M. Stecher. – Je vous adresse ci-joint un petit article du *Journal d'Anvers* du 4 mai ³, qui résume le jugement que les littérateurs d'Anvers ont porté sur la traduction dont il s'agit. –

Veillez être mon interprète auprès du savant professeur et lui témoigner

ma sincère reconnaissance des soins, visibles à chaque page, qu'il a apportés à ce travail. — Je vous remercie de m'avoir envoyé des exemplaires de la traduction, et surtout de la correction et de l'élégance de votre édition.

Anvers, le 6 mai 1853.

Conscience.

114 — *Aan Z.M. Koning Leopold I*

[tussen 22 juni en 4 aug. 1853]

à S.M. Leopold 1^r Roi des Belges,

Sire,

Par un arrêté royal du 22 juin dernier, qui ne m'a été notifié par le Département de l'Intérieur que depuis quelques jours, Votre Majesté a daigné m'accorder ma démission¹ des fonctions de Directeur de l'Académie royale d'Anvers.

Cette place élevée dans l'enseignement des Arts, je l'avais reçue avec une reconnaissance infinie de la bonté de mon généreux Souverain. Aujourd'hui qu'après beaucoup de sollicitations j'ai enfin obtenu l'autorisation de renoncer au poste qui jadis était pour moi un auguste bienfait, je sens en mon cœur le besoin de justifier auprès de Votre Majesté la détermination que j'ai prise à cet égard. Mon inaltérable gratitude m'impose également cette démarche comme un impérieux devoir. J'ose espérer, Sire, que Votre Majesté daignera accueillir cet exposé respectueux avec Sa constante magnanimité.

Sire,

au début de ma carrière artistique l'Ecole belge avait perdu les traces de ses illustres devanciers, et se traînait péniblement à la suite de l'Ecole systématique du Peintre David. J'avais déjà fait quelques efforts heureux pour reconquérir les traditions des grands maîtres flamands et surtout *le Coloris*, cette qualité suprême de notre Ecole nationale.

Votre Majesté daigna m'investir de son auguste confiance et me plaça à la tête de l'Académie royale d'Anvers.

Ce bienfait je crois l'avoir reconnu, en me sacrifiant entièrement à la prospérité et au développement de l'art national, et en donnant le plus précieux de mon temps et toute l'énergie de mon esprit à l'accomplissement de la noble tâche, qui m'était imposée de préparer le succès futur de notre Ecole.

Lors de ma nomination à la Direction de l'Académie cette institution était dans un état de désorganisation complète et ne comptait que 443 élèves. Par mes efforts elle prit un si grand développement qu'elle était bientôt fréquentée par 1329 élèves, dont 292 appartenaient à d'autres Villes du Royaume & 101 à des pays étrangers. Les artistes proprement dit y étaient au nombre de 418.

L'académie d'Anvers avait alors atteint l'apogée du développement ; l'attention de toute l'Europe artistique était fixée sur elle ; l'Allemagne,

l'Angleterre, la Hollande et la France même, y envoyaient l'élite de leurs jeunes artistes pour venir achever leur éducation à Anvers.

En 1847 se préparaient certains événements politiques, et les habitants de notre Ville, jusqu'alors assez pacifiques, se divisèrent en deux camps. Ne pouvant rester indifférent au bonheur de mon pays et à la défense de principes que je croyais sérieusement menacés, j'ai dans certaines circonstances, en présence de certains chef de parti, témoigné de mon inébranlable dévouement aux doctrines de conservation et de développement paisible. Ce fut là source de la haine que m'ont depuis portée des hommes aux mains de qui les événements subséquents ont mis pour quelques années une force très étendue.

De ce moment, c'est à dire depuis 1848, on eut dit qu'une sentence de destruction morale eut été portée contre moi. Mes ennemis, n'osant d'abord s'attaquer à ma réputation comme peintre, attaquèrent l'Académie d'Anvers sur tous les tons et par les moyens les plus déloyaux, en faisant croire que tout y allait au plus mal et que personne n'y faisait son devoir. Ils firent reproduire ces faux bruits et ces accusations par les journaux de la capitale et même de l'Etranger, espérant, après avoir détruit le mérite de l'œuvre qui me donnait tant de titres à la reconnaissance publique, pouvoir plus facilement se venger de l'homme et du peintre.

C'est ce qui eut lieu enfin. Après avoir réuni, en une ligue puissante mes ennemis politiques et les envieux que les succès de ma carrière m'avaient naturellement suscités, ils jetèrent le masque et organisèrent contre moi un système complet de calomnie et de dénigrement.

Tout ce que la malveillance la plus déloyale et la haine la plus vive peuvent inventer fut mis en œuvre pour me perdre dans l'estime de mes concitoyens et de mes compatriotes. Il est triste de le dire, à la honte du genre humain, l'artiste tant fêté, dont les travaux et les succès avaient été accueillis par les concitoyens, par des ovations nombreuses, perdait insensiblement dans l'esprit public sous le triple rapport de Directeur de l'Académie, d'homme & d'artiste.

Les autorités, loin de me venir en aide, prêtaient leur appui à mes ennemis, dont ils partageaient d'ailleurs le but politique poursuivi à mon égard.

Pendant deux années j'ai vécu ainsi entouré de tous cotés de personnes ayant pour but unique de me tracasser et de me fatiguer. C'étaient l'adm^{on} communale, le Conseil de l'académie, le Département de l'Intérieur même. Je souffris tout sans me plaindre ; j'espérais que, les calomnies cessant, j'aurais pu sauver encore l'académie d'Anvers et lui rendre sa splendeur, ternie par la plus insigne mauvaise foi

Cet espoir il m'a fallu y renoncer enfin, par suite de la conviction intime que non seulement toutes ces attaques m'ont à la longue causé un tort peut être irréparable à mon nom d'artiste ; mais qu'elles ont porté à la réputation et à la vie de l'Académie une atteinte mortelle.

Vers cette époque je m'aperçus que mon esprit, trop souvent occupé de choses tristes et désagréables, devenait distrait et semblait perdre l'énergie sans laquelle l'artiste ne peut remplir sa mission. Je finis par craindre sérieusement que ces contrariétés incessantes n'affaiblissent à la longue mes

facultés intellectuelles et artistiques. En tout cas, je ne pouvais travailler et passai dans de pénibles réflexions un temps précieux.

Dans cette situation des choses je ne pouvais plus rester à l'Académie d'Anvers au milieu de personnes peu bienveillantes pour moi. Comme père de famille je devais au moins sauver mon talent de peintre, mon seul patrimoine et la seule source du bien-être de mes enfants. Comme artiste il m'était sans doute pénible de donner par mon départ la joie du triomphe à ceux qui m'avaient persécuté ; mais le soin de la conservation de mon talent même m'ordonnait impérieusement de chercher dans l'indépendance personnelle un abri contre la haine des uns et l'envie des autres.

Dans le repos de la vie privée, éloigné de mes détracteurs, je retrouverais toute la force de mon esprit et l'activité perdue par le chagrin continuel. Je pourrais en toute liberté me livrer à l'éducation de ma famille, veiller à assurer le sort de mes enfants et produire encore quelques œuvres de peinture qui pussent faire honneur à l'Ecole & au Pays belge.

Voilà, Sire, les motifs principaux qui m'ont porté à solliciter ma démission des fonctions de Directeur de l'Académie royale d'Anvers. Cependant deux autres considérations d'une autre nature ont puissamment contribué à me décourager & à me faire prendre cette résolution.

Il est évident que depuis peu d'années l'Ecole belge, sacrifiant à la mode qui semble de nouveau dominer l'art dans notre pays, fait fausse route et marche infailliblement vers son déclin, si l'on ne parvient à la retenir sur cette pente dangereuse.

En effet, nous voyons les jeunes artistes prêter l'oreille à la voix de l'étranger et aller à la recherche d'un genre de peinture diamétralement opposé aux traditions des plus illustres maîtres de l'Ecole flamande.

L'histoire de l'art belge, depuis son origine jusqu'à nos jours, témoigne irrécusablement que notre Ecole est tombée en une longue décadence chaque fois que, poussée par la mode, elle s'efforça de prendre à l'Etranger, et surtout à la France, une manière de comprendre et d'exécuter qui ne va ni à la forme particulière de notre intelligence ni à notre climat. Si nul obstacle ne vient s'opposer à cette marche funeste, si les autorités supérieures n'organisent pas l'enseignement des arts de manière à opposer une digue à l'invasion des idées étrangères, il est certain que la décadence de l'Ecole arrivera. Elle durera pendant une période plus ou moins longue jusqu'à ce que les artistes, reconnaissant leur infériorité vis à vis de leurs modèles étrangers, retournent vers les traditions de notre Ecole coloriste, pour nous les seules vraies, les seules fécondes.

La seconde considération, qui a contribué à me ravir le courage, c'est que pendant ma longue et pénible carrière, ni les différents ministères ni les autorités communales d'Anvers n'ont encouragé mes efforts. Nulle récompense, nulle marque d'attention ne m'est venue de leur part en échange des sacrifices que je faisais à l'enseignement. Au contraire ils semblaient avoir à cœur de m'humilier en affectant de m'oublier complètement.

Votre Majesté seule a été mon bienfaiteur ; si ma carrière n'a pas été sans me valoir des distinctions et des récompenses, je le dois entièrement au Souverain bien-aimé qui a marqué chacun de mes pas dans la route des arts par une marque de son auguste protection et de sa munificence.

Cette magnanime bonté je suis toujours prêt à la reconnaître, non seulement par un dévouement sans bornes mais encore en mettant au service de notre École nationale tous mes moyens, toute mon énergie, si Votre Majesté avait la générosité de penser que mes efforts pourraient être utiles au maintien de l'École nationale.

Sire, puisse le ciel, exauçant les vœux les plus intimes d'un cœur reconnaissant, prolonger les jours de Votre Majesté et conserver longtemps à mon pays un père et un Roi dont la présence seule assure son bonheur et sa gloire

Sire
de Votre Majesté
Le très humble & très dévoué sujet
[Conscience]

115 - *Aan G. Wappers*

1

Anvers ce 4 Aout 1853

à Monsieur le Baron Wappers

Monsieur le Baron,

M^r le Gouverneur¹ de notre Province m'a fait appeler dans son cabinet hier et m'a prié de vous écrire pour vous dire ce qui suit, m'ordonnant de vous adresser ces lignes *en son nom* :²

M^r le Gouverneur mû par des sentiments de sympathie et d'amitié pour vous, et aussi par sa sollicitude pour le bien de l'Académie d'Anvers, a résolu de faire, en son nom propre, une démarche auprès de vous, et se sert de mon intermédiaire par ce qu'il espère que le dévouement que je vous porte m'engagera à joindre à sa parole les conseils d'un ami. Or voici de quoi il s'agit : M^r le Gouverneur Teichmann désire que vous consentiez à rendre à l'Académie d'Anvers le Concours de votre nom et de vos talents. D'après ce qui s'est déjà passé à ce sujet M^r le Gouverneur pense que tous les membres du Conseil de l'Ac. se rejouiraient également de ce résultat, s'il pouvait encore être obtenu.

2

Les bases probables sur lesquelles cette proposition vous serait officiellement faite si vous accueillez favorablement cette démarche préalable, seraient les suivantes : Il y aurait un *administrateur-civil* chargé de la comptabilité et de tous les soins matériels.

M^r le Bon Wappers serait *Professeur de Peinture d'Histoire*. En cette qualité il jouirait du traitement dont il a joui comme Directeur. Il pourrait s'absenter pendant six mois par an et on lui rendrait sa tâche *aussi facile que possible*.

M^r le Gouverneur, répondant à des questions que je faisais en vue de certaines objections que je prévoyais que vous feriez, a ajouté que quant à lui personnellement il consentirait à bien des choses pour vous voir

revenir. Qu'en tout cas, si ces conditions n'étaient pas de nature à obtenir votre assentiment, il vous prie de vouloir bien poser des conditions vous même et de les lui faire connaître franchement. Qu'en ceci il veut agir à votre égard en ami sincère de votre talent & de l'Académie, et qu'il s'efforcerait de les faire accepter par les Autorités qui ont à en connaître. Il me prie d'appuyer sa proposition auprès de vous sur les considérations suivantes :

3

Quoiqu'encore dans la vigueur de votre talent vous n'êtes plus jeune. Anvers est le berceau de votre talent, son académie, avant et depuis 1840, a grandi sous l'influence de votre nom. C'est dans nos murs que vous avez vécu ; et, s'il est vrai que vous avez des ennemis comme tout homme remarquable en a, c'est encore à Anvers que vous comptez les amis les plus dévoués, et c'est là que votre nom est le plus populaire.

En laissant votre nom attaché à l'académie, en contribuant à son enseignement, vous vous assurez au moins une position matérielle qu'aucun événement ne pourrait vous ravir. L'avenir de votre famille s'en trouve également partiellement assuré. D'un autre côté, et c'est une considération que votre cœur d'artiste accueillera plus facilement, l'Académie d'Anvers, dans sa situation depuis 1840, est en grande partie votre création ; elle peut gravement souffrir de votre départ. Le danger que peut courir une institution nationale, que vous aimez sans doute avec dévouement, doit vous engager à faire quelques sacrifices pour aider à la relever.

Renoncer au séjour dans votre ville natale, rompre avec tous ses précédents, chercher à vous ouvrir une carrière nouvelle dans un pays étranger, où vous ne marcherez pas sans rencontrer des obstacles, c'est quelque fois bien pénible et bien difficile ; et c'est en tout cas une vie d'efforts et de labeurs.

M^r le Gouverneur a ajouté d'autres considérations encore de la même nature, et il vous demande plus particulièrement de songer qu'une retraite assurée telle que celle que l'Académie vous offre est un avantage inappréciable pour tout artiste, ce que d'ailleurs vous comprendrez facilement.

Comme il n'y aura plus de Directeur et que les dénominations du personnel seront changées par une organisation nouvelle, on ne pourra pas dire que vous auriez accepté une position amoindrie ou inférieure à ce qu'elle était. Dans l'enseignement, c'est à dire dans l'exercice des fonctions que vous auriez acceptées, vous jouiriez d'une liberté et d'une indépendance pour ainsi dire absolues.

M^r le Gouverneur m'a fait l'honneur de m'entretenir très longtemps de vous et de l'Académie, et j'ai la conviction intime qu'il est mû autant par le désir de votre bien personnel que par sa sollicitude pour la prospérité de l'institution nationale qui souffre de votre absence.

4.

Jusqu'ici je vous ai fait des communications officieuses ou officielles. J'ajouterai maintenant quelques mots comme ami.

Vous comprenez bien, M^r le Baron, que nul ne désire plus que moi que

vous nous reveniez ; le dévouement que je vous porte, mon intérêt personnel, mon amour pour l'académie, tout doit me rendre heureux chaque fois que le moindre espoir de votre retour vient éclairer le doute où je me trouve. Aussi je me rejouis sincèrement des propositions sympathiques que vous fait faire le Gouverneur. Je ne me cache pas que dans les conditions posées il y en a une que vous n'accueillerez pas d'emblée. C'est celle qui tend à vous faire accepter un titre nouveau. Je ne dirai pas grand' chose à ce sujet ; nous en avons déjà parlé bien souvent. Je pense que M^r le Gouv. propose cette condition et y tient, par ce que sans son acceptation, il lui serait difficile de faire accepter la chose entière par...

... Il faut au moins sauver les apparences par une organisation qui donne un semblant de satisfaction à ceux qui

5

se sont trop avancés dans cette affaire

M^r le Gouverneur ne m'a pas dit que c'est là son motif, au contraire il paraît convaincu qu'en vous déchargeant de tout soin matériel et de toute responsabilité il vous rend service ainsi qu'à l'Académie.

En tout ce que ³

Sauf ce qui concerne le changement de titre, que je laisse à votre appréciation personnelle, je crois, M^r le Baron, que bien réellement il serait avantageux pour vous et votre famille de consentir à revenir à Anvers. L'Académie vous offre une position assurée pour l'avenir, une pension à votre famille et le repos et le calme de la certitude. Il est à croire qu'après cette épreuve on vous laisserait tranquille ; et, dussiez vous déclarer avant votre retour que vous entendez vous tenir loin de toute opinion politique, il vous serait facile je pense de reprendre à Anvers une position aisée et indépendante. Je sais que vous n'accepterez pas les propositions absolument telles qu'elles vous sont faites et je me trouve bien dans l'embarras, car j'ai promis à M. le Gouverneur d'aider à vous faire accepter ses propositions amicales. Je sais que vous allez dire qu'il serait dangereux d'attacher de nouveau votre nom à un établissement

6

-ment affaibli par des attaques délegales. Mais ne pourrions nous pas par nos efforts y faire revenir la vie qui l'a quitté ? Vous direz que ce ne sera plus vous qui disposerez des moyens nécessaires, vu que vous n'aurez plus d'initiative pour la marche générale. Vous direz de plus que le Conseil, étant composé comme il l'est, vous ne pourriez avec la meilleure volonté du monde faire le bien, vu que les décisions les plus contradictoires viendraient à chaque instant vous entraver ? &^a &^a.

A tout cela je répons que si les propositions faites ne vous plaisaient pas, il vous est loisible d'en produire d'autres.

Comme vous ne devez faire connaître ces conditions qu'à moi, dans une lettre ordinaire, vous pouvez le faire en toute confiance. Je les communiquerai à M^r le Gouverneur en tout ou en partie. Si cependant il y a la moindre possibilité de vous voir revenir à Anvers, rendez les conditions aussi faciles que possible au but de M. le Gouverneur.

La chose presse ; il est urgent que je reçoive immédiatement votre réponse, quelle qu'elle puisse être. Par exemple je sais bien que l'on consentirait à ne pas nommer un administrateur qui ne vous soit pas sympathique. (Mr Verschaeren ⁴ par exemple) M. le Gouverneur a cité ce nom)

Je viens de recevoir la Croix de l'ordre de Philippe le magnanime de Hesse ⁵. A cette occasion il y a déjà eu trois sérénades devant ma maison. Aujourd'hui la société ⁶ vient me prendre aux flambeaux et donne une superbe fête en mon honneur avec concert vocal et instrumental & illumination.

Le ton de cette lettre vous surprendra, du moins dans les premières pages. J'avais un grave devoir à remplir envers M. le Gouverneur, qui m'a honoré de sa confiance, et envers vous, mon bienfaiteur & ami. Placé entre ces deux sentiments, j'ai été plus sérieux plus réservé que d'habitude. Après votre réponse je pourrai vous écrire plus intimement.

Votre tout dévoué serviteur
Conscience

Nota Si les propositions ne vous vont pas du tout, ce serait le moment d'exiger d'une fois tout ce que vous croyez utile au bien de l'academie et à votre securité

116 – *Aan G. Wappers*

Anvers ce 10 Aout 1853

Monsieur le Baron

J'ai reçu votre réponse concernant les propositions de M^r le Gouverneur ; mais je n'ai pas encore pu rencontrer ce fonctionnaire pour lui communiquer votre refus.

Je répondrai plus amplement à votre dernière lettre aussitot que j'aurai vu M^r le Goeverneur.

J'ai écrit aujourd'hui à Mr Conway ¹ pour demander avec instance l'autorisation de donner ma démission ². Malgré tout ce qui était arrivé, je vous avoue que je n'avais pas entièrement perdu l'espoir de vous voir revenir à l'académie. C'est à dire que je croyais que l'on vous aurait fait des propositions loyales, larges et acceptables. Maintenant que cet espoir est perdu pour toujours je ne veux plus rester dans cette galère où il n'y a plus la moindre chance de pouvoir faire le bien ³.

Je vous adresse ci joint une quittance à signer, celle que vous m'avez adressée et que j'ai laissée chez moi pour vous l'envoyer la prochaine fois, ne vaut rien en administration comme vous savez.

Je remplirai vos intentions concernant l'emploi & l'envoi de l'argent
En toute hate

Votre très humble serviteur
Conscience

Veillez me renvoyer la quittance
par retour du courrier

117 – *Aan Jan van Beers*Antw. 11 7^{ber} 1853Vriend Jan. ¹

Het is my onmogelyk tusschen onze gewoone vrienden iemand te vinden die mede eene reize naer het Kempenland of naer elders wil doen ². Wy zyn ook allen zoo vermoeid en afgemat door de gehoudene koningsfeesten³, dat ons geen moed of ten minste geen lust tot nieuwe uitspanning overblijft.

Ik zelf, die er u eerst over sprak, ben verschrikt over de ontworpen afwezigheid. Ik ben zeer ten achteren met myn werk en moet het metterhaesten by maken.

Alzoo, vriend Jan, gy moet het u voor ditmael getroosten en andere gezellen zoeken : onze reis zal opgeschorst blyven. Het spyt my nog het meest : gy weet hoe zeer ik zulke uitstapjes bemin ⁴ ; maer het kan waerlyk nu niet zyn.

Uw toegenegen vriend & Dienaer
Conscience

118 – *Aan L. Vleeschouwer*Antwerpen 2 8^{ber} 1853Vriend Louis, ¹

Ik zende u hiernevens de vertaling van een artikel uit de Deutsche Volkshalle van Keulen van gisteren, in de gedachte dat des zelfs opneming door uw dagblad onzer zake nuttig zyn kan.

Indien gy er insgelyks zoo over oordeelt gelieft het dan eene plaets in het journal d'Anvers ² te verleen

Uw toegenegen Vriend
Conscience

119 – *Aan Aug. Snieders*Antwerpen 2 8^{ber} 1853Vriend Snieders ¹

Ik zende u hiernevens de vertaling van een artikel uit de Deutsche Volkshalle van Keulen, betrekkelyk de Vlaemsche zaek in verhouding met Duitschland.

Onze vriend J. Delaet doet my u verzoeken of gy het wel zoudt gelieven op te nemen.

Hartelyken groet
Conscience

120 – *Aan G. Wappers*

Anvers ce 8 octobre 1853

Monsieur le Baron, ¹

Je me proposais d'aller à Bruxelles pour soigner un peu les Choses dont vous me parlez dans votre dernière lettre ; mais le temps m'en a manqué et je ne pourrai y aller que dans quelques jours. L'ouverture des Cours

d'hiver, les Budgets et différents travaux en vue d'arriver à une solution des affaires de l'Académie m'on retenu.

J'ai écrit à Mr Luthereau ², & je tâcherai de voir Mme Cham[.....]. En ce qui vous concerne je n'ai rien appris de nouveau.

Je n'ai rien appris de la part de Mr Stevens ³ et je me propose d'aller le voir ; car plus que jamais je sens le besoin, la nécessité de quitter l'académie. Le Conseil d'amⁿ a tenu hier une séance spéciale p^r aviser aux moyens de donner à l'académie une *Direction* ou un directeur.

à l'ouverture de cette séance Mr Dyckmans ⁴ a donné sa démission par écrit ; MM le Gouverneur & le Bourgmestre y étaient ; l'on a, pendant quelques moments, insisté auprès de Mr Dyckmans pour lui faire retirer sa démission ; mais il a continué à la maintenir. On s'est donc vu réduit à renvoyer cet objet à la séance prochaine, avec l'esprit sans doute de le faire changer d'avis d'ici là. Il est à désirer que l'on parvienne à retenir Mr Dyckmans ; car vous savez bien, qu'après votre départ, c'est sur lui que repose entièrement l'enseigt de la Peinture, & Mr Dyckmans n'est pas à remplacer eut on les meilleurs artistes du pays à sa disposition.

Passant ensuite à l'organisation à proposer à la Ville et au Ministre, l'on a décidé que l'Administration serait séparée de la Direction proprement dite. Une personne non artiste demeurera dans la maison del' Académie et aura la haute direction de tout excepté des Etudes. Il y aura d'un autre Coté un, deux ou plusieurs directeurs. C'est àdire un, deux ou trois peintres d'histoire

S'il n'y en a qu'un il remplira vos anciennes fonctions dans l'enseignement, s'il y en a plusieurs ils rempliront ces fonctions à tour de role et pourront parconséquent habiter ailleurs qu'à Anvers voire même à Louvain, à Liège ou à Bruxelles. Il me semble que ce sont des efforts pour tâcher de remplacer (sur le papier) l'éclat de votre nom par trois ou quatre noms à la fois. Tout cela sera bon pour donner du flonflon aux premières annonces, puis après cela il ne restera rien qu'une machine détraquée sans vie et sans avenir.

En tout cas, en ce qui me concerne, cette combinaison gatera encore d'avantage ma position ; il est à croire, je n'en doute même pas, que l'administrateur civil sera une personne qu'ils ont déjà dans la manche, un de leurs plus chauds partisans politiques, et par conséquent un homme qui aura à cœur de me faire avaler des coulevres autant que possible. Comme il sera grassement payé pour ne rien faire, il sera toute la journée à mettre tout sens dessus dessous pour avoir l'air de gagner ses appointements & le pauvre Greffier, qui est l'exécuteur des inventions de tout le monde, perdra son temps et son repos. Peut être l'administrateur pour avoir toute la journée sa cheville ouvrière sous la main, finira t-il les heures de bureau de l'académie comme les heures des Bureaux de Commerce. Après une carrière laborieuse dans la littérature et 14 années de stage àl'académie je finirais donc par être valet de bureau ; et, l'age venant, ce serait là mon baton de marechal !

Je le dois à moi-même, à ma famille, à la Littérature de quitter ce cul-de-sac qui m'effraie comme un tombeau. D'ailleurs, comme j'ai souvent occasion, dans des conversations particulières, de dire qui et quoi est la cause de

votre départ et de la désorganisation de l'académie, ma position devient de plus en plus désagréable ; et si la situation politique rendait à mes ennemis le pouvoir dont ils ont joui, ne fut ce que pour un seul jour, ils se débarrasseraient de moi, fut ce dans trois ou quatre ans. Je me bats ici du bec et des ongles, et ils s'en vengeront quand ils pourront.

Ne pensez vous pas qu'il serait utile que vous écriviez un petit billet à Mr Stevens pour lui rappeler la chose. Cela ne m'empêcherait pas d'aller le voir ; mais ce ne pourrait nuire en aucun cas. Dans la prochaine lettre que je vous écrirai je pourrai peut être vous mander ce que Mr Stevens m'aura dit.

Dans la question de la Direction de l'Académie ce sont M M le Gouverneur, le Bourgmestre & Le Grelle qui insistent le plus vivement pour l'institution d'un administrateur Civil. C'est le système préconisé par le Cercle artistique ⁵, même depuis le temps que vous étiez encore directeur en pleine activité. Quant à Mr Loos cela se comprend ; p^r M^r Le Grelle c'est comme souvent, qu'il s'est laissé monter par ses propres ennemis. M^r Le Gouverneur a cette idée depuis longtemps ; il ne vous a jamais été favorable comme directeur de l'Académie. Lorsque M^r le Gouverneur me fit appeler pour connaître ma manière de voir sur ce système d'administration je lui énergiquement dit pourquoi je déplorerais l'introduction de ce système comme étant éminemment contraire à la prospérité de l'Académie ; mais il n'a rien voulu entendre et m'a chargé malgré moi de lui rédiger un projet de règlement contenant les dispositions que je croyais devoir être adoptées si l'on décidait qu'il y aura un administrateur civil. Je n'ai pu me dispenser, tout en protestant, de rédiger ce travail en qualité de pis-aller. Or je m'aperçois que mon travail sert de base à ce que l'on va faire. Me voila donc responsable *par écrit* des fautes que l'on va commettre.

Ce sera du beau, l'on aura un administrateur, un secrétaire et un Greffier dont les fonctions sont tout a fait les mêmes, c'est a dire *tenir l'administration*. Deux était trop et on en met trois.

Vous aurez vu par les journaux que le jeune peintre Constant Wouters ⁶ d'Anvers est mort à Naples. Hier est mort à Borgerhout le medecin Marée qui était Bourgmestre de cette commune et que vous connaissez sans doute. Il était malade et allité depuis un an.

Je vous presente mes respects ainsi qu'a Mme la Baronne

Conscience

121 - *Aan Alexander Rodenbach*

Anvers ce 13 8bre 1853

Monsieur Alex. Rodenbach ¹, Membre de la Chambre des Représentants, & &

Bourgmestre

à Rumbeke lez Roulers

Monsieur le Représentant,

Vous avez eu la bonté de me faire parvenir un exemplaire de votre dernier ouvrage sur les Aveugles & les sourds muets ². Je vous remercie du plus profond de mon cœur, non seulement de cette attention bienveillante à

mon égard mais encore du plaisir que j'ai eu à prendre connaissance de cet intéressant travail.

N'ayant jamais été appelé, dans les limites de ma sphère d'action, à prêter une attention spéciale au sort des infortunés dont vous vous êtes constitué le défenseur & l'historien, j'ignorais absolument les données curieuses que votre livre renferme ; sa lecture a donc été pour moi un enseignement précieux dont je vous remercie sincèrement.

Votre ouvrage, en dehors de son but de haute utilité, avait pour moi un attrait particulier, quelque chose de poétique, que j'attribue en grande partie à l'impression profonde que votre personne a laissée dans mon esprit lorsque j'eus pour la première fois l'honneur de vous rencontrer à Bruxelles. Je ne sais, mais en lisant votre livre aux passages qui vous sont plus directement personnels, il me semblait que le célèbre aveugle de Roulers³ était là devant moi et que je l'entendais parler.

J'ai pris beaucoup d'intérêt à la lecture des différentes biographies ; surtout à celles de Naïry⁴, Massieu⁵ & Isidore⁶. Ce dernier pourrait fort bien fournir le sujet d'une œuvre dramatique ou romanesque⁷. Un des passages qui m'ont le plus frappé est, entr'autres, celui où vous comparez les facultés natives & acquises ainsi que les défauts de l'intelligence des Aveugles & des sourds muets.

Votre livre est une œuvre généreuse, qui doit vous gagner les sympathies de tous les hommes sensibles qui le liront ; car, si d'un côté vous consacrez vos efforts à la défense des malheureux aveugles & sourds-muets, de l'autre, vous élevez à chaque page un monument de reconnaissance à la mémoire de toutes les personnes qui se sont intéressées au sort de ces infortunés.

J'ai été heureux de rencontrer votre propre biographie⁸ dans l'ouvrage dont il s'agit et dans le volume en langue flamande. Quelle carrière vous avez pu fournir malgré l'infirmité qui vous afflige, et quel trésor de courage et d'activité Dieu ne vous a-t-il pas donné en échange de la lumière du jour ! C'est à confondre les voyants !

Je crains, Monsieur le Représentant, d'abuser de vos moments. Si l'hommage d'un modeste écrivain flamand peut avoir quelque prix pour vous, veuillez croire que votre livre, votre vie laborieuse, votre haute intelligence et vos généreux sentiments m'inspirent le plus profond respect & la plus vive sympathie.

Votre très humble Serviteur
Conscience

122 - *Aan L. Wocquier*

Anvers ce 19 janvier à 11 heures
du matin [1854]

Mon cher Mr Wocquier,¹

Je trouve à l'instance votre dépêche télégraphique. Le lendemain matin de mon arrivée à Anvers j'ai du partir en toute hâte pour la Campine pour affaires imprévues.

vosre dépêche est arrivée pendant mon absence. J'ai essayé de vous répondre par la même voie mais à cause de l'obscurité de votre communication, ce

que j'avais à vous mander aurait été plus obscur encore pour vous si j'avais du l'exprimer en une dizaine de mots.

Votre proposition ² est une chose très grave en ce qui me concerne, l'idée d'une cession perpétuelle à quelque chose qui m'inspire des craintes, parce qu'elle me ravit toute chance de trouver jamais en France, quelque soit d'ailleurs l'accueil qui m'y soit fait, la moindre rémunération.

Vous parlez de 1000 fcs par volume ³. Comment entendez vous cela ? Est ce pour les ouvrages parus comme pour les ouvrages à rédiger encore ? Et dans l'un ou dans l'autre cas, est ce une somme à partager entre l'auteur et le traducteur, ou est ce l'une des parts ? ⁴

Tant que je pouvais espérer de reprendre, après un certain nombre d'années, la faculté de traiter pour l'édition de mes ouvrages en France, je n'ai pas fait attention à la rémunération ; mais dès qu'il s'agit d'un abandon complet de droits présents & à venir je dois agir autrement.

Je suis prêt à m'entendre sur toute condition même celle d'une cession perpétuelle ; mais en ce cas cette affaire doit être murement examinée par nous.

Je regrette beaucoup cette complication qui vous empêche de conclure immédiatement. Ne pouvez vous pas déposer les ouvrages en votre nom déjà ? Vous pourriez traiter à votre aise et par correspondance avec vos éditeurs.

Je ne comprends pas, vous ai je dit, le sens de votre dépêche et je crois que les 1000 fcs par volume ne représentent que le prix global de la cession ⁵. Cependant si contre mon opinion votre éditeur vous offrait des conditions telles que je recevrais pour ma part d'auteur une somme de fcs 1000 (mille francs) par volume anciens & nouveaux ayant une fois et demie la grandeur du Arme edelman ou environ, je consentirais à ce que vous demandez.

S'il en est ainsi si *mille francs* par volume, comprenant mes productions anciennes et celles à rédiger ⁶, me sont garantis, concluez et cédez à votre éditeur la propriété perpétuelle de vos traductions. Nous ferons un nouvel acte qui vous attribue ce droit

Ecrivez moi

Votre tout dévoué

Conscience

Je vois dans le Mousquetaire ⁷ que Mr A. Dumas a l'intention de m'écrire par le télégraphe.

jusqu'à présent je n'a pas reçu de communication de sa part

123 – *Aan de Raad van Beheer van de Koninklijke Academie
te Antwerpen*

Anvers, ce 30 janvier 1854

Au Conseil d'Administration de l'Académie royale
d'Anvers ¹

Messieurs,

Par la présente j'ai l'honneur de donner ma démission des fonctions de Commis (Greffier) de l'Académie royale d'Anvers.

Je tenais ma première nomination, en qualité de Greffier, directement de Sa Majesté ;² mais depuis que le titre de mon emploi a été changé en celui de *Commis*³, il appartient au Conseil de l'Académie de recevoir ma démission, conformément au § 2 de l'art 5 du Règlement du 29 X^{bre} 1851⁴.

Je vous prie, messieurs, de vouloir bien me faire remplacer sans retard, soit provisoirement soit définitivement, afin que je puisse remettre l'administration de l'Académie à la personne que vous aurez désignée.

De longs chagrins ont dérangé ma santé ; il y a nécessité pour moi de m'éloigner au plus tôt des choses qui affectent péniblement mon esprit. Je le considérerais donc comme une marque de votre bonté, si, par une prompte décision, vous vouliez me mettre à même de quitter l'Académie dans peu de jours.

Agréez, Messieurs, l'assurance de ma haute considération.

Conscience

124 – *Aan J. A. Luthereau*

Académie Royale
d'Anvers

Anvers, le 3 février 1854

Monsieur,¹

Une indisposition a été cause que je ne vous ai pas envoyé plus tôt la copie de l'ancien règlement de l'académie d'anvers, que j'ai l'honneur de vous faire parvenir avec la présente
Agréez, Monsieur, l'assurance de ma haute considération

Conscience

Monsieur

Monsieur J. A. Luthereau Redacteur du
Journal artistique la Renaissance

125 – *Aan G. H. A. H. Rolin-Jacquemyns*

Anvers ce 12 février 1854

Monsieur

Monsieur Rolin¹, avocat,
à Gand

Monsieur,

J'ose venir réclamer de votre bienveillance un service en faveur des Lettres flamandes.

Une chaire de Littérature flamande va être instituée auprès de l'université de Gand². Comme ce cours est facultatif, la tentative échouera infailliblement, si le Professeur ne possède pas dans son talent & surtout dans son élocution, les moyens de le rendre attrayant pour les Elèves. Le second échec serait un mal extrêmement facheux & peut être irréparable.

Mr Heremans² est l'homme qu'il faut ; il a fait ses preuves ; le nouveau Cours est le résultat de ses féconds efforts.

Je vous prie, Monsieur, vous qui avez une grande influence veuillez faire quelque chose pour que l'avantage obtenu ne devienne pas pour nous plus désastreux qu'une défaite. Parlez pour Mr Heremans ; c'est un homme jeune, laborieux, instruit, & qui enseigne avec amour. Ses bonnes qualités vous sont d'ailleurs connues.

Je n'ose pas plus longtemps abuser de votre temps ; mais croyez, Monsieur, que je vous serai reconnaissant de tout ce que vous pourriez faire pour rendre à l'enseignement de notre langue maternelle le service que je réclame de votre bonté.

J'écris à la hâte, la chose est pressante

Votre très humble & très respectueux serviteur
Conscience

126 – *Aan Adam*

Anvers ce 23 février 1854

Monsieur Adam ¹

obligé de partir dans une heure pour me rendre dans la Campine, j'ai le regret de ne pouvoir me rendre chez vous ; mais je vous adresse ci-joint une feuille de notes ¹ contenant sur la famille de mon père tous les renseignements que je possède. J'espère que cette communication pourra satisfaire aux désirs de la dame qui me les demande.

Votre tout dévoué serviteur
Conscience

127 – *Notities van de hand van Conscience gevoegd bij de brief onder nr. 126*

Parents de mon père

Claude Xavier Toussaint Conscience, Tapissier, né à Besançon, décédé à Paris le 24 juin 1814 à l'âge de 57 ans

Louise Laurent Joye, né à Besançon, décédée à Rouen le 4 9bre 1803

Mon père

Pierre François Conscience, né le 13 8bre 1779 à Besançon, décédé à Borgerhout près d'Anvers le 27 juin 1849.

Pierre François Conscience avait un frère dont j'ignore le nom. Lors de l'avènement de Napoléon I, ou plutôt, mon père dût entrer au service et choisit la Marine ; son frère le suivit comme volontaire. Ils furent faits prisonniers par les Anglais et restèrent longtemps sur les pontons à Normancross en Angleterre. Le frère de mon père, en allant la nuit puiser de l'eau à terre, est tombé dans le puits et s'est noyé à Normancross. Mon père, enfin délivré par échange, a continué à servir dans la marine impériale jusqu'au moment où les Français ont quitté Anvers. – Voilà ce que mon père m'a souvent raconté.

J'ajouterai qu'une autre personne du nom de Conscience demeure à Cahors

en France. C'est un vieux Gros Major en retraite qui semble être riche. Mon père l'appelait son oncle ; ce serait donc le frère de son père Claude X. T. Conscience

Si la dame qui a demandé ces renseignements en désire d'autres, je suis prêt à lui donner tous les éclaircissements ; qu'elle ait la complaisance de m'écrire, je m'empresserai de lui répondre.

C

128 – *Aan de Raad van Beheer van de Koninklijke Academie te Antwerpen*

Anvers, ce 31 mars 1854

Au Conseil d'Administration de l'Académie royale d'Anvers

Messieurs,

Il y a deux mois¹ que vous avez bien voulu accepter ma démission des fonctions de Commis-Greffier de l'Académie, en m'invitant à continuer provisoirement mon service.

Je me suis fait un devoir d'obtempérer à ce désir, sur l'assurance qui me fut donnée que vous aviseriez sans retard à mon remplacement.

Aujourd'hui je me vois forcé de vous informer que des affaires importants, qui ne peuvent plus souffrir aucun retard sans me causer un dommage matériel considérable, exigent mon départ définitif de l'Académie.

Je viens donc vous prier d'avoir la bonté de pourvoir immédiatement à mon remplacement, provisoire ou définitif, ou de charger Mr. Van der Gracht du service du Greffe, en m'autorisant à faire entre ses mains la remise de l'administration & des collections.

Je dois ajouter que quelle que soit votre décision sur ma présente demande, je ne pourrai en aucun cas continuer mon service que jusqu'au 15 avril prochain, date à laquelle je dois forcément me rendre en Allemagne pour affaires urgentes.

Agrérez, Messieurs, l'assurance de ma haute considération.

Conscience

129 – *Aan Baron de Stassart*

Anvers ce 26 avril 1854

à

Monsieur le Baron de Stassart,¹
à Bruxelles.

Monsieur le Baron,

Je vous suis infiniment reconnaissant du témoignage dont vous avez bien voulu m'honorer, en m'envoyant le volume de vos Fables² ; mais surtout de ce que vous avez été assez indulgent pour trouver quelque plaisir à la lecture de mes modestes récits.

La parole encourageante d'un homme aussi éminent dans le monde et dans les Lettres que M^r le Baron de Stassart, doit avoir un grand prix à mes yeux ; sa bienveillante approbation m'est une douce récompense et elle

contribuera à me donner cette confiance qui féconde le talent & rend le poète laborieux.

Il est rare que je me rende à Bruxelles ; mais puisque vous m'en donnez la permission d'une manière si aimable, je me ferai un plaisir & un devoir de me présenter à vous à la première occasion.

Monsieur le Baron
 Votre très humble & très respectueux serviteur
 Conscience

130 – *Aan P. de Decker*

[le 7 mai 1854]

Je ne sais comment vous témoigner ma reconnaissance des peines que vous vous donnez pour me faire du bien ¹.

Veillez croire que, quel que soit le résultat de vos généreux efforts, je garderai éternellement le souvenir de votre bonté.

La réponse de M. le Ministre ² et des employés était prévue ; elle pouvait difficilement être autre dans les circonstances actuelles ; mais celle-ci peuvent changer. Le projet d'instituer *une inspection pour l'enseignement de la langue flamande* a une importance si majeure pour notre cause, qu'il ne peut être abandonné sur de simples observations fondées sur un état de choses dont nous contestons la justice, sinon la légalité.

J'ai vainement torturé mon esprit pour trouver une position qui réponde à la condition de me laisser le loisir nécessaire pour la rédaction d'œuvres littéraires ; car, j'aime mieux vivre dans la gêne que de renoncer à la carrière que je me suis si péniblement ouverte.

En ce moment je travaille avec ardeur à l'achèvement de mon ouvrage : *Clovis* ³. J'essaie si je ne pourrais trouver dans le produit de mes travaux des ressources restreintes, mais suffisantes pour attendre un sort meilleur. Pour arriver à cette fin, je dois m'éloigner de tous mes amis et renoncer à prendre une part active à la lutte en faveur de nos principes, afin d'épargner mon temps et de restreindre mes dépenses. C'est ce que je fais : je vis retiré dans mon faubourg de Borgerhout, à tel point qu'il y a au moins un mois que je n'ai été à la ville. Peut-être ma manière de vivre, toute nouvelle pour moi, sera-t-elle nuisible à mon esprit ; le résultat de l'essai que je tente pourra me le dire.

Veillez, en attendant, Monsieur, sans vous déranger ni vous imposer des démarches spéciales, me continuer votre bienveillante sollicitude.

[Conscience]

131 – *Aan P. Génard*

Antwerpen den 22 Juny 1854

Vriend Genard,

In antwoord op den minnellyken brief, my door UE ¹ en door de andere leden van St Lucas Gilde toegestuurd, kan ik u slechts herhalen wat ik u mondelings reeds zegde. Namelyk, dat ik de uitnoodiging tot spreken by het Landjuweel ² niet kan aenveerden. Ik heb geene byzondere reden om

dezen last te dier gelegenheid te weigeren³; maer het is van mynentwege een vast besluit, zoolang mogelyk my van alle openbare werkzaemheden verwyderd te houden.

Alhoewel ik even vast besloten heb, geene stukken meer in tydschriften te plaetsen, zend ik u echter hiernevens iets voor het Album van St Lucas-Gilde. Liever hadde ik zulk onbeduidend opstel in het vergetelboek laten rusten; doch, door myne beloften jegens de Gilde verbonden, zie ik my gedwongen het een of ander u te geven⁴.

Ik verzoek eene proeve te zien en het handschrift terug te bekomen. Gelief in mynen naem de Bestuerleden van St Lukas om hunne welwillendheid jegens my te bedanken; en ontvang gy den gullen handdruk eens vriends

Conscience

132 - *Aan A. Snieders*

Borgerhout 28 Juny 1854

Vriend Snieders,

Ik neem de vryheid, u hiernevens een nummer van het *assemblée nationale* van Parys te laten geworden dat men my heeft toegestuurd en waerin een lang artikel over myne verhalen. Ik heb niet getwyfeld of gy zoudt met vermaek een uittreksel ervan in uw dagblad gelieven op te nemen: uwe durende welwillendheid is my daervan eene zekere waerborg.

Om uwen tyd niet ten mynen gunste te vergen, heb ik zelf een uittreksel uit het artikel vertaald. Gy zoudt my verpligten met het eene plaets in het handelsblad te vergunnen¹.

Uw vriend en Dienaer
Conscience

Gelief het nummer der *assemblée nationale* voor my te bewaren.

Mynheer Snieders Jr. Hoofdopsteller van
het Handelsblad

133 - *Aan een onbekende*

Anvers ce 8 juillet 1854

Monsieur,

Quoique j'ai très peu de temps à moi je me ferai un plaisir de lire la pièce dont il s'agit dans votre lettre, et, s'il y a lieu je vous communiquerai les observations que cette lecture m'aura suggérées. Envoyez moi donc votre composition.

J'ignore entièrement les motifs du silence des juges du concours de la société *de Tael is Gansch het Volk*¹. Pour en savoir quelque chose je devrais être à Gand, & il y a déjà bien des mois que je n'ai été dans cette ville.

En attendant votre envoi, j'ai l'honneur de vous saluer cordialement.

Conscience

134 - *Aan M. Lévy*

Monsieur
Monsieur Michel Lévy¹, Editeur
à Paris

[Anvers ce 11 Aout 1854]

Monsieur

Je viens vous prier de vouloir bien avoir la complaisance de faire tenir à Monsr Armand de Pontmartin² la lettre ci-jointe, que j'adresse à cet éminent critique pour m'acquitter envers lui d'un devoir de reconnaissance. Conformément au désir que vous m'en avez témoigné, j'ai envoyé à M^r le graveur Franck deux photographies de mon portrait, prises par Mr Plumier.

Je saisis cette occasion, Monsieur, pour vous renouveler mes vifs remerciements des efforts bienveillants que vous faites pour me procurer un accueil indulgent auprès de vos compatriotes.

Soyez assuré que je ne me trompe nullement sur le mérite de mes modestes productions : je reste convaincu que, si un succès inespéré et quelque peu durable pouvait venir illuminer ma longue et laborieuse carrière, c'est à l'avantage d'avoir été présenté sous vos auspices et d'avoir par là acquis la protection de vos amis, que je serais redevable de ce bonheur.

Je vous suis sincèrement reconnaissant de vos bons soins, et vous prie de croire que je compterai toujours au nombre des instants les plus agréables de ma vie, ceux où il me sera permis, comme lors de votre visite à Anvers, de vous témoigner personnellement ma gratitude.

Votre très humble et très dévoué serviteur

Anvers ce 11 Aout 1854.

Conscience

135 - *Aan een onbekende*

Antwerpen den 23 augustus 1854

Mynheer,¹

Ik heb de toezending, welke gy my gedaen hebt, met genoeg ontvangen. Voor het geschenk der kunstige steenrots bedank ik u uit ganscher harte. Daer ik geen beter middel ken, om u myne erkentenis te betuigen, dan in regtzinnigheid en als vriend, een oordeel te stryken over uw verhael *de twee duifkens* enz. zal ik het doen zoo goed my mogelyk is. Het verhael bewyst dat de schryver zeer veel aenleg heeft om in proza verdienstelyke stukken en werken te leveren; vele beschryvingen erin zyn levend en beziel; de styl, wat beweging en maet betreft, is goed. Het verhael heeft plaetsen die boeiend zyn vooral naer het einde.

Dan in de byzonderheden der uitvoering heeft het groote gebreken, die van eene te korte beoefening der kunst getuigen. Het onderwerp heeft te weinig om het lyf en is niet gewigtig genoeg. Wanneer men een verhael schryft moet men zich altyd een doel voorstellen. Namelyk het schetsen van eenen *toestand*; en dan moet men dezen *toestand* in het breede poogen te schilderen en de andere deelen des verhaels, als het ware, doen samenwerken om dit doel te bereiken; het is eenerlei, wanneer men zich voorstelt iets te bewyzen, iets den lezer te leeren, of hem door voorbeelden tot

gevoel of tot deugd op te leiden. Men bereikt dit doel door zich zelve er op voorhand goed van te doordringen, en zyn verhael in zynen ganschen gang te ontwerpen vooraleer men beginne te schryven. Dit hebt gy niet gedaen. Anders zoudt gy de gedeelten ervan meer in evenwigt hebben gesteld. Gy zoudt, vooral in het begin, zulke groote uitzetting niet gegeven hebben aen karakters die weinig in uw verhael werken moesten; gy zoudt niet uwe kapitels door onwaerschynelykheden of duistere oorzaken aeneengeknoopt hebben: Byv. wanneer pachter Dries, om eene onbekende reden, eensklaps gunstig wordt ten opzichte Leo's, wanneer de twee duifkens in de diergaerde eene duistere rol vervullen, wanneer eene schertsende beschryving van hanen en hennen het tafereel van Sophia's droefheid voorafgaet; en anderen meer.

Het verhael ware goed geweest, haddet gy op voorhand een goed plan gemaakt, het zy in uw hoofd, het zy op papier.

Eene gewigtige aanmerking is deze. Men mag in zulke eenvoudige verhalen naer geen *effect* zoeken. Den minste schyn van moeite ontsiert het. In vele plaatsen hebt gy geweld gedaen om groote schoone dingen te zeggen; als Byv. op de twee of dry laetste bladz van het tweede kapittel. Deze plaatsen zyn door dit geweld duister en onnatuurlyk.

Vele uwer zinnen hebben den franschen vorm; menig woord is oneigen, als *glimmen* (blinken) voor *glimlachen*, *geluchte* voor *lucht* of *luchtruim*. Gy laet u te veel op voorhand aenjagen; dit is niet goed: de kunst eischt wel gevoel tot de warme opvatting der zaken; doch zonder kalmte in de uitvoering gelukt men er niet in, een samenhangend geheel voort te brengen.

Wees voorzigtig dat gy in de bewerking de kleine dingen niet te groot maekt, en aldus de voorwaarden van evenredigheid te niet doet. Men mag geene dingen in het overbreede beschryven wanneer zy niet regtstreeks tot het verhael medewerken.

Ten slotte herhael ik het: u feilen geene middelen, noch aenleg, noch styl, noch dichterlyke inspraek; maer uwe hand is ongeoeffend en jong. Wat u ontbreekt zyn de stoffelyke middelen van uitvoering; en deze verkrygt men gemakkelyk door oefening, dit is te zeggen door veel en doelmatig schryven.

Ik vermeen dat indien gy dezen raed volgt, gy al spoedig zelf zult gevoelen, hoe ligtelyk men zich deze middelen tot goede uitvoering aenschafft; tot dan zoudt gy onvoorzigtig handelen indien gy iets van uwe opstellen door den druk gemeen maektet. Zoo gy waerlyk eene strekking, eene sterke neiging hebt om de vaderlandsche letterkunde te beoefenen, kamp dan met moed tegen de moeyelykheden en heb vertrouwen; de goede uitslag zal uwen arbeid bekroonen. Wees natuerlyk in uwe opstellen; *ne forcez ni votre inspiration ni vos moyens; consentez à être moins grand, moins beau au début; c'est le moyen d'être vrai d'abord, grand et beau plus tard.*

En hiermede meen ik aen uwe wenschen te hebben voldaan; ik dank u nogmaels voor uwe welwillende gedenkenis en betuig u myne hoogachting

Conscience

P.S. uw verhael zende ik u hiernevens terug.

136 - *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 5. September 1854.

.... Jetzt bin ich schon beschäftigt, den nötigen Stoff zu finden, um *Mein Leben*¹ zu schreiben. Kein Schriftsteller kann eine solche Reihe dramatischer Vorfälle aufweisen, wie ich, und meine einzige Mühe ist, aus diesen Vorfällen diejenigen auszuwählen, welche ich bei der Überfülle von Stoff werde wegfällen lassen müssen...

[Conscience]

137 - *Aan Elisa van Calcar*

Antwerpen den 17 Xber 1854

Mevrouw,¹

Ik heb met dankbaerheid het boekdeel ontvangen dat UE my, by brieven van 12^{en} dezer, geliefdet te zenden. Reeds was uw naem my door de faem bekend geworden, doch ik moet het bekennen, tot nu toe had ik het genoeg niet gehad iets van UE te lezen.

Myne verrassing is dus grooter en myn genot inniger geweest, by de ontdekking van een zoo mild vernuft en eenen zoo diep opmerkzamen geest als zich in uw Klepperman's-zoon² openbaren.

Ontelleyke schoone bladzyden bevat uw boek; tafereelen als *Kasper en zyne kaarten huisjes*; maer vooral als de lezing der *Zeemans uitboezeming* door Kasper zelven zyn hoogst dichterlyk en vol waerheid. Dit laetste bovenal is diep roerend; en my bleef slechts na de lezing de spyt dat myne ziel niet langer aen deze schoone schets mogt geboeid blyven.

Herhaelde malen zyn my de tranen in de ooggen geschoten by het genieten uws boeks; en, wat my als opmerkenswaardig en voor my ook leerzaam voorkwam, is het geheim waermede UE de dryfveeren van zekere karacters laet omhuld blyven, zoo als dit van Kasper en Mevrouw van Berkeloo. Deze onzekerheid in de buitenlynen, dit met inzicht onvoltooide, is eene durende bron van belang en deelneming

Ik ben UE diep erkentelyk voor de welwillendheid waermede UE myne schriften gelieft te oordeelen.

Het zou my voorwaer zeer aengenaem zyn, de eere te genieten van uwe persoonlyke kennis te maken en UE in Antwerpen te kunnen begroeten³; dan, ik moet daerby tevens de spyt uitdrukken, dat myne al te nauwe en te nederige woning, my niet toelaet UE dezelve gedurende uw verblyf in Antwerpen aen te bieden.

Ik durf eventwel hopen dat UE deze ontoereikendheid myner middelen zal gelieven te verontschuldigen.

Mevrouw
UE^{ns} ootmoedige dienaar
Conscience

Mevrouw

Mevrouw Elisa van Calcar

138 - *Aan een onbekende*Antwerpen den 8^{en} January 1855Mynheer ¹

In antwoord op het briefje, door UE my onder dagteekening van 7° dezer toegestuurd, heb ik de eer, UE te laten weten dat de regters van den laetsten pryskamp der St Lukas-Gilde ² hunne uitspraak en de beweegredenen ervan hebben néergeschreven in een verslag, ter zitting zelve door elk hunner geteekend.

Daer dit stuk aen de voormelde Gilde is overhandigd geworden, is het tot haer dat UE zich zou moeten wenden om er mededeeling van te bekomen

Uw dienaar
Conscience

139 - *Aan P. Bouquié-Lefebvre*

Anvers ce 22 fevrier 1855

Monsieur Boucquié ¹

Je vous suis bien reconnaissant du magnifique tableau que vous avez eu la bienveillance de m'adresser. l'ouvrage *de plaeg der dorpen* ² est un conte dirigé contre l'usage du genièvre dans les campagnes ; il a donc les mêmes tendances que votre œuvre.

Personne mieux que vous ne pourrait rendre la pensée qui anime mon esquisse ³ ; mais il y a un obstacle insurmontable à ce que vous vous chargiez de ce travail.

J'ai un contrat notariel avec MM Levy frères de paris ⁴, qui leur assure le droit de traduction en langue française de mes œuvres à l'exclusion de tous autres, en France & en Belgique. Le resumé de ce contrat a été publié par les journaux, et il ne m'est pas possible d'accorder des autorisations partielles.

Je vous remercie de votre amicale attention et de votre sympathique souvenir.

Veillez agréer l'assurance de ma haute consideration & de mon dévouement.

Conscience

Monsieur

Monsieur Bouquié-Lefebvre
rue du méridien 14
Bruxelles

140 - *Aan Em. Rosseels*

Aantwerpen den 26 february 1855.

Mynheer & vriend Rosseels, ¹

Drager dezes is de persoon van wien de h^r. Théonville u vandaeg op de Beurs gesproken heeft. Hy heeft zich op de rangen gesteld om het ambt van Veldwachter te Mortsel te bekomen ; en, dewyl de sekretaris dier

Gemeente een lid uwer familie is, zou eene aenbeveling van uwentwege hem van groot nut kunnen zyn.

De kandidaet is soldaet geweest ; reeds werd hy als tweede kandidaet voor de plaets van Veldwachter te Berchem gekozen. Hy bezit overigens zeer goede getuigschriften.

Ik zou my zeer verplicht achten zoo gy hem in zyne pooging kondet behulpzaam zyn.

Uw toegenoegeen dienaar & vriend
Conscience

Mynheer
Mynheer Em. Rosseels, Letterkundige
Herenthalsche-straet
5° Wyk
Antwerpen

141 – *Aan A. Rodenbach*

Anvers ce 6 mars 1855

Monsieur le Représentant,¹

Je viens de recevoir la deuxième édition de votre ouvrage sur les sourds-muets et les aveugles, que vous avez eu l'attention de m'envoyer

Je me sens infiniment honoré de l'importance que vous voulez bien attacher à l'expression sincère du respect que m'inspire votre position, votre noble caractère & vos utiles travaux. Veuillez recevoir l'assurance de ma profonde reconnaissance pour les mots trop flatteurs, dont vous faites précéder dans votre ouvrage la lettre que j'eus l'honneur de vous écrire dans le temps² ; mais surtout pour le jugement indulgent que vous portez sur ma dernière œuvre Clovis & Clotilde. L'approbation sympathique d'un homme si éminent m'est une douce récompense et un encouragement à poursuivre ma laborieuse carrière.

Je vous félicite de tout mon cœur des distinctions qui vous arrivent de toutes parts ; et je m'en réjouis bien sincèrement, dans la conviction que cela doit vous consoler partiellement de la perte de la vue, que de savoir que vous, aveugle, avez pu forcer l'Europe à tenir les yeux fixés sur vous et à reconnaître votre mérite.

J'ai entendu des hommes d'un autre parti applaudir à vos succès, ce qui me fait croire que tout le pays se rejouit de l'honneur qui arrive au célèbre aveugle belge.

Que Dieu vous accorde de longs et heureux jours. C'est le vœu d'un homme qui vous est tout dévoué.

Votre très humble serviteur
Conscience

Monsieur
Monsieur Alexandre Rodenbach
Représentant
Rue de Loxum 6
Bruxelles

142 – *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 2. Juni 1855.

Gestern habe ich meine Biographie¹ vollendet. Sie umfasst 500 Seiten. Viele meiner Freunde raten mir von der Drucklegung derselben entschieden ab, andere dagegen raten dazu eindringlichst. In Gent, wo ich in einer auserlesenen Gesellschaft von fünf Personen sie beinahe ganz vorgelesen habe, behauptet man, dass ich niemals etwas Besseres geschrieben habe. In diesem Zweifel habe ich beschlossen, das Werk vorläufig liegen zu lassen, bis mir hinlänglich klar geworden ist, was ich tun soll...

[Conscience]

143 – *Aan J.-B. Conscience*

Anvers ce 4 juillet 1855

Mon frère

Je vous envoie ci joint un billet de Cent francs, pour vous mettre à même de terminer l'affaire des coupons perdus. Le reste pourra servir à alléger vos frais de déménagement.

Je vous prie de terminer au plus vite l'affaire des coupons, car en trainant cela pourrait vous faire du tort peut être ; et puis, comme je vais placer en hypothèque ce qui me reste de mon prix¹, après l'arrangement de mes affaires arriérées, je ne suis pas certain de pouvoir vous aider de longtemps. Un de vos camarades est venu me dire que vous vous proposiez d'envoyer 2 lapins pour mes enfants ; ils en sont bien aise.

Je sais également que ma belle sœur vient également habiter Bruxelles². Aussitôt que j'en aurai l'occasion j'irai vous voir.

Ma famille se porte bien ; je crois pouvoir penser qu'il en est de même chez vous.

A cause des couches récentes de ma femme³ nous sommes encore dans l'embarras ; mais si vous pouviez nous envoyer Alfred pour trois ou quatre jours, je lui acheterais des joujoux. Cependant il faudrait alors le faire reprendre par l'un de vos camarades, car je ne pourrais le reconduire moi même.

Si notre belle sœur voulait nous venir voir dans quelque temps d'ici, cela nous ferait également plaisir.

Si vous vous appercevez que ma démarche auprès du ministre a eu quelque résultat favorable pour vous, il faudra m'en informer.

Les compléments de ma femme

Votre frère
Conscience

144 – *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 20. Juli 1855.

Guter Freund Arenz,

Ihr trauriger Brief, den ich nach Tagen der Abwesenheit bei mir finde, hat mich tief erschüttert. Glauben Sie nur, ich nahm teil an Ihrem

Schmerze, um so mehr, da ich vor kurzem denselben Schlag überstehen musste durch den Verlust meines alten Vaters¹. Es wäre für mich, als Ihren treuen Freund, eine Pflicht, alles aufzubieten, um Sie zu trösten; aber welche Worte können dazu hinreichen? Ach, ich habe mich getröstet in dem doppelten Gedanken, dass das Gesetz der Natur alle Geschöpfe einmal treffen muss und dass der Gerechte nicht stirbt. Wird die Erinnerung an Ihren Vater in Ihrem Herzen lebendig bleiben, der Schmerz über den unersetzlichen Verlust wird doch mit der Zeit in Ihnen sich vermindern, und Sie werden allmählich den Frieden und die Ruhe des Herzens wiederfinden...

Ich habe meine Lebensbeschreibung² ganz abgeschrieben, doch halte ich es nicht für zweckmässig, dieses Werk, welches 500 Seiten meines gewöhnlichen Formats enthält, in diesem Zeitpunkt erscheinen zu lassen. Es wird demnach noch ruhig liegen bleiben.

Inzwischen habe ich eine Erzählung begonnen, die wahrscheinlich den Titel „Mutter Job“³ führen wird. Ihr liegt zu Grunde ein Bild der weiblichen Geduld im Leiden, im Glauben an Gottes Güte, dem gegenüber das Bild eines mürrischen, zänkischen und ungeduldigen Mannes. Nur das erste Kapittel ist vollendet.

Anlangend die Übersetzung meiner Werke ins Deutsche und die dafür zu ergreifenden Massregeln, so werden wir über dies und noch mehrere andere Dinge am Ende dieses Monates oder anfangs August sprechen, wenn Sie mir die Freude eines Besuches gönnen werden.

[Conscience]

145 – *Aan G. Vicaire (?)*

Anvers ce 12 Aout 1855

Monsieur,¹

Je vous remercie du témoignage de confiance & de sympathie que vous me donnez par votre lettre du 11 de ce mois. Quelque vif que soit mon désir de vous donner une réponse selon vos vœux je doute beaucoup que j'y puisse parvenir. Il y a, par moments, dans l'âme de l'homme sensible des dispositions à la tristesse, dont les causes échappent à l'examen.

La langue française n'étant pas ma langue maternelle, il est probable que je la manie mal; mais je pense en avoir assez de connaissance pour oser juger du style d'autrui. Votre lettre est extrêmement bien écrite: avec calme, concision, liberté d'allure & élégance même. J'en conclus que vous avez une intelligence et une capacité d'esprit audessus de votre âge & de votre position. Plus d'une fois dans ma vie j'ai passé par des situations pareilles à la vôtre. J'ai été soldat volontaire, commis de bureau, garçon-jardinier; j'ai souffert de la misère matérielle & morale; et ce n'est que par une lutte incessante contre le sort & contre l'envi, que je suis parvenu à me bien caser dans le monde. Partant de ma propre expérience et de l'idée que votre lettre me donne de vous, je caractérise votre situation de la manière suivante:

Votre profession & le besoin de pourvoir à votre existence vous ont placé dans une atmosphère où tout est frivole & passager; où les émotions

communes ne vous concernent même pas. Vous avez l'âme sensible et l'esprit grave. Par suite de vos aspirations vers une vie plus intellectuelle, plus sentimentale, vous sentez ou vous croyez que dans la carrière où vous vous trouvez, votre jeunesse & votre vie n'ont pas de but ; — et c'est ce défaut de but au travail de votre trop laborieux cerveau, qui vous pèse & vous rend chagrin. Du côté du cœur vous avez soif de relations sympathiques et sincères, votre âme aspire vers des épanchements intimes.

C'est un mal qui prend tous les hommes penseurs à votre âge, lorsqu'ils ne se trouvent pas placés dans l'air qui leur est propre. Il ne faut pas avoir peur de cette situation, c'est un signe que Dieu vous a bien doué ; et, n'en doutez pas, après cette espèce de surexcitation du cœur, vous vous sentirez beaucoup plus fort de caractère et plus énergique de volonté

Pour le moment, les remèdes ? Il s'agit d'employer un remède analogue à celui que les médecins prescrivent pour les maladies du corps. Il faut des dérivatifs à l'activité de votre intelligence, des occupations du cœur et de l'esprit, de nature à satisfaire en partie leurs aspirations et à donner une direction aux forces dont ils exigent impérieusement l'emploi actif.

A votre âge l'amour sincère est un moyen d'une puissance magique ; mais ce sentiment ne se commande pas. D'ailleurs, je crois voir par votre lettre que vous regrettez quelqu'un.

En attendant que ce sentiment renaisse en vous, et il renaitra, j'en suis certain, vous devez chercher à trouver plaisir à quelque chose ou à quelque occupation intellectuelle. En un mot, il faut vous faire violence pour devenir amateur, n'importe les objets. Êtes vous amateur de lecture, proposez vous d'approfondir une science quelconque, une littérature, ou une histoire quelconque. Vous sentez vous des dispositions pour la littérature même (votre lettre me prouve que vous y réussiriez facilement) amusez vous à essayer divers genres. Aussitôt que votre esprit aura trouvé une direction, un but, vous aurez plaisir dans la vie ; et d'ailleurs tout ce que vous tenterez dans ce sens enrichera votre intelligence et votre cœur.

Votre position actuelle ne doit pas vous chagriner. Vous croyez donc, philosophe précoce, que la vie puisse se fermer à 22 ans. C'est son aurore ! Qui sait à 22 ans ce qu'il deviendra ? Malgré vous, votre position changera dix fois encore ; et, comme vous avez l'intelligence forte, il n'y a pas de doute qu'elle ne s'améliore toujours, bien qu'aujourd'hui vous ne puissiez prévoir dans quels sens ni par quels moyens.

Vous dites que vous vivez dans l'isolément. C'est un peu de votre faute. Les amis sont faciles à trouver ; et si l'on ne trouve pas d'amis intimes on s'amuse un peu et l'on fréquente des connaissances rien que pour *parler*. Car croyez le, l'un des plus salutaires dérivatifs du mal dont vous souffrez c'est la *parole*, cette gymnastique de l'esprit & du cœur.

En tout cas, ayez bon espoir, votre mal guérira de lui même. Il faut seulement que vous preniez courage et ne vous laissiez pas entraîner à nourrir volontairement vos souffrances en vous y complaisant. Recherchez la conversation de jeunes gens de votre âge et, si vous le pouvez, d'une trempe d'esprit qui vous soit sympathique.

Songez surtout à donner à votre intelligence une occupation et une direction. Ne négligez pas les devoirs que vous impose votre profession ; sans cela

des désagréments matériels viendraient se joindre à vos soucis moraux ; c'est une complication qu'il faut éviter.

A 22 ans la vie seule est un trésor, dont la possession devrait vous rendre heureux. Je sais bien ce qui vous manque : c'est la force de volonté, l'énergie active ; mais à votre âge l'on est toujours comme ça : les vœux, les souhaits dépassent nos moyens matériels. Comment, vous venez d'arriver dans la vie ; vous avez la tête et le cœur bons, l'intelligence bien douée, et vous désespéreriez de l'avenir qui vous appartient ? Non, non, prenez confiance en vous même, osez dire : je veux ! La nature même de votre douleur me donne la conviction que vous êtes capable de vous créer un sort meilleur. Essayez ! que ce soit là si vous voulez le but à donner à vos pensées. Mais soyez l'ami du temps ; c'est à dire qu'il faut supposer son but éloigné et y marcher avec calme, avec lenteur, avec assurance et avec foi, sans brusquer ni les événements ni ses espérances. Je vous le dis, en vérité, vous ne parviendrez pas seulement à vous guérir ; mais encore à emporter par l'activité de votre volonté les faveurs du sort, que vous attendez vainement dans la tristesse inactive.

Cette lettre est déjà bien longue, n'est ce pas ? Mais le sujet est si vague et si difficile à traiter ; — et d'ailleurs j'ai voulu vous prouver ma bonne volonté

Quoique le genre de mes occupations habituelles me fait avoir une grande aversion pour les correspondances, souvent oiseuses, auxquelles les hommes de lettres ne sont que trop exposés, je consentirais volontiers à échanger quelques correspondances avec vous, dans l'espoir de pouvoir contribuer par là à alléger vos chagrins.

Veuillez en attendant agréer l'assurance de ma sympathie

Votre très humble serviteur
Conscience

adresse

Henri Conscience, littérateur
à Anvers (Belgique)

146 — *Aan L. J. Vleeschouwer*

Antwerpen den 3^d September 1855

Vriend Louis,

Meenende u te kunnen verpligten, zend ik u hiernevens vyf banden van de vertaling myner werken in Londen¹, welke nu onlangs te gelyker tyd zyn verschenen.

Gelief dezelve te aenveerden als een bewys myner genegenheid en hoog-
achting

Conscience

Er is te Edinburgh² by thomas Constable een boekdeel verschenen behel-
sende de vertaling van de Loteling, Baes Gansendonk Blinde Rosa & arme
Edelman ; maer ik bezit daarvan slechts een enkel exemplaar

C

Mynheer Louis Vleeschouwer

147 — *Aan P. de Decker*

Anvers, le 26 septembre 1855.

*A Monsieur P. De Decker, Ministre de l'Intérieur
à Bruxelles.*

Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur de vous offrir un exemplaire des cinq volumes¹ de la traduction anglaise de mes œuvres complètes, dont la publication rencontre en Angleterre un accueil très bienveillant.

.... J'euse été heureux de pouvoir vous présenter les exemplaires en personne, et, à cette occasion, vous parler de choses qui concernent mon avenir ; mais la crainte de vous paraître importun m'a empêché de demander à être admis en votre présence.

Monsieur le Ministre,

Votre très humble en très dévoué serviteur
Conscience.

148 — *Aan G. Vicaire*Anvers 6 X^{bre} 1855Monsieur,¹

Vous vous adressez à moi comme à un medecin moral ; je vous remercie de cet hommage rendu aux intentions qui animent mes modestes écrits. Quoique je n'aie pas la prétention de pouvoir guérir le mal de l'âme, je n'en essaierai pas moins de nous répondre de mon mieux. — Je serai franc & sincère.

J'admets qu'un état de tristesse continuelle, résultat de l'isolément moral, ait été la raison première de votre égarement ; — qu'il en soit né pour vous un penchant vers des distractions énergiques et toujours prêtes. Aujourd'hui cependant il n'en est plus de même pour vous. Chaque jour, lorsque vous vous levez, votre tête est lourde, vous sentez un malaise général, vous êtes malheureux. Le sentiment de votre dignité d'homme se révolte, vous vous faites d'amers reproches ; — vous voudriez sortir de la voie fatale ; et cependant la force vous manque ; car pour échapper aux idées noires, qui vous obsèdent, pour calmer votre effroi, pour rendre à votre cerveau en désordre l'oubli, cette apparence de repos, vous ne connaissez plus qu'un seul moyen : le stupéfiant de la dissipation, le narcotisme de l'alcool. — Si vous étiez un être faible, ou déjà assez abruti pour ne plus être frappé par la lumière qui éclaire les bords du gouffre, tout espoir serait vain peut-être ; mais votre lettre me prouve que vous avez une âme de forte trempe, et qu'au sein de l'égarement vous avez conservé le désir et la connaissance du bien. — Ce qui vous a manqué et ce qui vous manque encore pour vous sauver, c'est *l'Amour* ; et par ce mot j'entends ici ce sentiment de confiance et d'affection universelle, qui nous fait aimer la vie, la nature, soi-même et les autres ; en un mot, qui porte l'âme à découvrir des sources de bonheur et de plaisir là où le scepticisme ne trouve

que matière à railler et à désespérer. — S'il vous était possible d'aimer quelque chose plus que les plaisirs *endormeurs de la conscience de soi-même*, vous seriez infailliblement délivré. Si je vous savais libre de tout travail imposé, je pourrais essayer de vous indiquer des moyens complexes ; mais, en tout cas, je vous dirais : tachez d'aimer une femme honnête, tachez d'aimer la nature, les fleurs, les sciences, l'art ; n'importe, dirigez l'activité de votre cerveau vers un but quelconque. Je ne puis, dans les limites d'une lettre, vous expliquer mes idées sur ce sujet ; c'est pourquoi je me sens forcé d'aborder des moyens plus matériels et plus immédiats. — Supposons que vous ayez pris la résolution d'essayer de sortir de la voie où vous vous trouvez. L'obstacle principal serait que vous ne sauriez d'abord échapper à l'obsession de l'habitude, et que, sans narcotique, votre insomnie serait un véritable martyr. Voici ce qu'il faut faire. Un matin, et plutôt par un beau jour, vous quittez Paris à pied, vous marchez avec l'énergie d'un homme qui veut se fatiguer, et vous retournez le soir même à votre domicile, pour ainsi dire épuisé de lassitude. Couchez vous alors, vous dormirez d'un sommeil moralement réparateur, et le lendemain vous vous éveillerez, le sourire sur les lèvres et tout étonné de sentir votre cerveau libre et votre corps doué d'une force nouvelle. Le résultat de cette première expérience vous prouvera que le triomphe est non seulement possible mais facile. Vous recommencerez ces exercices et les continuerez jusqu'à ce que vous soyez devenu maître de vous même. Entretenez cherchez un ami ou des connaissances, hors du cercle où vous vous mouvez maintenant ; — vous tâcherez de trouver quelque plaisir à la fréquentation et à la conversation de gens calmes ; vous vous intéresserez à différentes choses, vous vous ferez amateur de n'importe quoi.

C'est toujours par le sentiment de l'amour, tel que je l'ai expliqué, qu'il vous faut rendre votre triomphe durable : *aimez et vous serez sauvé.*

Ayant été soldat pendant sept années dans des temps de révolution et de licence, je sais apprécier votre situation ; et je vous le dis, en vérité, si vous restiez dans le chemin où vous êtes, ce serait de votre faute. Vous auriez à supporter la vie la plus horrible : un long martyr moral, un regret éternel d'avoir étouffé de vos propres mains l'âme douée qui vit en vous. — Les moyens que je vous ai indiqués ne sont certainement pas les seuls qui existent ; mais si l'espace me manque pour vous en indiquer encore d'autres, vous comprendrez quels ils peuvent être, et vous saurez facilement en trouver qui soient applicables à votre position sociale. — Un peu de courage donc et beaucoup de fierté dans la volonté. Si vous dites une seule fois avec conviction : je veux ! nul obstacle qu'une lâche faiblesse ne pourrait vous empêcher de triompher. Si vous arrivez à vous guérir, tout prendra à vos yeux des formes, des couleurs, des qualités qui charmeront votre vie. Content de vous même, vous serez content des autres ; et, reconcilié avec la nature entière, vous arriverez à reconnaître que la vie n'est pas un fardeau, mais une source d'ineffables sensations. Courage ! Si dans cette lutte pour votre propre bien, vous tombiez quelques fois encore, ne vous désespérez pas ; relevez vous avec une résolution nouvelle, et vous aurez bientôt acquis la force de dominer vos penchants. — N'oubliez pas surtout que la première condition est de vous procurer un sommeil naturel,

(qui ne soit pas le résultat d'un soporifique) et par suite, de vous éveiller avec une sérénité complète d'esprit.

Gardez vous de croire que la voie du bien vous est devenue difficile par suite des fautes déjà commises. Les désordres de la vie de jeune homme sont si vite oubliés !

Cette lettre est bien longue, n'est ce pas ? Si elle ne contient pas la preuve d'une science bien grande, elle vous prouvera du moins ma bonne volonté. Si elle pouvait avoir contribué à votre repos futur, je m'estimerais heureux de l'avoir écrite ; et, dans ce cas seulement, j'attendrais comme récompense que vous m'informeriez plus tard de votre succès.

Votre très humble serviteur
Conscience

Monsieur

Monsieur Gabriel Vicaire
rue Croix des petits champs 5
à
Paris

149 – Aan Jan van Beers

Antwerpen den 10 January 1856

Vriend Jan,¹

Ik ben gedurende vier dagen te Brussel geweest, en vind uw briefje by myne terugkeer. Al hoewel de bezigheden my *verpletteren* – ik moet straks op nieuw naer Brussel – zal ik toch, met de gauwte, op uw minnelyk schryven antwoorden, al ware het maer om u voor uwe broederlyke ge-neidheid te danken.

Ofschoon ik sedert lang wenschte *Antwerpen* te verlaten – gy weet het – is het my nu nog al tamelyk bang om het hart. Gelukkiglyk vind ik in de *reden* myner verplaatsing, troost en kracht genoeg. Gewis betreur ik het niet, dat ik my verwyderen ga van persoonen die my het leven ydel maekten en my dwongen myne persoonlyke *énergie* te versmachten ; maer wat ik betreur, is het verlaten van zoo vele goede trouwe vrienden, aen wier hoofd gy *voor my* staet. Dan, gelukkiglyk ligt Kortryk niet buiten de wereld, en de post gaet en keert op een enkele dag tot daer. Nu het myn stiel gaet worden, *brieven te schryven* zal ik zoo afkeerig van de correspondentie niet meer zyn en wy zullen, door dit middel, dikwyls te samen kunnen kouten. Het is er een schoon vlaemsch land. Ik zal er in een groot huis moeten woonen. En als het vacantie is dan komt gy eens met Mevrouw Van Beers en de kinderen. Het zal my vereeren en verblyden, en tevens, ik denk het, voor ons beider geest nuttig zyn.

Voor onze moedertael zal ik krachtig en regtzinnig werken. De grond is er goed, ofschoon weinig bebouwd ; maer myne zending is er uiterst moeijelyk, en ik moet, in den eerste, alle aendryving tot te zichtbare werking wederstaen. Gy zult dit genoeg begrypen.

Hadde ik den tyd, ik kwame nog eerst eens naer Lier ; maer ik moet nog drymael naer Brussel, eens naer Brugge en eens naer Kortryk, en dit alles misschien binnen de 10 of 12 dagen ! Er ligt een hoop brieven voor my.

De recensie van Schimmel ² is zeer welwillend en over het algemeen zeer waer. Zy getuigt van regtzinnige studie myner werken ; en het is, volgens myn gevoelen, de h^r Schimmel die het dighst by de oplossing van het raadsel myns litterarischen wezens is getreden.

Nu, goede vriend Jan, ik zou wel met u blyven staen kouten, en vergeten wat ik in aller haest moet afdoen. Verontschuldig my dus, dat ik onze samenspraek tot op beteren tyd onderbreke.

Uw getrouwe en verkleefde vriend
Conscience

150 – *Aan P. de Decker*

Anvers, le 31 janvier 1856.

*Monsieur P. De Decker, Ministre de l'Intérieur
à Bruxelles.*

Monsieur le Ministre,

J'ose humblement rappeler à votre bienveillante attention les démarches que j'ai faites auprès du Gouvernement pour obtenir une place qui puisse assurer mon avenir, tout en me permettant de me rendre utile à mon pays ¹.

Ce serait pour moi une source de découragement, si je devais être seul oublié sous un Ministère qui protège et récompense les artistes d'une manière si éclatante ; mais la généreuse sympathie que vous m'avez toujours témoignée me donne l'assurance que vous voudrez faire quelque chose en faveur d'un homme qui, par un labeur assidu de vingt années, a eu le bonheur de contribuer à la gloire du pays.

Monsieur le Ministre,
Votre très humble et tout dévoué serviteur
Conscience

151 – *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 7. April 1856.

..... Ich wünsche Ihnen aus ganzem Herzen Glück zu Ihrer Ernennung ¹ ; dasselbe tut meine Frau. Mich freut diese gute Nachricht so, als wenn mir selbst ein Glück zugestossen wäre. Gott gebe Ihnen viele Freude in Ihrer neuen Stellung !

Van Dieren hat mit dem Druck meines Werkes : der Geldteufel ernstlich angefangen. Er wird innerhalb zweier Monaten erscheinen. Noch in dieser Woche werden Ihnen drei oder vier Bogen zugesendet werden. Wenn Sie in diesem Werke etwas finden, was allzu hart oder verletzend für die Geldleute erscheint, so bitte ich, verändern Sie es oder lassen Sie es ganz weg. Die Verhältnisse mögen in dieser Hinsicht in Deutschland wohl anders als in Belgien sein.

Mit der Lebensbeschreibung in dem „Magazin“ ² bin ich zufrieden. Sie beruht auf Wahrheit. Nur eine unbedeutende Ausstellung ist die, dass der Brief an De Laet datirt ist vom 1. März 1835 (nicht 1830) ³. Und was

der Schreiber über meine Einkünfte, meinen Geldreichtum und mein Landgut zu Borgerhout sagt, das werden Sie selbst wohl mit Sachkenntnis zu verbessern wissen. Sonst habe ich gegen die Lebensbeschreibung nichts einzuwenden.

[Conscience]

152 – *Aan P. de Decker*

[Antwerpen, 30 Mei 1856]

Den heere De Decker, Minister van Binnenlandsche Zaken
te Brussel.

Heer Minister,

De ondergetekende neemt de vryheid UEd. hiernevens een exemplaar aen te bieden van zyn werk *De Geldduivel*¹, in de verzekering dat UEd. dit geringe geschenk zal gelieven te aenveerden als een bewys van zynen hoogen eerbied en van zyne verkleefdheid.

Heer Minister,

UE^{ns} ootmoedige dienaer
Conscience

Antwerpen, 30 Mei 1856.

153 – *Aan P. Croquison*

Antwerpen den 10 juny 1856

Vriend Croquison,¹

Ik ben u ten uiterste dankbaer voor uwe vriendelyke uitnoodiging ; maer het is my volstrekt onmogelyk ze voor alsnu, volgens uwens wensch te beantwoorden. Als lid der centrale commissie der aenstaende feesten van 21 july, moet ik byna elke week twee of drymael naer Brussel gaen ; en het spreekt van zelve dat myne zinnen nu niet op andere reizen kunnen gesteld zyn.

Verschoon my dus nog voor ditmael, ten minste tot gunstigere omstandigheden

Uw verkleefde vriend
Conscience

De heere Croquison te Kortryk

154 – *Aan M. De Vries*

Antwerpen 26 Juny 1856

Hoog geachte heer & vriend,¹

Tydens het laetst bezoek, waermede de geleerde heer Hoffmann von Fallersleben² onze stad vereerde, verzocht hy my, den geboortedag van den vlaemschen schryver Johan Alfried De Laet hem te laten kennen. Veelvuldige bezigheden en een byna gedurig verblyf te Brussel hebben my belet, onmiddelyk aen den wensch des hⁿ Hoffmann te voldoen.

Nu kom ik u vriendelyk bidden, hem te melden dat de h^r Johan alfried De Laet geboren is, te Antwerpen, den 13^{en} December 1815.

Ik geloof dat de h^r Hoffmann deze inlichting verlangt om er gebruik van te maken in een werk over de vlaemsche beweging, dat hy voornemens is in Holland uit te geven³; en vermits hy my gezegd heeft dat hy eenigen tyd te Leiden zich zal ophouden, twyfel ik niet of UE zal de gelegenheid vinden om hem van myn schryven kennis te geven.

Met de hoop dat UE voortdurend eene goede gezondheid geniet, heb ik de eer my te noemen

UE^{ns} verkleefde Dienaer & Vriend
Conscience

155 – *Aan de Soriano*

Anvers ce 4 octobre 1856

a Monsieur de Soriano, à Paris

Mon cher Monsieur¹

Vous me demandez un remède contre le mal de l'âme. Quoique je ne possède pas les moyens de justifier votre confiance, je vous remercie sincèrement de cet hommage rendu aux intentions qui animent mes modestes écrits. Je vais tâcher de vous repondre de mon mieux quand ce ne serait que pour vous témoigner ma bonne volonté.

Dans le cours de ma vie et de mes études j'ai appris que les plus nobles natures, les âmes rêveuses et poétiques, les intelligences à aspirations idéales, sont presque toujours affectuées, à l'entrée de la vie virile, de cette tristesse vague et mystérieuse dont l'exagération peut prendre quelquesfois les apparences d'un dégoût universel; mais qui n'est, pour ainsi dire, que la préparation, l'incubation des puissances intellectuelles de l'homme qui entrevoit les labeurs de la vie réelle. Presque tous les hommes qui ont marqué dans les arts, les sciences, la politique ou la guerre ont passé par cet état transitoire de l'adolescence à la virilité.

Toujours l'âme trouve un motif apparent à cette situation. Tantot ce sont des persécutions à subir, tantot des espérances déçues, tantot une carrière imposée; mais le plus souvent cette affection du cœur se complique de regrets d'amour.

Dans mon opinion vous n'avez rien à craindre. Votre esprit suit la voie logique de sa nature. Ayant besoin d'amour, d'affection, de reflexions incessantes, il a saisi l'objet qui peut nourrir ses rêveries mélancoliques. Ça se passera tout seul avec le temps, soit que vos vœux obtiennent satisfaction, soit que votre caractère acquière de lui-même des qualités moins subjectives.

Si j'étais votre frère ou votre ami, je me réjouirais de vous voir doué de cette haute sensibilité qui fait l'apanage des âmes d'élite. Cela ne m'empêcherait pas cependant de chercher à alléger vos souffrances, et des souffrances très vives. Je ne vous dirais pas d'oublier l'objet de vos regrets; ce conseil vous ne pourriez le suivre par la seule force de votre volonté. Mais je vous dirais: Cherchez une occupation sérieuse si vous n'en avez pas; et, si tant est que vous ayiez déjà des devoirs réguliers à remplir, cherchez quelqu'autre dérivatif à votre mélancolie; intéressez vous à quelque chose, tâchez d'aimer la nature, les arts, la littérature, les sciences,

les fleurs : n'importe quoi, pourvu que vous dirigiez l'activité de votre cerveau vers un but déterminé. Si vous le pouvez entreprenez un voyage, court ou long, ce sera toujours une distraction salutaire

Les limites d'une lettre déjà très longue ne me permettent pas de m'étendre d'avantage sur ce sujet.

Je vous dirai donc pour conclure, que vous avez tort de voir la vie en noir. Plus tard vous regretterez le jeune age malgré ses tribulations et vous vous taxerez vous même d'ingratitude. C'est là l'histoire de tout le monde. Comment ? vous êtes jeune ; vous avez devant vous toute une vie d'homme et un avenir, inconnu il est vrai, mais qui vous réserve peut être le bonheur et la gloire. Vous dites non ? Qu'en pouvez vous savoir ? La jeunesse ? mais c'est le plus grand et le plus précieux des trésors ! Malheureusement on n'apprend à en connaître le prix qu'à mesure qu'il nous échappe. Lorsque l'age vous aura ravi l'excessive sensibilité qui vous fait souffrir maintenant, vous donneriez tout au monde pour pouvoir encore subir ces douleurs navrantes mais ineffables de la poésie de l'âme. Consolez vous donc et esperez. Ayez l'intime conviction que vous êtes tel que vous devez ou pouvez être ; et, sans vous laisser entraîner à l'exagération de votre caractère, jetez un regard plein de confiance dans l'avenir.

Ce langage peut vous sembler étrange à vous qui êtes jeune homme ; mais dans l'impossibilité de vous indiquer un remède direct je me suis laissé aller à une causerie intime avec vous.

Si vous estimez votre mal plus grand que je ne semble le croire, suivez les conseils que je vous donne plus haut ; et, en tout cas, monsieur, ne doutez pas de mes sympathies et surtout pas de ma bonne volonté.

Je vous serre affectueusement la main

Conscience

156 – *Aan V. Lefèvre*

Anvers ce 3 9bre 1856

Monsieur et honoré Confrère. ¹

Je ne puis que m'estimer très honoré de ce que vous ayez jugé l'un de mes essais digne de votre attention, au point d'en faire l'objet de votre labeur littéraire. C'est vous dire que je vous accorde avec empressement l'autorisation que vous me demandez

Veillez demander à Mr Kats ², s'il ne conviendrait pas, pour la traduction flamande, de reprendre – partout où votre manuscrit l'indique – le texte flamand de ma nouvelle ; la traduction se rapprocherait d'avantage de la composition originale.

Votre tout dévoué serviteur & confrère

Conscience

Monsieur

Monsieur Victor Lefèvre, Littérateur
Bruxelles

157 – *Aan P. de Decker*

[Antwerpen, den 31 Xber 1856]

Den Heere Minister van Binnenlandsche Zaken te Brussel.

Heer Minister.

Ik haest my ¹ UEd. te laten weten dat ik met diepe erkenenis het ambt aenveerd, dat UE, met zooveel goedjonstigheid, my heeft gelieven aen te bieden ; en geef UE hier by de verzekering, dat ik moeite noch vlyt zal sparen, om uwe edelmoedige bescherming en het vertrouwen des Staatsbestuers gansch te verdienen.

Heer Minister

UE^{ns} ootmoedige en verkleefde dienaer
Conscience

Antwerpen, den 31 Xber 1856.

158 – *Aan E. Dujardin*

Kortryk den 2 January 1857

Vriend Dujardin,

Het doet my plezier dat gy over Batavia ¹ te vreden zyt. Wel zeker zou ik zeggen, hoe meer platen hoe liever ! maer Van Dieren is daerover gansch meester. Al wat ik kan doen is, by gelegenheid, een woordje aen Mr Van Dieren te schryven om hem desaengaende mynen wensch te laten kennen. Tot nu toe heb ik nog niet met hem daerover gehandeld. Mr Jaek Depooter ² heeft my eenen brief geschreven met vele vriendelyke gelukwenschen, waerover ik hem dankbaer ben ; maer hy vraegt my daerin ook inlichtingen over myne positie en spreekt van politiek. Voor als nu mag ik, pligtshalve en voorzigtigheidshalven hem niet in dien zin antwoorden. Gy zoudt my verpligten, indien gy gelegenheid hebt om hem te zien, met hem te zeggen dat ik zynen brief met genoeg en heb ontvangen ; dat ik hem later zal schryven, en dat wy hem en zyne vrouw een hartelyk Nieuwjaer en hem byzonderlyk eene spoedige gezondheid wenschen.

Als ons Marieken ³ het schoon geschrift van Machteld ⁴ heeft gezien, is zy beginnen te roepen dat zy ook eenen brief aen Mr Dujardin wilde schryven. Die brief is hier nevensgaende ; maer hoe hy geschreven is, door iemand die niet schryven en kan, dit zult gy wel zien.

Myne Vrouw zegt my dat ik u, in haren naem, moet verzoeken om Madam Dujardin en uwe kinderen mede naer Kortryk te brengen voor eenige dagen. Van ons allen een zalig en gelukkig Nieuwjaer. Marieken bedankt u voor het schoon geschenk

Uw Vriend
Conscience

159 – *Aan P. Croquison*Antwerpen den 13^a January 1857

Mynheer & vriend Croquison

Ik had u gezegd dat ik u, den avond myner aenkomst te Kortryk, zou bezoeken. Dit is my, door zekere omstandigheden myner reize, nu

onmogelyk, dewyl ik *in den morgen* van Vrydag, 16^{en} dezer, te Kortryk zal aenkomen.

De reden daerom is dat de h^r Gouverneur van West-Vlaenderen my schryft, dat ik onmiddelyk naer Brugge reizen moet, om mynen eed als kommissaris af te leggen ; en, dewyl ik te Brugge verschillende persoonen te bezoeken heb, zal ik slechts des anderendaags, dit is des Vrydags, my naer Kortryk kunnen begeven, waer ik met den eersten togt zal aenkomen. Beletten ambtelyke pligtplegingen het my niet, dan zal ik u nog den zelfden dag bezoeken. Wy zullen elkander in alle geval zien en spreken om dit nader te bepalen.

Uw toegengen dienaer & vriend
Conscience

in aller haest

160 – *Aan P. de Decker*

Courtrai, le 27 janvier 1857.

Monsieur le Ministre de l'Intérieur à Bruxelles.

Monsieur le Ministre,

Je reçois à l'instant, par Anvers, la lettre du 25 de ce mois, par laquelle vous me donnez une nouvelle marque de bienveillant intérêt. Si je ne vous ai pas écrit plus tôt, c'est que je me réservais d'aller en personne, le 3 ou le 4 février, vous rendre compte de mon installation.

.....
Dans l'ordre moral je pourrai faire beaucoup de bien. Tout en me déclarant conservateur modéré, je me suis annoncé comme un homme de conciliation. Tout le monde m'a accepté ainsi, et acclame mon arrivée. Les opinions, surexcitées ici par une lutte qui dure depuis 1848, semblent chercher du repos, et témoignent de leur reconnaissance envers vous, Monsieur le Ministre, de leur avoir envoyé une personne qui n'a pas d'antécédents politiques dans l'arrondissement.

Il s'agissait de me donner un banquet de bienvenue. Aussitôt les deux opinions se classent et déclarent impossible de s'associer pour me donner ce témoignage de sympathie ; l'on décide qu'il y aura deux banquets, l'un d'une couleur et l'autre d'une couleur opposée. Cependant ma parole et mes conseils, mon affabilité pour tous, ont fait merveille. Voici qu'après dix jours de tergiversations, les deux partis se sont réunis, et, avec la régence modérément libérale de Courtrai en tête, ont consenti à la fusion et à la conciliation pour l'organisation de ce banquet ¹, qui sera donné le 15 février à l'hôtel de ville de Courtrai et sous la présidence du Bourgmestre. C'est un premier succès qui me rend heureux.

Tout le monde, sans distinction d'opinion, m'accueille ici avec tant de sympathie et d'empressement que j'en suis confondu. Je n'ai pu échapper à des dîners et des soirées dans les familles les plus influentes. Ainsi ce soir même je dois dîner chez M^r le Baron de Bethune, Sénateur ². Ces choses-là ne sont pas dans mes mœurs ; mais je m'y prête de bonne grâce, dans l'espoir qu'il peut en résulter du bien.

Bien des influences me travaillent ; mais jusqu'ici j'ai échappé à toutes, sans froisser personne. Je veux rester fidèle au programme que vous avez eu la bonté de me communiquer en trois mots : programme concis, mais sublime : *Paix, conciliation, nationalité*. Si je ne réussis pas à y rester fidèle, ce ne sera pas de ma faute.

J'ai compris l'importance de ma mission, Monsieur le Ministre, et plus encore la responsabilité que m'impose votre générosité à mon égard. Jusqu'ici j'ai déjà été, au moins trente fois, dans la position de devoir répondre officiellement à des allocutions ou à des compliments. J'ai admiré moi-même mon assurance, ma prudence et mon calme ; mais j'ai trouvé que je puise cette force dans la sincérité de mes paroles ; c'est à dire dans le sentiment intime de la beauté de la mission que vous m'avez donnée.

... ..
Conscience.

161 – *Aan Desmedt*

[Kortryk, tweede helft februari 1857]

Mynheer en Vriend Desmedt, ¹

Ik haest my U te laten weten dat ik onmiddelyk naer Antwerpen moet vertrekken, om aldaer tegenwoordig te zyn by den doop van eenen zoon ², dien de Heer my heeft geliefd te verleen.

Daer ik waerschynek niet terug zal zyn op Maendag aenstaende, zoo verzoek ik U en Uwe vrienden, het ontworpen bezoek uit te stellen tot Woensdag of tot den Maendag 2^{den} Maert.

Het spyt my zeer dat dit voorval de betuiging Uwer vriendelyke geneigdheid jegens my moet doen verschuiven.

Aenveerd in afwachting de verzekering myner gevoelens van byzondere hoogachting.

Uw Dienaer en Vriend,
Conscience

162 – *Aan P. de Decker*

Courtrai, le [?] mars 1857.

Monsieur P. De Decker, Ministre de l'Intérieur à Bruxelles.

Monsieur le Ministre,

J'ose prendre la respectueuse liberté de vous écrire un mot en faveur de Mr Van den Berghe, mon collègue de Thielt.

Le bruit court ici que le Gouvernement a l'intention de déplacer ce fonctionnaire, en l'envoyant à St. Nicolas.

(Conscience vraagt dat V. d. Berghe moge te Thielt blijven, en spreekt met grooten lof van hem ; hij schrijft o.a.) : „Depuis quinze ans, il n'a cessé de donner des preuves de son attachement à notre nationalité, et a défendu sincèrement et sans ostentation la cause du peuple flamand et de

sa langue maternelle. Cette dernière considération surtout me fait un devoir de vous prier d'être bienveillant pour Mr Van den Berghe.

.... „Je suis, par continuation, accueilli ici avec beaucoup de sympathie, et j'ai l'espoir que je pourrai me rendre utile....

CONSCIENCE

Commiss^{re} d'arr^t à Courtrai.

163 – *Aan Baron J. de St Genois*

Kortryk den 26 April 1857

Mynheer & Vriend,

Ik heb er niets tegen dat de geestige waelsche schryver Alf. [...] my eenige hinderlooze verzen toeigene. Ten mynen opzigte is de zaak zoo eenvoudig en onbelangryk, dat ik er weinig aendacht op gegeven hadde, al waren de verzen zonder myne voorkennis verschenen. Het is eene zonderlinge en kluchtige gedachte van Grandg[...], de meest bekende schryvers dingen te doen zeggen die tot lachen moeten verwekken. Ik weet niet dat iemand onzer kunstgenooten die luim euvel zou kunnen opvatten.

Ik druk u wel hartelyk de vriendenhand, en bid u de verzekering myner durende verkleefdheid te aenveerden

Conscience

Den heere Baron J. de St Genois

164 – *Aan F. A. Snellaert*

Kortryk den 11 Juny 1857

Vriend Snellaert,

Ik heb het handschrift van het verslag der kommissie¹ ontvangen; en, dewyl myne veelvuldige bezigheden my deden vreezen dat ik, gedurende den dag, geen tyd zou vinden om het met de noodige aendacht te lezen, heb ik er een goed gedeelte van dezen nacht aen besteed. Ik heb van het geheel kennis genomen, en vindt het opstel zeer goed en doelmatig. Slechts eene kleine opmerking zal ik op onze zitting maken, tot wyziging van den vorm der laetste zinsnede des opstels; dan deze opmerking is onbeduidend in haer zelve.

Heden zend ik het handschrift den heere Stroobant² over, met een briefje om hem te verzoeken dat hy, na lezing, het den heere Jottrand³ overmake.

Uw vriend & dienaar
Conscience

165 – *Aan C. Arenz*

Kortryk, den 19. Juli 1857.

.... Am 6. Januar hat S.M. unser König mich zum Distrikts-Kommissar (Sous-Préfet) für das Arrondissement Kortryk ernannt. Ich bin hier jetzt die höchste bürgerliche Behörde dieses Kreises, welcher ungefähr 150 000

Einwohner umfasst. Es ist ein ganz neues Leben, das hinreichend angenehm und ehrenvoll ist ; aber ob es mir gestattet, Künstler und Dichter zu bleiben : DAS IST DIE FRAGE ! Ich habe vor meiner Ernennung von dem H. Minister De Decker drei Tage Bedenkzeit ausgebeten, um zu überlegen, ob ich das mir angebotene Amt übernehmen soll ; alsdann habe ich mich im Interesse meiner Kinder für die Annahme entschieden. Bis zum kommenden Monat Oktober werde ich ganz und gar nicht mit einer schriftstellerischen Arbeit mich befassen, um mich mit meinen Amtspflichten ganz vertraut zu machen. Im Oktober werde ich versuchen, ob ich ein litterarisches Werk schaffen kann. Fehlt mir dazu Zeit und Stimmung ; ist mein Amt ein unübersteigliches Hindernis an der Erfüllung meines Berufes als Schriftsteller, dann lege ich mein Amt nieder und verziehe nach irgend einem Dorfe in Brabant, um in Ruhe und Unabhängigkeit noch einige Werke zu schreiben. Wie die Probe ausfallen wird, weiss ich nicht. Vielleicht wird es mir möglich sein, durch Willensstärke und Schaffensfreude einen einigermaßen glücklichen Ausgang herbeizuführen, und dann werde ich Distriktskommissar bleiben, ohne aufzuhören, Schriftsteller zu sein.

Ich vernehme mit Vergnügen, dass es Ihnen gut geht und dass Sie Freude finden in dem Aufblühen Ihrer Anstalt. Nur ein Gefühl der Trauer waltet in mir ob, während ich diese Zeilen schreibe, es ist der Gedanke, dass Sie so weit von mir entfernt sind, und ich jetzt nicht mehr wie früher die Hoffnung hegen kann, Ihnen zuweilen noch die Hand drücken zu können. Sollte jedoch eine glückliche Fügung Sie einmal wieder nach Belgien führen, dann vergessen Sie doch Kortryk nicht und machen Sie mir die Freude, Sie einige Tage als meinen Gast besitzen zu dürfen. Meine Wohnung ist jetzt gross und ihre Einrichtung gestattet mir zu meiner Freude besser wie früher, Jemand zu beherbergen.

Meine Frau sendet Ihnen die herzlichsten Grösse. Meine Kinder sind gesund. Mein kleiner Junge ¹, der jetzt vierzehn Jahre alt ist, bittet mich, Ihnen einen guten Tag von ihm zu sagen. Er erinnert sich noch immer, wer und was Herr Arenz ist und spricht noch zuweilen von dem „Deutschen Herrn“....

[Conscience]

166 – *Aan Charles Peinen ?*

Kortryk den 24 7bre 1857

Charles ¹

Wy zenden u hiernevens de somme van 90 francs, waervan de rekening is als volgt

Voor onderhoud	38.33
Tot het betalen eener rekening by Jufv. Lies Gons	48.60
Tesamen	86.93
Dus dat wy te goed hebben	3.07
fcs.	90.00

Den eersten keer dat gy ons nog iets te zenden hebt, zoudt gy er een fleschken inkt moeten bydoen om lynwaet te teekenen. Dit moet gekocht worden by Zomers in het oud Meuleken over Carolus, en het moet er zulk een zyn waervan de letters niet moeten gestreken worden.

Gelieft aen Mme Van Ryswyck ² te zeggen dat Jufvrouw Lies het manteltje van onze Maria ³ heeft vergeten te zenden. Het is een van witte piké dat Marie Van Ryswyck heeft aengehad als zy is vertrokken.

Doet Mme Van Ryswyck onze complimenten en zegt dat Minette ⁴ eenen brief van haer verwacht.

Hier is niets nieuws.

Hartelyke groetenis

Conscience

Ik heb Mr Van Dieren verzocht, u myn laetste werk te zenden. Heeft hy het vergeten, ga het dan op zyn bureel nemen.

167 – *Aan J.-B. Conscience*

Courtrai le 7 Octobre 1857

Mon frère

Je viens de recevoir une lettre de Bruxelles en réponse aux démarches que j'ai faites dernièrement en votre faveur. Voici ce que l'on m'écrit :

La mutation que vous avez demandée pour votre frère, rencontre quelques difficultés, parce qu'il parait y avoir pénurie de bons chefs de convoi de marchandises. Toutefois on m'a promis de faire tout ce qui est possible pour qu'elle soit accordée. En outre on m'a donné l'espoir qu'il sera nommé chef de convoi effectif dès qu'il y aura des places vacantes. En attendant une indemnité de 150 à 200 f^{cs} lui sera très prochainement allouée pour le dédommager du surcroit de travail dont il a été chargé. On dit le plus grand bien de lui au Ministère des Travaux public. C'est un excellent employé qui s'acquitte parfaitement de son service, et l'on est dans les meilleures dispositions à son égard.

Je ne cesserai de renouveler mes démarches en faveur de votre frère pour qu'il obtienne le plus tot possible son avancement &^a.

Vous voyez que les choses sont en bon train. La personne qui m'a écrit cette lettre est très puissante ; c'est celle qui m'a servi d'intermédiaire pour me faire avoir un entretien avec le secrétaire du cabinet de M^r le Ministre des Travaux publics.

Ne parlez pas trop de ceci et soyez discret. Si vous aviez du nouveau concernant votre position il faudrait m'en informer.

Nous nous portons bien ici ; les compliments à notre belle sœur.

Conscience

168 – *Aan Bon J. de St Genois*

Kortryk den 8^{en} 9^{ber} 1857

Weerde Vriend de St Genois, ¹

Het is my aengenaem, u te kunnen melden dat ik, na rype overweging, heb besloten den h^r Van Rysselberge tot Burgemeester van Beveren voor

te dragen. Ik had nog wel neiging om mynen keus op zekeren h^r Terryn te laten vallen, doch dit zou de meerderheid van den Gemeente-Raed niet even zeer bevallen hebben. Er is dus niet te twyfelen, of uw beschermeling zal Burgemeester genoemd worden.

De kiezingen, niet waer ?² Het heeft my zeer bedroefd, u op het spel te zien, en bovenal uwe verwydering uit den Gemeente-Raed te vernemen³. Iets troostend toch, is dat uwe tegenparty van hare achting voor uw persoonlyk karakter altyd heeft getuigd.

Voor iemand die geene andere eigen waerde noch zending heeft dan de politieke loopbaen, ware zulke verwydering een tegenspoed ; maer voor u is het veel eer een voordeel. Ik heb ondervinding zulker zaken en ik ben wel zeker dat Gy u binnen eenige maenden zult verheugen over het gebeurde. Het is, voor Letterkundigen en Dichters, niet goed in het politiek geharrewar. Wy kunnen nooit toestemmen om onzen wil geheel te onderschikken aen de eischen eener gezindheid : wy zyn en blyven onafhankelyk, zelfs als wy het anders zouden willen. Geen wonder dus dat wy onfeilbaer, het zy van daeg of morgen, in schyn ten minste, in het *moderantismus* moeten vervallen. *Convictie* beteekent in de politieke tael „tot alles gereed zyn en blindelings gehoorzamen wanneer er verkondigd is dat het belang der party het eischt.” Wy begrypen dien afstand onzer eigene overweging niet enz enz

De h^r Croquison heeft, op myn verzoek, eene teekening doen maken naer het blazoen dat gy te Kortryk hebt bemerkt ; ik wacht nu op eenige aenteekeningen daerover, welke de stadssekretaris Meessaly my heeft beloofd. **Ik zal u het alles opzenden.**

Zelf kon ik de opzoekingen niet doen, dewyl ik een nieuw werk onder handen heb⁴, en, om dit niet door wansmaek en vermoeidheid te moeten verlaten, verpligt ben al myne beschikbare oogeblikken eraen toe te wyden. De komst van andere mannen aen het Staatsbestuer⁵ zou wel voor my het sein van eene totale verandering van toestand kunnen zyn ; daerom moet ik maken, indien ik terugkeere in het enkel schryversleven, dat ik iets afgewerkt in handen hebbe, al ware het slechts om daerin de kosten eener verandering van woonplaets te vinden.

Uw verkleefde vriend & dienaar
Conscience

169 – Aan E. Dujardin

Kortryk den 15 9^{ber} 1857

Vriend Edouard,

Het was my eene aengename verrassing eenen brief van uwe hand te ontvangen. Waer zyn toch de dagen, als wy vol jeugd, vertrouwen en moed het kunstenaers leven genoten ! Kom, kom daer nu niet van gesproken.

De provinciale Bouwmeester van Kortryk, die alhier over drie weken is overleden, was Mr Dhulst. Deze plaets is nog open ; maer er is, volgens my, geene de minste hoop dat ze aen een artist uit eene andere provintie zou kunnen worden gegeven.

Hier ter plaetse woont Mr Croquison, stadsbouwmeester van Kortryk, die

reeds een ongewoon getal schoone gothische kerken in de provincie heeft gebouwd, veel schoollokalen, kasteelen enz. Het is een man met fyn kunstgevoel en een algemeen erkend talent.

Deze heeft de plaets gevraagd; — en, waren de verdiensten alleen eene reden tot benoeming, dan voorwaer kon het niemand zyn dan Croquison. Maer er loopen nog andere dingen tusschen. In de provincie W.VI. zyn slechts twee architecten 1 te Brugge en 1 te Kortryk. Sedert lang wil het arrond^t. Yperen er ook eenen hebben, en het is hun in den provintialen Raed reeds beloofd. Voor dat men tot de benoeming overga, moet eerst over deze splitsing worden beslist; en dit kan alleen geschieden in de maend July 1858, als de Provintiale Raed is vergaderd.

Andere leden van den provintie-Raed zyn van gedachte dat de provintiale Bouwmeesters moeten te niet gedaen worden, en men hunne attributiën aen de Commissaires-Voyers¹ moet toevertrouwen. Daer moet insgelyks over worden beslist

Tot nu toe weet ik, buiten Mr Croquison, slechts van twee kandidaten; een Commissaire-voyer onzer provintie en Mr Stevens, laureaat der Akademie van Brussel en stadsbouwmeester te Lokeren.

Myn gedacht is dat Mr Croquison het toch zal zyn (in July) en ik doe al wat ik kan om hem te helpen; want hy heeft my hier veel dienst bewezen². Onze familie-Raed moet te Antwerpen byeenkomen, om aen myne zuster Josephine³ oorlof te geven om te trouwen⁴ met J. A. Leuscher⁵, een onzer oude vrienden uit T.E.K.⁶

Men zal u komen verzoeken om als lid die vergadering te willen bywoonen; ik weet dat gy dien kleinen dienst niet zult weigeren.

Ik kan er niet tegenwoordig zyn, uit hoofde der omstandigheden waerin de openbare zaken nu verkeerren.

Het spyt my en het spyt myne vrouw zeer, dat gy ons met Madam nog niet hebt komen bezoeken. Wilt gy het doen, zoo spoedt u toch; want er dryven vele wolken door de lucht; en wie weet hoe lang ik nog te Kortryk zal blyven?

Dewyl uw brief my niet van de gezondheid uwer kinderen en uwer echtgenote spreekt moet ik besluiten dat ze welvarend zyn. Wy zyn God dank insgelyks nog gezond.

Uw verkleefde Vriend
Conscience

170 — *Aan E. Dujardin*

Kortryk den 14 January 1858

Goede Vriend Edouard,

Ik heb uwen brief van gisteren met genoegen ontvangen, en haest my, u te antwoorden dat, volgens myn denken, de aengewezen sujetten voor de platen¹ aller best zyn gekozen. Inderdaed, zy wyzen op de byzonderste toestanden, zyn doelmatig over het geheele werk verspreid, vertoonen de byzonderste en de nevengaende persoonen zoo dikwyls mogelyk, en geven niet te veel schilderachtige waerde aen de Javanen, die in myn werk insgelyks buiten den grond myns drama's verschoven liggen. Het ware

misschien wenschelyk geweest, de javaansche Keizer en zyn hof te toonen, als V Den Broeck in hun Kamp is ; maer, zonder kleuren, zyn die kostumen moeijelyk en zonder weerde. Doe aldus, wat gy u hebt voorgesteld ; ik keur het ten volle goed ; en kwaemt gy in den loop der uitvoering op de gedachte om iets aen uw plan te veranderen, volg zulke inspraek naer uw welgevallen. Ik weet dat het toch goed zal zyn.

Het verheugt my dat Batavia u bevalt ; het is reeds zoo lang geschreven, dat ik schier vergeten heb wat het behelst. Indien het waerlyk byval mogt ontmoeten, het zou mynen naem, als letterkundige, goed doen ; want al lang heb ik gewacht om iets uit te geven, en hier is het schryven my schier onmogelyk. Ik bedank u voor de Commissie by den h. Jaek Depooter.

In mynen toestand is niets veranderd ; myne vrouw en kinderen zyn gezond ; maer Jeannette, eene onzer meiden, is sedert dry dagen nog al ernstig ziek.

Marieken, vraegt my sedert dezen morgen wel honderd mael, hoe verre wy nog van April zyn, en of Machteldecken wel zeker zal komen ?

Wy zyn niet min ongeduldig als Marieken, en wachten met goede hoop. Met Mr Mussly-Boudewyns gaet het altyd eenerlei : schrikkelyk mager en ten uiterste krank. Sommigen beweerden dat hy een kanker aen de maeg zou hebben. Hoe het zy, niemand hoopt nog op zyne herstelling.

Wy wenschen u en Mme Dujardin, van harte, al wat u in het leven aengenaem kan zyn.

Uw verkleefde vriend
Conscience

171 — *Aan E. Dujardin*

Kortryk den 20 januarij 1858

Vriend Edouard

Ik zal dezen namiddag, langs den yzeren weg, de beide werken van Johan Nieuhof ¹ en van Boxel ² u toezenden, u biddende my ze, na eene maend of zoo iets, terug te sturen. Het eerste is eene persoonlyke gedenkenis ³ en het tweede behoort toe aen Stroobant ⁴ van Brussel.

In Johan Nieuhof zult gy de dingen over Batavia gansch van achter vinden ; op bladz 98 en op 198 een klein gezigt van het land. Verder de afbeeldsels van afzonderlyke boomen, waeruit gy diegenen kunt zoeken, waarvan ik spreek.

Op de plaet geteekend pag 215 en op die geteekend pag 216, ziet gy de
(Pinang

(Bananas met hare breede bladeren ;

(indiaensche vyg

de kokos-boom staet schier op elke plaet.

pinang

Op bladz. 241 de arekapalm de Betel of Sury &^a op 162 ook de pynang of areka

Op de plaet geteekend pag 34 (staende nevens bladz. 262) ziet gy de Lontar of Jagerboom en de Biling bing

Wat de kostumen der Javanen betreft, ik heb ze uit dit en uit vele andere

werken te saem gebragt, boven al uit het Engelsch werk van Sir Rafles ⁵, dat op de bibliotheek van Brussel is ⁵.

In Nieuhof kunnen de platen, geteekend pag 216 en 218, u als basis dienen om uwe inbeelding te leiden. Alleenlyk zoudt gy, in een der oude werken der Bibliotheek de vorm en dragtwyze van den kris of dolk moeten zoeken ; want die geeft Nieuhof niet duidelyk

Zoo als gy het hebt geraden, Van Boxel is veel later dan 1618, maer zyne krygsinrigting is nog altyd die van Prins Maurits. Mogen de kleederen iets verouderd zyn, de wapening is toch dezelfde.

Gy zult overigens op de plaeten van Batavia, in Nieuhof, hollandsche soldaten zien, die veel nader tot myn tydstep zyn en toch schier dezelfde zyn. Zie de plaet by bladz 208. enz.

Daer insgelyks zult gy Kostumen aentreffen van Hollandsche vrouwen, heeren ; kooplieden enz.

Meer heb ik u voor het oogeblik niet te melden. In mynen toestand is niets nieuws.

Hartelyken groet
Conscience

172 – *Aan C. Arenz*

Kortryk, den 6. Mai 1858.

Meine Ernennung als Lehrer an der Hochschule zu Gent ist missglückt ¹. Politische Rücksichten haben den H. Minister abgehalten, seine Absicht zu verwirklichen. Jetzt spricht man nicht mehr von meiner Versetzung und ich habe Grund zu glauben, dass ich noch lange in Kortryk bleiben werde. Es tut mir leid, aber ich tröste mich mit dem Gedanken, dass ich einmal ein Amt erhalten werde, welches mehr mit meiner gewohnten Beschäftigung in Einklang steht. Der Auszug aus meiner Lebensbeschreibung ² von Professor Wocquier ist in der Pariser Revue des deux mondes erschienen, Lieferung vom 31. Januar und 15. Februar 1858 ².

Ich danke Gott, dass es ihm gefällt, Sie in Wohlsein und Gesundheit zu erhalten. Meine Frau und mein Sohn Hildabert grüssen Sie, und alle zusammen erwarten wir mit Freude und Ungeduld den Besuch, den Sie uns versprochen haben.

[Conscience]

173 – *Aan Jan Ignatius De Beucker*

Kortryk den 2ⁿ July 1858

Mynheer & Vriend De Beucker, ¹

Ik bedank u wel regtzinniglyk voor het vriendelyk geschenk dat gy my hebt gelieven te sturen, en dat my in goeden staet is toegekomen. Buiten de bloemen zelve, die my zeer welkom zyn, heeft uwe toezending eenen hoogen prys in myne oogen, als zynde eene vriendschappelyke herinnering van uwentwege en het bewys, dat gy soms nog aen my denkt, alhoewel ik nu reeds sedert lang van myne geboortestad ben verwyderd.

Het heeft my veel genoeg gegeven, telkens dat ik, in de dagbladen, nieuws en gunstig nieuws vernam van uwe kosteloze lessen over de kruidkundige wetenschappen. Het is eene schoone en nuttige onderneming, die, meer dan gy zelf misschien verwacht, zal bydragen om in Antwerpen de liefhebbery der planten te verspreiden. In alle geval, deze lessen hebben reeds, byna in het gansche land, uwen naem met lof doen vermelden, en het is niet te betwyfelen dat uw nuttig voorbeeld ook elders yverige navolgers zal vinden.

Sedert twee maenden werk ik zeer druk aen een letterkundig opstel² in 2 boekdeelen, die arbeid, gevoegd by myne amtsbezigheden, heeft my de planten en bloemen eenigzins doen verzuimen. Uwe toezending eventwel is my eene reden om terug te treden naer myne geliefde bezigheid.

U hartelyk de hand drukkende, noem ik my :

Uw toegengen dienaer & vriend
Conscience

174 – Aan E. Dujardin

Kortryk den 13 8^{ber} 1858

Vriend Edouard,

Ingevolge het verzoek door Mr Van Dieren my gedaen, zend ik u heden door het Bestuer van 's Lands yzeren weg, het handschrift van myn laetste werk *Simon Turchi*¹, opdat gy de plaetsen er in kiezet, voor welke gy de prentjes wilt maken. Gelief dit werk eens met aendacht te lezen. Het is zoo wat nieuws in mynen genre of liever buiten mynen genre. De toon myner werken begint, door het groote getal reeds geschreven boeken, wat eenerlei te worden.

Ik moet van tyd tot tyd iets schryven met vaster en stoffelyker effect, om de zoete dingen daerdoor te verheffen en de eentoonigheid te breken. Het zou my aengenaem zyn uwe aenmerkingen te kennen. Het is nog tyd om my toe te laten, indien het noodig was, er veranderingen aen toe te brengen. Ik heb hier niemand die ik kan raedplegen, en, onder die betrekking, arbeid ik letterlyk in eene woestyn. Zelfs als myne werken uitgekomen zyn, hoor ik er hier niets over. Zoo weet ik van het effect van *Batavia*² en van de *Omwenteling*³ nog geen woord.

Wy zyn gezond en hopen hetzelfde van u en uwe familie. Onze hartelyke groetenissen aen Mme Dujardin. Wy hopen nog altyd dat gy met haer eenige dagen te Kortryk zult komen by ons.

Uw toegengen vriend
Conscience

Wees zoo goed my te schryven dat gy het handschrift hebt ontvangen. De datum van uwen brief moet my dienen voor myne rekening met M Van Dieren

175 – Aan E. Dujardin

Kortryk den 11 x^{ber} 1858

Vriend Edouard,

Ik bedank u uiterharte voor uwen goeden brief van 5^{en} dezer.

De onderwerpen der platen zyn myns dunkens allerbest gekozen en verdeeld, en ik ben het met u eens, dat Simon's ¹ teregtstelling de titelplaat moet zyn.

De kleeding der persoonen heb ik niet op prenten gezien; maer wel in beschryvingen. Het Costuem van Geronimo wordt nauwkeurig opgegeven in het belgisch Museum, (artikel en boekdeel dat ik in myne nota's aenduid. ²) Costumen van verschillige natien vindt men beschreven in het aengehaelde deel der Geschiedenis van Antwerpen ³, ter gelegenheid der blyde intrede van Keizer Karel of liever van philips II, waer alle natien in stoet gaen met hunne eigene dragt. Overigens bestaen er van dit tydstrip (1550) eene menigte platen en allerlei soort van werken, die de vriend Génard ⁴ u wel zal toonen. Waer het noodig is moet gy de Costumen een beetje schikken, om den text niet al te veel te doen liegen.

Uwe aanmerkingen over het likteeken zyn zeer gegrond; ik zal by de correctie de aenhaling ervan hier en daer doen verdwynen en, zoo veel mogelyk, het paarsch en zwart oversappen. In haer zelve is de kleurverandering van het likteeken niet natuerlyk; want een likteeken verandert nooit van verwe; de boorden ervan zouden, in zeker geval, zulks kunnen doen. Ik zal het beteren, zoo veel ik kan.

Wat de zwakheid betreft, die Simon by het verschynen van Geronimo KXII aen den dag legt, die dunkt my niet onjuist, dewyl ik in Simon niet alleen een verstokte maer ook laffe booswicht heb willen toonen. Op den text zal ik nog eens goed zien of de zwakheid niet te sterk is. Zoo insgelyks zal ik doen aengaende het juichende volk op de werf, wiens geschreeuw wel overdreven kan zyn, uit reden dat ik my gedwongen zag, willens of niet willens, eenige sterke kleuren op die slotscène te werpen.

Ik bedank u voor deze aanmerkingen. Hadde ik het handschrift voor my liggen, ik zou het oogeblykelyk volgens uwe aanwyzingen veranderen. Nu moet ik naer de proeven wachten.

Nog dry kapitels moet ik schryven, dan heb ik een nieuw werk af in 2 deelen. Daerin is dit mael geen enkele slag noch stoot, en, onder die betrekking, is het geheel in genre het tegenovergestelde van Simon Turchi. Het geschiedt by Kortryk, tusschen de heuvels en dalen die de Schelde daer in haren loop vergezellen. Een zeer schoon landschap; en het heeft voor grond een jongen die te Parys zyne studiën heeft voltrokken en er, in eene valsche filosofie en in *la vie de bohème*, al zyn geloof en al zyne begoochelingen heeft verloren.

Middelmatig kan dit werk moeiljelyk zyn: goed of slecht zal het wezen. Alhoewel het een filosofisch onderwerp heeft, is het echter een werk van gevoel, waerin hier en daer nog al eene traen wordt afgeperst. Hoe het zal heeten weet ik niet. *De kwael des tyds* misschien.

Gelief Mme Dujardin van onzentwege vriendelyk te groeten. Na de Winterakademie verwachten wy u hier, met vrouw en kinderen, zoo als men zegt.

Ik druk u de hand

Conscience

176 – *Aan J. P. Van Dieren (?)*

Kortryk [januari 1859 ?]

Mynheer & vriend [Van Dieren ?] ¹,

In antwoord op uwen brief van 5en dezer, heb ik de eer u te berigten dat de hr Eug Beijaert ², Boekhandelaer, Lye-straet, te Kortryk, een man is die het openbaer vertrouwen hier ter stede geniet, en nog al eenige moeite doet om Vlaemsche werken aen den kooper te helpen.

Het ware van uwentwege eene dwaling, op een groot debiet in Kortryk te rekenen. De nabyheid van Frankryk en de belangen der nyverheid, die eruit vloeien hebben de lieden hier schier ongevoelig voor de letterkunde gemaakt.

Vriendelyken groet
Conscience

177 – *Aan E. Dujardin*

Kortryk den 26 January 1859

Vriend Edouard,

Gy zult, denk ik, eene *circulaire* uit Kortryk ontvangen hebben, waerby u gemeld wordt dat wy hier, in de maend Augustus 1859, eene tentoonstelling van schilderyen gaen openen. In den omzendbrief wordt gezegd, dat wy later te Antwerpen een huis zullen aenwyzen, waer de kunstenaers hunne schilderyen enz zullen kunnen deponeren om deze al te samen naer Kortryk te worden verzonden.

Ik heb my gelast naer zulk depot te vernemen. Voor de Expositiën van Gent en Brussel wordt zulks insgelyks gepleegd; en, indien ik my niet bedrieg, was dit Depot by Mr Declerck of by Geeraerts

Gy moest eens zoo goed zyn, deze zaek voor my op te klaren met voor ons naer een geschikt depot te zoeken, en my de voorwaerden van den dépositaire en verzender te laten kennen.

Indien uwe bezigheden het toelaten, zult gy onze tentoonstelling zeker met een uwer voortbrengsels willen begunstigen, ik hoop het ten minste. Gy zoudt my ook verpligten, de aendacht uwer vrienden by gelegenheid op onze tentoonstelling te roepen.

Hier is niets nieuws. Ik heb nog een werk in 2 boekdeelen af, dat voor titel voert *de Kwael des tyds*. Het gaet te Parys verschynen ¹.

Wanneer komt gy nu eens te Kortryk? Wy verwachten u, in alle geval, met Madame Dujardin en de kinderen, na het eindigen der zomer-Akademie. Gy weet het nu zoo lang op voorhand, en het is u niet moeiljelyk uwe zaken ten dien einde te schikken.

Uw verkleefde vriend
Conscience

178 – *Aan D. P. Van Spilbeek*

Kortryk den 29 januari 1859

Vriend Van Spilbeek, ¹

Het doet my leed, dat ik noch aen uw verzoek noch aen dit der Dame

Rymenans kan voldoen. Wat de aenvraag dezer laetste betreft, ik verzeker u dat my uit Brussel & Gent en vooral uit Duitschland dergelyke verzoeken, gedurende den loop dezes jaers, in menigte zyn toegekomen. Wil ik tyd vinden om, ondanks myne ambtsbezigheden, nog soms een werk te kunnen schryven, dan moet ik met vasten wil alle kleine dingen van de hand wyzen. Ik heb daerover een onveranderlyk besluit genomen, en zal voortaan met nayver al myne beschikbare oogenblikken uitsluitelyk aen ernstigen letterkundigen arbeid toewyden.

Als vriend stuer ik u de vraag toe, of gy het wel redelyk acht, aen my en naer Kortryk te schryven voor het bekomen van opschriften, die gy en uwe vrienden met duizenden kunt uitvinden? Uwe vraag schynt my niet gemeend; — en eventwel zou ik eraen hebben voldaan, indien de bezigheden voor de militie my niet beletteden met frischheid van geest te denken.

Gelief my aldus te verontschuldigen

Ik groet u hartelyk
Conscience

Ik zal aen de Dame Rymenans antwoorden in bovenstaenden zin.

179 — *Aan E. Dujardin*

Kortryk den 15 february 1859

Vriend Edouard,

Reeds vroeger hadde ik op uwen laetsten brief geantwoord; maer ik moest het aanbod van Geeraerts in de vergadering der maetschappy ter goedkeuring onderwerpen. Dit is nu gedaen. Wy hebben besloten de voorwaerden van Mr Geeraerts te aenveerden. Namelyk dat hem voor zyne bemoeyingen, zoo als gy ze aenduidt, 50 centiemen per colis zal worden vergoed. Wel te verstaen dat de Maetschappy, die insgelyks de kosten van vervoer aen het Bestuer van den yzeren weg betaelt, aen Geeraerts niets anders dan de gezegde 50 centiemen per colis zal te vergoeden hebben. Wy zullen in eenen tweeden brief Mr Geeraerts aenduiden als onze dépositaire te Antwerpen. Gelief by gelegenheid hem dit te zeggen.

Simon Turchi is nu afgedrukt tot bladz 100 van het tweede deel. Binnen twee, drie weken zal hy kunnen verschynen. Ik ben nieuwsgierig om uwe platen te zien¹. Het tydstip is nog al moeijelyk voor omtrekteekeningen. Hier is geen nieuws. Ik ben tot over den hals in de werkzaemheden der Militie.

Ik hoop dat gy allen eene goede gezondheid geniet. Onze Complimenten aen M^{rw} Dujardin.

Uw verkleefde Vriend
Conscience

Wanneer komt gy nu te Kortryk?

180 — *Aan J. Van Beers*

Kortryk den 26 maart 1859

Goede vriend Van Beers,

Ik bedank u hartelyk voor de toezending van het exemplaar uwer *levensbeelden*¹. Het is een schoon boek, vol fyn gevoel, schilderachtige natuer-

opvatting, eigenaerdige voordragt en doorweven met het droomachtige, dat al uwe voortbrengsels kenmerkt en bezielt. My verwondert het geenszins dat dit werk, even als uwe voorgaenden, zoo veel ophef in Holland maekt; daer is het Land der Dichters. Het volk kent er litterarisch zyne tael, en de opvoeding, in deze, is er onder alle standen hooger gevoerd dan hier. Algemeen wordt daer de uitgekozene tael der poëzy zonder moeijelykheid verstaen. In Belgie is het ongelukkiglyk nog zoo niet; en zelfs de prozaschryver moet zich er nederig en ingetogen van tael toonen, of hy kan niet welkom zyn by het volk. Dit is sedert jaren veel gebeterd; het betert gedurig, en zoo zal er wel een tyd komen, dat uwe werken in het belgische vaderland naer waerde zullen worden geschat.

*Op krukken*² is eene schoone gedachte en het einde is treffend.

De Blinde is een kapitaal stuk, waarover myn oordeel overbodig is. Ik ken het reeds lang³.

Voor *Antwerpen*⁴ blyf ik u dankbaer.

De geest⁵ is zeer schoon van gedachte en stout van slot

De arme grootvader⁶, Zetternam⁷, Tollens⁸, Hendrika⁹ zyn oude kennissen, u overwaardig.

Wat is Kaetje by de koei¹⁰ toch een lief stukje! byzonder volledig van omtrek en betooverend van eenvoud en levenslust. Voor Holland een perel van het zuiverste water.

Tante Geertruid¹¹ loopt uiteen en schynt my minder voortreffelyk. Blik door eene venster¹² is my bekend; maer blyft my altyd even schoon.

*Nu over de Bestedeling*¹³. De afteekening van het verhael is uitnemend goed; er zyn glansende schilderungen in, die ik u regtzinniglyk benyde – van bladz 135 tot 144 is meesterachtig, en diep van gevoel.

Bladz 141-142 haelden my de tranen uit de oogen. – Dit was nog wel meer het geval by zekere diepdringende zettingen in de voorgaende stukken. Wat nu de rymlooze Hexameters betreft, ik zal u ronduit zeggen dat ze my niet voordeelich schynen. Daer, waer een wegrukkend gevoel in het stuk heerscht, kan de lezer de schryfwyze wel vergeten; maer by den aenvang der kapitfels en in de overgangen, laet deze wyze den lezer te koel. Dewyl de Dichter door haer meer breedte, gemak en vryheid aan beweging heeft, dwingt niets hem om zyne gedachten in korte gezegden samen te persen, en hy wordt, zonder het te weten, redengevend, langdradig en koel als proza. Heb ik het hierin mis onder betrekking der kunst, dan zal ik misschien wel te regt zyn onder betrekking van den indruk, dien deze wyze op de meerderheid der lezers doen moet. Ik zie Van Beers liever wanneer zyne verzen ten minste by afwisseling rymen.

Nu eenige woorden over my zelven. Sedert dat ik te Kortryk ben heb ik reeds 4 volumen geschreven. *Simon Turchi* 2. en een werk *De kuael des tyds* 2 vol., dat reeds sedert drie maenden is afgewerkt. Door zooveel arbeid, te midden van eenen vloed ambtsbezigheden, heb ik myne hersens te zeer vermooid en ik heb het afgrypselyk *Peerdeken*¹⁴ er weder van gekregen. Eenige weken heb ik gevreesd dat ik nooit meer boeken zou schryven. De schrik voor eene beslissende hersenziekte deed my denken dat die

onthouding voor my eene dwingende wet zou worden. Nu ben ik echter alweder byna in myne vorige gemoedsrust teruggekeerd, en het Peerdeken bezoekt my slechts bywylen voor een oogenblik. Sedert dat ik hier woon, en het is meer dan 2 jaer, heb ik nog nooit van myn werk met iemand gesproken en heb er ook nooit iets aen iemand van gelezen. Werk aldus in de woestyn zonder te weten wat men doet, zonder aanmoediging noch spoorslag ! Het is niet gelukkig en het verlamt de krachten. Voeg daerby, als myn werk verschenen is, dat niemand my ervan spreekt. Nood en pligtgevoel alleen doen my arbeiden. Onder dit opzigt zyt gy gelukkiger dan ik. Misschien zyt gy het handgeklap en de bravo's reeds moede door overmaet ? Hy is toch zoo weldoende en zoo zoet, de wierook dien de kunstenaar in persoon in oogsten mag. Ik zend u myne laetste werken ; hebt gy ze reeds, geef dan deze aen uw Janneken en aen Ida in mynen naem.

Het verheugt my dat het u, uwe echtgenote en uw huisgezin wel gaet. Myne kinderen en myne vrouw zyn, God lof, ook gezond. Is ons het gemoed een beetje ziek, dan mag het wel de zucht naer eene groote stad, met kunsten en kunstenaers zyn, die ons doet lyden.

U allen den hartelyksten broedergroet
Conscience

181 — Aan Baron J. De St Genois

Kortryk den 29 Juny 1859

Wel edele heer en achtbare vriend,

Ik haest my, op uwen brief van gisteren door de volgende mededeeling te antwoorden :

Myn oudste zoon¹, die 16 jaer oud is, had ik in het Kollegie te Kortryk geplaetst sedert myne aenkomst alhier. Hy heeft er schier niets geleerd en toonde eenen grooten afkeer van dit gesticht, omdat, volgens zyn beweeren, men er zich te veel bezig hield met de aen de studie vreemd zynde oefeningen, waervan gy spreekt.

Ik zie my nu verpligt mynen zoon op het atheneum van Gent te doen, met de hoop dat hy daer eenigzins den verloren tyd zal inwinnen.

Gy ziet aldus dat ik niet in staet ben om u zonder vooringenomenheid de gevraegde inlichtingen te geven, dewyl een my persoonlyk feit invloed op myne meening moet uitoefenen.

Ik heb nu, ten regte of ten onregte, de overtuiging dat de meeste zulker gestichten in *Kleine Steden* niet ten volle aen den eisch eener ernstige ontwikkeling des verstands beantwoorden.

Overigens geniet het Kollegie van Kortryk eene zeer goede faem. De leerlingen behooren meest tot de *middelbare* klasse der burgery.

De principael is de Kanonik Clément. Onder het zedelyk oogpunt heb ik nooit iets vernomen dat niet tot lof van het Kollegie verstrekke. Het gesticht is een geadopteerd Stedelyk Kollegie ; maer het hoort toe aen Monseigr den Bisschop van Brugge en de professors zyn priesters.

Indien gy, na deze inlichtingen, nog verlangdet eenen prospectus te

ontvangen, laet het my weten, ik zal er eenen my bezorgen en hem u onmiddelyk zenden.

Den raed dien ik, in regtzinnigheid, u zou kunnen geven vermoedt gy ongetwyfeld ; wat ik zelf niet doelmatig oordeel, kan ik anderen niet aenraden.

Met alle hoogachting en verkleefdheid
Uw dienaer en vriend
Conscience

182 – *Aan F. A. Snellaert*

Kortryk den 25. August. 1859

Vriend Snellaert

Ik zend u hierin gesloten een briefje van 20 francs, voor myn aendeel in het deficit van het banket te Brussel. Meer kan ik voor alsnu niet doen, welk verlangen ik ook hebbe om de vrienden van Brussel te helpen.

Gelief deze somme, met uwe bydrage en die van Den h^r Rens, aen den h^r Jottrand te laten geworden.

Overvloedige arbeid belet my, langer met u te kouten, ofschoon ik lust genoeg hebbe om over onze vlaemsche zaek het een en ander te zeggen ; maer ik kom van een uitstapje terug, en indien ik nu niet afbreek, moet ik myn antwoord alweder uitstellen tot morgen.

Ik druk u vriendelyk de hand
Conscience

183 – *Aan H. Dillens*

Kortryk den 13 7^{ber} 1859

Mynheer Dillens ¹

Onze expositie ² gaet slechts Vrydag aenstaende open ; wy hebben ze moeten uitstellen ter oorzake van het groot getal ons toegezonden schilderyen en andere kunstvoorwerpen (800)

Ik heb eventwel het genoegen u aen te kondigen, dat uwe *Boterhamdief* reeds verkocht is voor den door u gevraegden prys (600) aen Mr Schaaken, een millionair die te parys woont en een goed Kabinet heeft. Deze heer heeft tevens eene schildery gekocht van Meijer van Bremen.

Uw boterhamdief is een geestig schilderyken, dat ongetwyfeld het publiek zal behagen ; want nu reeds, vóór de opening, staet er altyd iemand voor. Het is spyt dat gy hier geene andere schilderyen hebt ; want indien ze insgelyks zoo geestig waren, zouden zy ontwyfelbaer ook worden verkocht.

Wat de betaling aengaet, mynheer Schaaken wil nog andere aenkoopen doen en zal alles in eens regelen. Gy zult in tyds daervan berigt ontvangen.

Wy hebben hier al 13 of 14 schilderyen verkocht, voor dat de expositie open is.

Gelief aen Madam Dillens te zeggen dat myne vrouw het gouden oorbelleken³ van Maria heeft gevonden.

Ik heb de eer u hartelyk te groeten
Conscience

Monsieur
Monsieur Henri Dillens artiste peintre
rue d'Orléans – Faubourg de Namur
Bruxelles

184 – Aan J. Van Beers

Kortryk den 26 october 1859

Vriend Van Beers,

Het is my onmogelyk aen het verzoek van uwen vriend Becloo te voldoen, hoe vereerend het ook voor my weze. Myne ambtsbezigheden zyn zwaer, en ik wil eventwel als letterkundige meer arbeiden dan ooit. Dit belet my, zonder dringende noodzakelykheid, welkdanige reize te ondernemen, al ware het zelfs slechts naer Brussel. Daerenboven, ik heb verzaekt aen de rol van openbare spreker.

Gelief dit ten beste aen uwen vriend over te schryven, en hem in mynen naem voor zyne welwillende aendacht te bedanken.

Het is schier jaren geleden dat ik niet meer te Antwerpen ben geweest, en kon u dus niet by zulke gelegenheid bezoeken. Het is ook zoo dromelsch verre van Kortryk, dat gy woont !

A propos, waerom zyt gy niet tot ridder benoemd ter gelegenheid der Septemberfeesten ? Er moet eene byzondere reden dier miskenning zyn, eene reden die gy kent, misschien ? Ik vraeg u dit, omdat ik weet dat gy boven aen de lyst stond dergenen die men, als kunstenaers, zou decoreren. Ten minste heeft iemand die het uiterst goed moest weten, my vele dagen te voren gezegd : „Deux littérateurs Flamands vont être décorés, M M Van Beers et Van Peene¹, la chose est définitivement arrêtée.”

Ik heb uwen naem in den Moniteur niet gevonden, tot myne groote verbazing.

Wat mag daertusschen gekomen zyn ? Weet gy het ? U is in alle geval een schreeuwend onregt geschied, en als ik er gelegenheid toevindt zal ik niet nalaten dit te doen begrypen.

Myne vrouw en kinderen groeten u en uwe echtgenote allervriendelykst.

Ik druk u de hand
Conscience

P.S. Jan Bertou² is hier in Kortryk by my geweest. Men heeft hem van Parys ontboden, om te Roubaix in de rykste familien een groot getal portretten te schilderen. Binnen vyftien dagen komt hy, voor een paer weken in Kortryk, waer hy twee portretten te schilderen heeft. Bertou ziet er zeer goed uit, en schynt zeer wel in zyne stoffelyke zaken. Hy is altyd dezelfde, en ik heb niet kunnen bemerken dat hy een strooipyl breed van character of gedachten zy veranderd. Het is nog altyd dezelfde goede jongen en warme kunstbepleiter.

185 – Aan J. P. Van Dieren

Kortryk den 7 X^b 1859

Mynheer & vriend Van Dieren

Ik zend u hiernevens drie exemplaren van de *Kwael des tyds*, waarvan een exemplaar op den titel het opschrift droeg dat vereischt wordt door de wet op den letterkundigen eigendom.

Op ditzelfde titelblad moet gy, onderaen, de volgende verklaring schryven : „De ondergeteekende verklaert dat het tegenwoordige werk by hem van de pers gekome is.”

Antwerpen den 10 X^{ber} 1859

X X X

Gelief deze dry exemplaren in een pakje te doen met den brief voor het stedelyk bestuer van Antwerpen, die hier is bygev. en zend my dan by gelegenheid het ontvangstbewys ervan terug.

Ik heb nog geen tyd gehad om in de *Kwael des tyds* te lezen ; maer het werk ziet er van buiten nog al goed uit.

Uw verkleefde dienaar
Conscience

186 – Aan E. Dujardin

Kortryk den 13ⁿ x^{ber} 1859

Vriend Edouard,

Uit hoofde van veelvuldige bezigheden, en omdat ik nu myne inspektiereis op de dorpen doen, heb ik niet eerder op uwen goeden brief kunnen antwoorden.

Ik vind de platen in *de Kwael des tyds* zeer goed en ben er te vreden over. Wel is waer dat *de omtrek* niet zeer gunstig is voor hedendaegsche Costumen, dewyl deze om zoo te zeggen het naïve en droomachtige uitsluiten dat deze teekenwyze kenmerkt ; maer gy hebt, ondanks dit, nagenoeg vertaeld wat ik in myne persoonagiën heb gezien. Ik weet nog niet hoe het publiek myn werk zal onthalen ; want tot nu toe, heb ik er nog geen woord over gehoord.

Ik heb reeds een ander werk in 2 deelen, afgeschreven. Het zou kunnen heeten *De jonge Doctor*

Aengaende uwe ziekte, heb ik niets anders vernomen dan uwe herstelling. Ik heb dus geen tyd gehad om droef te zyn over uw ongeval, dewyl Mejuf. Van Dieren my erover heeft geschreven, alleenlyk om my het blyde nieuws uwer volmaekte herstelling te laten weten. Het gebeurt dikwyls dat de lyders uit zulke hevige krankheid opstaen met gezuiverd bloed en eene sterkere constitutie. Uw brief doet my denken dat zulk iets wel het geval met u zou kunnen zyn. Proficiat eventwel : ik dank God dat hy my eenen goeden vriend heeft bewaerd.

Wat aengaet uwe aanbeveling, ik moet u regtzinnig verklaren dat ik niet weet, hoe ik uwen wensch zou kunnen vervullen. Te St Nikolaes ken ik niemand, en kan het niet op my verkrygen, dus onbekend te gaen schryven

aengaende zaken en personen die my ook gansch onbekend zyn. Op dien voet kan ik aen de gansche wereld schryven.

Wy hopen dat Mme Dujardin en uwe kinderen gezond zyn. Myne vrouw doet u vele komplimenten.

Mr Jan Bertou is eenige dagen in Kortryk geweest. Hy had te Tourcoing en te Roubaix portretten geschilderd. Ik heb hem nog altyd dezelfde gevonden ; hy heeft het nu tamelyk wel. Gister is hy voor goed naer Parys teruggekeerd

Uw toegenegen vriend
Conscience

187 – Aan E. Dujardin

Kortryk den 29 x^{ber} 1859

Vriend Edouard,

Volgens verlangen van Mr Van Dieren en het uwe, zend ik u heden, door het Bestuer van 's Ryks yzeren weg, het handschrift van mijn nieuw werk *de jonge Doctor*, 2 Vol. Zoo zult gy de plaetjes wel op uw gemak kunnen maken.

Ik meen dat dit werk een mijner best gelukten zal zyn. Het plan antwoordt byzonder goed aen de vereischten der kunst, en er is meer rust en zoetheid van gevoel in, dan in myne vier of vyf laetste werken. Misschien heeft de entusiasmus van 2 of 3 liefhebbers, wien ik het heb voorgelezen, my tot zulke gunstige opinie verleid. Gy zult oordeelen. In alle geval het is meer in uwen smaak gewerkt : eenvoud en gemoedelykheid.

Het postje van Kommissaris is een strik, voor iemand die geene eigene inkomsten heeft : ik moet nog 5,000 f^{cs} jaerlyks daerbuiten winnen, of ik geraek in schulden ¹.

De jonge Doctor is slechts sedert 15 dagen afgewerkt. Daer de miltie en de Nieuwjaerspligten voor de deur staen, en het *peerdeken* der vermoedheid met het bekende koordeken trok, meende ik uit te rusten tot in Maert. Maer de nood ¹ legt my de zweep op den nek... en reeds heb ik het eerste kapittel van een ander werk geschreven, dat misschien heeten zal *het Yzeren graf*. Het schynt my een wonder schoon sujet, dat, voor de helft ten minste, dramatische toestanden aenbiedt, waer niets dan kinderen acteurs zyn. Het is de beste ader myner eenvoudig, beminnde Muze. Verder speelt het grootendeels op de Akademie van Antwerpen, en het ontwikkelt de gevoelvolle baen van een jong beeldhouwer. Het heeft eene hoogst fantastieke inleiding, waerna de geschiedenis geheel vertelt wordt door hem die er het voorwerp van is. – Gy ziet het is al weder een nieuwe vorm.

Vriend Edouard, het kost my reusachtige inspanningen des geestes, aldus werk op werk voort te brengen, altyd my zelven te blyven en toch te variëren ; en daerby den Standaert der Kunst niet in, maer boven de keuken te houden ! Geve God dat ik het volhoude ! Nu gaet het nog niet te slecht.

Ik verbly my over den gunstigen toestand uwer gezondheid, en druk u, ter gelegenheid van het nieuwjaer, gulhartig de oude vriendenhand.

Wy allen wenschen u, uwe vrouw en uwe kinderen een Zalig Nieuwjaer, vrede en voorspoed.

Vergeet niet, my terug te schryven dat gy myn handschrift, volgens verlangen van Mr Van Dieren, hebt ontvangen. Dat is noodig voor myne rekening met den boekhandelaer.

Uw Vriend
Conscience

188 – *Aan E. Dujardin*

Kortryk den 10de January 1860

Vriend Eduard,

Wat ik u wensch by het vernieuwen van het jaer, dit kunt gy wel denken. Een lang en gezond leven, rust des gemoeds, vermaek in uwe lieve kinderen en geluk in uwen kunstarbeid. Meer toch wensch ik voor my zelve niet; en het is waerlyk genoeg.

Ik bedank u voor uwe goede woorden, aengaende het Yzeren Graf. Ik heb er hier, te Kortryk, insgelyks vele loftuitingen over gehoord. Het is zeker dat de *jonge Doctor*, het *Yzeren Graf* en *Bella Stock* (dat nu afgeschreven is) veel meer beziel en lossen van inspraek zyn dan *Batavia Simon Turchi* en de *Kwael des tyds*. De reden daarvan is dat ik de drie laetstgenoemden in volle eenzaamheid heb gemaekt, zonder ooit mynen geest door mededeeling met anderen te verfrisschen of op te klaren. Sedert de *jonge Doctor* heb ik hier iemand gevonden, een man van boven de 50 jaer, zeer geleerd en enthousiast daerby, die veel belangstelt in hetgeen ik doe, en nu myne plans en myne kapitels helpt opkoken.

Uit zulke samenspraek over al de details myner werken, ontspruit voor my meer moed, meer jongheid en meer klaarheid. Deze heer is Adolf Van den Peerenboom, de broeder van den Representant ¹ van Gent. Hy leeft gansch alleen in eenen hof en kweekt duizende soorten van peeren en Roozen voor zyn plezier. Het is voor my eenen nuttigen vond.

Onder de teekeningen welke gy gemaekt hebt voor het Yzeren graf, zyn de *Kindertooneelen* allerschoonst; ook het *eerste meesterstuk* en het *Yzeren graf* zelfs. In het tweede deel schynen de kostumen een beetje *ingrats*, en op het laetste plaetje hadde ik wel geern de doode Rosa min oud en min materieel ziek gezien. Dus dit is weinig; ik ben toch over de illustraties te vrede.

Myn nieuw werk handelt over de Vischeters der Panne, by Veurne ². Zy hebben nog al schilderachtige kostumen, wanneer men ze tusschen velen uitkiezen mag of kan.

Hoe gy met deze kostumen zult klaer geraken, dit weet ik niet. Binnen een drietal weken zult gy het handschrift krygen.

Maria bedankt hare Meter voor den schoonen Nieuwjaer, die nog maer half is opgeëten, en zy groet wel minnelyk uwe lieve Machteld

Hartelyken groet
Conscience

189 - *Aan een onbekende*

Courtrai ce 29 février 1860

Monsieur,

Je viens de recevoir le prospectus du bulletin des Romanciers, que vous vous proposez de publier. C'est avec une joie sincère que j'accueille l'annonce de la réalisation d'une idée si éminemment utile.

Le Roman, comme vous le dites, est aujourd'hui la forme que choisit de préférence la pensée humaine pour se manifester et se répandre. Si le public n'a pas jusqu'ici reconnu aux créations de ce genre le même mérite qu'aux œuvres des genres dits classiques, c'est probablement parce que les bases d'appréciation lui font encore défaut.

Dans ce flot toujours roulant de romans nouveaux : philosophiques, politiques, didactiques, sentimentaux, réalistes ; quelques uns timides et réservés jusqu'à la fadeur, d'autres hardis et nus jusqu'à la brutalité, comment reconnaître ce qui est beau et bon, si aucun homme de cœur et d'expérience ne se charge de faire une étude spéciale de cette littérature exubérante, en vue d'en extraire au moins quelques règles générales, qui puissent servir de guide au goût public et aux littérateurs ? Comment se préserver de l'influence d'une mode éphémère, quand personne ne rappelle les lois éternelles de l'art et laisse lecteurs et écrivains s'égarer aux clameurs d'une vulgarité intéressée ?

Certes le Roman d'aujourd'hui est le fils robuste mais fantasque de la liberté moderne ; et il ne conviendrait pas de vouloir le coucher sur le lit de Procuste des conventions littéraires d'un autre âge ; mais il doit, dans les mille formes et les mille moyens nouveaux qu'il s'est créés, distinguer ce qui répond aux lois du beau et de l'harmonie de ce qui n'est que le résultat du dévergondage littéraire ou du mauvais goût.

C'est ainsi que le Roman pourrait, aux yeux des amateurs les plus exigeants, devenir un genre estimé à l'égal des genres réputés classiques ; et les auteurs, encouragés par la certitude qu'on leur tiendra compte de leurs efforts pour produire des œuvres consciencieuses, apporteraient plus de soins et plus d'amour à achever leurs compositions.

Je pense, Monsieur, que c'est là, en partie du moins, le but que vous voulez atteindre. J'y applaudis de tout mon cœur, et si je pouvais jamais vous être utile à quelque chose, je me féliciterais d'avoir pu contribuer à la réalisation de votre généreux projet.

Agréé, je vous prie, monsieur, cette adhésion cordiale de la part d'un modeste écrivain flamand, qui n'a d'autres titres à votre sympathie qu'un ardent amour de l'art

Conscience

Littérateur à Courtrai (Belgique)

190 - *Aan Lévy frères*

Courtrai ce 18 Juin 1860

Messieurs,

Vous avez sans doute appris qu'un grand malheur a frappé Mr Léon Wocquier. Il est atteint d'aliénation mentale, et se trouve actuellement

colloqué dans une maison de santé¹. D'après l'opinion des médecins, il ne reste plus d'espoir de guérison.

L'art. 14 de notre contrat² vous attribue le droit de recourir à une autre personne pour la traduction de mes ouvrages. Je suis néanmoins assuré que vous ne voudrez pas prendre de résolution définitive à cet égard sans m'avoir fait connaître la personne que vous vous proposeriez de charger de ce travail.

En tout cas, d'après ce même article, la part qui me revient dans les honoraires du traducteur, comme indemnité pour la cession du droit de traduction, devra m'être payée directement par vous.

Je vous prie, Messieurs, d'avoir la bonté de me faire connaître vos intentions concernant l'objet de notre contrat, à la suite du malheur de Mr Wocquier.

Vous m'obligeriez également beaucoup si vous vouliez m'informer de la situation du compte de Mr Wocquier avec votre Maison. Ce renseignement m'est nécessaire pour régler mes affaires d'intérêt avec la famille de Mr Wocquier.

En attendant quelques lignes de réponse, j'ai l'honneur de vous témoigner mes sentiments de haute considération

Conscience

Commissaire d'arrondissement à Courtrai (Belgique)

191 – *Aan Lévy frères*

Courtrai ce 23 Juin 1860

Messieurs

La copie du compte de Mr Wocquier, que vous avez eu la complaisance de m'adresser, m'a été une bien pénible révélation, en ce qu'elle me donne la preuve que mon ami Wocquier, dont je ressens vivement le malheur, en a très mal agi avec moi¹. – Depuis la date de notre contrat commun avec votre Maison, Mr Wocquier m'a toujours laissé croire que ses traductions ne lui étaient payées qu'après leur publication en volumes ; et de cette manière il est parvenu à retenir la presque totalité de la part qui m'est due dans les sommes qu'il a touchées du chef de la traduction d'ouvrages, parus en langue flamande après la date du contrat. (20 janvier 1854)

Quand je lui parlais d'argent, soit par lettre soit en personne, il me laissait entendre que votre Maison ne payait pas régulièrement ; et moi, quelque envie que j'en eusse, je n'osais vous en écrire, retenu que j'étais par un sentiment de reconnaissance et de respect.

Il m'est dû du chef d'ouvrages *nouveaux*, payés par vous à Mr Wocquier, la somme totale de F^{cs} 4,000. Là dessus Mr Wocquier m'a payé F^{cs} 1250, – Il me revient donc encore F^{cs} 2750,, ou la moitié d'une somme de F 5,500, laquelle, d'après ce que Mr Wocquier m'a laissé croire, ne lui avait pas encore été soldée par votre Maison.

Je suis père de famille ; la Littérature me produit fort peu de chose ; ma position n'est pas du tout brillante². La perte dont je suis menacé est extrêmement lourde pour moi.

Dans cette situation j'ose venir vous prier de retarder la liquidation des 1000 f., qui figurent encore à l'avoir de Mr Wocquier, jusqu'à ce que cette affaire soit éclaircie.

Mr Wocquier est encore en compte avec Mr Hachette, la *Revue Contemporaine* et le *Journal pour tous*. Je vous serais reconnaissant si je pouvais savoir par votre entremise la situation de ses affaires et des sommes avec ces personnes ou revues.

En tout cas, vous me rendriez un grand service en me donnant quelques renseignements ou conseils, pour m'aider à sauver quelques parcelles de ce qui me revient. J'espère que vous ne refuserez pas cette marque de sympathie à un modeste artiste, qu'un sentiment de délicatesse et de respect pour vous a seul retenu de prendre à temps des renseignements, qui l'eussent préservé d'une si sensible perte.

Votre très humble et très dévoué serviteur
C[onscience]

Messieurs

Messieurs Levy frères, éditeurs
à Paris

192 — *Aan E. Dujardin*

Kortryk den 4 July 1860

Vriend Eduward,

Ik kan niet nalaten, u deze regelen te schryven, om u myne byzondere voldoening over de platen van den *jongen Doctor* uit te drukken. Volgens my hebt gy er, in dien aerd, nooit schoonere of doelmatigere gemaekt. Bovenal munten de platen N°s 3, 4, 5 en 6 door rustigheid en waerheid uit. Zulks is ook het gevoelen van eenige Kunstkenners, die hier myne werken lezen en myne vrienden zyn, zoo als de Doctor Till[ieux]¹, Mr Van de Peereboom, broeder van den Representant, en Croquison. Ik wensch u over dien arbeid geluk, en dank u voor de waerde die gy myn werk door uw talent hebt bygezet.

Volgens het zeggen der bovengenoemde mag ik voor den *jongen Doctor* op eenig succès hopen. Ongelukkiglyk kan ik daer niets van weten; want buiten deze vrienden hoor ik niets over myne werken. De dagbladen spreken er gewoonlyk niet over.

Hoe vaert gy? Zyt gy gezond? Ik moet het gelooven, dewyl uw werk lust en frischheid van geest aenduidt.

My gaet het slechts zoo en zoo. Ik heb my te veel aen den arbeid vermoeid en ben eenigzins door het oud beestje geplaegd geweest; maer nu heb ik het weder verjaegd, door lichamelyke vermoeijen en door te voet reizen gedurende vele dagen.

Ik heb een nieuw werk af in 2 vol, getiteld *het Yzeren graf*. Het is de levensgeschiedenis van eenen beeldhouwer. Ik denk dat het, onder vele opzigten, myn beste werk zal zyn; en ik verwacht er meer van dan van den *Doctor*. Er is oneindig veel gevoel en frischheid in, en het bevat vele naïve tooneelen met kinderen. Het is een waer artisten-werk en ik heb er

meer dan in anderen myne ziel in uitgestort. Met ongewoone lust en vermaek heb ik het geschreven.

Mr Van Dieren zal te Kortryk komen, en dan het handschrift medenemen. Gy zult het diensvolgens spoedig bezitten

De komplimenten van ons allen aen uwe echtgenote en kinderen. Wy hopen dat zy allen gezond zyn. Myne kinderen hebben de kiekhoest²; maer zy is nu meest genezen.

Uw vriend
Conscience

193 – *Aan P. de Decker*

6 Augusty 1860.

Mynheer P. De Decker, volksvertegenwoordiger, te Brussel.

Reeds sedert een paer jaren lag in my de wensch een myner werken met uwen beminden naem te mogen versieren, ten einde alzoo een openbaer bewys myner dankbaerheid te kunnen geven¹; maer geen myner laetste gewrochten scheen my onderscheiden genoeg om my zulke eer te verdienen. Nu heb ik een romantisch boek in twee deelen voltrokken, dat, als letterkundig voortbrengsel, my uitnemend welgelukt voorkomt, en verre boven myne laetste werken zal geschat worden, indien myn voorgevoel my niet bedriegt. Het is getiteld: *Het yzeren graf*, en stelt de treffende levensgeschiedenis van eenen antwerpschen beeldhouwer voor. De grondgedachte ervan is het eindeloos geloof in een beter leven na de dood. Ik durf U, Mynheer, allereerbiedigst smeeken my toe te laten dit werk U op te dragen. Misschien zou UE. liefst van zulk verzoek verschoond blyven: maer ik durf verhoppen dat gy, die my eene veel hoogere weldaet hebt bewezen, grootmoedig genoeg zult zyn om eenen nationalen schryver, uwen beschermeling, deze voldoening niet te weigeren.

[Conscience]

194 – *Aan een onbekende*

Courtrai ce 2 octobre 1860

Madame la Baronne

Je m'empresse de satisfaire à votre demande concernant les autographes, en vous adressant ci joint deux petites feuilles écrites de ma main. C'est une chose que je ne fais pas volontiers; car je ne comprends pas quel prix peuvent avoir de tels specimens de ma modeste plume; mais n'étant pas auprès de vous pour m'excuser, je m'exécute pour ne pas risquer de vous être désagréable.

Quant aux photographies, il m'est de toute impossibilité de me les procurer, vu que nous n'avons pas pour le moment de photographie à Courtrai et que je n'ai aucunément le temps de me rendre à Gand ou à Bruxelles pour cet objet.

J'espère, Madame la Baronne, que vous vous portez bien ainsi que Monsieur

le Baron, a qui je présente mes respects. Le Calendrier Belge, dont j'ai reçu deux livraisons, est un ouvrage très utile et très bien fait.

Votre très humble & très dévoué serviteur
Conscience

195 – *Aan F. Coveliers*

Courtrai ce 11 8bre 1860

Monsieur,¹

Je ne puis pour le moment rien vous dire concernant la traduction de mes ouvrages pour la maison Levy frères de Paris. Mr Levy, chef de la librairie, est en voyage depuis plusieurs mois. D'après le contrat existant, c'est à lui qu'il appartient de choisir un traducteur, quoique je sois certain d'être consulté à ce sujet

Depuis la maladie de Mr Wocquier on ne s'est pas encore occupé de cet objet. Je pense que vous feriez bien de vous adresser directement à Mrs Levy.

Agréez, Monsieur l'assurance de ma considération très distinguée
C[onscience]

Monsieur

Monsieur Coveliers, avocat à
Bruxelles

196 – *Aan H. C. Verniers van der Loeff*

Kortrijk den 11 Oct^{ber} 1860.

Het is my volstrekt onmogelyk, te voldoen aan het vereerend verzoek door uwE. in name der Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen, mij toerigt. Honderde ambtelijke stoornissen hebben, gedurende gansch dees jaar, mij belet eenigen letterkundigen arbeid te ondernemen. Slechts sedert eenige dagen heb ik een nieuw werk onderhanden ; en ik mag, om welke reden het ook zij, mij niet van dit begonnen opstel laten aftrekken.

Ik ben UwE. dankbaar voor de minzame en welwillende bewoordingen uws briefs en blijve enz:

[Conscience]

197 – *Aan Lévy frères*

Courtrai ce 17 octobre 1860

Messieurs,

Je m'empresse de répondre à votre lettre du 15 de ce mois. Je ne connais pas personnellement Mr Coveliers, avocat à Bruxelles ; mais, je pense comme vous que l'on pourrait, à titre d'essai, lui confier la traduction d'un volume. Le seul ouvrage que j'ai publié depuis le malheur de Mr Wocquier est intitulé *le jeune Docteur* (ou le jeune médecin) Il contient à peu près la matière d'un volume de votre collection et a eu du succès. C'est donc par cet ouvrage que Mr Coveliers pourrait commencer.

Je crois devoir a cette occasion vous rappeler que, d'après notre contrat, je dois désormais recevoir directement de votre Maison la part d'honoraires, qui me revient de chaque traduction. Ainsi vous voudrez bien réserver cette part et la porter à mon crédit.

Deja depuis un an et demi Mr Wocquier avait l'intelligence dérangée ; quelques unes des dernières traductions qu'il a faites, pourraient être très médiocres et même mauvaises. Je vous prie, Messieurs, si vous vous proposiez de faire imprimer le *Mal du Siècle* ou *Simon Turchi*, de vouloir au moins faire examiner si ces traductions sont admissibles. Il y a également certains de mes ouvrages (le *Lion des Flandres* et *Jacques d'Artevelde*) dont Mr Wocquier vous a envoyé la traduction contre mon gré. La tendance de ces ouvrages est de nature à blesser le sentiment national du public français, et doit faire désirer que la publication en soit retardée aussi longtemps que possible.

Jusqu'à présent les affaires de Mr Wocquier ne sont pas liquidées. Le Curateur m'a laissé esperer que je pourrai, si les chances sont favorables, recevoir la moitié de ce qui m'est dû.

Vous priant, Messieurs, de vouloir bien m'informer de ce que vous aurez décidé à l'égard de Mr Coveliers, je vous renouvelle l'esperance de ma gratitude et de mon dévouement.

Conscience

P.S. J'ai un roman sous presse ; il paraîtra en novembre, et porte pour titre *Le tombeau de fer*. Je l'ai travaillé con amore et je pense qu'il aura du succès.

C

Messieurs

Messieurs Levy frères, Libraires-éditeurs
à Paris

198 – *Aan G. D. Kölle*

Kortryk 29 8^{ber} 1860

MijnHeer !

Het is mij volstrekt onmogelijk, toestemmend te antwoorden op het vereerend verzoek dat UE in name der Maetschappij van Fraeye Kunsten en Wetenschappen mij toerigt. Ambtelijke bezigheden, die mij weinig verpoozing gunnen, maken het mij ten pligt, al mynen beschikbaren tijd aan de beoefening der Letteren toe te wyden.

Ik hoop, Mynheer ! dat Uwe geëerde Maetschappij mij zal gelieven te versoonen, en bid U myne dankbetuiging te aenvaerden voor de welwillende bewoordingen Uws briefs

Uw ootmoedige en toegenegen dienaer
(w.g.) Conscience

Den Heere G. D. Kölle, Secretaris der
Hollandsche Maetschappij van Fraeye Kunsten en
Wetenschappen te Amsterdam.

199 – *Aan P. de Decker*Kortryk, den 24 9^{ber} 1860.

Mynheer De Decker,

Ik haest my UE. hiernevens twee afdruksels toe te sturen van myn laatste werk *Het Yzeren Graf*, waarvan Gy de goedheid hebt gehad de opdracht te aanveerden.

Moge uw oordeel over dit voortbrengsel my gunstig zyn ! In alle geval, Mynheer, durf ik hopen dat Gy het zult gelieven te aanzien als eene betuiging myner onvergankelyke dankbaarheid.

Met allen eerbied

Uw gehoorzame en verkleefde dienaar
Conscience.

200 – *Aan de Burgemeester en Schepenen van Antwerpen*Kortryk den 16^{en} x^{ber} 1860.

De Wel Edele Heeren Burgemeester & Schepenen
der Stad Antwerpen

Mynheeren

Ik heb de [eer] UWE hiernevens dry afdrukken van myn laatste werk *Het IJzeren Graf* toe te sturen, UWE biddende dezelve in mynen naem te willen deponeren, ingevolge de wet op den letterkundigen eigendom. Aenvaerd, Mynheeren, de verzekering myner gevoelens van hoogachting en verkleefdheid

Conscience

By Mr Van Dieren, Boekhandelaar
Coppensstraat

101 – Aut. klad van de hand van C., niet door hem ondertekend : AMVC : M 133 B/B1/11361 ; reeds gepubliceerd door A. Keersmaekers, *Hendrik Conscience's roman „De Boerenkrijg“* (1853), Hasselt, 1967, bl. 15. – ¹ *Maetschappy* : Maetschappij ter bevordering van nederduitsche tael- en letterkunde, met kenspreuk : *Voor Tael- en Kunst*, zie br. 89 en 100. – ² *Van Praet*, zie br. 100, n. 1. – ³ ... *in verhoor te ontvangen* : we weten niet of Conscience's verzoek J. van Praet werkelijk bereikte (vgl. ook A. Keersmaekers, bl. 14). Naar we in verband met dit en andere stukken mochten vernemen, bevinden zich in het Koninklijk Archief geen brieven van de hand van H. Conscience. – ⁴ Over dit feest, zie br. 100. – ⁵ Over deze *Wedstryd der Regatten*, zie br. 100. – ⁶ De prinsen blijken het feest in de Maetschappij niet te hebben bijgewoond, zie A. Keersmaekers, bl. 20 en het door hem geciteerde *Het Handelsblad*, 26 aug. 1852.

102 – Aut., AMVC : C 34/B 1 a Gen/18 861¹. – ¹ *Vriend Genard* : Pieter M. N. G. Génard (1830-1899), auteur van vele werken in verband met zijn geboortestad Antwerpen, waar hij o.m. bibliothecaris en archivaris was.

103 – Fot., AMVC : C 34/B 1a/36607¹ ; origineel in Universiteitsbibliotheek te Leiden, Letterk. 1867 ; ongedateerd ; een andere hand dan die van Conscience heeft er „Antw. 17 Aug. 1852“ op neergeschreven. – ¹ ... *De Vries* : M. De Vries, zie br. 91, n. 1. – ² *onze maetschappy* : zie br. 101, n. 1. – ³ *Doe het toch !* : dit eenvoudig briefje toont aan dat Conscience M. de Vries als een zeer goede vriend beschouwde. Deze vriendschap was trouwens wederzijds. Het was immers M. de

Vries, die de aandacht van de Nederlandse uitgever A. W. Sijthoff op het werk van Conscience had gevestigd, zodanig dat deze het in Nederland wou verspreiden (vgl. verder br. 187, n. 1). Dit laatste blijkt uit R. Van der Meulen, *Een Veertigjarige Uitgeversloopbaan A. W. Sijthoff te Leiden 1851 - 1 Januari 1891*, Amsterdam, 1891 (Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandsche Boekhandel, 3^e deel), bl. 236.

104 - Fot., AMVC: verzameling C. Arenz (1821-1888): C 34/B 1a, bl. 34. - ¹ *meines neuen Werkes*: het betreft *De Boerenkryg*. - ² *der Geizbals*: *De Giergaerd* verscheen in 1852 bij J. P. Van Dieren te Antwerpen; *Der Geizbals ... übertr.* [mit Einl.] von C. Arenz, verscheen in 1852 te Mainz bij Kirchheim und Schott in de *Bibl. ausgewählter Novellen deutscher und ausländischer Erzähler*, 2 (Prosper Arents, *De Vlaamsche Schrijvers in Vertaling 1830-1931*, Brussel, 1931, bl. 15). - ³ ... *die Probebogen zu erhalten wünschen*: in 1853 kwamen verschillende Duitse vertalingen van *De Boerenkryg* van de pers, o.a. die van C. Arenz zelf: *Der Bauernkrieg* (1798). *Historisches Gemälde aus dem achtzehnten Jahrhundert*, I-II Augsburg, Verl. der J. Wolffischen Buchh. (Pr. Arents, *De Vlaamsche Schrijvers ...*, bl. 15). - ⁴ *Verleger*: d. i. J. P. Van Dieren.

105 - Fot., in ons bezit, origineel in Kon. Bibliotheek, 's-Gravenhage; gedrukt briefhoofd: *Académie Royale d'Anvers - Anvers, le ... 18...* - ¹ *Monsieur le Directeur*: G. Wappers, zie br. 18, n. 2. - ² *M. Le Grelle*: zie br. 5, n. 1; was ook lid van de Raad van Beheer van de Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. - ³ *Commission du Catalogue*: Commissie belast met het opstellen van en het toezicht op de catalogus van de boeken in het bezit van de onder n. 2 vermelde Academie.

106 - Aut., KVA: hs. Pr. Van Duyse, bundel 37¹, briefwisseling 1-C. - ¹ *Vriend Van Duyse*: zie br. 1, n. 6.

107 - Aut., AMVC: C 34/B 1 C P. Consc./20467³. - ¹ *mon frère*: Jean-Balthasar, Hendriks broer, zie br. 72, n. 1, was beambte bij de spoorweg te Moeskroen. - ² *va ... être concédé*: vgl. A. De Laveleye, *Histoire des Vingt-Cinq Premières Années des Chemins de Fer Belges*, Bruxelles-Paris, 1862, p. 124-125 over de spoorweg Lier-Turnhout: „La loi qui autorise cette concession est du 25 avril 1853 (*Moniteur* du 1er mai); elle fut accordée à MM. Bischoffsheim, Matthyssens et Leysen”.

108 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Duj/18853³. - ¹ *Eduard*: E. Dujardin, zie br. 96, n. 1. - ² ... *Garde Civique*: zoals we reeds weten (zie br. 85, n. 2) was C. luitenant van de Burgerwacht. - ³ ... *het feest van Tael en Kunst*: hierover in *Het Handelsblad* van donderdag 16 dec. 1852, van vrijdag 17 dec. 1852, onder *Stadsnieuws...* „gisteren avond [had] in de maatschappij *Voor Tael en Kunst*, de inhuldiging plaats van het borstbeeld van Z.M. den koning”; *Het Handelsblad* van zondag 19 en maandag 20 dec. 1852 deelt onder de titel: *De verjaerdag des Konings* mee: „Wy laten hieronder de redevoering volgen van den heer Dujardin, 2^e voorzitter van deze vlaamsche vereeniging” (zoals verder uit deze brief blijkt, voelde C. niet veel voor publikatie van deze redevoering). - ⁴ *Boerenkryg*: Dujardin illustreerde ook dit werk van C.

108bis - Aut., AMVC: C 34/2^e map B losse br./31988⁵. - ¹ *Vermote*: zie reeds br. 42 betreffende P. Croquison en Lieven Vermote, leerling van Wappers, die in 1853 de tweede prijs van Rome behaalde (br. 42, n. 2).

109 - Fot., verzameling C. Arenz in AMVC: C 34/B 1a, bl. 34,35. - ¹ in Breslau: Melchior von Diepenbrock, zie br. 55 - *Het Handelsblad* van 25 jan. 1853 had uitvoerig over M. v. D. gehandeld. C. Arenz zal zijn vertaling van *De Boerenkryg* opgedragen „Dem Andenken des hochseligen Fürstbischof von Breslau Freiherrn Melchior von Diepenbrock”; de passus waarin C. in deze brief zijn droefheid uitdrukt over het overlijden van M. v. D. werd door C. Arenz in „Ein Wort an die Leser” van *Der Bauernkrieg*, S. VII-VIII overgenomen (Vgl. A. Keersmaekers, *t.a.p.*, bl. 24 en 27). - ² ... *erschienen ... Der Beifall ... übertrifft sehr meine Erwartung*: Ongetwijfeld bedoelt hij hier de besprekingen en aankondigingen van zijn werk in *Journal d'Anvers et de la Province*, mercredi, le 26 janvier 1853, in *Het Handelsblad*, 27 jan. 1853, 2 febr. 1853 (vgl. A. Keersmaekers, *t.a.p.*, bl. 27).

110 - Fot., AMVC: C 34/B 1a Tr. 15611¹⁻³, origineel Algemeen Rijksarchief Brussel. - ¹ *Mynbeer*: Ed. De Trogh, de genealogische opzoekingen bij de Burgerlijke Stand te Antwerpen en te Kortrijk maakten het niet mogelijk deze persoon

nader te identificeren. Voor de opzoeking danken wij Dr. J. van Roey te Antwerpen en de dienst van het Stadsbestuur te Kortrijk. - ² *Woordenboek van Weiland*: Petrus Weiland (1754-1841), predikant en auteur o.m. van de *Nederduitsche Spraakkunst*, Dordrecht, 1824² en van het *Nederduitsch taalkundig woordenboek*, Dordrecht, 1793-1811. - ³ *J. van Beers: Nederlandsche spraakleer*, Lier, 1852. - ⁴ *Vermandel*: Edward Vermandel, *Vlaemsche poëtiëk, of bloemlezing der verschillende letterkundige vakken, opgehelderd door een bloemlezing uit de beste Vlaemsche schrijvers getrokken*, Gent, 1854.

111 - Aut., AMVC: C 34/B 1b Alvin/1180. - ¹ *Monsieur*: in potlood bijgevoegd: A. Alvin; over hem: A. Keersmaekers, *Hendrik Conscience roman De Boerenkrijg V*, Hasselt, 1970, bl. 13, die ook deze brief publiceert. - ² Bedoeld is hier: „*La guerre des Paysans. Episode campinois* (1793-1798). Trad. par A. Alvin, préfet des études à l'athénée royal de Tournai. Tournai, J. Casterman et fils [1854]. XII + 452 bl. (...) *Vooraf*: Avis du traducteur. Compte-rendu du Journal historique et littéraire de Liège, édité par M. Kersten” (Vgl. Pr. Arents, o.c., bl. 45). - ³ ... *dans le pays wallon*: een korte bespreking van deze vertaling bij A. Keersmaekers, *De Boerenkrijg V*, bl. 17-18, ook bl. 23 en 25.

112 - Naar een afschrift van de brief uit het archief van de familie Cracco ons vriendelijk bezorgd door A. Keersmaekers. - ¹ *Mynbeer en Kunstgenoot*: Domien Cracco (1791-1860) was jarenlang leraar, schreef gedichten en vertalingen; vertaalde o.a. gedeelten uit Homerus' *Ilias*. - ² Zo komen ook b.v. twee door hem vertaalde fragmenten voor uit de derde zang in *Het Taelverbond*, Antwerpen, 1847, bl. 333-341: *Vertaling der Ilias in nederduitsche Hexameters*. De vertaling wordt er zeer geloofd. Blijkens *Het Handelsblad* van zondag 26 en maandag 27 maart 1854 was Cracco aanwezig op het *Feest van Voor Tael en Kunst ter eere van Conscience*. Hij zong er zelfs een lied om de schrijver te huldigen. - ³ *Firmenich*: J. M. Firmenich (1808-1889), auteur van *Germaniens Völkerstimmen*, Sammlung der deutschen Mundarten in Dichtungen, Sagen, Märchen, Volksliederen u.s.w. Berlin (1846), 3 dln (vgl. *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig, 1904, 48° dl, 561-62); zie over hem ook br. 49, n. 2.

113 - Gedrukt op een advertentie (AMVC: C 34/B 1b): „*En Vente chez J.-G. Lardinois*, Editeur de la Revue des Revues: *La Guerre des Paysans*, (1798). Tableau Historique du XVIIIe Siècle, par *Henri Conscience*. 2 beaux vol. in-12°, ornés de 6 gravures conformes à l'édition originale. - 2 francs. Lettre de l'Auteur à l'Editeur”. - ¹ *La traduction de M. Stecher: Scènes de la vie flamande. La guerre des Paysans* (1798). Tableau historique du XVIIIe siècle. Trad ... par J. Stecher [Avec des lithogr. de E. Heusch] I-II. Liège, J. G. Lardinois 1853. - Jean A. Stecher (1820-1909), hoogleraar achtereenvolgens te Gent en te Luik. Behalve vertalingen en literairhistorisch werk schreef hij, ook in het Nederlands, over de Vlaamse Beweging. Vgl. R. Verdeyen, *L'Université de Liège de 1835 à 1867 in Liber Memorialis*, I, 1936, p. 211-216. - ² ... *à une certaine traduction du Boerenkryg* ...: zie br. 111. - ³ *un petit article du Journal d'Anvers du 4 mai*: in *Journal d'Anvers et de la Province*, Mercredi 4 Mai 1853 werd onder de titel: *Littérature Nationale. De Boerenkryg, par Hendrik Conscience* het werk van C. in het algemeen geloofd en *De Boerenkrijg* in het bijzonder. Er wordt gewezen op de vele vertalingen en het succes van dit laatste werk, o.m. in deze passus: „Parmi les diverses traductions du *Boerenkryg*, nous en avons rencontré trois en langue française. Toutes les trois sont dues à des Belges: les deux premières à MM. les professeurs E. Olivier et Alvin de Tournai et la troisième à M. J. Stecher, professeur agrégé à l'université de Liège.” Over deze laatste vertaling: „Nous avons lu le travail du dernier de ces traducteurs et nous avons été étonnés de la fidélité de sa traduction (...) On retrouve dans la traduction du professeur liégeois la même beauté de style, la même souplesse de manier les phrases, la même énergie mâle et héroïque que nous aimons à retrouver dans toutes les œuvres du poète flamand. Ce livre, nous le souhaitons dans les mains de tous ceux de nos compatriotes qui ne comprennent pas notre vieille et énergique langue flamande...”

114 - Aut., AMVC: W 254/B/52.130: niet gedateerd en niet ondertekend klad van een brief door Conscience voor G. Wappers geschreven. A. Keersmaekers vestigde mijn aandacht op dit stuk in het AMVC, dat ik in bovenvernoemd dossier onder de vermelding: Familie Wappers terugvond. - ¹ ... *ma démission*: G. Wap-

pesr had zelf ontslag genomen als directeur op 24 maart 1852; hij had Antwerpen verlaten om zich te Parijs te vestigen. Pogingen werden ondernomen om hem op zijn besluit te doen terugkomen, doch ze bleven vruchteloos. C. heeft daarbij, ook als tussenpersoon, een niet geringe rol gespeeld. Zoals uit deze motivering van Wappers' ontslag blijkt, was C. een ware vriend van zijn vroegste beschermer. C. heeft zelf meer dan eens getracht zijn ambt van griffier neer te leggen. Op 15 april 1854 zegde hij de Academie echter voor goed vaarwel. Het beleid van C. en Wappers in de Academie is jarenlang het voorwerp geweest van aanvallen, o.m. reeds in *Le Précurseur*, 1847, 16 nov. Hier wordt zelfs een onderzoek geëist betreffende dit beleid. Hetzelfde blad heeft het in 1847, 28 nov. over interpellaties in de Antwerpse Gemeenteraad in verband met de toestanden aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten. *Het Handelsblad* van 29 april 1850 klaagt wanorde aan in de bibliotheek van de Academie, die aan C. zou te wijten zijn. Deze klachten sluiten aan bij die welke reeds op 16 november 1849 door de *Association des Artistes* tot het college van Burgemeester en Wethouders van Antwerpen werden gericht, waarbij o.m. op de publikatie van de catalogus van de bibliotheek der Academie werd aangedrongen. Het college vroeg de raad van beheer van de Academie om preadvies, doch ontving een ongunstig antwoord. De *Association...* begon daarop een actie tegen Wappers en C. in de plaatselijke pers, waarbij steun vond van de *Olyftak* en de *Association libérale*. Hierover meer bij A. Jacob I, bl. [274] en pass., b.v. ook in *Het Handelsblad*, 12 mei 1850 onder *Stads-Nieuws*, 11 mei: „Er is heden verschenen by den boekdrukker Conart, Kipdorp, een brochuer ten titel dragende: *Noodzakelyke hervormingen der koninklyke Akademie van Antwerpen* door W. Van Davelaer. De prijs is 30 centiem. Een vlugtige blik, welken wy in het zelve geworpen hebben, heeft ons doen zien, dat het formeel tegen de tegenwoordige organisatie van die instelling is”. Gelijkaardige echo's nog in *Het Handelsblad*, 22 mei 1850, 24 mei 1850. Dit behoort tot de ruime achtergrond van het toenmalig ageren tegen Wappers en C. In de motivering van Wappers' ontslag legt C. vrij uitsluitend het accent op het artistieke, politieke, familiale plan. Dit alles vraagt natuurlijk ruimer onderzoek.

115 - Afschrift, AMVC: C 34/B 1a Wapp./18922, met de vermelding: „naar origineel toebehorende aan Mr Edm. Lombaerts”. - ¹ *M^r le Gouverneur*: Th. Teichmann, zie br. 59, n. 3. - ² Het betreft een poging van de gouverneur om, door bemiddeling van C., G. Wappers voor de Academie terug te winnen. - ³ *En tout ce que*: doorgehaald. - ⁴ *Mr Verschaeren*: in *Journal d'Anvers et de la Province*, Mercredi 5 Octobre 1853 wordt onder de titel *Beaux-Arts, Sciences et Lettres. Académie Royale d'Anvers* het ontslag van Wappers betreurd en meegedeeld dat „M. Verschaeren, professeur des classes supérieures de dessin, a été provisoirement revêtu des fonctions de directeur”. - ⁵ Dit ereteken van Filips de Grootmoedige van Hessen ook vermeld door P. de Mont, o.c., bl. 193. - ⁶ *la société...*: d.i. *Voor Tael en Kunst*. Het feest ter ere van C. was reeds aangekondigd in *Het Handelsblad*, 3 augustus 1853, onder „Stadsnieuws, 3 augusty” waar men het had over een „serenade met prachtige fakkeltogt” op donderdag 4 aug. 1853 te 8 uur. Er is ook een verslag in *Het Handelsblad* van 5 aug. 1853 over het „Feest, den Heer Conscience aangeboden”. 't Is door de „maetschappy *Voor Tael en Kunst*, zoowel voor den laetst ontvangen ring van den hertog van Brabant, als voor het ridderkruis, dat hem de groothertog van Hessen-Darmstadt geschonken heeft”. Hij werd ook gehuldigd als schrijver van *De Boerenkrijg*. Hem werd zijn borstbeeld aangeboden. Dujardin sprak hulde uit. Conscience improviseerde. Onder de toasten en toespraken kwam er ook een voor van Karl Arenz, Conscience's vertaler.

116 - Aut., Kon. Bibliotheek te Brussel: II 5390. - ¹ *Mr Conway*: Edouard-Henri-Joseph Conway „issu d'une ancienne famille irlandaise fixée dans le Nord de la France et en Belgique au XVIIIe siècle, naquit à Bruges, le 26 fructidor an XII, fut intendant de la liste civile et secrétaire du Roi, secrétaire des commandements de S. M. la Reine Louise-Marie, etc. Il fut créé vicomte et admis dans la noblesse du royaume, le 27 août 1853” (*Annuaire de la Noblesse de Belgique*, t. X, 1856, p. 89). - ² C. diende ontslag in op 30 januari 1854, maar hij was met de voorbereiding ervan reeds bezig op 10 augustus 1853 (wat tot op heden niet bekend was) en richtte zich tot E. Conway, daar hij rechtstreeks door Leopold I was benoemd (vgl. br. 123). - ³ A. Keersmaekers wijst op de onjuiste voorstelling in

bepaalde biografieën van C., met name dat C. samen met Wappers ontslag zou hebben genomen (*t.a.p.*, bl. 15). Hierbij mag echter niet uit het oog worden verloren dat, zoals C. hier zelf getuigt, het voorbeeld van zijn goede vriend Wappers, hem er ook degelijk toe aangezet heeft ontslag in te dienen.

117 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Beers/18843^a. - ¹ *Vriend Jan*: Jan van Beers, zie br. 81, n. 1. - ² *eene reize naer het Kempenland...*: C. heeft vaak, in gezelschap van vrienden, inzonderheid ook van J. van Beers, uitstapjes ondernomen. Zo ontstond b.v. *De Plaeg der Dorpen* (Vgl. o.a. Fr. Scheys, *Hendrik Conscience en Jan van Beers in het Hageland*, in *De Toerist*, 1953, bl. 542). Later ging hij ook naar de kust, De Panne en Middelkerke, vgl. Paul de Keyser, *Hendrik Conscience als toerist in De Vlaamsche Gids*, 1963, bl. 94-113. - ³ *koningsfeesten*: reeds erover in *Het Handelsblad* van vrijdag 2 sept. 1853: *De Koninklyke Familie te Antwerpen*; *Het Handelsblad* van zondag en maandag 5 sept. 1853: *Feesten te Antwerpen* met een uitvoerig verslag over de festiviteiten op 4 september. C. had ook in *Voor Tael en Kunst* een rede uitgesproken „die door den koning, met een byzonder welgevallen aenhoord werd, en meer dan eens scheen hy zynen kinderen, zyne voldoening te betuigen”; vgl. ook nog *Het Handelsblad*, 6 sept. 1853. - ⁴ ... *zulke uitstapjes bemijn*: J. van Beers dichtte zelf over dergelijke uitstapjes in *De Idylle van Vriend Mathys*:

„Wie uwer, Vrienden, heeft ze mee gemaakt,
Onze oude tochtjes in het vrije veld
Met vriend Conscience...

.....
Meest ging het naar zijn lievelingsstreek, de Lei;
Soms Vlaanderen of Brabant in, of, bij
Vacantietijd, naar 't woest Ardennenland...”

(*Gedichten*, Eeuwfeest-uitgave, Antwerpen, 1921, bl. 411).

118 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Vleesch/18919^a. - ¹ *Vriend Louis*: Over Lodewijk Vleeschouwer, die o.m. redacteur was van *Journal d'Anvers*, zie br. 49, n. 1. - ² ... *journal d'Anvers*: in *Journal d'Anvers et de la Province*, Dimanche 2 et Lundi 3 Octobre 1853 verscheen de bewuste vertaling: „La nouvelle que S.M. le roi de Prusse a daigné, par un don considérable, prendre part à la publication du dictionnaire général de la langue flamande, projeté par le congrès de Bruxelles, a été accueillie avec joie. Il est bon que de temps en temps la grande patrie allemande témoigne de ses sympathies pour les Flamands, qui sont les postes avancés de la civilisation germanique contre l'envahissement toujours croissant de la civilisation romane. En général on ne reconnaît pas assez en Allemagne, combien il est important de soutenir les efforts tentés en Belgique par le peuple flamand pour résister à la prépondérance des idées françaises. L'Allemagne pourrait facilement, pour peu qu'elle le voulût, se créer en Belgique une influence également utile aux deux pays. Il suffirait pour cela que, de temps en temps, elle donnât un témoignage de l'intérêt qu'elle porte au mouvement vers la grande patrie germanique qui se manifeste en Belgique. L'exemple du roi de Prusse est sans doute très significatif; mais il faut que l'Allemagne suive S.M. dans cette voie. Au moment où de si hautes manifestations de sympathie pour l'Allemagne ont eu lieu dans toute la Belgique et surtout à Anvers, au moment où la France redouble d'efforts pour y asseoir et étendre son influence, il pourrait être d'une haute utilité pour l'Allemagne, par un fait solennel quelconque, constatât ouvertement l'existence en Belgique d'une littérature et d'une civilisation germaniques, ne fut-ce que pour détruire une fois pour toutes, le mensonge, éternellement produit par la France, que la Belgique serait française par la langue, par les mœurs, par les institutions et surtout par les sympathies. La Belgique est amie de l'Allemagne, là même où celle-ci se montre marâtre envers elle - que serait ce donc si l'Allemagne voulût toujours se montrer bonne mère?” (*Deutsche Volksballe*, de Cologne.)

119 - Aut., AMVC: C 34/B 2° map losse brieven/49.357. - ¹ *Vriend Snieters*: August Snieters (1825-1904). Uit Bladel afkomstig, vestigde zich in 1844 in Antwerpen, werd in 1845 redacteur van *Het Handelsblad*. Van 1849 tot 1899 was hij er hoofdredacteur van. Als schrijver van romans en novellen behoort hij tot de traditie van Conscience, ofschoon hij sterker realist was dan deze laatste (Vgl. Dr. J. Persijn, *August Snieters en zijn tijd*, Antwerpen, 1925-26; Dr. R. Sterkens, *De*

letterkunde in de Antwerpsche Kempen van 1830 tot 1900. Uitg. K.V.A., Reeks VI, nr. 56, Turnhout, 1935). C. verzoekt hier eveneens om opneming in *Het Handelsblad* van het (door hem) vertaalde artikel uit de *Deutsche Volksballe*. Het verscheen in *Het Handelsblad* van Zondag 2 en Maendag 3 October 1853 onder de titel: *Vlaemsch-België en zyne Tael-broeders*. „Wy hebben dezer dagen gesproken over de ondersteuning die de koning van Pruisen aan het Nederlandsche (vlaemsch-hollandsche congres) gegeven heeft. Wy lezen in de *Deutsche Volksballe* van Keulen, van 1 October, over deze gewigtige kwestie :

De tyding dat Z.M. de koning van Pruisen, door eene aanzienlyke gift, aan de uitgave van een *algemeen Woordenboek der Nederduitsche tael* heeft deel genomen, is met veel genoegen ontvangen. Het is goed, dat van tyd tot tyd, uit het groote stamland, een bewys van belangstelling gegeven worde aan de Vlamngen; want zy zyn de buitenposten der germaensche beschaving tegen het altyd voortdringende Romanendom, en de zekerheid van Duitschland's ondersteuning kan den moed dezer voorkampers verheffen.

In het algemeen erkent men niet genoeg in Duitschland hoe gewigtig het is de poogingen te huldigen, welke de germaensche stambroeders in België inspannen om de fransche strekkingen te wederstaen. Duitschland zou gemakkellyk, indien het maer wilde, zich in België eenen invloed kunnen verschaffen, die beide landen even nuttig zou zyn. Daertoe zou het slechts van tyd tot tyd, door eenige bewyzen van deelneming, moeten toonen dat het belang stelt in de toeneiging tot het groote duische moederland, welke in België heerscht en vooral door de vlaemsche schryvers meer en meer wordt ontwikkeld.

Het voorbeeld des konings van Pruisen is voortreffelyk; maer Duitschland mag Z.M. in deze baen niet alleen laten. Juist op het oogenblik, dat in gansch België, en voornamelyk binnen de stad Antwerpen, de toeneiging tot Duitschland zoo warm is uitgedrukt, alsook op het oogenblik dat Frankryk met hernieuwden yver werkt om België te verfranschen, mogt het wel ten hoogste nuttig zyn, dat Duitschland, door eene of andere plegtige daedzaak, het bestaan in België eener germaensche litteratuer, eener germaensche spraek en van een germaensch leven bestatigde, ware het slechts alleenlyk om eens en vooral de eeuwige logen der Franschen te vernietigen, dat België Fransch zou zyn in tael, in zeden, en door zyne innige toeneiging tot Frankryk.

België bemint Duitschland, zelfs daér waer het laetste zich slechts als stiefmoeder toont – hoe verre ging Zyne geneigdheid niet, wilde Duitschland altyd eene goede moeder zyn.”

120 – Aut., Koninklijke Bibliotheek te Brussel : II 2249. – ¹ *Monsieur le Baron* : G. Wappers. – ² *Mr Luthereau* : J. A. Luthereau „rédacteur du Journal artistique la Renaissance, vgl. br. d.d. le 3 février 1854. – ³ *Mr Stevens* : Willem-Jan Stevens ? (1803-1857), lid van de Provinciale Raad van Antwerpen, had ook artistieke belangstelling en was bedrijvig in *De Olyftak* en in *Voor Tael en Kunst* (*Biographie Nationale*, Bruxelles, 1921-1924, T. 23, col. 869-871). – ⁴ *Mr Dyckmans* : in *Het Handelsblad*, 9-10 oktober 1853 onder Stadsnieuws, 10 oktober hierover : „De *Emancipation* ons nieuwsberigt overnemende over de demissie van den heer Dyckmans, als professor onzer Akademie, zegt er het volgende by : ‘Wy hopen dat deze nieuws tyding zich niet zal bevestigen’. Wy, even als de *Emancipation*, hopen dit ten sterkste, en niet zal ons aengener zyn dan ons het tegendeel te kunnen bevestigen. Eenieder, wie het ook zy, in Antwerpen, weet genoegzaam, dat de demissie van den heer Dyckmans, een aanzienlyk verlies voor onze schilderschool zou daerstellen – en zy heeft reeds genoeg geleden door de onlangsche demissie van den heer Wappers.” – ⁵ *le Cercle artistique* : in 1852 werd de *Cercle artistique, littéraire et scientifique d'Anvers*, onder voorzitterschap van burgemeester Loos gesticht. De „Cercle” was een tegenhanger van *Voor Tael en Kunst*. (Vgl. L. Wils, *De poliitieke oriëntering van de Vlaamse Beweging* (1840-1857), Antwerpen, 1959, bl. 60-61). – ⁶ *Constant Wouters* : (1826-1853) „Peintre d'histoire. Né à Anvers, mort à Naples. Fut l'élève de Ferdin. De Braekeleer. (Paul Fierens e.a., *Dictionnaire des Peintres*, Bruxelles, s.d., p. 685).

121 – Aut., Koninklijke Bibliotheek te Brussel : II, 7637; komt in gewijzigde vorm voor in Alex. Rodenbach, *Les Aveugles et les Sourds-Muets*, Deuxième Edition, revue, corrigée et augmentée par l'Auteur, Tournai, 1855, pp. XVIII-XIX; in

Coup d'œil sur la carrière politique et littéraire de M. Alexandre Rodenbach, Bruxelles, 1860, pp. 41-42. — ¹ *Alex. Rodenbach* (1786-1869), beroemde telg uit de familie Rodenbach, senator en volksvertegenwoordiger, burgemeester van Rumbeke van 1844 tot aan zijn overlijden. Veelzijdig bedrijvig, vooraanstaand politicus, ook bij het verwerven van de Belgische onafhankelijkheid, tevens sociaal weldoener en filantroop. Was blind geworden ingevolge een pijnlijk ongeval op de kermis te Roeselare in 1798. Als auteur trachtte hij het lot van de blinden te verlichten. Zo schreef hij o.m.: *Les Aveugles et les Sourds Muets*, Tournai, 1853. Vgl. Fr. Baur, *Albrecht Rodenbach*. Verzamelde Werken, Tielt-Den Haag (1960), I, bl. 23 vlgg. — ² *Alex. Rodenbach* had C. het zoëven vermelde boek toegezonden. — ³ *Alex. Rodenbach* stond ook buiten onze grenzen bekend als *l'aveugle de Roulers*, nadat hij in 1828, naar het voorbeeld van Diderot een uitvoerige brochure wijdde aan het onderwerp: *Lettre sur les Aveugles* (vgl. Fr. Baur, o.c., bl. 25). — ⁴ *Nairy*: Haiiy: Valentin Haiiy (1744-1822), stichter van het wereldberoemde *Musée des Aveugles* in de rue Sainte-Avoie te Parijs, waar Alex. Rodenbach werd geplaatst met het oog op de aldaar gevulde heraanpassingsmethodes (vgl. Fr. Baur, o.c., bl. 24, ook *Les Aveugles et les Sourds Muets*, ed. 1853, pp. 27-40. — ⁵ *Massieu*: Jean Massieu (1772-1843) in *Les Aveugles...* (ed. 1853), pp. 147-152. — ⁶ *Isidore*: Isidore ou le sourd-muet, in *Les Aveugles...* (ed. 1853), pp. 182-187. — ⁷ ... *d'une œuvre dramatique ou romanesque*: er is daar inderdaad sprake van een manuscript uit 1625 dat bevat „une histoire moitié sentimentale, moitié philosophique” (p. 183). — ⁸ *votre propre biographie*: ed. 1853, pp. 243-254.

122 — Aut., Archief Calmann-Lévy, Parijs. Datering 1854 berust op het feit dat het contract tussen C. en L. Wocquier op 12 januari 1854, en dat tussen C., Wocquier en de Parijse uitgeverij Michel Lévy Frères op 19-20 januari 1854 tot stand kwam. — ¹ *Wocquier*: Léon Wocquier (1821-1864), hoogleraar te Gent. Bekend als vertaler van C. Eug. De Seyn, *Dictionnaire des Ecrivains Belges*, Bruges (1931), II, p. 2096: „Ces traductions, écrites au cabaret 'La Carpe' à la Porte de Courtrai à côté d'un verre d'absinthe, parurent chez Michel Lévy frères de 1854 à 1866” (Zie over L. W. en vertalingen van C.: G. Degroote en J. de Schuyter, o.c., bl. 76 en pass.). — ² *Votre proposition ...*: hier moge herinnerd worden aan het contract tussen C. en Wocquier van 12 januari 1854, dat aan de laatste toekende: „le droit exclusif de traduire en langue française tous les ouvrages publiés par lui [Conscience] jusqu'à ce jour, de même que les œuvres nouvelles qui paraîtront avant le 31 janvier 1859” (Art. 1). Deze laatste beperking werd, blijkens het contract met Michel Lévy frères opgeheven. Art. 8 bepaalde: „Mr Wocquier paiera à Mr Conscience la moitié des sommes que lui produira la publication des traductions de ses œuvres nouvelles”. Hoe dat alles definitief werd geregeld, moge blijken uit de tekst van het contract zelf, die mij indertijd door J. De Schuyter werd overhandigd. We publiceren het hier volledig omdat het voor C. zo belangrijk was: deze overeenkomst met de bekende Parijse uitgeverij waarborgde hem een vaste vertaling van al zijn werken, die hem op een werkelijk Europees niveau bracht. Zijn werken konden bovendien, vanaf 1854, zeer spoedig na de publikatie door zijn Antwerpse uitgever J. P. Van Dieren, ook in het Frans in Parijs verschijnen. Dit is in de Nederlandse literatuurgeschiedenis een ongetwijfeld uniek verschijnsel.

Tekst van bewust contract: „Entre Mr Henri Conscience, littérateur, demeurant à Anvers (Belgique) et M. Léon Wocquier, Professeur à l'université de Gand (Belgique)

Et MM. Michel Lévy frères Editeurs demeurant à Paris rue Vivienne ^{2^{bis}}

D'une part.
D'autre part.

A été convenu ce qui suit :

1° Mr Henri Conscience cède à Mr Wocquier le droit exclusif de traduire en langue française tous les ouvrages publiés par lui jusqu'à ce jour de même que la traduction de toutes ses œuvres futures.

2° Mr Wocquier s'engage à traduire en français avant le premier Juillet mil huit cent cinquante six, pour le compte de Mr Michel Lévy frères toutes les œuvres de Mr Conscience publiées jusqu'à ce jour.

3° Mr Wocquier s'engage également à traduire en français toutes les œuvres nouvelles que Mr Conscience publiera à l'avenir de telle façon que la traduction paraisse dans un délai aussi rapproché que possible de la publication du texte original —

c'est-à-dire que Mr Wocquier prend l'engagement de livrer la copie de sa traduction à raison de la valeur de trois feuilles de la revue des deux mondes au moins par mois. 4° Pour les œuvres parues jusqu'à ce jour, Mr Wocquier les traduira dans l'ordre suivant.

Scènes de la vie flamande	2 volumes
Tableaux de la vie flamande	1 ou 2 »
La Guerre des paysans	1 volume
Le lion de Flandres	1 »
Le livre de la nature	1 »
Le Comte Hugo	1 »
etc etc	

5° Mr Wocquier livre le manuscrit du premier volume des scènes de la vie flamande en signant le présent traité et transmet à MM Michel Levy frères tous ses droits sur la traduction du *Gentilhomme pauvre*, qui fera partie de ce volume et dont une première publication a eu lieu dans la revue des deux mondes.

6° Mr Wocquier fera remettre à MM Michel Levy frères tous les quatre mois au moins la copie d'un volume de 10 à 11 feuilles, format de la bibliothèque contemporaine (29 à 30 lignes à la page).

7° MM Conscience et Wocquier vendent à Mrs Michel Levy frères, la propriété pleine et entière des traductions des ouvrages de Mr Conscience, avec droit exclusif d'éditer et de vendre les dites traductions à telles conditions et autant de fois que bon leur semblera ainsi que de céder tout ou partie de ce droit.

8° MM Conscience et Wocquier transmettent à Mrs Levy tous droits et actions qu'ils pourraient avoir tout comme auteur que comme traducteur, contre ceux qui annonceraient éditeraient ou vendraient des traductions françaises des dits ouvrages.

9° L'article précédent ne s'appliquera pas aux éditions déjà publiées en France avant le dix janvier mil huit cent cinquante quatre.

10° MM. Conscience et Wocquier ne garantissent pas MM. Levy contre le trouble que des changements à la législation sur les droits d'auteur pourraient leur causer dans la jouissance exclusive des droits que le présent traité a pour but de leur transmettre en pareil cas, les sommes payées à MM Conscience et Wocquier leur resteront et MM Michel Levy seuls seront libres de résilier le présent traité pour les traductions qui resteraient à faire.

11° MM. Michel Lévy frères s'engagent à publier les œuvres de Mr Conscience au fur et à mesure qu'ils recevront la copie.

12° Le prix de la traduction de chaque volume contenant la matière de 10 à 11 feuilles ainsi qu'il est dit à l'Art: 6, sera de *mille francs*. que Mr Michel Lévy payeront entre les mains de Mr Wocquier contre remise du manuscrit.

13° Mr Wocquier paiera à Monsieur Conscience la somme de *cinq cents francs* pour chaque volume. des traductions d'œuvres nouvelles, c'est-à-dire dont la publication originale sera postérieure au présent traité.

14° En cas de décès ou d'empêchement de M. Wocquier Mr Levy aura le droit de recourir à un autre traducteur en remettant à Mr Conscience la somme ci-dessus stipulée de *Cinq cents francs*. par volume de l'édition française.

15° M.M. Michel Lévy frères, remettront à Mrs Conscience et Wocquier Douze Exemplaires de chaque volume de leur édition.

Fait triple à Anvers et à Paris le dix neuf et le vingt Janvier, mil huit cent cinquante quatre.

approuvé l'écriture ci-dessus
et d'autre part.

(handt.) Léon Wocquier

approuvé l'écriture ci-dessus
et d'autre part.

Michel Levy - frères

approuvé l'écriture ci-dessus et d'autre part.

Conscience

— ³ zie contract onder aant. 2, met name art. 12. — ⁴ zie contract onder aant. 2, met name art. 12, 13, 14. — ⁵ zie contract onder aant. 2, met name art. 12-14. — ⁶ zie aangeh. contract, met name art. 13. — ⁷ *le Mousquetaire*: in januari 1854 schreef A. Dumas aldaar o.m.: „grâce aux trois nouvelles publiées dans notre journal, le nom de notre confrère Conscience a acquis assez de publicité et de retentissement

en France pour que M. Michel Lévy lui achetât non seulement la propriété de tout ce qu'il avait fait jusqu'à présent, mais encore de tout ce qu'il ferait dans l'avenir.

Nos lecteurs y perdront, car *Conscrit* sera la dernière traduction de Conscience que nous pourrions leur donner. Mais, ce qu'ils ne trouveront plus en chapitres dans nos colonnes, ils le trouveront en volumes à la librairie de la rue Vivienne [d.i. bij M. Lévy].

Encore une bonne action et une mauvaise affaire que fait le *Mousquetaire*".

123 - Afschrift : C 34/B 1a Antw./5379¹ met verklaring onderaan : „Pour copie conforme : L'Administrateur de l'Académie royale des Beaux-Arts d'Anvers" (handtekening onleesbaar). - ¹ ... *Conseil d'Administration* ..., die toen, blijkens *L'Académie Royale d'Anvers*, Anvers, 1854, p. 13, als volgt was samengesteld : „De Keyser, Gallait, Verboeckhoven, Wappers, Braeकेleer, Leys, Madou, Geefs, Simonis, Bourla, Roelandts, Callamatta, Wiertz, Navez et Suys". - ² vgl. br. 116, n. 1 en 2. - ³ *Commis* : vgl. Art. 18 (p. 19 van onder 1 vermelde *L'Académie Royale d'Anvers*) : „Il est nommé par le Roi un Administrateur [vgl. br. 120] de l'Académie Royale (...) sur l'avis du Conseil d'administration et du Conseil Communal" en Art. 19 (*ibid.*, p. 21) : „Il sera placé sous ses ordres un commis, dont la nomination aura lieu et dont les appointements seront fixés par le Conseil d'administration sur la proposition de l'Administrateur, ou dans la prévision d'une plus grande extension des besoins du service, le Conseil pourra lui allouer une somme annuelle fixe à être employée par ses soins à la rémunération de ses commis et aux frais de bureau en général. Le premier commis portera le titre de Greffier de l'Académie, son choix sera toujours ratifié par le Conseil d'administration". - ⁴ ... *du Règlement du 29 X^bre 1851* : Rogier had door „son arrêté du 29 décembre 1851" de „Conseil académique" ingesteld (vgl. onder 1 vermelde *L'Académie Royale d'Anvers*..., p. 13).

124 - Aut., Koninklijke Bibliotheek te Brussel : II 6365/24 ; officiële brief met gedrukt hoofd : Académie Royale d'Anvers, Anvers, le ... - ¹ *Monsieur* : J. A. Lutheureau, zie br. 120, n. 2.

125 - Aut., Algemeen Rijksarchief te Brussel : *Dossier 462 betreffende Cours de littérature flamande à l'Université de Gand*. - ¹ *Rolin* : G. H. A. H. Rolin-Jacquemyns (1835-1902), volksvertegenwoordiger, minister van Binnenlandse Zaken (1878-1884), vooraanstaand jurist en academielid, zie Th. Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, Amsterdam-Brussel, 1969², bl. 173, 176. - ² *Une chaire de Littérature flamande... Mr Heremans...* : over de creatie en ontwikkeling van deze leerstoel aan de Gentse universiteit, alsook over J. F. J. Heremans (1825-1884) in dit verband, zie P. de Keyser, E. Blancquaert in *Zestig Jaren Onderwijs en Wetenschap aan de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren der Rijksuniversiteit te Gent* in *Werken uitgeg. door de Faculteit van de Wijsbeg. en Letteren*, 114° Aflevering, Brugge, 1952, bl. 126, en F. Baur, *ibid.*, bl. 164.

126 - Aut., AMVC : C 34/B 1b Adam/12050. - ¹ *Adam* : ons onbekend. - ² ... *ci-joint une feuille de notes*, zie 127.

127 - Aut., AMVC : notities op folioblad door Conscience gevoegd bij br. 126.

128 - Afschrift, AMVC : C 34/B 1a Antw./5379², met vermelding : „Pour copie conforme : L'Administrateur de l'Académie royale des Beaux-Arts d'Anvers" (handtekening onleesbaar). - ¹ *Il y a deux mois* : vgl. Consciences brief van 30 jan. 1854 (nr. 123).

129 - Aut., Algemeen Rijksarchief te Brussel : dossier 435 Henri Conscience. - ¹ *Baron de Stassart* : Baron G. J. A. de Stassart (1780-1854), diplomaat, politicus, literator en academicus, zie over hem *Biographie Nationale*, Bruxelles, 1921-1924, T. XXIII, Col. 684-692 ; ook Th. Luykx, *o.c.*, bl. 66, 560. - ² *Fables* : het bekendste werk van deze auteur, waarvan in 1852 een achtste uitgave verscheen : *Fables*, huitième édition, augmentée de dix fables, Bruxelles, 1852.

130 - Naar P. de Decker, *Henri Conscience, Notice*, Bruxelles, 1884, p. 47 ; ook bij J. Bols, *l.c.*, bl. 26-27. - De datering wordt door P. de Decker in navolgend uittreksel meegedeeld. - ¹ P. de Decker leidt op bl. 47 van zijn *Notice* deze brief als volgt in : „la situation matérielle de Conscience devenait de jour en jour plus pénible pour le présent et plus inquiétante pour l'avenir. Il vint me consulter sur les mesures à conseiller et sur les démarches à faire, pour lui obtenir du Gouvernement une position, honorable compatible avec la continuation de ses travaux littéraires. Il était depuis longtemps question de créer à l'université de Gand une chaire

de littérature flamande. Conscience, qui n'avait pas fait d'études classiques ni supérieures, avoua n'être pas préparé à donner ce cours important, qui fut confié plus tard à son ami M. Heremans [zie br. 125]. Nous avions songé pour lui à une autre fonction, dont la création eût fait plaisir à tous les amis de la littérature flamande. Mes ouvertures à ce sujet auprès de M. Piercot ne reçurent point un accueil favorable, ainsi que cela résulte de la lettre que Conscience m'adressa, sous la date du 7 mai 1854". - ² *M. le Ministre*: F. Piercot, burgemeester van Luik, was toen, als extra-parlementair, minister van Binnenlandse Zaken in de regering die geleid werd door H. de Brouckère (1852-1855). Hij beheerde ook de sector onderwijs (Vgl. Th. Luykx, o.c., bl. 111, 113, 546). - ³ *Clovis*: d.i. *Hlodwig en Clotildis*, Antwerpen, 1854.

131 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Gen/18861². - ¹ *UE...*: volgens het *Album der St.-Lukasgilde* uitgegeven op last harer Letterkundige Afdeling De Violieren, Antwerpen, 1855, bl. III had P. Génard samen met de andere gildebrouwer „Théodore Van Lerijs de aendacht der Gilde ingeroepen op het aenstaende 400jarig jubelfeest". - ² *het Landjuweel*: in het *Album der St.-Lukasgilde*, bl. III wordt gehandeld over: *Een blik op de werkzaamheden der Gilde voor en tydens het Jubelfeest* met als kernstuk: het Landjuweel, op bl. V-VII: *Verslag over het Landjuweel*. - ³ ... *te weigeren ...*: in hetzelfde *Album ...* komt echter op bl. 103-109 de tekst voor: *De Gilde. Redevoering uitgesproken op het feest van het Landjuweel* door Hendrik Conscience. - ⁴ In het *Album ...*, bl. 68-75, een door Hendrik Conscience ondertekend verhaal: *De Moordenaer*.

132 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Snied./18911¹. - ¹ *Om uwen tyd ... in het handelsblad te vergunnen*: in *Het Handelsblad* van Donderdag 29 Juny 1854 wordt in een bijdrage: *De Werken van Hendrik Conscience, in Frankryk* gewezen op het succes van inzonderheid „het eerste boekdeel van Conscience's volledige werken uitgegeven door de heeren Levy te Parys" met de verhalen: *Wat eene Moeder lyden kan*, *De Arme Edelman*, *De Loteling* en *Rikketikketak*. „Het Handelsblad acht het zich ten pligt, zoo veel mogelyk zyne lezers bekend te houden met de beoordeelingen welke de Vlaemsche Letterkunde in den vreemde ontmoet". Hierbij wordt nu aangehaald „het allergunstigst artikel over Hendrik Conscience, door den bekenden franschen schryver Théophile Gautier in den *Moniteur Universel*". Vooral ook het uitvoerig artikel van Armand de Pontmartin in het Parijse dagblad *l'Assemblée Nationale*, waaraan o.m. wordt ontleend: „Wie van ons in Frankryk kende over zes maenden den naam van Hendrik Conscience? En nu reeds loopt zyne faem tusschen ons voort met al de snelheid der electriche strael. Hy is in alle landen, hy zal morgen in alle bibliotheken der huisgezinnen staen..." Er worden vergelijkingen gemaakt tussen *De Loteling* en werk van W. Scott en G. Sand. De Pontmartin besluit o.a. als volgt: „Wonderbare schilder van huiselyke tafereelen, is [Conscience] terzelfder tyd landschapschilder in den hoogsten graed. Dank aen hem, daer staet de onbekende heide der Kempen glanzend uit de duisternis op..." (...) Ten slotte, deze verhalen van Hendrik Conscience zyn geene dry groote drama's zoo als Diderot zou zeggen, maer wel dry aenbiddelyke verhalen, waarvan het gunstig onthael voor ons eene eer en een geluk mag genoemd worden..."

133 - Fot., AMVC: C 34/B 1d/15611. - ¹ ... *la société de Tael is Gansch het Volk* waarvan F. A. Snellaert (1806-1872) in 1836 een der medeoprichters was: *Maetschappy van Vlaemsche Letteroefening: De Tael is gansch het Volk* (vgl. Ada Deprez, *De jonge Snellaert in Uit het Seminarie voor Nederlandse Literatuurstudie van de Rijksuniversiteit te Gent*, XIII, 1970, bl. 108, 148, n. 226).

134 - Aut., in bezit van de uitgeverij Calmann-Lévy, Parijs. - ¹ *Michel Lévy* (1821-1875) was de stichter van het bedrijf. In 1845 verleenend ook zijn broers Calmann en Nathan hun medewerking. Deze laatste werkte slechts mee tot 1850. Na de dood van Michel in 1875 nam Calmann de leiding waar van de uitgeverij (vgl. *Nouveau Larousse Illustré*, III, i.v.). - ² *Armand de Pontmartin*, vgl. br. 132 n. 1.

135 - Fot., AMVC: C 34/B 1d/15611¹⁻³. - ¹ *Mynbeer*: hebben we niet kunnen identificeren.

136 - Fot., AMVC, in de verzameling C. Arenz, bl. 35-36. - ¹ *Mein Leben*: zijn autobiografische *Geschiedenis mijner jeugd* (Brussel, s.d.) is uit deze stof gegroeid. Een gedeelte publiceerde hij in 1858: *De Omwenteling van 1830*. Gedeelten uit de

stof die hij samenbracht, en wellicht belangrijke, heeft hij om verschillende redenen en op verschillende tijdstippen vernietigd. Zo weten we, dat hij b.v. in 1869, toen zijn kinderen Hildevert en Hendrik waren gestorven, in de greep van de wanhoop „de kostbare verzameling brieven, autografieën, gedurende het gansche leven van den schrijver vergaderd” verbrandde; in de laatste dagen vóór zijn dood deed hij „een groot boek vol aantekeningen” in verband met zijn leven en werk verbranden. Dit laatste om te beletten dat men iemand na zijn dood zou lastig vallen (Vgl. Maria Antheunis-Conscience, *o.c.*, bl. 77, 132-133).

137 - Aut., AMVC: C 34/B 1b/I. 90. - ¹ *Mevrouw*: Elisa van Calcar (1822-1904). Schreef romans en novellen, die een tijdelijke bekendheid genoten. Was ook bedrijvig op pedagogisch gebied. Had werkelijke belangstelling voor Vlaanderen. Vgl. in dit laatste opzicht: Dr. M. de Vroede, *De Vlaamsche Beweging in 1855-1856*, bl. 166. - ² *Klepperman's zoon: De zoon van den klepperman*, Kamp, 1854, ook vermeld in *Het Handelsblad*, zie hier n. 3. - ³ *in Antwerpen te kunnen begroeten*: volgens *Het Handelsblad*, 25 juli 1855 bezocht zij Antwerpen: „Mevrouw Elise Van Calcar, eene der jongste maer niettemin eene der voornaemste schryfsters van Holland, bezocht gisteren onze stad en hoofdzakelyk eenige vlaemsche letterkundigen. Over korte jaren schreef deze talentvolle vrouw, onder den voornaem van Elise, verscheidene romans die in Holland gunstig ontvangen werden, en ook nam de schrijfster hierdoor eene schoone plaets in naest de hier zoo goed gekende schryfster van *Te Laat*, en mevrouw Bosboom-Toussaint. Wy hebben van mevrouw Van Calcar, *Hermine, eene Ster in den Nacht, Tilburgsche Mymeringen* en eindelyk eene allerschoonste vertelling *de Zoon van den Klepperman*...”

138 - Aut., AMVC: C 34/B 1d/68.195^s. - ¹ *Mynheer*: niet nader geïdentificeerd. - ² vgl. br. 131.

139 - Fot., AMVC: C 34/B 1a/37129^s. - ¹ *Monsieur Boucquié*: P. Boucquié-Lefebvre, vgl. br. 93, n. 1. - ² *de plaeg der dorpen*: verscheen Antwerpen, 1855. - ³ Ook P. Boucquié-Lefebvre hield zich bezig met de bestrijding van het alcoholisme. - ⁴ Zie dit contract, br. 122, aant. 2.

140 - Aut., AMVC: C 34/B 1b Ross./19001. - ¹ *Rosseels*: Emmanuel Rosseels (1818-1904), toneelschrijver, een der eersten die een eigen Vlaams repertorium samenstelde. Beoefende veelal het blijspel. Publiceerde 6 delen *Dramatisch Werken*, Antwerpen, 1879 (Vgl. Th. Coopman en L. Scharpé, *Geschiedenis der Vlaamsche Letterkunde*, Antwerpen, 1910, bl. 98 en pass.).

141 - Aut., Koninkl. Bibliotheek te Brussel: II 7637. - ¹ *Monsieur le Représentant*: Alex. Rodenbach, zie br. 121, ook voor het hier vermelde werk over „les sours-muets et les aveugles”, waarvan C. de tweede editie ontving. - ² betreft ongetwijfeld brief d.d. 13 okt. 1853 (hier nr. 121).

142 - Fot., AMVC: verzameling C. Arenz, bl. 36. - ¹ *meine Biographie*: vgl. br. 136, n. 1.

143 - Aut., AMVC: C 34/B 1c P. Consc./13591^s, vgl. br. 72, 73, 76. - ¹ ... *de mon prix*: in 1855 ontving H. C. de vijfjaarlijkse staatsprijs voor de Vlaamse letterkunde voor *De Loteling*. - ² ... *Bruxelles*: toen „Jan-Balthazar op 11 okt. 1880 te Sint-Gillis-Brussel overleed, was hij opper-wachtmeester van eerste klasse bij het bestuur der Belgische Staatsspoorwegen” (Edm. Mertens, *o.c.*, bl. 153). - ³ *A cause des couches récentes de ma femme*: het jongste kind, Clara, was op 17 april 1855 geboren (overleed op 27 febr. 1857).

144 - Fot., AMVC: verzameling C. Arenz, bl. 36. - ¹ vgl. o.m. brieven 72, 73, 76; zijn vader overleed echter op 27 juni 1849. - ² ... *meine Lebensbeschreibung*: zie br. 136, n. 1, ook br. 142. - ³ *Mutter Job*: Moeder Job zal bij J. P. van Dieren (1856) verschijnen. Vertaling: *Mutter Hiob*. Aus dem VI. von K. Arenz. Aut. Ausg. Leipzig, L. Wiedemann 1856 in *Niederl. Bibl.* 24. (Vgl. Prosper Arents, *De Vlaamsche schrijvers ...*, bl. 16).

145 - Aut.; Koninkl. Bibliotheek te Brussel: II 3559. - ¹ *Monsieur*: onbekende geadresseerde; dit epistel betreffende „le mal de l'âme” valt te vergelijken met een gelijkaardige br. d.d. 6 déc. 1855 aan Gabriel Vicaire en met die van 4 octobre 1856 aan de Soriano, allebei uit Parijs. Deze brieven bewijzen Consciences bekendheid in Frankrijk. Zie aantekening 1 bij br. nr. 155.

146 - Aut.; AMVC: C 34/B 1a Vleesch/18919^s. - ¹ *vyf banden van de vertaling myner werken in Londen*: het betreft *Conscience's Tales and romances*. Translated

from the Flemish. London, Lambert & Co. 1855. De vijf delen : The curse of the village ; and The happiness of being rich. - The lion of Flanders ; or, The battle of the golden spurs. - Veva ; or, The war of the peasants. - Tales of Old Flanders : Count Hugo of Craenhove, and Wooden Clara. - The miser. Ricketicketack (Vgl. Prosper Arents, *De Vlaamse schrijvers in het Engels vertaald 1481-1949*. Gent, 1950, bl. 31). - ² *Er is te Edinburgh ...*, daar verschenen : Tales of Flemish life. By Hendrik Conscience. Edinburgh, Thomas Constable and Co ; London, Hamilton, Adams and Co ; Dublin, James M' Glashan, MDCCCLIV, in *Constable's Miscellany of foreign literature*. III. De titels zijn : *The recruit*. - *Mine host Gansendonck - Blind Rosa* - *The poor nobleman*. De Stadsbibliotheek te Antwerpen bezit een ex. met eigenhandige opdracht van Thomas Constable aan H. C., gedagt. : Edinburgh July 6 1855 (Vgl. Prosper Arents, *De Vlaamsche schrijvers in het Engels vertaald*, bl. 39-40).

147 - Gedrukt J. Bols, *Eenige onuitgeveene Brieven ...*, blz. 27. - ¹ *un exemplaire des cinq volumes* : het zijn dezelfde boeken waarover hij het heeft in de brief van 3 sept. 1855 aan L. Vleeschouwer.

148 - Fot. ; AMVC : C 34/B 1a Vic./18918^{a-d}. - ¹ *Monsieur* : blijkens de adressering : Gabriel Vicaire, ons onbekend (niet de Franse dichter) ; vgl. ook br. nrs. 145 en 155, zie ook aant. 1 bij deze laatste brief.

149 - Aut. AMVC : C 34/B 1a Beers/18843⁴. - ¹ *Vriend Jan*, zie br. 81, aant. 1. - ² *De recensie van Schimmel* : met name „Hendrik Conscience beoordeeld door H. J. Schimmel. Overgedrukt uit het tijdschrift *de Gids*” verscheen afzonderlijk te Gent bij W. Rogghé, 1857, 78 bl.

150 - Gedrukt J. Bols, *Eenige onuitgeveene Brieven ...*, bl. 27-28. - ¹ P. de Decker antwoordt op 5 februari 1856 o.a. : „Des positions de ce genre ne sont pas fort nombreuses ; mais soyez persuadé que je n'ai pas perdu de vue la demande que vous m'avez adressée, et que je suis toujours pour vous dans les mêmes dispositions de bienveillance souie particulière” (*ibid.* J. Bols, bl. 28).

151 - Fot., AMVC verzameling C. Arenz, bl. 37, vgl. br. 88. - ¹ *Ernennung* : „Am 16. März 1856 wurde ich vom Prager Handelsvorstand zum Direktor der mit Beginn des Schuljahres 1856/57 zu eröffnenden Handelsakademie ernannt” schreef C. Arenz in het werkje *Kaiserlicher Rat Carl Arenz (...) in seinem Leben und Wirken skizziert von Wilh. Arenz* - Nebst einem Anhang : Briefe des vlämischen Dichters Conscience an Carl Arenz. Aachen, 1906, S. 11. - ² ... *Lebensbeschreibung in dem „Magazin” : Magazin für die Literatur des Auslandes*, Redigiert von J. Lehmann. 1856. 49te Band. Januar bis Juni. Berlin (1856). No 1, 1 Jan. 1856. S. 3-4 *Belgien. Hendrik Conscience. Eine biographische Skizze* ; vervolgen in No 2, 3 Jan. 1856, S. 6-7 ; No 3, 5 Jan. 1856, S. 11 ; No 4, 8 Jan. 1856, S. 14-15 (slot). - ³ Die verkeerde datering komt voor op bl. 3.

152 - Gedrukt J. Bols, *l.c.*, bl. 28-29. - ¹ *De Geldduivel* verscheen in 1856 te Antwerpen bij J. P. van Dieren.

153 - Aut., AMVC : C 34/2^e map B losse br./31988². - ¹ *Croquison* : zie br. 42, n. 1.

154 - Fot. (aut. in bezit van U.B. Leiden, Letterk. 1867) in AMVC : C 34/B 1a/36607². - ¹ Hoog geachte heer & vriend : M. de Vries, zie br. 91. - ² *Hoffmann von Fallersleben* (1798-1874), Duits dichter en filoloog, was o.a. hoogleraar te Breslau. Op zijn talrijke reizen heeft hij, inzonderheid op het gebied van de oudere Nederlandse literatuur, belangrijke vondsten gedaan. Publiceerde in twaalf delen *Horae Belgicae* (1831-1862), in 1856 *De vlaamsche beweging*. Hierover : Ada Deprez, *Briefwisseling van Jan Frans Willems en Hoffmann von Fallersleben* (Uit het Seminarie voor Nederl. Literatuurstudie van de RUG, I), bl. 20. - ³ Hoffmanns *De vlaamsche Beweging* verscheen te Rotterdam bij Otto Petri (Ada Deprez, *l.c.*, bl. 20, voetn. 1).

155 - Aut., AMVC : C 34/B 1b/19002 ; ook gepubliceerd in *Le Matin*, 1911, 28 december. - ¹ *Mon cher Monsieur* : de ons onbekende de Soriano (Parijs). De uitgever van de brief, L. van Keymeulen, tekent o.m. aan : „Ses ouvrages avaient été traduits en allemand, en anglais, italien, danois, polonais, tchèque ... il comptait un peu partout en Europe beaucoup de lecteurs, et par conséquent d'amis (...) rien d'étonnant à ce qu'un jeune homme souffrant d'une maladie morale, sorte de neurasthénie intellectuelle et morale, qu'il appelle *le mal de l'âme*, ait eu l'idée de

s'adresser à lui pour solliciter de son expérience des hommes et de la vie l'indication d'un remède efficace...

Ce *mal de l'âme* est bien connu en littérature, où il a joué un rôle considérable pendant un bon tiers de siècle. Chateaubriand qui en était atteint au plus haut degré l'avait mis à la mode..."

156 - Aut., AMVC : C 34/B 1b/149625. - ¹ *Monsieur ...* Victor Lefèvre (1822-1904), ambtenaar administratieve diensten stad Brussel; schreef talrijke toneelstukken en verhalen in het Frans en het Nederlands. Over welk werk van Conscience het hier gaat, is niet duidelijk. Een biografische notitie van V. Lefèvre in Eug. de Seyn, *Dictionnaire biographique des Sciences des Lettres et des Arts en Belgique*. Bruxelles, 1936, II, p. 660. - ² *Mr Kats*: ongetwijfeld Jacob Kats (1804-1886), door J. Kuypers in zijn *Jacob Kats Agitator*, Brussel, 1930 uitvoerig behandeld als „Vlaams letterkundige en democratisch agitator”, „een voorloper van de socialistische arbeidersbeweging in België”.

157 - Gedrukt bij P. de Decker, *Notice...* bl. 54; J. Bols, *l.c.*, bl. 29. - ¹ *Ik haest my ...*: toen was hem het ambt van arrondissementscommissaris te Kortrijk aangeboden. Hij werd benoemd bij Koninklijk Besluit van 6 januari 1857 (Vgl. voor dit laatste: Edm. Mertens, *o.c.*, bl. 220; P. de Decker, *o.c.*, bl. 53).

158 - Aut., AMVC : C 34/B 1a Duj./18853⁴. - ¹ *Batavia*: zal in 1858 bij J. P. van Dieren te Antwerpen verschijnen. - ² *Jaek Depooter*: „Jacobus Petrus De Pooter, alhier geboren op 25 november 1827, akte n° 2100, alhier gehuwd op 23 november 1852, akte n° 741, met Maria Rebecca Rosalia Spillemaeckers, alhier overleden op 27 juni 1882, akte n° 2348. Beroep: klerk. J. P. De Pooter was de broer van Regina Antonia (Reine Antoinette) De Pooter, alhier geboren op 9 november 1834, akte n° 2132. Bij haar huwelijk op 14 februari 1854, akte Antwerpen n° 76, met Joannes Cornelius Jacobus Bertou, kunstschilder, fungeerden haar broer Jacobus en Hendrik Conscience als getuigen.” Mededeling van het Stadsarchief-Antwerpen, waarvoor onze oprechte dank aan Dr. J. van Roey. - ³ *Marieken*: dochtertje van C., geboren op 12 aug. 1852 (vgl. Edm. Mertens, *o.c.*, Aanhangsel). - ⁴ *Machield*: het dochtertje van E. Dujardin: de naam doet denken aan de figuur uit *De Leeuw van Vlaanderen*.

159 - Aut., AMVC : C 34/2° map B losse br./31388²⁰.

160 - Gedrukt bij J. Bols, *l.c.*, bl. 29-30; een fragment ook bij P. de Decker, *l.c.*, bl. 56. - ¹ Als bijlage bij deze brief (ibid. bl. 31): „*Banket van 1857 - Spijskaart*. - Twee faamengelen, bazuinende, houden een eiken kroon boven het portret van Conscience. Aan elke der 2 bazuinen hangt eene slingerende lange smalle wimpel, die de gansche gekleurde spijskaart omringt: op elke bocht of slingering staat de vergulde titel van 27 werken van Conscience. De wapens der stad Kortrijk prijken beneden, juist boven den titel van Conscience's werk: *De Leeuw van Vlaanderen*.

Spyskaart

van het Banket

den heere Hendrik Conscience

den 15 February 1857

te Kortryk, aengeboden.

Engelsche Oesters.

Vermicellisoep

Getruffelde *Zwijnsfootjes*. - *Kabeljauw* op zijn Vlaemsch

Ham met Portowyn bereid.

Kalverbil met jonge erwten. - Harst met Kappelsaus.

Kalfskop met Schildpaddensaus.

Getruffelde Kalkoenen. - Kapuinen met Kastanjen.

Reebout op zijn Duitsch.

Gelantine in Gelei. - Punschkoek.

Roomys met Vanille en Aerdbezien.

Oranjeappels; Gember; Nagereg.

Koffy. - Geestryke Dranken.

Aan de zorgen van

G. Boin-Gillon, Kok, te Kortryk
toebetrouwd

Steendrukkerij van Ed. van den Steene,
Doornykstraat, 35, Kortryk”

– ² *M^r le Baron de Bethune*: Félix-Antoine-Joseph baron Bethune (1789-1880), burgemeester van Kortrijk, werd senator, werd in 1845 in de adelstand verheven met de titel van ridder, werd in 1855 baron (vgl. *Annuaire de la Noblesse de Belgique* publié par le Baron de Stein d'Altenstein, Bruxelles 1883, 37e Année, p. 118).

161 – Gedrukt in *Nieuwe Wegen*, Letterkundig Maandschrift voor ons Volk, 3e jrg., juni 1912, nr. 6, bl. 68. – ¹ *Desmedt*: vermoedelijk voorzitter van *De Vriendschap* te Roeselare. H. Conscience was briefwisselend lid van dit genootschap. Het „resolutieboek” van 1857 meldt: „De Heer Hendrik Conscience, Vlaemsche Letterkundige, door Koninglyk besluit van 6 January 1857 benaemd zynde als Arrondissements-Kommissaris te Kortryk, wordt er besloten dat eenige Leden hem in naam der Maetschappy zullen gaen gelukwenschen over zyne benaming. – Gedaen in zitting van 9 January 1857”. Dit besluit werd hem meegedeeld, want C. zond deze niet gedateerde brief. Over *De Vriendschap*, zie E. Reynaert, *De letterkunde te Roeselare*, Roeselare, 1956, bl. 27 vlgg. – ² *van eenen zoon*: Karel-Leopold-Maria in februari [zonder vermelding van dag] 1857 te Antwerpen geboren en in februari 1869 te Elsene overleden (Vgl. Edm. Mertens, *l.c.* Aanhangel). Op deze geboorte in februari, en Consciences verwijzing naar 2 maart, berust de datering van deze brief.

162 – Gedrukt bij J. Bols, *l.c.*, bl. 31-32.

163 – Aut., Universiteitsbibliotheek te Gent: G. 18453¹⁹⁷.

164 – Aut., Universiteitsbibliotheek te Gent: G. 15754¹⁶. – ¹ *het verslag der commissie*: de Vlaamse Commissie, meestal de Grienvcommissie genaamd, werd, op voorstel van Minister P. de Decker, aangesteld bij Koninklijk Besluit van 27 juni 1856, dat op 10 juli in het Staatsblad verscheen. „Haar opdracht luidde, de geschikteste maatregelen op te zoeken en aan de regering voor te stellen om de ontwikkeling van de Vlaamse letterkunde te verzekeren en het gebruik van de Nederlandse taal te regelen in de verschillende sectoren van het openbaar bestuur. Maakten er deel van uit: Conscience, David, de Corswarem, Jottrand, Mertens, Snellaert, Stroobant en Van der Voort” (Vgl. Dr. M. de Vroede, *De Vlaamse Beweging in 1855-1856*, bl. 44-45). – ² *Stroobant*, Eug. Edw. Stroobant (1819-1889). Notaris en bedrijvig in het Vlaamse en politieke leven van zijn tijd, inzonderheid te Brussel, waar hij een der beste vrienden was van C., schreef en vertaalde ook toneelwerk (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, *o.c.*, bl. 766-767. – ³ *Jottrand*: Lucien Jottrand (1804-1877). Werd advocaat te Brussel, in 1856 voorzitter van de Vlaamse Commissie. Was een vooruitstrevend politicus, essayist, journalist en redenaar. Verdedigde het goed recht van de Vlamingen. Hij publiceerde niet alleen in het Frans, zijn moedertaal, maar ook in het Nederlands (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, *o.c.*, bl. 401-402).

165 – Fot., verzameling C. Arenz, bl. 37-38. – ¹ *Mein kleiner Junge*: Peter-Hildevert, geboren op 12 mei 1843 te Antwerpen (Vgl. Edm. Mertens, *o.c.*, Aanhangel).

166 – Aut., AMVC: C 34/B 1a/68.195¹. – ¹ *Charles*: vermoedelijk Karel Peinen, zwager van H. Conscience (Vgl. ook br. d.d. 6 dec. 1862 in G. Degroote en J. de Schuyter, *H. Conscience en zijn uitgevers*, bl. 121, nr. 87: Charles Peinen, winkelier in de Paradijsstraat, Antwerpen) – ² *M^{mo} van Ryswyck*: echtgenote van Jan Baptist van Ryswyck (1818-1869), journalist, dichter en redenaar, broer van de dichter Theodoor en vader van de latere Antwerpse burgemeester Jan. – ³ *Maria*: dochter van C. – ⁴ *Minette*: Maria Peinen, echtgenote van C.

167 – Aut., AMVC: C 34/B 1c P. Consc./20467².

168 – Aut., Universiteitsbibliotheek Gent: G. 18453¹⁹⁸. – ¹ Vgl. br. 94, n. 1. – ² *De kiezingen...* bij dit alles, en zoals hier verder blijkt, denkt C. ongetwijfeld aan eigen ervaringen in de gemeenteverkiezingen van 1851 te Antwerpen. – ³ *uwe verwydering uit den Gemeente-Raed te vernemen*: De St.-Genois was immers niet herkozen in het stadsbestuur van Gent bij de gemeenteverkiezingen in 1857. – ⁴ ... *en nieuw werk onder handen heb ...*: blijkens zijn brieven aan zijn uitgever, J. P. van Dieren (ed. G. Degroote en J. de Schuyter, bl. 66 vlgg.), was hij in die tijd met o.a. *Batavia* bezig, met het verzamelen van *Redevoeringen, Mengelingen ...* die in 1858 zullen verschijnen. – ⁵ *De komst ... aen het Staetsbestuer*: P. de Decker bleef met Vilain XIV aan het bewind tot 30 okt. 1857. Daarna hebben de liberalen, tot 16 juni 1870, het land bestuurd (vgl. Th. Luykx, *o.c.*, bl. 546).

169 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Duj/18853⁵. - ¹ *Commissaires Voyers*: volgens Emile Littré, *Dictionnaire de la Langue Française*, Gallimard-Hachette, 1958, T. 7, 1901 i.v. *voyer*: „Commissaire voyer. Architecte voyer. Agents voyers, agents chargés par la loi du 21 mai 1836 d'entretenir et de construire les chemins de vicinalité. - L'expression commissaire voyer est abandonnée. On dit agent voyer pour les campagnes, et architecte voyer dans les villes”. - ² ... *hy heeft my hier veel dienst bewezen*: V. Fris schreef nl.: „Men weet dat Conscience drie maanden zijn intrek nam bij den heer Croquison te Kortrijk” in de bundel *Hendrik Conscience, Studiën en Kritieken*, Antwerpen, 1913, bl. 243, n. 3. - ³ *Josephine*: was het zevende kind van Pierre Conscience en diens tweede vrouw Anna Bogaerts. Joséphine was te Borgerhout op 26 januari 1838 geboren (vgl. Edm. Mertens, o.c., Aanhangsel). - ⁴ *oorlof om te trouwen*: Joséphine was nog minderjarig, haar moeder was bovendien overleden in 1843, haar vader in 1849. - ⁵ *J. A. Leuscher*: „Andreas Josephus Leuscher (oorspronkelijk: Lossaer), alhier geboren op 11 januari 1830, akte n° 77, alhier gehuwd op 26 januari 1858, akte n° 46, met Josephina Josepha Conscience, overleden te Borgerhout op 27 maart 1861, akte n° 70. Beroep: winkelier.” Meegedeeld door het Stadsarchief-Antwerpen, waarvoor hartelijk dank aan Dr. J. van Roey. - ⁶ *T.E.K. : de Maetschappij Voor Tael en Kunst*, vgl. o.a. br. 89, n. 1; br. 97, n. 1.

170 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Duj/18853⁶. - ¹ ... *de platen*: het betreft de illustratie van *Batavia*.

171 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Duj/18853⁷. - ¹ *Johan Nieubof: Johan Nieubof's gedenkweerdige zee- en lantreize, na en door Oost-Indiën*. Ghedruckt t'Amsterdam, 1682. - ² *Boxel*: Johan Boxel, *Vertoogh van de krygsoeffeninghe, soo in 't particulier van musquet en spies, als in 't generael van een corpus of gros der compagnien te voet van de guardes van de Staten van Hollandt*, 's Gravenhage, 1670, met 98 platen. - ³ *eene persoonlijkke gedenkenis*: volgens Pol de Mont, o.c., bl. 16 was deze „oude foliant, vol beeltenissen van wilde mannen en vreemde dieren 'Consciencies' meest geliefd (jeugd)boek”. - ⁴ *Stroobant*: zie br. 164, n. 2. - ⁵ *Sir Rafles*: Sir Thomas Rafles, *History of Java*, London, 1817. De Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit inderdaad nog de tweede uitgave (1830) van dit werk onder de signatuur: 9° cl., XVI.B5, G. Raf. 1. In 1965 verscheen nog een herdruk van de editie van 1817: *The history of Java*. With an introduction by John Bastin. Oxford University Press, 2 vol.

172 - Fot., AMVC: verzameling C. Arenz, bl. 38-39. - ¹ *Meine Ernennung als Lehrer an der Hochschule zu Gent ist missglückt*: wel was hij, bij koninklijk besluit van 25 oktober 1845, op voorstel van S. van de Wijer, samen met J. de Laet en K. L. Ledeganck, met de titel van „professeur agrégé” - alleen maar een titel! - van de Gentse universiteit onderscheiden (vgl. ook brief nr 125). - ² ... *Lebensbeschreibung*: In 1855 schreef Conscience de autobiografie, die na zijn dood, in 1888 verscheen onder de titel: *Geschiedenis mijner Jeugd*. Daaruit nam hij het vierde en tiende hoofdstuk en liet ze verschijnen: *De Omwenteling van 1830. Herinneringen uit myne eerste jeugd. Kosteloos afgeleverd aan de inschrijvers op het werk Batavia*. Antwerpen, J. P. van Dieren, 1858. Nog vóór het verschijnen van de *Omwenteling van 1830* gaf Consciencies vertaler, L. Wocquier, daarvan een Franse vertaling in de *Revue Contemporaine*, Paris, 1858, 7e année, 2e série, T. I, pp. 287-328 en pp. 571-601 onder de titel: *Souvenirs de jeunesse. Mes débuts dans la vie militaire. Mémoires d'un romancier flamand* (traduit sur le manuscrit inédit par M. Léon Wocquier).

173 - Aut., AMVC: C34/B 1a Beucker/7961. - ¹ *De Beucker*: Jan Ignatius De Beucker (1827-1887). Deed door zelfonderricht bijzondere natuurkennis op. Stichtte in 1858 het *Antwerpsch Kruidkundig Genootschap*. In het tijdschrift van dit genootschap leverde hij bijdragen, terwijl hij ook - zie verder in deze brief - kosteloze lessen gaf over planten- en boomteeltkunde. Contacten tussen de natuur- liefhebber Conscience en De Beucker zijn overigens licht te begrijpen. Conscience schreef immers zelf het bekende werk *Eenige bladzijden uit het boek der natuur* (1846), legde een *Herbarium* aan. - ² ... *een letterkundig opstel*: ongetwijfeld bedoelt hij *Simon Turchi*.

174 - Aut., AMVC: C 34/B 1a Duj/18853⁸. - ¹ *Simon Turchi: Simon Turchi of de Italianen te Antwerpen* (1550). Historische tafereelen uit de XVI^{de} eeuw.

Antwerpen, J. P. Van Dieren, 1859. — ² *Batavia: Batavia. Historisch tafereel uit de XVIIe eeuw.* Antwerpen, J. P. Van Dieren, 1858. — ³ *Omwenteling*, zie br. 172, n. 2.

175 — Aut., AMVC: C 34/B 1a Duj/18853°. — ¹ *Simon's teregstelling*: het betreft Simon Turchi. — ² ... *aenduid: Belgisch Museum VI* (1841), bl. 256: J. Fr. Willems handelde er over de *Moord gepleegd door Simon Turchi te Antwerpen in het jaar 1551*... — ³ *Geschiedenis van Antwerpen* door E. Mertens en L. Torfs, Antwerpen 1845-1853, 8 dln. — ⁴ ... *Génard*, zie br. 102, n. 1.

176 — Aut., AMVC: Conscience H. B 1a/Van Dieren. — ¹ Het is niet onmogelijk dat deze brief aan J. P. Van Dieren is gericht, vermits het over een gedeeltelijke afzet van Consciences werken gaat in het Vlaamse land. De voorlopige datering op januari 1859 berust op eerder zwakke gronden: in een brief aan Van Dieren d.d. 11 januari 1859 (ed. G. Degroote-J. De Schuyter, nr. 30) heeft C. het eveneens over de zelden bij hem voorkomende boekhandelaar E. Beijaert. — ² *Eug. Beijaert*: Eugène Beijaert (1810-1879), wiens zoon, Jooris (1856-1904), hem te Kortrijk als boekhandelaar (en uitgever) zal opvolgen (vgl. R. F. Lissens, *Gezelle Briefwisseling I*, Antwerpen, 1970, bl. 28).

177 — Aut., AMVC: C 34/B 1a Duj/18853°. — ¹ *De Kwael des Tyds* verschijnt in 1859 te Antwerpen bij J. P. Van Dieren; in 1864 publiceert Calmann-Lévy te Parijs de eerste editie van de vertaling door L. Wocquier van *De Kwael des Tyds* onder de titel: *Le mal du siècle. Scènes de la vie contemporaine* (Prosper Arents, *De Vlaamsche Schrijvers in Vertaling 1830-1931*, Brussel, 1931, bl. 38).

178 — Fot., AMVC: C 34/B 1a Spil/14556^{1a}. — ¹ *Vriend Van Spilbeek*: D. P. Van Spilbeek (1831-1887), voornamelijk bekend als directeur (1859-1887) van het tijdschrift *De Vlaamsche School*, waarin hij o.a. vaak over kunst schreef.

179 — Aut., AMVC: C 34/B 1a Duj/18853¹¹. — ¹ Conscience had een prospectus voor *Simon Turchi* (vgl. br. 31, d.d. 12 januari 1859 in ed. G. Degroote en J. de Schuyter, bl. 87) opgesteld, waarin hij de platen ook vermeldde. De tekst werd ons indertijd door J. de Schuyter bezorgd en luidt als volgt: „Dit nieuw werk van Hendrik Conscience heeft voor grond een zeer treurige gebeurtenis, waervan 's Lands Kronyken het aendenken hebben bewaerd. Het schildert ons het tydstop af, waarop Antwerpen, als handelstad, ten toppunt van magt en rykdom was gestegen, en in kunsten en wetenschappen, in prachtbetoog en in verfynde zeden, boven al andere steden uitblonk. In dit VENETIE VAN HET NOORDEN, zoo als men Antwerpen dan noemde, woonden en handelden duizende vreemdelingen, wier tegenwoordigheid aen de Brabandsche stad een gansch byzonder voorkomen gaf.

Buiten de roerende geschiedenis, waervan de ontwikkeling het werk ten onderwerp dient, heeft de schryver voor doel gekozen, den lezer met dit uitzonderlyk tydvlak van roem en voorspoed bekend te maken. Het zal overbodig zyn, denken wy, te zeggen dat de talentvolle kunstenaar in zulk onderwerp eene gunstige stof heeft gevonden tot het schilderen van schoone en treffende tafereelen, en een boek heeft opgesteld dat een belangwekkende en aengename lezing zal verschaffen. — De uitgevers —

Voorwaarden der inschryving — Het werk zal verschynen in twee boekdeelen, elk van ongeveer 200 bladyden, in ons gewoon formaat en op schoon papier, gelyk aen de uitgave van het werk *Batavia*.

Het zal in ééns verschynen, en aen de hh. inschryvers afgeleverd worden ten pryze van 4 Francs. Acht platen, geteekend door den heer Ed. Dujardin, Professor by de Koninklyke Akademie, zullen den tekst opluisteren.”

180 — Aut., AMVC: C 34/B 1a Beers/8001. — ¹ *Levensbeelden: Levensbeelden*, Amsterdam, H. J. van Kesteren, 1858. — ² *Op Krukken: Op Krukken* (1858). — ³ *Ik ken het reeds lang*: het dagtekende uit 1854. — ⁴ *Antwerpen: Antwerpen bij het vertrek van Conscience*. Op een Afscheidsbanket voorgedragen uit 1857. — ⁵ *De geest: De Geest* (vrij naar V. Hugo) van 1858. — ⁶ *De arme grootvader*: uit 1855. — ⁷ *Zetternam: Zijn Zwanenzang, voorgedragen op het plechtige Toon- en Letterfeest, den 19 November 1855 te Antwerpen gehouden, ten voordeele der Weduwe en Weezen van den Vlaamschen Volksschryver Eug. Zetternam*. — ⁸ *Tollens: Lijkkrans voor Tollens* (1856). — ⁹ *Hendrika: Aan Hendrika* (1854). — ¹⁰ *Kaetje by koei: Kaetje bij de Koei* (1855). — ¹¹ *Tante Geertruid*: uit 1858. — ¹² *Blik door eene venster: Blik door een Venster. Nieuwjaarsgedicht voor den Arme* (1854).

— ¹³ ... de Bestedeling (1858). — ¹⁴ het afgryzelyk Peerdeken ... : vgl. br. 187 : ... en het peerdeken der vermooidheid.

181 — Aut., Universiteitsbibliotheek te Gent : G 18453¹⁰⁹. Deze br. reeds door ons gepubliceerd in *Dietsche Warande en Belfort*, 1964, bl. 120. — ¹ ... oudste zoon : Hildevert.

182 — Aut., Universiteitsbibliotheek te Gent : 15754¹⁰.

183 — Aut., AMVC : C 34/B 1b/21598¹; ook reeds gepubliceerd in *Vlaamsch Leven. Zelfstandig Vlaamsch geïllustreerd Weekblad*, 1^e jrg., nr. 13, 26 dec. 1915, bl. 152-155 door Hendrik Coopman Thzn : *Brieven van Hendrik Conscience*. — ¹ *Mynbeer Dillens* : Hendrik Jozef Dillens (1812-1872), kunstschilder. Was in 1844 als *aenmoedigend lid* van de Antwerpse *Olyftiak* gekozen; reeds in 1842 had H. Dillens etsen geleverd voor P. F. van Kerckhovens *Noordstar* (Zie H. Coopman, *l.c.*, bl. 154). — ² *Onze expositie* : H. Coopman *l.c.*, bl. 153-154 heeft het over een catalogus van een dergelijke tentoonstelling, die door de *Société pour l'encouragement des Beaux-Arts et de la Littérature à Courtrai* was georganiseerd. De titel luidde : *Exposition de Tableaux et d'autres objets d'art - Catalogue explicatif* (was echter van 1865). Van de *Commission directrice de la Société* was H. Conscience voorzitter; M. Ch. Mussely, stadssecretaris, was er de secretaris van. — ³ *het gouden oorbelleken* : blijkens H. Coopman, *l.c.*, bl. 154 bestond er een innige vriendschap tussen beide gezinnen. Typisch is zijn aantekening : „In Kortrijk, verbleef hij (H. Conscience) soms weken lang alleen; was zijn huis leeg. Zijn vrouw, zijn kinderen... vlogen heen en weer, naar Brussel bij voorkeur, en wel bij H. J. Dillens...”

184 — Aut., AMVC : C 34/B 1a Beers/8000. — ¹ *Van Peene* : Hippoliet Jan van Peene (1811-1864) dichte liederen, o.m. het volkslied *De Vlaamsche Leeuw* en schreef talrijke toneelstukken (vgl. J. G. Frederiks en F. Jos van den Branden, *l.c.*, bl. 597-598). — ² *Jan Bertou* : komt niet voor in b.v. E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs*, Nouvelle édition, Librairie Gründ, 1960, T. I. Ook niet in P. Fierens e.a., *Dictionnaire des Peintres*, Bruxelles (s.d.). De figuur van deze kunstschilder en vriend van C. (zie ook br. 158), die een portret van de Vlaamse verteller schilderde en verschillende van diens werken illustreerde — ook E. Zetternam deed beroep op Bertou — moge hier wat nader worden belicht. Wij danken Dr. J. van Roey, archivaris van de Stad Antwerpen, die ons volgende gegevens bezorgde. „Joannes Cornelius Jacobus Bertou, zoon van Joannes Baptista, loodgieter, en van Susanna Pals, alhier geboren op 2 april 1827, akte n° 678, alhier gehuwd op 14 februari 1854, akte n° 76, met Regina Antonia De Pooter, alhier overleden op 4 mei 1885, akte n° 1878. Volgens de proclamaties van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, Stadsarchief te Antwerpen, Bibliotheek n° 3542, studeerde J. Bertou aan deze Academie in de jaren 1843-1849. J. Bertou had een zoon, die op 20 november 1854 werd geboren. Het gezin Bertou verliet vermoedelijk ons land ongeveer in de tijd van het vertrek van C. naar Kortrijk : tussen jan. en mei 1857. De juiste verblijfplaats in het buitenland kent men niet.” Zeker is het echter, dat J. Bertou — volgens brieven van C. — o.a. in Parijs heeft gewerkt, vooral als portretschilder. Kort voor zijn overlijden was hij als weduwnaar naar Antwerpen teruggekeerd.

185 — Fot., AMVC : C 34/B 1a Dier/14556.

186 — Aut., AMVC : C 34/B 1a Duj/18853¹².

187 — Aut., AMVC : C 34/B 1a Duj/18853¹³. — ¹ ... of ik geraek in schulden... (...) *de nood legt my de zweep op den nek...* : deze brief is tekenend voor de geldnood van Conscience, waarop we vroeger al hebben gewezen. Volgens A. Keersmaekers (Hendrik Conscience's roman *De Boerenkrijg*, Hasselt, 1970, bl. 7, n. 18) zou Conscience na de uitgave door G. Degroote en J. de Schuyter van *Hendrik Conscience en zijn uitgevers* „de naam gekregen hebben van een ‘op de duiten beluste’ auteur, de faam van ‘financier’ — waarbij hij de vraag stelt : ‘Trouwens, hoeveel van onze eigentijdse auteurs schrijven alleen voor de eer ?...’ — Wij hebben toen eenvoudig aangetoond dat Conscience vaak geldzorgen had, die voor hem een prikkel tot produktie waren. Conscience is in dat opzicht geen uitzondering. Men denke b.v. alleen maar aan Multatuli (vgl. Genie en wereld, *Multatuli*, Hasselt, 1970), aan de vele kunstenaars, die in de reeks *De quoi vivaient-ils* (Editions des Deux-Rives, Paris) werden behandeld, o.a. George Sand, Victor Hugo, Lamartine, Balzac, aan de financiële moeilijkheden van W. Scott (vgl. Eric Quayle, *The Ruin*

of *Sir Walter Scott*, London, 1968). Bovendien heb ik er herhaaldelijk de nadruk op gelegd, dat Conscience zeer vrijgevig was, vol sociale hulpvaardigheid..., dat dit precies een reden was van zijn geldnood. We hebben nergens geïnsinueerd dat een auteur alleen voor de eer moet schrijven. Het is normaal dat zijn werk behoorlijk wordt gehonoreerd, en ook daarvoor heeft Conscience zich terdege ingespannen. Dat blijkt o.m. uit de briefwisseling tussen J. P. van Dieren en A. W. Sijthoff, waar de eerste het heeft over de zeer moeilijke besprekingen die hij met Conscience heeft moeten voeren om het contract tot stand te brengen tussen deze twee uitgevers en Conscience (vgl. R. van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan A. W. Sijthoff te Leiden 1851 - 1 Januari - 1891*, Amsterdam, 1891 in de *Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel*, 3° deel, bl. 236-249). Anderzijds begreep Conscience wel dat de een of andere toegeving aan zijn uitgever(s) voor hem uiteindelijk ook voordeel kon betekenen.

188 - Aut., AMVC : C 34/B 1a Duj/18853¹⁴. - ¹ Mogelijk bedoelt C. hier A. vanden Peereboom, volksvertegenwoordiger Ieper, auteur (*Biogr. Nat.*, Brux., 1901, T. 16, col. 287-236). - ² ... *Vischeters der Panne* : de eigenlijke titel : *Bella Stock*.

189 - Aut., AMVC : C 34/2° kaft losse br./56447.

190 - Aut., in het bezit van Calmann-Lévy (Parijs). - ¹ ... *dans une maison de santé* : uit br. van 30 mei 1860 aan J. P. van Dieren (ed. G. Degroote en J. de Schuyter, bl. 104) blijkt het dat dit *Het Strop* - instelling voor geesteshygiëne - was te Gent. - ² *L'art. 14 de notre contrat* : „En cas de décès ou d'empêchement de M. Wocquier Mr Levy aura le droit de recourir à un autre traducteur en remettant à Mr Conscience la somme ci-dessus stipulée de *Cinq cents francs* par volume de l'édition française”.

191 - Aut., in het bezit van Calmann-Lévy (Parijs). - ¹ ... *en a très mal agi avec moi* : L. Wocquier moest, volgens art. 13 van het contract van 20 jan. 1854 H. Conscience 500 fr. betalen „pour chaque volume des traductions d'œuvres nouvelles, c'est-à-dire dont la publication originale sera postérieure au présent traité”. Hij zelf ontving van Lévy frères 1000 fr. per vertaald werk. - ² ... *ma position n'est pas du tout brillante* : vgl. ook zijn brief d.d. 30 mei 1860 aan J. P. van Dieren (ed. G. Degroote en J. de Schuyter, bl. 53), waarin hij o.m. schrijft : „Daeruit volgt dat ik uit Frankryk de geldmiddelen (ik moest die uit handen van Mr. Wocquier ontvangen) niet heb gekregen die ik verwachtte, en ik ben daardoor *gegeneerd* in mynen toestand”. Zeer tekenend is ook brief nr. 187, d.d. 29 dec. 1859 aan E. Dujardin ; zelfs ook brief nr. 168, d.d. 8 nov. 1857 aan J. de St Genois.

192 - Aut., AMVC : C 34/B 1a Duj/18853¹⁵. - ¹ *Doctor Tillieux* : H. C. draagt in 1862 zijn verhaal *Moederliefde* op aan „Mynen geleerden Vriend den Heere Edouard Tillieux, Doctor in de medecynen, te Kortryk”. - ² *kiekhoest* : kinkhoest.

193 - Gedrukt bij P. de Decker, *Notice ...*, p. 57. P. de Decker tekent hierbij aan : *Het Yzeren Graf* „qu'il voulut bien me dédier, après ma sortie du Ministère, comme une preuve désintéressée des sentiments profondément sympathiques qu'il n'a cessé de me conserver”. - ¹ In dezelfde sfeer is het prospectus dat C. voor *Het Yzeren Graf* schreef (vgl. zijn brief aan J. P. van Dieren d.d. 4 sept. 1860, ed. G. Degroote en J. de Schuyter, bl. 108) : „... Om de goedjonstige aandacht der lezers op dit nieuw voortbrengsel van Hendrik Conscience te vestigen, meenen wy niet beter te kunnen doen dan hier een uittreksel te laten volgen uit eenen brief, ons door den schryver zelf toegezonden.

Heden, zegt hy, zal u het handschrift van myn nieuw werk *het Yzeren Graf* geworden. Het heeft voor grond de roerende levensgeschiedenis van eenen Antwerpschen kunstenaar, den stryd eener gevoelige ziel tegen onvoldoebare neigingen, en de hoop op een beter leven, als eenige toevlugt van hen die het noodlot veroordeeld heeft om onverpoosd aen den galbeker der treurnis te drinken.

Dit onderwerp leverde my overvloedige stof tot het ontleden der gewaarwordingen van het menschelyk hart in zekere byzondere toestanden. Ik heb het bemerkt met veel liefde en lust, en vermeen te mogen hopen dat het met byval door myne landgenoten zal worden ontvangen.

Sedert lang wenschte ik een myner voortbrengsels aen Mynheer P. de Decker te kunnen opdragen, om alzoo den vaderlandlievendenden Staetsman eene openbare beïgting myner dankbaerheid en hoogachting te brengen. Geen myner laatste gewroch-

ten scheen my tot dit inzicht welgelukt genoeg; maer *het Yzeren Graf* zal my eindelyk toelaten dien wensch te bevredigen en dien pligt te vervullen.

Gy ziet, mynheer, dat ik eene goede opinie heb over myn jongste werk. Ik kan my bedriegen – het is my nog voor anderen myner schriften gebeurd; maer dit mael geeft de spanning, waarmede ik heb gearbeid, my een vaster betrouwen op gunstigen uitslag.”

194 – Aut., Koninklijke Bibliotheek te Brussel: II 6365/32.

195 – Aut., in bezit van Calmann-Lévy (Parijs). – ¹ *Monsieur*: Félix Coveliers, blijkens de „Bevolkingsdienst te Brussel: ‘geboren te Leuven op 12 november 1827, advocaat, te Brussel ingeschreven: 10, rue de Louvain, gedurende de jaren 1856-1866.’” Zal talrijke werken van Conscience vertalen.

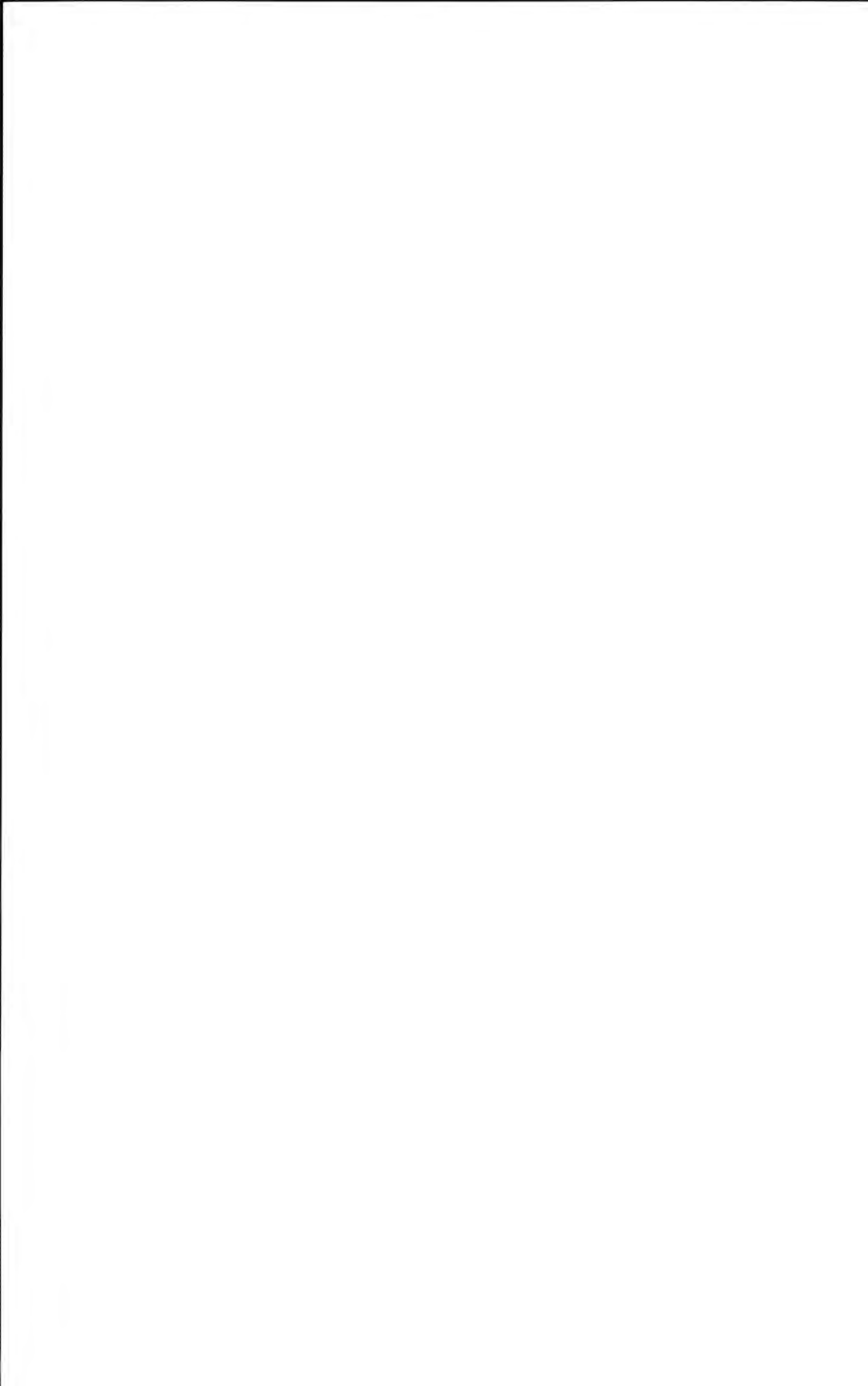
196 – Copie, AMVC: C 34/B 1b; in potlood deze aantekening: „aan H. C. Verniers van der Loeff (blijkbaar secretaris van de afd. Rotterdam)”; onze tekst naar de eerste copie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (bl. 405^a). – Herman Cornelis Verniers van der Loeff (1831-1891), advocaat te Rotterdam, werd in 1876 door het kiesdistrict Rotterdam naar de Tweede Kamer afgevaardigd (vgl. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden, 1918, IV, kol. 924-925)? In de werken uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen hebben we H. C. Verniers van der Loeff niet aangetroffen bij de bestuursleden. Blijkens het vierde deel, eerste stuk van de *Nieuwe Werken* door deze Maatschappij te Leiden in 1851 (bl. 16) uitgegeven, zal de Algemene Vergadering in 1860 te Rotterdam worden gehouden.

197 – Aut., in bezit van Calmann-Lévy (Parijs).

198 – Afschrift, AMVC: C 34/B 1b; onze tekst naar het eerste afschrift in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (Afschrift N° 13, bl. 414). – G. D. Kölle wordt niet vermeld in het *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek*.

199 – Gedrukt J. Bols, *De Vlaamsche Kunstbode*, 1907, bl. 80-81.

200 – Aut., AMVC: C 34/B 1a Antw./18839¹.

De bouw van de Nederlandse zin

Een kritiek op Paardekooper z'n groepen ww-patroondelen

door

G. DE SCHUTTER

1. Inleiding.

In het eerste deel van zijn *Voorstudies*, gepubliceerd in 1955, neemt Paardekooper een indeling van het ww-patroon op¹. In de volgende delen van de *Voorstudies* wordt herhaaldelijk naar die indeling verwezen of erop voortgebouwd, maar essentiële elementen of wijzigingen worden er niet aan toegevoegd. In de voorlopige syntese, de *Beknopte ABN-Syntaxis*, wordt de beschrijving van 1955 integraal overgenomen, met wijziging van uitsluitend een paar details in de formulering².

Ik kan hier wel volstaan met een kort overzicht van die indeling. Wij kunnen daarbij uitgaan van een maximaal bezette zin, d.w.z. een zin waarin alle stukken (of „groepen” zoals Paardekooper die noemt) vertegenwoordigd zijn :

- (1) Toen hij pas terug was, toen heeft mijn broer het je misschien ook nog wel eens door laten kijken voor je werk, dat boek dat-ie meegebracht had.

Het gaat hier om een „zin in ruimere (wijdere) betekenis”, d.w.z. dat hij eigenlijk uiteenvalt in een kern, de „zin in engere betekenis”, en de zogenaamde franje van aan- en uitloop³.

Voor de kernzin heeft Paardekooper een merkwaardig symmetrische structuur vastgesteld, met als basisindeling : begin-, midden- en eindgroep ; zowel begin- als eindgroep worden nog eens opgesplitst in een eerste en een tweede deel : een werkwoordelijk deel (het eerste bij de begingroep, het tweede bij de eindgroep) en een niet-werkwoordelijk. Het pleit zeker voor Paardekooper dat hij zijn indeling niet zo netjes presenteert als ik het hier nogal tendentieus gedaan heb. Op de symmetrie van het voorgestelde

1. P. C. Paardekooper, *Syntaxis, Spraakkunst en Taalkunde*. Malmberg, Den Bosch, 1955 ; hfst. 7 : *Zinstypologie*, blz. 85-132.

2. P. C. Paardekooper, *Beknopte ABN-Syntaxis*. Malmberg, Den Bosch, 1968³, hfst. 2 : *Het ww-patroon en z'n delen*, blz. 15-162 ; cf. vooral 2.19, blz. 152-162.

3. Voor deze termen : zie resp. *Syntaxis...*, blz. 87, en : *Bekn. ABN-Synt.*, blz. 41-42.

systeem wordt in geen van de beide uitgewerkte versies gewezen, maar blijkbaar heeft het de auteur toch wel bewust of onbewust heel de tijd voor ogen gezweefd⁴.

Op basis van Paardekoopers indeling valt zin 1 in de volgende stukken uiteen. Ik voeg er meteen een alternatieve indeling aan toe op basis van mijn uiteenzetting op het 26e Vlaams Filologencongres (1967)⁵.

<i>Paardekooper</i>	<i>Alternatief</i>
Aanloop : <i>Toen-ie pas terug was</i>	Aanloop : <i>Toen-ie pas terug was</i>
Begingroep :	
eerste stuk : <i>toen heeft mijn broer</i>	1e zinsstuk : <i>toen heeft</i>
tweede stuk : <i>het je</i>	2e zinsstuk : <i>mijn broer het je</i>
Middengroep : <i>misschien ook nog</i>	3e zinsstuk : <i>misschien ook nog</i>
<i>wel eens</i>	<i>wel eens</i>
Eindgroep :	4e zinsstuk : <i>door laten kijken</i>
eerste stuk : <i>door</i>	
tweede stuk : <i>laten kijken</i>	
Uitloop : <i>voor je werk, dat boek</i>	5e zinsstuk : <i>voor je werk</i>
<i>dat-ie meegebracht had</i>	Uitloop : <i>dat boek dat-ie meegebracht had</i>

2. *Het vijfde zinsstuk.*

Het treffendste verschil tussen beide indelingen is op het eerste gezicht het einde van de zin : Paardekoopers „uitloop” is in mijn indeling in tweeën gesplitst : een 5e zinsstuk, dat, zoals blijkt uit de gebruikte terminologie, duidelijk tot de „zin in engere betekenis” gerekend wordt, en een „uitloop” die als tegenhanger van de „aanloop” kan blijven gelden. In hoeverre is die wijziging zinvol ? Voor Paardekooper behoort alles wat op de werkwoordelijke eindgroep volgt automatisch tot de „uitloop”⁶, ook als op die manier het direkt objekt of zelfs het subjekt van de zin buiten de eigenlijke kernzin wordt gesloten. Voorbeelden van zinnen waarin Paardekooper een „uitloop” onderscheidt zijn (2) tot (6) :

- (2) Op mij heeft een grote indruk gemaakt *dat-ie ondanks die tegenslag toch wou komen.*
- (3) Hij heeft dat boek eindelijk teruggevonden *van je vriend.*
- (4) Ik heb zo hard gelopen *dat ik buiten adem ben.*
- (5) Jan heeft dat toen gedaan *toen-ie hier was.*
- (6) Er kan niet veel meer gedaan worden *ook al komt-ie nog.*

4. Vgl. de nadruk waarmee Paardekooper op het „werkwoordelijk” karakter van het voegwoord (het eerste deel van de begingroep in de bijzin) wijst ; *Syntaxis...*, blz. 97.

5. Verschenen als : *Principes van de Woordvolgorde in het Nederlands*, in : *Handelingen XXVIe Vlaams Filologencongres*, 1967, blz. 47-55.

6. *Syntaxis...*, blz. 87 vv. ; *Bekn. ABN-Synt.*, blz. 43.

Vooraf in zin 2, waarin deze ontleding tot gevolg heeft dat een essentieel zinsdeel als het subjeet naar de „franje” verwezen wordt, krijgen wij wel een heel zonderlinge inhoud voor het begrip „zin in engere betekenis”. Uit heel de uiteenzetting van Paardekooper blijkt dat hij zich van het probleem bewust was, en dat hij die konsekwentie op de koop toe heeft willen nemen. Zo'n omschrijving van de zin in engere betekenis als : datgene wat bestaat uit de twee essentieel werkwoordelijke delen van begin- en eindgroep, en alles wat daartussen ligt ⁷, kan m.i. niet voldoen. Formeel is het allemaal wel in orde, want de auteur geeft een minutieuze beschrijving en/of opsomming van alle elementen die in de definitie voorkomen, maar anderzijds is die volledig arbitrair, doordat ze nergens aansluit bij een intuïtieve notie „zin”. Natuurlijk kan tegen die opmerking aangevoerd worden dat er nog geen bevredigende definitie van dat begrip „zin” gegeven is, maar er zal toch altijd rekening moeten worden gehouden met het idee dat de zin een geheel is, dat een aantal met elkaar verbonden funktiekategorieën veronderstelt (onderwerp, lijdend voorwerp, enz.).

Met de splitsing van Paardekoopers uitloop in een zinsstuk (het 5e van mijn beschrijving), en iets wat wij uitloop kunnen blijven noemen, komen wij dicht bij de intuïtieve notie „zin”. Tot het 5e zst. behoren dan alle woordgroepen die op de werkwoordelijke eindgroep volgen en die een essentieel deel zijn van de zin : die dus ofwel een zinsdeel zijn (vgl. zin (1) en (2)), ofwel een stuk van een zinsdeel (zoals het geval is in (3) en (4)). Het tweede geval levert weinig moeilijkheden op, maar de vraag kan rijzen : wanneer is een woordgroep die na de werkwoordelijke eindgroep komt een zinsdeel ? In dit verband kan op de mogelijkheid van de volgende proef als herkenningmiddel gewezen worden : in een mededelende hoofdzin die precies dezelfde elementen bevat als de zin waarvan uitgegaan wordt, gaan wij na of het element na de werkwoordelijke eindgroep naar de zogenaamde begingroep (het eerste zinsstuk in de alternatieve indeling) overgeheveld kan worden, uiteraard zonder dat er een ander(e) woord(groep) mag wegvallen. Ik verduidelijk even aan de hand van de zinnen (2) en (5) :

- (2)a. *Dat-ie ondanks die tegenslag toch wou komen* heeft op mij een grote indruk gemaakt.
 (5)a. *Toen-ie hier was* heeft Jan het gedaan.

Transpositie van de bijzin (met onderwerpsfunctie) naar het begin van de zin heeft in (2) geen ander gevolg dan dat „op mij”

7. Eigenlijk is dat al een systematisering van Paardekoopers opsomming.

naar de middengroep (het 3e zinsstuk) verschuift. Het feit dat de bijzin zonder meer in het eerste zst. kan worden opgenomen bewijst dat het deel uitmaakt van de kernzin. Wij rekenen het in (2) tot het 5e zst. Om in zin (5) de bijwoordelijke bepaling direkt voor het werkwoord te kunnen plaatsen is niet alleen nodig dat „Jan” naar het midden van de zin verhuist, maar bovendien ook dat het bijwoord „toen” uit de zin verdwijnt. Wel mogelijk met precies hetzelfde aantal elementen als in (5), is (5)b :

(5)b. *Toen-ie hier was*, toen heeft Jan het gedaan.

Zin (5)b bevat dus een „aanloop”. Zo’n woordgroep als in (5), die wel in de aanloop, maar niet in de begingroep (het eerste zst.) geplaatst kan worden, moet m.i. van de kernzin uitgesloten blijven. Daarop kan dan ook eventueel de term „uitloop” toegepast worden.

Volgens hetzelfde principe behoort tot de uitloop ook een toegevendende *al*-zin (vgl. zin 6), net zoals een *al*-zin aan het begin van de zin tot de aanloop mag worden gerekend: dit type van toegevendende zin wordt in het Nederlands blijkbaar niet als een zinsdeel in de kernzin geïntegreerd; in de meeste gevallen wordt hij in de kernzin zelfs niet opnieuw opgenomen door een verwijswaard; vgl. :

(6)a. *Ook al komt-ie nog*, er kan niet veel meer gedaan worden.

Over de juiste aard van de relatie tussen kernzin en *al*-zin kan ik hier geen oordeel vellen. Een antwoord op de vragen die rijzen zal in hoge mate afhangen van de beschrijving van andere types van (bij)zinnen, zoals vergelijkende zinnen, die blijkbaar zowel tot de kernzin als tot de „franje” kunnen behoren, echter wel met een duidelijk verschil in implicatie; vgl. resp. (7)c en (7)a en b.

- (7)a. (En) *alsof het een alledaags karweitje was*, hij reed met de vrachtwagen die steile helling op.
 b. (En) *alsof het een alledaags karweitje was*, zo reed hij met de vrachtwagen die steile helling op.
 c. *Alsof het een alledaags karweitje was* reed hij met de vrachtwagen die steile helling op.

Een iets meer gedetailleerde bespreking van de „franje” volgt onder nr. 7.

3. *Het vierde zinsstuk.*

Ik stap opnieuw over naar de kernzin, en meer bepaald naar de eindgroep, die ik met een neutrale term vierde zinsstuk zou willen noemen. Eindgroep en vierde zinsstuk dekken elkaar volledig. Een

verdere onderverdeling in twee stukken lijkt mij weinig zinvol omdat die twee elkaar toch doorbreken, in Paardekooper z'n idiolekt, en in sommige andere idiolekten zeker nog veel meer; vgl. zin (8), waar „in” tussen de werkwoordelijke delen van de eindgroep geplaatst wordt:

(8) Hij heeft mij dat boek niet willen laten *inkijken*.

Wel is het natuurlijk zo dat de eindgroep zowel werkwoordelijke als niet-werkwoordelijke elementen omvat. Tot het werkwoordelijke deel behoren alle werkwoordsvormen met zuiver werkwoordelijke functie die in de zin voorkomen⁸, voorzover ze tenminste niet in het eerste zinsstuk staan. Paardekooper besteedt een groot aantal bladzijden aan de beschrijving van het werkwoordelijke deel van de eindgroep⁹, en wij mogen die beschrijving alleszins voldoende achten. Minder entoesiast kan ik zijn over de beschrijving van het niet-werkwoordelijke deel; het blijft nl. bij een opsomming van de mogelijke leden¹⁰. Dat zijn dan volgens Paardekooper:

- de niet-ww. rest (m.a.w. het „gezegde”)
- het eerste deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord
- bepalingen van gesteldheid van het type „rood” in: „Hij verfde de deur rood”
- zn patronen met een az (bijv.: „het bos door” in: „omdat jullie direkt het bos door wilden”)
- een vraz dat vanuit de begingroep verplaatst wordt (bijv.: „op” in: „dat plan moet je niet op ingaan”)
- het onmisbare element bij sommige werkwoorden van beweging
- het niet-werkwoordelijk deel van sommige ww. uitdrukkingen.

Het is een vrij imposante lijst, waarop wel wat kritiek mogelijk is. Een deel daarvan is detailkritiek, zoals bijv. dat van „een zn patroon met een az „als deel” enkel dat achterzetsel tot de eindgroep behoort; vgl.:

(9) Hij is *dat huis* toen nog niet meteen *ingelopen*.

Maar van veel fundamenteeler aard is de vaststelling dat Paardekooper nergens aan een echt systematische beschrijving van het niet-werkwoordelijk deel van de eindgroep toekomt: het blijft bij een ad hoc-opsomming van disparate elementen, zonder enige

8. Het gaat hier m.a.w. om de dubbele werkwoordgroep; vgl. voor een uitvoeriger bespreking o.a. G. De Schutter, *De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands*, in: *Studia Germanica Gandensia* 6 (1964), blz. 45-84; vooral blz. 45-46.

9. *ABN-Spraakkunst-Voorstudies - Tweede Deel*, Malmberg-Den Bosch, 1958, hfst. 24: *De ww eindgroep: enkele verbindingen van pv (vooral heb|ben) + andere ww-vormen*, blz. 73-130; en: hfst. 25: *De ww eindgroep: de bouw van z'n abstrakte patroon*, blz. 131-146.

10. *Bekn. ABN-Synt.*, blz. 101-110, en 157-159.

verklarende waarde, en vooral zonder de garantie dat de beschrijving daarmee volledig is. Wat dat laatste betreft rijzen er al direkt twijfels. Tot het 4e zst. behoren zeker ook het 2e element van een voornaamwoordelijk bijwoord, en het „onmisbare element” bij sommige werkwoorden van rust, vooral – maar lang niet uitsluitend – als die min of meer figuurlijke betekenis hebben ; vgl. :

(10) Hij staat nog steeds niet *op de lijst*.

(11) Hij blijft *bij zijn waandenkbeelden*.

En zo zijn er nog wel meer zinnen te bedenken waarin een woordgroep die niet in Paardekoopers lijstje vermeld wordt, toch tot het 4e zst. dient te worden gerekend. Een adekwate (dus : eenvoudige en volledige) beschrijving lijkt op het eerste gezicht wel erg moeilijk. Daarop wijst o.a. ook Paardekoopers formulering i.v.m. het onmisbare element bij „sommige” werkwoorden van beweging. Het lijkt mij een onbegonnen taak precies op te sommen over welke werkwoorden van beweging het gaat, vooral omdat het waarschijnlijk niet zozeer om verschillende klassen van bewegingswerkwoorden gaat als wel om gebruikswijzen, konstruktietypes dus ; zo bestaat er al een groot verschil naargelang de werkwoordelijke inhoud als zodanig, of in contrast met die van een ander werkwoord gezien wordt ; vgl. :

(12) Hij is vlug *naar zijn werk* gefietst.

(13) Hij kan *naar zijn werk* in een half uur fietsen (maar niet lopen).

Paardekoopers formulering is dus duidelijk niet in overeenstemming met het gebruik in het Nederlands. En voor zover ik het kan beoordelen kan elke poging tot beschrijving met inacht nemen van Paardekoopers formalisme ten slotte niet anders dan tot een cirkelredenering leiden, iets in de aard van : „De noodzakelijke bepaling van richting behoort tot de eindgroep als ze niet van de werkwoordelijke eindgroep losgemaakt kan worden”. Deze en andere inadekwate formuleringen i.v.m. de niet-werkwoordelijke eindgroep zijn m.i. enkel uit de weg te ruimen door een verruiming van de gebruikte beschrijvingsmiddelen. Wil men wel van het formalisme afstappen, dan kan in principe volstaan worden met twee regels :

– Tot het 4e zst. behoren de zogenaamde voorzetselbijwoorden ¹¹, met de volgende functies : 1e deel van het scheidbaar samenge-

11. Onder voorzetselbijwoord versta ik die bijwoorden die in betekenisstructuur met voorzetsels overeenkomen : *in, op, van, onder, voor*, enz., *mee, af, toe, heen*. Afgezien van de vier laatste beantwoorden ze ook in vorm volledig aan het overeenkomstige voorzetsel.

stelde werkwoord, tweede deel van het gesplitste voornaamwoordelijk bijwoord, en achterzetsel. Daarbij komt nog de typische gesproken-taal-konstruktie waarop Paardekooper wijst, met „verplaatsing van het *vzaz* naar de eindgroep”¹². Voorbeelden van die vier gebruikswijzen zijn :

- (14) Hij is gisteren dan toch niet meer *mee* kunnen komen.
- (15) Je zult er later echt niet meer *op* kunnen rekenen.
- (16) Hij is die straat helemaal tot het einde *door* kunnen lopen.
- (17) Die man moet je niet *mee* proberen te redeneren.

Leden van de woordsoort „voorzetselbijwoord” maken dus op grond van hun klasstoebehooren deel uit van het 4e zst.¹³.

– Alle overige zinsdelen (en dat zijn er zoals ik gesuggereerd heb wel wat meer dan Paardekooper er opgeeft) komen in het 4e zst. terecht op basis van hun inherente relatie tot het werkwoord. De term „inherente bepaling” zou ik willen toepassen op al die zinsdelen die semantisch zo nauw bij het werkwoord aansluiten dat de woordgroep werkwoord + bepaling enkel als geheel tegenover andere werkwoorden of werkwoordgroepen geplaatst kan worden¹⁴. Ik verduidelijk dat even : In principe kan de werkwoordelijke inhoud altijd in zekere mate geïsoleerd worden van de rest van de zin. Die isolering kan bijv. gebeuren doordat het werkwoord vooraan in de zin geplaatst wordt. Daardoor wordt de samenhang t.o.v. andere zinsdelen (vooral het laatste in de „middengroep”) lossen, minder vanzelfsprekend. Vgl. :

- (18) Jan heeft gisteren die ouwe fiets *hersteld*.

De notie uitgedrukt door het werkwoord „herstellen” kan van de rest van de zin gescheiden worden. Wij krijgen dan een zin met sterke nadruk op de laatste woordgroep :

- (18)a. *Hersteld* heeft Jan gisteren *die ouwe fiets*.

Op die manier wordt aan het feit zelf dat er een herstelling heeft plaats gehad minder gewicht toegekend ; dat feit wordt min of meer als bekend voorgesteld. De nadruk komt op het objekt van

12. Vgl. voor deze konstruktie ook : A. A. Verdenius, *Een konstruktie met vooropgeplaatst praepositieel objekt*, in : *Nieuwe Taalgids* 37 (1943), blz. 71-74.

13. De voorzetselbijwoorden zijn niet de enige woorden die op grond van de klasse waartoe ze behoren in een of ander zinsstuk terechtkomen ; vgl. de persoonlijke voornaamwoorden in het 2e zst. : nr. 6.

14. Daardoor blijkt dat de „inherente bepaling” geen funktiekategorie is in de zin waarin G. A. van Es en P. P. J. van Caspel die in hun reeks *Syntaxis van het moderne Nederlands* toepassen (vgl. vooral nr. 5 : *De patronen van de zinspotente groepen – Grondtype A en zijn varianten – II*. Groningen, Rijksuniversiteit, 1971). De term „inherente bepaling” komt bij die auteurs volledig overeen met wat in P.’s terminologie het „onmisbare element” blijkt te heten.

de herstelling te liggen. Wil men bij hetzelfde bekende feit de klemtoon leggen op het tijdstip waarop het zich voorgedaan heeft, dan kan dat ook weer met vooraanplaatsing van het werkwoord en verwisseling van de elementen in de middengroep :

(18)b. *Hersteld* heeft Jan die ouwe fiets *gisteren*.

Wij zien dus dat zowel het direkt objekt als de bijwoordelijke bepaling van tijd een grote mate van zelfstandigheid tegenover de werkwoordelijke inhoud aan de dag leggen. Dat is nu bij een heleboel woordgroepen die als bepaling bij het werkwoord optreden niet het geval. Vgl. :

(19) Hij is *gisteren* erg laat *naar huis* *gegaan*.

De woordgroep „naar huis gaan” vormt blijkbaar zo’n hechte eenheid dat de verhouding tussen de betekenissen van resp. „gaan” en „naar huis” geen speciale nadruk kan krijgen. Onmogelijk is dan ook in het Nederlands : „Gegaan is hij *gisteren* erg laat naar huis”. Wel mogelijk is, als weergave van hetzelfde feit :

(19)a. *Naar huis* *gegaan* is hij *gisteren* erg laat.

Wij stellen dus vast dat bij isolering van de werkwoordelijke inhoud door vooraanplaatsing, meteen ook de bepaling mee naar het eerste zst. verhuist. Een zinsdeel als „naar huis” in de vorige zin kan een inherente bepaling genoemd worden. Als definitie stel ik voor : Een inherente bepaling is een woordgroep die (een woord dat) met het werkwoord zo’n nauwe semantische eenheid vormt dat de relatie tussen het werkwoord en die bepaling in de zin niet speciaal op de voorgrond kan komen. Als herkenningmiddel kan de pas beschreven proef gelden : de inherente bepaling moet het werkwoord vergezellen als dat naar het eerste zst. verplaatst wordt¹⁵. De term inherente bepaling wordt dus niet gereserveerd voor woordgroepen met een bepaalde functie (bijv. bijw. bep. van richting of plaats). Ook de adjektivische aanvulling bij het zogen. koppelwerkwoord of bij andere verba als *duren*, *gaan*, enz. hoort erbij. En ook het substantief als aanvulling bij sommige werkwoorden, bijv. *afscheid*, *deel* bij *nemen*, *heimwee* bij *hebben*, enz.¹⁶

15. Wel mogelijk is dat de inherente bepaling alleen in het eerste zst. terecht komt ; vgl. : „Naar huis is hij toen al vroeg *gegaan*”, „Op hebben ze die wijn zeker niet gedronken”. Er ontstaat dan geen isolering tussen ww. en bep. : de twee zinnen zijn in dezelfde omstandigheden bruikbaar als bijv. „Naar huis *gegaan* is hij toen al vroeg” en : „Opgedronken hebben ze die wijn zeker niet”.

16. Het is juist bij de onbepaalde substantiefgroep (ook wel bij het onbepaald vnw.) wel eens moeilijk de voorgestelde proef toe te passen omdat de relatie tussen de inhoud van werkwoord en onbepaalde nominale groep vaak enkel in negatieve

De tweede regel voor het niet-werkwoordelijke deel van de eindgroep kan nu dus luiden : het 4e zst. bevat alle zinsdelen die inherent met het werkwoord verbonden zijn.

Om tot een dergelijke eenvoudige regel te kunnen komen moet men natuurlijk wel bereid zijn rekening te houden met de semantische komponent van het taalsysteem.

4. *Het derde zinsstuk.*

Paardekoopers middengroep stemt grosso modo overeen met het 3e zst. van mijn eigen indeling. In de grond komt de behandeling van dit stuk er bij Paardekooper op neer dat hij illustreert hoeveel werk er nog gedaan moet worden¹⁷. Waarschijnlijk zal het trouwens niet zo best lukken met de principes van paradigmatic en syntagmatic een beschrijving te geven van de meer dan ingewikkelde relaties die tussen de verschillende delen van de middengroep bestaan, en die de woordvolgorde (mede) bepalen. Voorbeelden van dergelijke ingewikkelde structuren zijn in overvloed te vinden in het werk van E. Nieuwborg¹⁸.

Ter verklaring van de woordvolgorde in de zin stelt deze auteur de hypotese op van een semantische stratifikatie : met uitzondering van de persoonsvorm en – uiteraard – van de eerste woordgroep in de zin, dient elke woordgroep als „tema” voor het „propos” dat bestaat uit de informatie vervat in alle voorafgaande zinsdelen¹⁹. De auteur demonstreert de gegrondheid van die hypotese m.i. ook overtuigend, tenminste voor wat de delen betreft die t.o.v. elkaar in het 3e zst. (de middengroep) staan. Het lijkt mij trouwens een typisch kenmerk van de middengroep dat de zinsdelen die ertoe behoren (en enkel die) t.o.v. elkaar volgens het genoemde principe gerangschikt worden. Het principe geldt niet t.o.v. de leden van het eerste en die van het tweede zst. Ook Nieuwborgs vraag hoe het komt dat de stratifikatie geen verklaring biedt voor „de vaste plaats van de persoonsvorm” in de mededelende hoofdzin²⁰, moet in dit licht gezien worden.

Het gemakkelijkst en het overtuigendst is de niet-toepasbaarheid van de semantische stratifikatie op de rest van de zin te illustreren

zinnen sterk gekontrasteerd kunnen worden ; om bij de onbepaalde nominale groep als aanvulling uit te maken of die tegelijk een inherente bepaling vormt, is dikwijls nodig dat de zin eerst negatief gedacht wordt ; vgl. : „Hij heeft een boek gelezen” – „Gelezen heeft-ie toen zeker geen boek”.

17. Vgl. *Syntaxis...*, blz. 117-118.

18. E. Nieuwborg, *De distributie van het onderwerp en het lijdend voorwerp in het huidige geschreven Nederlands in zijn A.B.-vorm*. Plantyn, Antwerpen, s.d. (1968).

19. E. Nieuwborg, *De distributie...*, blz. 497-500.

20. E. Nieuwborg, *De distributie...*, blz. 498.

aan de hand van het tweede zinsstuk (het tweede deel van de begingroep). In nr. 6 wordt betoogd dat ook een substantiefgroep gevolgd door een of meer van de woorden die obligaat tot dat zst. behoren, in het tweede zinsstuk staat. Nu mogen wij wel veronderstellen dat elk subjekt van een bepaalde formele klasse in principe in elke zin op dezelfde manier aan de semantische stratifikatie deelneemt. Ter illustratie daarvan de zinnen onder (20) en (21) :

- (20)a. Toen kwam na veel aandringen *je broer* uiteindelijk ook maar kijken.
 b. Toen kwam na veel aandringen uiteindelijk *je broer* ook maar kijken.
 c. Toen kwam *je broer* na veel aandringen uiteindelijk ook maar kijken.
- (21)a. Dat heeft na veel aandringen *je broer* uiteindelijk ook maar gezegd.
 b. Dat heeft na veel aandringen uiteindelijk *je broer* ook maar gezegd.
 c. Dat heeft *je broer* na veel aandringen uiteindelijk ook maar gezegd.

De variatiemogelijkheden geïllustreerd door (20) en (21) bewijzen dat in ieder geval transitiviteit of intransitiviteit van het werkwoord geen invloed heeft op de verplaatsbaarheid van het subjekt, dat dus het subjekt van een transitief werkwoord in principe op dezelfde manier aan de stratifikatie deelneemt als dat van een intransitief. Toch zien wij dat in zin (22), die precies dezelfde elementen bevat als (21), het subjekt t.o.v. de bijwoorden in de zin plaatsvast wordt :

- (22) Gezegd heeft *je broer* het na veel aandringen uiteindelijk ook maar.

Onaanvaardbaar is bijv. : „Gezegd heeft na veel aandringen *je broer* het uiteindelijk ook”. De niet-toepasbaarheid van de semantische stratifikatie in (22) is uitsluitend te verklaren uit het feit dat dit typische kenmerk van het derde zst. door een belangrijker principe opgeheven wordt : het feit dat het tweede zinsstuk maar in heel beperkte mate voor zogenaamde bijwoordelijk bepalingen openstaat.

De afwezigheid van andere plaatskategorieën dan vormonderwerp, lijdend voorwerp, (niet-omschreven) meewerkend voorwerp en het „voltooid deelwoord als bijwoord gebruikt”²¹ t.o.v. elkaar, in het derde zst. wordt ook door Paardekooper als een typisch kenmerk van de middengroep gekonstateerd²².

21. Vgl. *Syntaxis...*, blz. 115-117.

22. Vgl. *Syntaxis...*, blz. 117-118.

5. *Het eerste zinsstuk.*

Veel aandacht verdient nog de begingroep van Paardekooper z'n indeling, die nog eens opgesplitst wordt in :

- een eerste deel, dat alles omvat tot en met het plaatsonderwerp.
- een tweede deel, dat enkel doffe voornaamwoorden in objektsfunctie omvat²³.

Daartegenover stel ik een indeling voor eveneens in twee zinstukken, maar dan zo dat het onderwerp tot het tweede stuk gerekend wordt (behalve uiteraard als het in de hoofdzin voor de persoonsvorm staat). Waarom nu dat onderscheid? Er is daarvoor een geheel van redenen dat ik kort zal proberen te schetsen.

De voornaamste, eigenlijk de enige reden waarom Paardekooper het onderwerp tot het eerste deel van de begingroep wenst te rekenen is het oude en gevestigde idee dat onderwerp en werkwoord een onverbreekelijke eenheid vertonen. De relatie subjekt-predikaat (met het werkwoord als kern van het predikaat) wordt als het voornaamste zinsvormende principe aanvaard door de traditionele grammatici²⁴, en ook door de meeste strukturalisten²⁵. Het dient bovendien, door de fundamentele herschrijffregel $S \rightarrow NP + VP$, als basis voor het Chomskyaanse model van een transformationeel-generatieve grammatika. Enkel heel sporadisch, en nog wel in heel recente tijd, is aangaande het fundamentele karakter van de subjekt-predikaat-relatie enige twijfel ontstaan. De bekendste nieuwlichter op dit terrein is C. J. Fillmore met zijn case-grammar²⁶, die ook het subjekt als oppervlaktekategorie uit een diepere „naamval” ontwikkelt. Het voordeel van zo'n relativering van de rol van het subjekt in de zin is, dat die funktiekategorie zelf gemakkelijker te omschrijven is. Ik beperk mij hier tot een formele omschrijving van het onderwerp als dat zinsdeel dat bij vervanging door een dof persoonlijk voornaamwoord (bijv. *het*) in de mededelende hoofdzin direkt voor de persoonsvorm kan staan. Een eigenlijke funktiebeschrijving van het zinsdeel subjekt valt buiten het bestek van dit artikel.

Uitgaande van het traditionele idee dat het onderwerp met het werkwoord een onverbreekelijke eenheid vormt, onderscheidt Paar-

23. Zo althans wordt het voorgesteld in *Bekn. ABN-Synt.*, blz. 38. Zie daarover meer onder nr. 6.

24. Vgl. o.a. Den Hertog, *Nederlandsche Spraakkunst*, W. Versluys, Amsterdam, 1903 : 1e stuk, blz. 30.

25. Voor het Nederlands o.a. : A. W. de Groot, *Structurele syntaxis*, Servire, Den Haag, s.d.², blz. 96-97 ; en : H. F. A. van der Lubbe, *Woordvolgorde in het Nederlands*, Van Gorcum, Assen, 1958, blz. 65.

26. O.a. C. J. Fillmore, *Lexical entries for verbs*, in : *Foundations of Language* 4 (1968), blz. 373-393 ; en : *The case for case*, in : *Universals in Linguistic Theory*, ed. by E. Bach & R. T. Harms, New York, 1968, blz. 1-88.

dekooper drie vormen van onderwerp: plaats-, vorm- en getalsonderwerp²⁷. Uit de niet erg duidelijke omschrijvingen bij Paardekooper blijken de volgende verschillen tussen de categorieën:

– het *plaatsonderwerp* is het zinsdeel dat in de hoofdzin onverbreekelijk met het werkwoord verbonden is. Dat kan het bijwoord *er* zijn, ofwel het zinsdeel dat traditioneel onderwerp heet. Voorbeelden zijn:

(23) Misschien komen *er* morgen een paar mensen.

(24) Misschien komen *ze* morgen.

(25) Misschien komen *onze vrienden* het halen.

Noch *er*²⁸, noch *ze*, noch *onze vrienden* kunnen door welk zinsdeel ook van de persoonsvorm gescheiden worden. Natuurlijk geeft deze omschrijving weer aanleiding tot hetzelfde type van cirkelredenering die ik in verband met het niet-werkwoordelijk deel van het 4e zst. (de eindgroep) al aangeklaagd heb: de genoemde zinsdelen zijn plaatsonderwerp omdat ze niet van het eerste deel van de begingroep te scheiden zijn; ze zijn lid van dat eerste zst. omdat ze plaatsonderwerp zijn.

– het *vormonderwerp* is synoniem met wat in de traditionele grammatika onderwerp heet: het is het zinsdeel dat bij vervanging door een onbetoonde persoonlijk voornaamwoord noodzakelijk plaatsonderwerp wordt. De volgende zinnen bevatten dus telkens een vormonderwerp:

(26) Gisteren is dus *je vriend* eindelijk teruggekomen.

(27) Misschien is er gisteren toch weer *een ongeluk* gebeurd.

(28) Er bleek uit *dat hij zich vergist had*.

– het *getalsonderwerp* ten slotte is het zinsdeel dat in vorm overeenkomt met de persoonsvorm van het werkwoord (dat m.a.w. die persoonsvorm bepaalt). Dat kan dus weer hetzelfde zijn als plaats- en/of vormonderwerp, maar het kan ook de aanvulling zijn bij het zogenaamde koppelwerkwoord:

(29) Dat zijn *kooplui*.

(30) Dat ben *ik*.

27. *Bekn. ABN-Synt.*, blz. 56-57.

28. *Er* wordt vrij algemeen als een „plaatsonderwerp” of als „leeg” zinsformans beschouwd; vgl. o.a. G. Bech, *Ueber das niederländische Adverbial pronomem er*. Nordisk Sprog- og Kulturforlag, Kopenhagen, 1952; blz. 13-16, die een overzicht geeft van het probleem. Het is echter heel goed mogelijk het bijwoord *er* ook met deze functie als een bijwoordelijke bepaling van omstandigheid sui generis te beschouwen (waarbij *er* de direkte aanduiding is van het ruimst mogelijke situatiegeheel waarin het geprediceerde wordt geïntegreerd). Enkel zo zijn een groot aantal eigenaardigheden i.v.m. het gebruik van *er* (o.a. de weglaatbaarheid in sommige zinnen) te verklaren.

Heel die nogal omslachtige redenering vindt haar uitgangspunt in de noodzaak om een afdoende omschrijving te vinden voor het eerste deel van de begingroep zoals Paardekooper dat ziet. Het eerste deel van de begingroep bestaat dan uit een of meer zinsdelen, variërend volgens het zinstype, + (eventueel) het „plaatsonderwerp”²⁹.

Wij kunnen nu overstappen naar de kern van de zaak. Indirekt blijkt uit de pas gegeven omschrijving *waarom* er een onderscheid dient te worden gemaakt tussen eerste en tweede zst. (eerste en tweede deel van de begingroep). Het aantal en de aard van de woordgroepen die in het eerste stuk terecht kunnen, worden immers gedikteerd door de aard van de zin³⁰, m.a.w. aan het eerste zinsstuk is te zien of wij met een mededelende of vragende hoofdzin, een bevelzin, een bijzin of een zogenaamde „beknopte bijzin” te maken hebben. En dat is nu precies de hoofdreden om het „plaatsonderwerp” uit het eerste zinsstuk te weren. Geen enkel zinstype vereist immers de aanwezigheid van een „plaatsonderwerp”. Wel is het zo dat een enkel type, nl. de beknopte bijzin, gekenmerkt wordt door het feit dat het nooit een subjezt kan bevatten. Maar ook voor de beschrijving van die beknopte bijzin hoeven wij niet het bestaan van een „plaatsonderwerp” in andere types te postuleren. De beknopte bijzin is genoeg gekarakteriseerd door het feit dat hij helemaal geen eerste zinsstuk kan hebben, of juist geformuleerd: dat het eerste zinsstuk noodzakelijk leeg is. Alle overige types van zinnen (ook de bevelzin, bijv.: Kom jij het maar halen) *kunnen* een plaatsonderwerp vertonen, maar bij alle kan dat onderwerp onmiddellijk voor of achter het werkwoord even goed ontbreken. Het is dus voor de beschrijving zeker veel economischer een eerste zinsstuk te poneren waarin enkel die elementen opgenomen zijn die nodig *en* voldoende zijn om het zinstype te helpen identificeren. Dat blijken dan te zijn:

- *Mededelende hoofdzin*: een willekeurig zinsdeel (voor zover het geen vragend woord is of er geen bevat) + persoonsvorm van het werkwoord.
- *Leemtevraag*: een willekeurig zinsdeel (voor zover het een vragend woord is of er een bevat) + persoonsvorm van het werkwoord.
- *Ja/neen-vraag*³¹: persoonsvorm van het werkwoord.
- *Bevelzin*: imperatiefvorm van het werkwoord.
- *Bijzin*: het woord (de woordgroep) waardoor de aard van de

29. Vgl. *Syntaxis...*, blz. 88-90.

30. Vgl. *Syntaxis...*, blz. 118-119.

31. Bij de *ja/neen-vraag* sluit direkt de aansporing aan, die er eigenlijk enkel in intonatie van verschilt.

bijzin bepaald wordt (betrekkelijk voornaamwoord, allerlei voegwoorden, enz.).

– „*Beknopte bijzin*“ : geen enkel element ³².

Paardekoopers voorstel om het „plaatsonderwerp“ bij het eerste zinsstuk te integreren stuit dus op twee bezwaren : ten eerste is dat een begrip dat enkel op basis van de integratie in het eerste zinsstuk te definiëren is (wat tot een ongewenste cirkelredenering leidt) ; van meer belang nog is de vaststelling dat de beschrijving van de diverse zinstypes onnodig gekompliceerd wordt, doordat voor 5 van de 6 aan de leden van het eerste zst. telkens het plaatsonderwerp als *mogelijk* optredende categorie toegevoegd moet worden.

6. *Het tweede zinsstuk.*

Ten slotte blijft van de kernzin nog enkel het tweede zinsstuk over. In hoeverre dat al of niet met Paardekooper z'n tweede deel van de gegingroep korrespondeert is deels wel, deels ook niet met zekerheid uit te maken. In ieder geval behoren zowel tot het „2e zst.“ als tot het tweede deel van de begingroep alle „doffe“ objektspronomina. Uit zijn eerste beschrijving blijkt dat Paardekooper ook „allerlei“ andere voornaamwoorden daartoe rekenende ³³ : de „zelfstandig gebruikte“ aanwijzende en persoonlijke voornaamwoorden. Bovendien nog *zich* en *er*. Maar van die andere voornaamwoorden is in de *Bekn. ABN-Synt.* geen sprake meer ³⁴. Mogelijk gaat het hier om een onnauwkeurigheid.

Met de oorspronkelijke visie van Paardekooper kan ik het hier eens zijn, hoewel er een kleine correctie aangebracht mag worden i.v.m. de „volle“ pronomenvormen (*haar, mij, hém, ons, zij, zich*, enz.). Als die direkt bepaald worden door een woord als *zelf, alleen, beiden, allemaal*, m.a.w. als ze samen met een van die woorden een ondoordringbaar geheel vormen, dan worden ze behandeld zoals de substantiefgroepen en de onbepaalde pronomina, en kunnen ze dus ook in het 3e zst. terecht. Vgl. :

(31) Toen hebben ze het ten slotte *ons allemaal* meegedeeld.

(32) Toen is na veel aandringen *bijzelf* maar gegaan.

32. Paardekooper beschouwt de woorden *om, met, door, zonder, na, alvorens*, waarmee beknopte bijzinnen verbonden kunnen zijn, als voegwoorden (vgl. *Bekn. ABN-Synt.*, blz. 122-123). Om verschillende redenen kan in dit geval m.i. beter van voorzetsels gesproken worden, die samen met de „beknopte bijzin“ een voorzetselgroep vormen. Wil men P. z'n opvatting aanhouden, dan moet natuurlijk geponeerd worden dat de beknopte bijzin als eerste stuk *eventueel* een „voegwoord“ van het type *om, met*, enz. bevat.

33. *Syntaxis...*, blz. 90.

34. Vgl. *Bekn. ABN-Synt.*, blz. 156-157.

Hetzelfde geldt ook van het reflexief gebruikte doffe pronomen in combinatie met *zelf*; vgl.:

(33) Toen heb ik na veel aandringen *mezelf* maar kandidaat gesteld.

Laten wij die speciale woordkombinaties buiten beschouwing, dan mag gesteld worden dat de persoonlijke, aanwijzende en reflexieve voornaamwoorden en het woord *er* in alle mogelijke functies („repletief” woord, eerste deel van een voornaamwoordelijk bijwoord, „partitief voornaamwoord” en bijwoord van plaats) *als zodanig* van het tweede zst. deel uitmaken.

De onderlinge volgorde van de pronomina verschilt sterk naargelang van de dialektische, blijkbaar in sommige opzichten zelfs van de idiolektische schakering van het Nederlands. In een artikel van 1970 heb ik twee dergelijke systemen tegenover elkaar geplaatst: een „genormeerd” AN-systeem³⁵, en dat van een groot aantal West- en Oostvlaamse dialekten³⁶.

a. Het algemeen Nederlandse regelsysteem:

1. „Repletief” *er*.
2. Het subjektspronomen.
- 3.a. De „doffe” objektsvormen van het persoonlijk voornaamwoord³⁷. (LV komt voor MV).
- b. *Er* in partitief gebruik.
- 4.a. De overige pronomina met objektsfunctie.
- b. *Er* als eerste deel van een gescheiden voornaamwoordelijk bijwoord.

Noot: de onderscheiding in a- en b-deel onder 3 en 4 dient zo gelezen te worden: *er* volgt normaal op de woorden genoemd in het respectieve a-deel, maar het wordt er ook wel eens voor geplaatst.

b. West- en Oostvlaams:

1. Alle „doffe” vormen.
 - a. „Repletief” *er* of het persoonlijk voornaamwoord als onderwerp.
 - b. LV.
 - c. *Er* in alle andere functies.
 - d. MV.

35. Daarbij is rekening gehouden met B. van den Berg, *Bijdragen tot de Syntaxis van het Nederlands IV*, in: *De Nieuwe Taalgids*, 60 (1967).

36. Voorbeelden worden gegeven in: G. De Schutter, *Pronominale problemen in de syntaxis van de Zuidnederlandse dialekten*, in: *Taal en Tongval*, 22 (1970), blz. 151-182; vgl. voor het AN: blz. 162-163; voor diverse Zuidnederlandse dialekten: blz. 165-180.

37. Eigenaardig genoeg wordt ook het reflexieve *zich* in dit opzicht als een „doffe” vorm behandeld.

2. Alle volle vormen.
 - a. Onderwerp.
 - b. LV of MV (niet nader te bepalen).

Uit de konfrontatie van de twee systemen blijkt dat de absolute voorkeur in het AN om het subjezt direkt bij de persoonsvorm te laten aansluiten eerder toevallig is : in een groot aantal Nederlandse dialekten kan elke doffe vorm aan het onderwerp voorafgaan³⁸. Dit is een duidelijk argument te meer om ook het onderwerpspronomen (zelfs als dat een doffe, „enklitische” vorm is) tot het 2e zst. (2e deel van de begingroep) te rekenen, dat daarmee als een typisch „pronominaal” zinsstuk gekarakteriseerd is.

Tot het 2e zst. reken ik ook de substantiefgroep en het onbepaald voornaamwoord met subjektsfunctie (heel uitzonderlijk ook wel eens zo'n woordgroep met objektsfunctie), voor zover die door een van de boven genoemde pronomina gevolgd wordt. Ook de regels voor de plaatsing van het substantivische subjezt in 2e of 3e zst. blijken sterk regionaal te verschillen³⁹. In het AN hangt de aanvaardbaarheid van zinnen met het subjezt in het 3e zst. blijkbaar in sterke mate af enerzijds van de formele kategorie (bepaalde - onbepaalde substantiefgroep, e.d.) van het onderwerp, anderzijds (vooral) van de semantische inhoud van het zinswerkwoord. Tot een vaste regel kunnen wij voorlopig niet komen⁴⁰. Voorbeelden met het subjezt in het 3e zst. zijn :

- (34) Toch is mij toen *dat tekort* niet direkt opgevallen.
- (35) Toen bereikten ons plotseling *de eigenaardigste berichten*.
- (36) Er volgden hem *een groot aantal mensen*.

7. De „franje”.

Niet in de voorgestelde verdeling van de zin in vijf zinsstukken opgenomen zijn de volgende woordgroepen :

- a. „Verduidelijkende toevoegingen” bij woord(groep)en die in de kernzin zijn opgenomen ; vgl. :

- (37) *Toen hij hier nog werkte*, toen kwam hij geregeld aanlopen.
- (38) Hij heeft het je waarschijnlijk nooit gegeven, *dat boek*.

38. Een kleine groep dialekten in het noorden van Oost-Vlaanderen laten zelfs „enklitisch” 'n met subjektsfunctie op het doffe objektspronomen volgen ; vgl. G. De Schutter, *Pronominale problemen...*, blz. 182, noot.

39. Vgl. F. K. M. Mars, *Syntactische Brabantismen ?*, in : *De Nieuwe Taalgids*, 63 (1970), blz. 33-38 ; en G. De Schutter, *Pronominale Problemen...*, blz. 159-162.

40. Vgl. M. van de Velde, *De structuur van de zin in het Nederlands en het Duits*, in : *Studia Germanica Gandensia*, 12 (1970), blz. 179-218 ; vooral blz. 194-197.

b. Bepaalde types van zinnen (vaak hoofdzinnen naar de vorm), die in een duidelijke afhankelijkheidsrelatie tot een voorafgaande of volgende zin staan ⁴¹; vgl.:

- (39) *Mocht er iemand naar me vragen*, ik ben vanavond thuis.
- (40) *Hoe hij ook zijn best deed*, vooruit kwam hij niet.
- (41) Hij komt vast niet, *ook al heeft-ie tijd*.
- (42) *Alsof-ie nog niet genoeg doorstaan had*, toen werd zijn vrouw ook nog ernstig ziek.

c. De interjektiviteit; vgl.:

- (43) *Wel* daar had ik nog niet aan gedacht.
- (44) Dat had je niet gedacht *bé*.

d. Een nominale groep als aanspreking:

- (45) *Jij daar*, kom eens hier.
- (46) Kom jij maar eens hier *Jan*.

e. Het nevenschikkend voegwoord (*en, of, maar, doch, want*); vgl.:

- (47) *En* de boer ploegde voort.
- (48) *Maar* dat heb ik je toch al meer dan eens gezegd!

f. Het zogenaamde voegwoordelijk bijwoord ⁴²; vgl.:

- (49) Ik had het hem zo goed op het hart gedrukt *nochtans*.
- (50) *Immers*, je kunt morgen meteen meerijden.

Al deze woord(groep)en onttrekken zich aan de boven beschreven indeling, en kunnen dus niet tot de kernzin zelf gerekend worden. Zelfs het poneren van een aan- en uitloop, die niet beperkt zijn tot woordgroepen van het eerste type, (Paardekooper reserveert inderdaad de term aanloop, in tegenstelling met uitloop, tot die woordgroepen waarvan de inhoud door een verwijswaard in de kernzin opgenomen wordt), kan niet alle problemen oplossen: met uitzondering van het nevenschikkend voegwoord, dat in het Nederlands tot het absolute zinsbegin ⁴³ beperkt is, zijn alle onder a tot f bedoelde woord(groep)en in de mededelende hoofdzin niet alleen voor en achter de kernzin mogelijk, maar ook in de kernzin zelf, waar ze tussen de zinsstukken in geplaatst kunnen worden, maar bovendien ook de „eenheid" binnen het zinsstuk

41. Vgl. G. F. Bos, *Het probleem van de samengestelde zin*, Mouton, Den Haag, 1964, blz. 189-208.

42. Voor een definitie en beschrijving, vgl. J. Reynaert, *Voegwoordelijke bijwoorden in hedendaags betogend proza*, in: *Studia Germanica Gandensia*, 12 (1970), blz. 7-24.

43. Bedoeld is: de zin in ruimere betekenis.

kunnen doorbreken. Vgl. de volgende zinnen, waarin het eerste zinsstuk schijnbaar drie elementen bevat :

- (51) (En) precies die morgen *bé* heeft-ie het gedaan.
 (52) Jan *immers* had het pakje al lang mee naar huis genomen.

Er komen hier nog heel wat meer problemen bij kijken, zoals o.a. welke plaats de diverse types t.o.v. de kernzin of delen daarvan kunnen innemen ; daar kunnen in principe heel wat verschillen tussen de types optreden ; vgl. de plaats t.o.v. het substantivische subjekt in het tweede zinsstuk in (53) en (54), met resp. een interjektie en een voegwoordelijk bijwoord :

- (53) Toen heeft die man *bé* het er voor de zoveelste keer opgezet.
 (54) Toen heeft *dus* die man het er voor de zoveelste keer opgezet.

Een moeilijkheid is bovendien dat sommige types (o.a. de *alsof*-zin, waarover in nr. 2, n.a.v. zin (7) gehandeld is ; ook het voegwoordelijk bijwoord), ook als „zinsdeel” van de kernzin zelf deel kunnen uitmaken. Het is wel onmogelijk, als zo'n woord-(groep) in het 3e zst. voorkomt, uit te maken of het al of niet tot de kernzin behoort. Meer dan academisch belang heeft die vraag trouwens ook niet : voor de beschrijving verdient het zeker aanbeveling dergelijke woord-(groep)en maar meteen als delen van de kernzin te beschrijven : vooral het voegwoordelijk bijwoord is blijkbaar gevoelig voor de semantische stratifikatie die de woordvolgorde in het derde zst. beheerst ; vgl. :

- (55)a. Volgens mij had *immers* Jan het pakje op dat ogenblik al lang mee naar huis genomen.
 b. Volgens mij had Jan *immers* het pakje op dat ogenblik al lang mee naar huis genomen.
 c. Volgens mij had Jan het pakje *immers* op dat ogenblik al lang mee naar huis genomen.
 d. Volgens mij had Jan het pakje op dat ogenblik *immers* al lang mee naar huis genomen.

Over een en ander moet nog heel wat onderzoek gebeuren. Voorlopig kunnen wij stellen dat een vrij groot aantal woord-(groep)en zich aan de regelmatige indeling van de zin in 5 zinsstukken (kunnen) onttrekken, en dat die afwijkende plaatskenmerken niet (alleen) door het aanvaarden van een aan- en uitloop te beschrijven zijn.

Het valt wel op dat alle bedoelde woord-(groep)en tot een „interpreterende” laag behoren : ze geven aan welke persoon of zaak in een of ander zinsdeel precies bedoeld wordt, tot wie de mededeling gericht is, welke plaats de mededeling in een ervaringsgeheel tegenover andere feiten of gegevens bezet, e.d. Of daarin

de reden moet worden gezocht van de afwijkende behandeling ervan, kan pas na verder onderzoek geaffirmeerd of ontkend worden.

8. *Besluit.*

De kritiek die ik hier geformuleerd heb betreft heel verschillende aspecten. Afgezien van de detailkritiek, die misschien nog wel wat overvloediger had kunnen zijn, betreffen de opmerkingen :

- a. het onvoldoende inspelen op intuïtieve noties, zoals blijkt uit Paardekoopers onderscheid tussen zin in ruimere en zin in engere betekenis.
- b. het praktisch totaal negeren van semantische aspecten als – op zijn minst gezegd – medebepalende factoren in het taalgebeuren. Een direkt gevolg van die bewuste beperking die Paardekooper zich oplegt, is de onvermijdelijkheid van cirkelredeneringen, waarbij datgene wat bewezen moet worden en datgene wat als bewijsmateriaal wordt aangevoerd, identiek zijn (vgl. de redenering over het niet-werkwoordelijke deel van het 4e zst., en over het „plaatsonderwerp”).
- c. het feit dat Paardekooper zich bij zijn beschrijvingen niet genoeg laat leiden door de principes van beschrijvingseconomie en adekwaatheid (vgl. de bouw van het eerste zst., en wat over de „aanloop” en „uitloop” gezegd is).

Bijlage – Bibliografie.

In de volgende lijst worden, chronologisch⁴⁴ geordend, de titels van werken of artikels opgesomd die geheel of voor een groot gedeelte, aan de Nederlandse zinsbouw gewijd zijn. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan „afwijkingen” in Nederlandse dialecten. Vaak kunnen die immers het inzicht in problemen van de algemene taal vergemakkelijken. De bibliografie omvat dan ook die werken die een belangrijk dialectverschijnsel behandelen, eventueel in zijn geografische verspreiding.

Op elke titelbeschrijving volgt een kode die het onderwerp van de studie aangeeft; de volgende mogelijkheden worden onderscheiden :

A. Behandelt algemene problemen.

1. I.v.m. de zinsstructuur zelf, m.a.w. over de principes die aan de zinsbouw ten grondslag liggen.
2. I.v.m. meer dan een probleem, of met een probleem dat niet tot een enkele zinsstuk beperkt blijft.

B. Behandelt een specifiek probleem van een enkel zinsstuk.

1. De „aanloop” en het eerste zinsstuk (o.a. ook studies over het verschil tussen beide).
2. Het tweede zinsstuk.
3. Het derde zinsstuk.
4. Het vierde zinsstuk.
 - a. Uitsluitend i.v.m. de werkwoordelijke konstituent.
 - b. I.v.m. de niet-werkwoordelijke konstituent (o.a. ook over de plaats daarvan tegenover de werkwoordelijke delen).
5. Het vijfde zinsstuk en de „uitloop”.

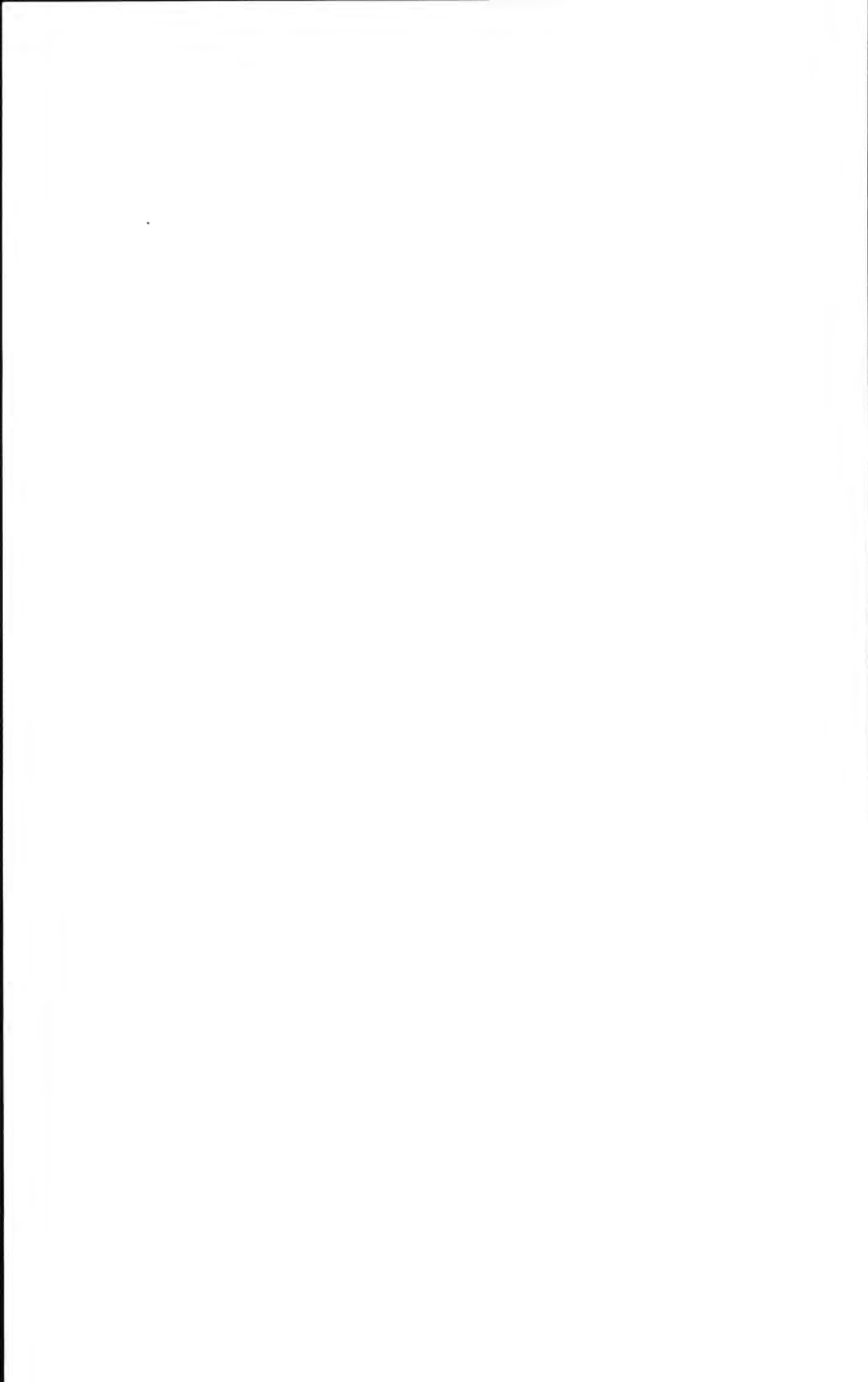
1. Bouman, A. C., *Over ongemotiveerde inversie*. In : *Nieuwe Taalgids*. 16 (1922), blz. 65-76. (A.2)
2. Overdiep, G. S., *Over woordschikking in modern proza*. In : *Stilistische Studiën*, II, Leiden, 1927. (A.2)
3. Langeveld, M. J., *De zogenaamde „tussenwerpsels”*. In : *Nieuwe Taalgids*. 25 (1931), blz. 279-283. (A.2)
4. Overdiep, G. S., *Syntaxis en dialectstudie II*. In : *Onze Taaltuin*. 1 (1932-33), blz. 46-52. (B.4.a.)
5. Overdiep, G. S., *Inversie in den hoofdzin*. In : *Onze Taaltuin*. 5 (1936), blz. 161-165. Later opgenomen in *Syntaxis en Stilistiek*. (1948), blz. 121-125. (B.1)
6. Verdenius, A.A., *Over de volgorde van twee verbonden infinitieven*. In : *Nieuwe Taalgis*. 31 (1937), blz. 92-96. (B.4.a)

44. Vermeld is steeds de laatste mij bekende druk. Artikels of boeken die uit hetzelfde jaar dateren worden alfabetisch op naam van de auteur geklasseerd.

7. Verdenius, A. A., *Een constructie met vooropgeplaatst praepositioneel objekt*. In : *Nieuwe Taalgids*. 37 (1943), blz. 71-74. (B.1)
8. Haeringen, C. B. van, „Tangconstructies” en reacties daarop. In : *Nieuwe Taalgids*. 40 (1947), blz. 1-7. (A.1)
9. Berg, Barend van den, *De plaats van het hulpwerkwoord in de voltooide tijden in de Nederlandse bijzin*. In : *Taal en Tongval*. 1 (1949), blz. 155-165. (B.4.a)
10. Berg, Barend van den, *De zinsbouw in het Nederlands*. In : *Nieuwe Taalgids*. 42 (1949), blz. 120-124 ; en blz. 205-209. (A.1)
11. Overdiep, G. S., *Stilistische Grammatica*. Tweede druk bezorgd door G. A. van Es. Zwolle, Tjeenk Willink, 1949. (A.2)
12. Meeussen, A. E. en Vanacker, V. F., *De dubbele werkwoordgroep*. In : *Nieuwe Taalgids*. 44 (1951), blz. 36-50. (B.4.a)
13. Paardekooper, P. C., *Syntagma's van het type ge moet gij + het, er. Met een kaart*. In : *Land van mijn hart, Brabantse Feestbundel voor Mgr. Th. J. A. J. Goossens*, 1952, blz. 64-69. (B.2)
14. Pauwels, Anita, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. Deel I : tekst ; deel II : kaarten. Leuven, Symons, 1953, 268 blz., 17 kaarten. (B.4.a)
15. Hellinga, W. Gs. en J. du P. Scholtz, *Structuurvergelijking tussen Nederlands en Afrikaans*. In : *Taal en Tongval*. 6 (1954), blz. 101-104. (B.4.a)
16. Paardekooper, P. C., *Syntaxis, Spraakkunst en Taalkunde*. Den Bosch, Malmberg, 1955. (A.1)
17. Pauwels, J. L., *De plaats van vervoegd hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. In : *Versl. Meded. Kon. Vlaamse Academie*. 1956, blz. 41-44. (B.4.a)
18. Lubbe, H. F. A. van der, *Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing*. Assen, Van Gorcum, 1958. (A.2)
19. Ostendorf, M. A. F., *De tangconstructie als syntactisch stramien*. In : *Nieuwe Taalgids*. 51 (1958), blz. 139-144. Later opgenomen in : Hoogteijling, *Taalkunde in artikelen*, blz. 328-333. (A.1)
20. Paardekooper, P. C., *ABN-Spraakkunst – Voorstudies – Tweede Deel*. Den Bosch, Malmberg, 1958. (B.2)
21. Michels, L. C., *Op de grens van copula en hulpwerkwoord*. In : *Taal en Tongval*. 11 (1959), blz. 206-212. Later opgenomen in : Hoogteijling, *Taalkunde in artikelen*, blz. 224-230. (B.4.b)
22. Brachin, Pierre, *Een buitenlander vraagt – en krijgt antwoord*. In : *Nieuwe Taalgids*. 53 (1960), blz. 166-170. (B.4.b)
23. Merckens, P. J., *De plaats van de persoonsvorm : een verwaarloosd code-teken*. In : *Nieuwe Taalgids*. 53 (1960), blz. 248-254. Later opgenomen in : J. Hoogteijling, *Taalkunde in artikelen*, blz. 231-237. (B.1)
24. Droste, F. G., *Terminologische moeilijkheden bij „de zin”*. In : *Nieuwe Taalgids*. 54 (1961), blz. 11-16. Later opgenomen in : Hoogteijling, *Taalkunde in artikelen*, blz. 186-191. (A.1)

25. Merckens, P. J., *Zijn dat kooplieden of zijn kooplieden dat?* In : *Nieuwe Taalgids*. 54 (1961), blz. 152-154. Later opgenomen in : Hoogteijling, *Taalkunde in artikelen*, blz. 246-248. (B.2)
26. Paardekooper, P. C., *Persoonsvorm en voegwoord*. In : *Nieuwe Taalgids*. 54 (1961), blz. 296-301. (B.1)
27. Ree, A. W. P. van der, *Wetmatigheid of relativiteit*. In : *Nieuwe Taalgids*. 54 (1961), blz. 258-263. (A.1)
28. Verhasselt, J., *Verschillen tussen Noord en Zuid inzake de volgorde hulpwerkwoord - hoofdwerkwoord*. In : *Taal en Tongval*. 13 (1961), blz. 153-157. (B.4.b)
29. Zwaan, F. L., *Scheidbaarheid van onderwerp en persoonsvorm*. In : *Nieuwe Taalgids*. 54 (1961), blz. 186. (B.3)
30. Brachin, Pierre, *Een buitenlander vraagt – en krijgt antwoord* (vervolg). In : *Nieuwe Taalgids*. 55 (1962), blz. 216-220. (B.4.a)
31. Berg, Barend van den, *Onderzoekingen betreffende de zinsbouw in het Nederlands*. Den Haag, Van Goor, 1963. (A.1)
32. Sassen, A., *Endogeen en exogeen taalgebruik*. In : *Nieuwe Taalgids*. 56 (1963), blz. 10-21. Later opgenomen in : Hoogteijling, *Taalkunde in artikelen*, blz. 341-352. (B.4.a/B.4.b)
33. Schutter, G. de, *De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands*. In : *Studia Germanica Gandensia*. 6 (1964), blz. 45-84. (B.4.a)
34. Vanacker, V. F., *Is het algemeen Zuidnederlands?* In : *Taal en Tongval*. 16 (1964), blz. 159-164. (B.4.b)
35. Koelmans, L., *Iets over de woordorde bij samengestelde predicaten in het Nederlands*. In : *Nieuwe Taalgids*. 58 (1965), blz. 156-165. (B.4.a)
36. Zwaan, F. L., *De „tussenzin“*. In : *Levende Talen*. 1965, blz. 355-357. Later opgenomen in : Hoogteijling, *Taalkunde in artikelen*, blz. 360-362. (A.2)
37. Paardekooper, P. C., *Moeilijkheden bij terminologische moeilijkheden bij „de zin“*. Met een naschrift van F. G. Droste. In : *Nieuwe Taalgids*. 59 (1966), blz. 232-241. Later opgenomen in : Hoogteijling, *Taalkunde in artikelen*, blz. 192-201. (A.1)
38. Pauwels, J. L., *De volgorde van verbogen verbale vormen in het Nederlands*. In : *Dietse Studies, Bundel aangeboden aan Prof. Dr. J. du P. Scholtz*, 1965, blz. 105-110. (B.4.a)
39. Scherps, G., *Enkele notities over de structuur van passieve zinnen*. In : *Le Langage et l'Homme*. 1 (1966), blz. 48-56. (A.2)
40. Zwaan, F. L., *Gevonden heeft bij het boek niet*. In : *Levende Talen*. 1966, blz. 201-203. (B.1)
41. Berg, Barend van den, *Bijdragen tot de syntaxis van het Nederlands. IV*. In : *Nieuwe Taalgids*. 60 (1967), blz. 305-312. (B.2)
42. Nieuwborg, E., *Vallen in het Nederlands de plaatscategorieën samen met de traditionele ontledingscategorieën?* (samenv.) In : *Handel. XXVIe Vlaams Filologencongres*, 1967, blz. 28-30. (B.3)
43. Pauwels, J. L. : *Les difficultés de la construction de la phrase néerlandaise*. Luik, H. Dessain, 1967^a. (A.1)

44. Sassen, A., *Syntactische implicaties van de zgn. herhalingsconstructie (dat is een gek geval is dat)*. In : *Handelingen XXVIe Vlaams Filologencongres*, 1967, blz. 30-47. (A.2)
45. Schutter, G. de, *Principes van de woordvolgorde in de Nederlandse zin*. In : *Handel. XXVIe Vlaams Filologencongres*, 1967, blz. 47-55. (A.1)
46. Velde, Marc van de, *Enkele tendensen in de woordvolgorde in modern Nederlands proza*. In : *Studia Germanica Gandensia*. 9 (1967), blz. 129-156. (A.2)
47. Nieuwborg, E., *De distributie van het onderwerp en het lijdend voorwerp in het huidige geschreven Nederlands in zijn A.B.-vorm*. Antwerpen, Plantijn, 1968. (A.1)
48. Paardekooper, P. C., *Beknopte ABN-Syntaksis*. Den Bosch, Malmberg, 1968^a. (A.1)
49. Paardekooper, P. C., *Patroonsplitsingen die enkel de eerste zinsplaats mogelijk maakt*. In : *Nieuwe Taalgids*. 61 (1968), blz. 303-314. (B.1)
50. Vanacker, V. F., *Syntaktische Daten aus französisch-flämischen Tonbandaufnahmen*. In : *Verhandlungen 2. Intern. Dialektologenkongresses*, 1968, dl. 2, blz. 844-855. Met kaarten. (B.1)
51. Velde, Marc van de, *De doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep in literair proza*. In : *Studia Germanica Gandensia*. 11 (1969), blz. 7-31. (B.4.b)
52. Mars, F. K. M., *Syntaktische Brabantismen?* In : *Nieuwe Taalgids*. 63 (1970), blz. 33-38. (B.2)
53. Koelmans, L., *Over de plaats van het zinsdeel niet*. In : *Taal en Tongval*. 22 (1970), blz. 10-15. (B.3)
54. Koelmans, L., *Zinnen met aanloop in het Nederlands*. In : *Nieuwe Taalgids*. 63 (1970), blz. 21-27. (B.1)
55. Pauwels, J. L., *Statistisch onderzoek van de Nederlandse zinsbouw*. In : *Nieuwe Taalgids. Van Haeringennummer*, 1970, blz. 93-100. (B.4.a)
56. Reynaert, J., *Voegwoordelijke bijwoorden in hedendaags betogend proza*. In : *Studia Germanica Gandensia*. 12 (1970), blz. 7-24. (A.2)
57. Schutter, G. de, *Pronominale problemen in de syntaxis van de Zuidnederlandse dialekten*. In : *Taal en Tongval*. 22 (1970), blz. 151-182. (B.2)
58. Stroop, Jan, *Systeem in gesproken werkwoordsgroepen*. In : *Taal en Tongval*, 22 (1970), blz. 128-147. (B.4.a)
59. Vanacker, V. F., *Een „Zuidnederlandse” constructie in een paar Zuidnederlandse dialekten*. In : *Nieuwe Taalgids. Van Haeringennummer*. 1970, blz. 140-157. (B.4.b)

Het mollewerk van een Gents geneesheer uit de patriottentijd

door

DR. L. ELAUT

In zijn *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*¹ schrijft H. J. Elias, sprekend over het voortlevend Vlaams taalbewustzijn omstreeks de jaren 1780-1814: „In de kring van de geneesheren schijnt men sterker volksverbonden gebleven te zijn dan in andere kringen: in 1792 kondigt L. J. E. Pluvier, een Bruggeling, als heelmeester gevestigd te Westrem (O.-Vl.) die zijn kandidatuur stelt voor de Academie, een verhandeling aan over de oorzaken van het verval van de Vlaamse taal. Wij zullen uit dit milieu van de geneesheren, ook in de Franse tijd, nog een krachtige stem voor de rechten van de moedertaal horen opgaan.”

Op diverse plaatsen van Elias' vierdelig boek staan inderdaad tal van geneesheren vermeld die op dat gebied hun sporen verdiend hebben. Mij schieten de namen te binnen van P. E. Wauters uit Gent, van P. J. van Baveghem uit Baasrode, F. D. van Daele uit Ieper, J. A. Roselt uit Machelen-Leie, J. Kluyskens uit Gent, J. L. Kesteloot uit Nieuwpoort.

Onder diegenen die wat later in Zuid-Nederland in nagenoeg dezelfde omstandigheden de Vlaamse handschoen in een naar volkomen verfransing strevende omgeving opnamen, vermeld ik slechts dokter Ferdinand Snellaert (1809-1872) uit Kortrijk en Gent². Van L. J. E. Pluvier, van wie Elias gewag maakt, is niets nader bekend. En vergeten we zeker niet de talrijke Antwerpse geneesheren in de bloempjes te zetten, die in Consciences jonge tijd zich luidruchtig de Vlaamse zaak aantrokken, en de goede doch lastige strijd hebben gestreden.

Het zou de moeite lonen de psychologische gronden te achterhalen waarom precies de artsen zich in zo'n sterke mate aan het Vlaamse motief gelegen lieten. Vinnigheid, snibbigheid zelfs, sinds archaische tijden met 't beroep onafscheidbaar verbonden? Non-konformisme dat in het beroepsleven weinig of geen remmen moet ontzien en zich onbeschoord, zonder inhibities, kan laten gelden? Een vlak onder de opperhuid gelokalizeerde hoge drempelwaarde

1. Nederl. Boekh. Antwerpen, 1963, dl. I, 120.

2. Elaut, L., F. A. Snellaert, *de geneesheer*, in: *Verb. Kon. Vl. Ac. v. Taal en Lett.*, 1969, 187-219.

van een psycho-biologisch prikkelcoëfficiënt, en een daaraan vastzittende geneigdheid om te kontesteren en dadelijk tot konsekventies over te gaan? De bewustheid van onafhankelijk te zijn en de onweerstaanbare drang om zich met de krachtlijnen van het ogenblik te meten, en te laten zien dat men ook wat aankan?

Of dat alles te gelijk? Feit is dat de geneesheren vanaf het ogenblik dat de Vlaamse gedachte zich in het openbare leven liet voelen, gauw toehapten, zeer dikwijls tegen de gezeten ideologieën in 't geweer traden, liefst van al tegen een te sterk opdringen van de klerikale invloed in de eigen zaken en in de zaken des lands. Zij lieten niet gemakkelijk aan hun huid zitten, hun afweerreflexen kwamen spoedig los. Wat Descartes in de zestiende eeuw, en de Encyclopedisten in de zeventiende en achttiende eeuw te broeden hadden gelegd, bleef in hen klaarwakker.

Het hoofdmotief van hun spontane streef- en ageertendens houdt zeker verband met het vrij beroep van de geneesheren, men had ze niet vergeefs tot zelfstandig denkende mannen opgevoed; luidde zo niet het dagelijkse keervers van hun academische vorming? Bovendien sproten de artsen grotendeels uit de tussenklasse, de Derde Stand van de maatschappij, uit de hard werkende, traditioneel beproefde landelijke of middenstandskringen, en ze gaven niet zo maar vanzelf die eeuwenheugende banden prijs.

Psychosociale, veel meer dan economische beweegredenen, moeten in 't oog gehouden worden wanneer men zoekt naar wat aan de grondslag kan liggen van de verbondenheid van de Vlaamse artsen met de volksnationale kern in de ertsen van de samenleving waaruit zij stamden, en met dewelke zij dagelijks, beroepshalve, in nauw vleselijk en geestelijk contact leefden.

Bij diegenen onder de beoefenaren van de geneeskunst die niet aan de universiteit gestudeerd hadden, maar hun beroepsbekwaamheid van de meesters van de chirurgijngilden hadden ontvangen, d.i. bij de „heelmeesters”, was de volksnationale bewogenheid stevigst van al. Zij uitte zich door het uitsluitend gebruik van het Nederlands in hun professionele en wetenschappelijke geschriften, ook lang nadat het Frans door de bezetters opgedrongen werd.

* * *

Een van de artsen die in bovengeschetst tijds- en geestes kader thuishoren, werd door H. J. Elias³, met name vernoemd, de Gentenaar Jan Baptist Vervier (1750-1817). Hij was de vader van de schrijver Karel August Vervier (Gent 1786 - Waarschoot Dam 1872). Deze laatste werd door Ada Deprez⁴ gekenschetst als een

3. *Op. cit.*, I, 144.

4. *Brieven van J. F. Willems*, 281.

verdediger van de moedertaal en als een niet onverdienstelijk Nederlands en Frans dichter⁵.

Die appreciatie uit een bevoegde literair-historische pen, typeert het milieu dat Jan Baptist Vervier tot het zijne had gemaakt en dat hij als gezinshoofd aan zijn kinderen doorgaf.

J. B. Vervier was een universitair gevormde arts en stamde niet uit de landelijke stand, maar uit een milieu van rechtskundigen die van huize uit aan de Aufklärung niet vreemd zullen geweest zijn.

In een voetnoot van zijn *Letteroefening*⁶ zegt Jan Baptists zoon, K. A. Vervier: „in 1573 kwam de familie Vervier, als de Huguenotsche gezindheid aengekleefd zynde, uit de stad Pont-à-Mousson, in Lotharingen naer Vlaenderen gevlucht”. Kontestatie en nonkonformisme zaten de Verviers al van oudsher in het bloed.

Voorts zet Elias het weerstrevige karakter van J. Baptist Vervier in dezer voege in het licht: „Onze belangstelling dient een oogenblik te gaan naar een paar publikaties uit het tijdperk van de Brabantse Revolutie. Hier zijn twee namen te weerhouden: de naam van een boek en de naam van een drukker-pamfletschrijver. Het boek is *Die Excellente Print-Cronike van Vlaenderen* die verscheen na de omwenteling, in 1791, en geschreven werd door een groep Gentenaars, vijanden van het triomferend klerikalisme van de patriotten. Algemeen worden J. B. Cannaert (1768-1840), J. B. Vervier (1750-1817) en K. L. Diericx (1756-1823) als dusdanig genoemd.”⁷

K. A. Vervier treurt, zoals een dichter uit die tijd dat doet, *Bij het lijk mijns vaders*⁸ op 15 december 1817, en in 1833 bij het „bezoek met mijn broeder afgelegd aan de grafstede onzer Voorvaderen te Nevele”. De toon is zwaartillend en de poëtische tranen worden ternauwernood bedwongen. De verzen klinken diep vroom, ik zou haast zeggen dat ze overvloeien van Calvinjse gestrengheid.

Of de „Huguenotsche gezindheid” te dier gelegenheid bij het graf van vader J. Baptist Vervier de geneesheer, en bij de grafstede van de voorvaderen, in hun telg dichter Karel August weer opduikt, zal ik in het midden laten. Of de Verviers drukke kerk-gangers waren, heb ik ook niet achterhaald. Wel kwam mij ter ore dat zij te Eeklo, waar Karel August woonde en stierf (eigenlijk in zijn kasteeltje te Waarschoot-Dam op de grens met Eeklo), niet als zeer klerikaal aangeschreven stonden, een reputatie die er met

5. Het volledige dichtwerk van K. A. Vervier werd verzameld in een postume bundel *Varia*, Univ. Bibl. Gent G8538 (12).

6. Gent, 1840, 93.

7. *Op. cit.*, I, 144.

8. *Letteroefening*, Gent, 90. Bij navraag bij dhr A. Janssens, de beste kenner van Neveles geschiedenis, is op het kerkhof aldaar van een Vervier-grafstede niets meer te vinden.

de naam Vervier verbonden is gebleven⁹. Overigens schreef K. A. Vervier een *Jubelkrans der Vrijmetselarij in het Koninkrijk der Nederlanden* en naamtekende hij daar Br(oeder) C. A. Vervier (1841). Hij zond in 1861 een gedicht *Verbroedering; de Zuid-Nederlanders aan hunne Broeders in Noord-Nederland*, en stelde in 1857 een *Openbare Verdediging der Vrijmetselarij* te schrift.

De drie Verviers van wie onze kultuurgeschiedenis gewag maakt, behoorden tot de Tiers Etat van de geestesarbeiders. Vader Filip was prokureur bij de Raad van Vlaanderen en een verdienstelijk bloemenschilder¹⁰; zijn zoon Jan Baptist was een licentiaat in de geneeskunde; dezes zoon Karel August was lid van de Provinciale Staten vóór, en lid van de Provincieraad van Oost-Vlaanderen na 1830. Voorts stond deze laatste bekend als filantroop. Hij was bestuurslid van de Société des Beaux Arts *Regat Prudentia Vires*, en van de vereniging *Tot Nut van 't Algemeen*¹¹. Deze titels tonen aan in welke richting het bestuurslid zijn invloed liet gelden.

* * *

Laten wij ons thans bezighouden met de geneesheer uit de Vervierstam. Zoals dat van zijn vader, speelde het leven van Jan Baptist Vervier zich in het Gentse af. Geboren in 't jaar 1750 en gediplomeerd in 1777 stamde hij uit het Ancien Régime, maar zijn hart ging naar de nieuwe ideologieën uit.

Alles wijst erop dat de geestelijke stromingen die opgeld deden, vat op hem gekregen hadden, vermits hij betrokken was in een vinnige pamflettenstrijd, en een prentkroniek hielp aanleggen over de vaderlandse gebeurtenissen. Hij was een goed tekenaar en liet zijn stift niet onbetuigd, eenvoudig maar raak. De volledige titel van de kroniek luidt: *Dits die Excellente Print-Cronike van Vlaenderen, Beginnende met Marten Bast eersten Forestier van de Republique dezer Provincie, ende behelzende alle de vroomen feyten die aldaer ende in de geunieerde Provincien begaen zyn, tot ende met de Regeeringe van dezen onzen doorlugtisten hoochgeboren Verlosser den Keyzer en Graef Leopoldus II, gepensioneerden Historie-Schryver van wylen Hunne Hoogmogende. - 't Hantwerpen, op de Lombaerde-Veste, in den witten Hasewint, by my Jan van Ghelen*¹².

Reeds in deze titel en in het woord Aan den lezer ontbreekt het niet aan schimpscheuten en toespelingen. De Latijnse Approbatio is genaamtekend door „den papieren Bisschop Kervyn”. De kroniek

9. Uit persoonlijke gesprekken met personen uit het Eeklose afkomstig.

10. F. V. Goethals, *Histoire Litt. Sc. Arts en Belgique*, Bruxelles, 1842, III, 378 (met portret).

11. Ibid.

12. 307 blz., 177 mm × 105 mm.

loopt van 13 november 1789 tot 8 januari 1791, en is een van de scherpste antiklerikale schotschriften die men zich kan voorstellen. Zij commentarieert honderden voorvallen in het graafschap Vlaanderen en neemt liefst pastoors, monniken, abten, dekens, heelmeeesters, enz. op de korrel. „Het eerwaardig Galgenaes den wispeltuerigen Pastor de Bast” een befaamd Gents kanselredenaar, moet het zeer dikwijls ontgelden. Zware beschuldigingen worden geuit, verhalen van knevelarij door de machthebbers gepleegd, zijn niet uit de lucht. Onderpatoors gaan om ter meest met hun huishoudster of hun vrouwelijke parochianen naar bed. Het houdt niet op, liefst met alle precieze gegevens om de lokale kleur er dik op te leggen. Geen enkele moderne chronique scandaleuse kan het daarbij halen. De substituten en heel het gerechterlijk apparaat van vandaag zouden voor maanden de handen volhebben, zelfs met een dubbele personeelsbezetting, als ze alles wilden onderzoeken, opsporen en vonnissen.

Het is een tijdsaanwijzing die dienst doet als bandopnemer voor historici en sociologen. De feiten spelen zich af op het ogenblik van de Brabantse Omwenteling die gevoerd werd onder leiding van Hendrik van der Noot, op het ogenblik dat ook in Frankrijk de Revolutie uitgebroken was, met de vruchten waarvan men in het graafschap Vlaanderen in het eerstkomende decennium zou afrekenen.

Jan Baptist Vervier, de medicus, had een hand in het spel en heeft bijgedragen om de geesten rijp te maken voor de op til zijnde stroomversnelling. Eens te meer luidt de konklusie dat de geneesheren graag bij de strekdammen staan waar de branding sterkst is. De *Print-Cronike* tekent op haar manier het temperament en de geestesgerichtheid van Vervier die met zijn veertigste jaar volop in de sporreling staat, en als een roervink meedoet in de vaderlandse moerlemeie.

* * *

Laten we thans nader de levensloop van de man analyseren en in het bijzonder zijn medische aktiviteit nagaan, om te oordelen of daar aanknopingspunten te vinden zijn met de agitatorische neigingen die bij hem zo manifest naar buiten treden.

Zeer jong verloor hij zijn vader¹³. Uit het gepatroneerd kollege van Geel waar hij humaniora volgde ontsnapt, liet hij zich inlijven bij een infanterieregiment. Ook uit die beknelling maakte hij zich, op twintigjarige leeftijd, los en ging te Leuven in de geneeskunde studeren. Op 22 april 1777 verwierf hij er de bul van licentiaat in de medicijnen.

13. F. V. Goethals, *op. cit.*, 377.

De roep van het avontuur lokte hem kort daarna opnieuw naar het leger. Na de Vrede van Teschen, die in 1779 een eind maakte aan de Beijerse Successieoorlog, trok hij als arts met een geheime regeringsopdracht mee naar Afrika en naar de Antillen, op zoek naar een afgelegen eiland waar men de zwarte slaven zou ontschepen die voor verdere oorlogsvoering nutteloos geworden waren. Het schijnt dat Vervier met dat doel meer dan één lange zeereis meegemaakt heeft.

Na die wederwaardigheden waarvan geen nadere sporen in zijn levensrelaas te vinden zijn, maar die toch een licht werpen op 's mans karakterstijl, vindt men Vervier als een gevestigd geneesheer te Gent. Hij zou zijn geboortestad niet meer verlaten en als een toegewijd arts, als een kunstminnaar, als een publicist en kontroversist zijn rol spelen. In 1785 was hij assessor bij het Gentse Collegium Medicum en sprak de *Redenvoering* uit op de plechtige prijsuitdeling aan de leerlingen van de vroedvrouwenschool¹⁴. De avonturier was een man van aanzien aan het worden.

Zijn ingeboren ondogmatische liberale duivel was evenwel op verre na niet dood. Te Gent zocht hij omgang met progressiegezinde elementen en oefende hij zich door studie en lektuur in de kunst van de dialectiek, liefst ten koste van de theologie. Geestelijk steekspel houden met monniken werd zijn geliefkoosde vrijetijdsbesteding.

Hij knoopte ondermeer vriendschap aan met de beruchte Fr. D. Vervisch, ex-pater kapucijn Auxilius, biechtvader en predikant, later onderpastoor te Zeveren en te Gent, pastoor en kommandant van het keizerlijk fort Liefkenshoek te Kallo, konstitutionele pastoor te Hazebroek, van diefstal en samenzwering beschuldigd en te Parijs onthoofd op 4 december 1793¹⁵. J. B. Vervier had aan die afvallige verpolitiekte priester een uitstekend leermeester die hem in de kronkelwegen van de theologie best kon inleiden. Hij zou zich te gelegenertijd niet onbetuigd laten.

Andere dikke vrienden waren raadsheer-pensionaris K. L. Diericx (1756-1822), en advocaat I. van Toers (1767-1844).

De eerste¹⁶, een tegenstander van de Brabantse Omwenteling, moest naar Rijsel vluchten en bekogelde van daaruit de patriotten met de felste pamfletten. Bij de intrede van de Fransen te Gent sloeg hij op de vlucht. Zijn leven lang bleef hij een aanhanger van Jozef II en diens staatkundige theorieën. Hij was de man naar het hart van Vervier, met hem gaf hij de *Print-Cronike* uit.

14. Te Gend, by J. F. vander Schueren, 1785.

15. De Feller, *Generale Biecht*, Gent, 1794.

16. Biogr. Nat., 1878, IV, 58.

De tweede uit het Gentse vrijzinnige cenakel was jonger dan Vervier, doch kleefde dezelfde gedachten aan. Hij speelde een rol in de kastelenij van Oudburg, en was onder de Franse bezetting stadssekretaris. Beschuldigd onderduims de opstand van de boeren te steunen, werd hij naar Parijs weggesleept; hij kwam weer vrij en, na tal van ambtswisselingen onder de opeenvolgende regimes, werd hij een van de kopstukken der Gentse orangisten. Bij wie kon Vervier beter steun vinden voor zijn onderhandse agitatie?

Jozef Bernard Cannaert (1768-1848), nog een jongere, doch geen geringer dweper met de vruchten van de Verlichting, was eerst stadssekretaris van Gent, later raadsheer bij het Verbrekingshof te Brussel. Hij was een kenner van het oude strafrecht in Vlaanderen¹⁷. Men noemt hem als een van de uitgevers van de *Print-Cronike*.

Zoals men ziet, bewoog onze dokter zich in een ongeveinsd milieu van nieuwlichters. Niet de minst vinnige, was hij zeker diegene die met de vlotste pen zijn aanleg botvierde. De geboren spotvogel mengde met de ironie een flinke dosis sarkasme waar het pas gaf.

* * *

Op een van de meest kritieke momenten waaraan Gentse partizanen en tegenpartizanen van de Brabantse Omwenteling in hun stad blootstonden, bewees Vervier evenwel een moedig en nauwgezet medicus te zijn, die zijn beroepspllicht boven al het andere plaatste. Met kollega's uit het Collegium Medicum gelukte het hem ambulances op te richten, waar de slachtoffers van de intrede der Patriotten te Gent op 13 november 1789, medische verzorging konden ontvangen.

Liefst toch werd Dokter M. van Dueren als leider van die hulp-aktie aangesteld, omdat men wijselijk oordeelde dat een uitgesproken Jozefinist als J. B. Vervier daarvoor niet de geschikte man was¹⁸. Een publieke scheldpartij was die aanstelling voorafgegaan waarin Vervier, ondanks zijn goede bedoelingen met de zieken en de voorzorgen die genomen werden om alles korrek te doen verlopen, het mikpunt was. Men verweet hem een „vijg” te zijn, de vulgaire spotnaam voor de keizersgezinden tijdens de Brabantse Omwenteling.

Omstreeks die tijd onderhield Vervier nauwe betrekkingen met de hertog d'Ursel, die men verdacht een tegenomwenteling te beramen en daarom, voorzichtigheidshalve, in de Baudelooabdij

17. Biogr. Nat., 1870, III, 286.

18. Marquis de Bruges, *Histoire Politique de la Révolution Flamande*, Londres (d.i. Gent), 1792, 52.

werd opgesloten. Vervier nam de edelman onder zijn bescherming, ging bij politieke vrienden voor hem ten beste spreken en kon de vrijlating bewerken.

Zo zien wij Vervier steeds deel uitmaken van, of betrokken zijn bij de kringen van hen die leven zowel van de staatspolitieke ondergrondse als van de bovengrondse spanningen. Hij was harts-tochtelijk in beslag genomen en als geprangd door het motief dat alle denkers en gestudeerden op het eind van de achttiende eeuw in ons land bezighield. Afzijdig blijven lag in zijn aard niet.

Die drang was de gevestigde medicus, die bruieste van opgepropte hervormingsdrift te sterk, om te midden van de op elkaar volgende botsingen van partijen en politieke leerstelsels bij de pakken te blijven zitten. Hij voelde er blijkbaar niet veel voor met de wapens in de hand op de barrikades te staan, maar de honderdogige Argus die in hem schuilging, stortte zich roekeloos in het gevaarlijke bedrijf van de geheime pamfletschrijverij, en tekende dag voor dag de kleine voorvalletjes in het Graafschap Vlaanderen op. Op die manier zou hij zich zijn tegenstanders van de hals houden, door ze aan de publieke verachting prijs te geven. De kringen waarin Vervier verkeerde verkneukelden zich om ter meest aan de verhaaltjes die in de *Excellente Print-Cronike van Vlaenderen* te boek gesteld werden.

Naar het getuigenis van Ch. van Hulthem¹⁹ die het beleefd had, en van diegenen die er te midden in stonden, was Vervier de voornaamste auteur van die satirische geschiedenis der Brabantse Omwenteling. Zij zag het licht onder een pseudoniem, toen de gevaarlijkste gebeurtenissen al aan 't wegebben waren.

Alles wijst erop dat Vervier te Gent, onder de geestdrijverijen door, zijn menslievend beroep eer aandeed. Hij schreef een paar medische boekjes, niet zonder ondertussen een oog in 't zeil te houden om paraat te blijven, en de geestelijke vrijmaking van het volk in zijn spoor te leiden.

In de maand september 1793 deed hij zich opnieuw kennen als de geneesheer wie het heil van de patiënten boven alles lief is.

Na de slag bij Hondschote²⁰, waar de hertog van York vanwege de Franse generaal Houchard een nederlaag opliep, werd een groot aantal zwaargekwetste Engelsen naar Gent afgevoerd. In het Rasphuis ondergebracht, waren ze er aan de zorgen van hoofdgeneesheer Vervier toevertrouwd. Gebrek aan verbandmiddelen en oppropping in ongezonde lokaliteiten veroorzaakten besmettingen, die noch verplegers noch dokters ontzagen. Vervier zelf viel slacht-

19. Cfr. F. V. Goethals, *op. cit.*, 384.

20. Op 6, 7, 8 september 1793.

offer van de tyfuskoorts en zou gestorven zijn, als hij niet verpleegd geweest was door twee Engelse geneesheren, die de hertog van York ter hulp gezonden had.

Voor de aan zijn soldaten verleende zorgen zond de hertog aan de Gentse geneesheer een dankbrief met een mandaat van 200 guinjes. De woelzuchtige arts was in staat zichzelf aan levensgevaar bloot te stellen ter wille van de anderen.

Dat deed hij trouwens voort wanneer de Franse bezettingsroes te Gent hoogtij vierde en zich aan de persoon en aan de bezittingen van de kloosterlingen vergreep. Vervier die de pijlen van zijn spot jarenlang op de clerus had gericht, trotseerde de overmoed van de Jakobijnen. Hij ging voor de slachtoffers die zijn gevoelig hart beroerden ten beste spreken, en kon meer dan een van de wegvvoering en de dood redden. Men heeft hem daarvoor dankbaar lof geschonken. Waar onrecht gepleegd werd, stond hij aan de zijde van de verdrukten en de zwakken.

* * *

Wat vermeldt het levensrelaas van J. B. Vervier onder het Franse regime? Uit niets blijkt dat hij er een aktieve strijd tegen aangebonden heeft. Van meet af aan is hij in een noodzakelijke kollaboratie meegegaan. Wanneer tot de oprichting van een geneeskundige Ecole Centrale te Gent werd besloten, maakte hij deel uit van de jury die de instelling moest op gang brengen.

Het kunstleven en het artistieke patrimonium van zijn geboortestad lagen hem nauw aan het hart. Zelf legde hij een kunstverzameling aan, die bij de kenners hoog aangeschreven stond. Ze werd door Joséphine de Beauharnais in hoogsteigen persoon bezocht op 16 juli 1803.

Met de pastoor van St.-Niklaaskerk, M. De Bast, die in zijn latere levensjaren meer naar de kunsthistorie en de oudheidskunde dan naar politieke kibbelpartijen afgezwent was, kreeg Vervier het toch meer dan eens aan de stok. De driftkop van jaren te voren kon moeilijk in hem doodgaan. In De Bast overigens ook niet. Wanneer deze laatste K. L. Diericx, Verviers vriend op leven en dood, een pad in de korf gezet had, was het Vervier die wraaknam op een manier waar heel Gent pret aan beleefde.

Te Merelbeke, waar De Bast opgravingen verrichtte, liet Vervier tersluiks een oude kruik in de grond stoppen vol antieke potscherven met een verstukkeld inschrift „Marti ast myst mer IV”. De Merelbeekse pastoor, die bij de ontdekking van de kruik aanwezig was, zond de vondst naar De Bast die dadelijk de inscriptie vervolledigde tot „Marti hastato mystae merentes: aan lansdrager Mars de bedroefde Romeinse priesters”. De chagrijnige kanunnik

liep in de val. Vervier triomfeerde wanneer hij zijn eigen lezing gaf : „Martin De Bast mystifié à Merelbeke en 1804”. De spotvogel kon zijn aard niet loochenen, hij was onverbetterlijk.

Uit dezelfde tijd stamt, naar algemeen gevoelen, *Den Paralipomenon met zyne Prologe*, een in gotische letters gedrukt stuk zonder aanduiding van jaartal, uitgever of plaats. F. V. Goethals²¹, Verviers voornaamste biograaf, is niet mals voor de auteur en beschuldigt hem van kwade bedoelingen, omdat hij strikken spant om er de lichtgelovigen in te vangen. Dit onder de mantel van een toepassing op bijbelkronieken opgesteld geschrift, zit vol niepigheden waarmede op een Gents apoteker gemikt wordt. Het was inderdaad niet netjes²².

Het hoofdgegeven speelt zich af in „het vijfde jaar der regeringe Josephs” dat is omstreeks 1770, te „Gandavum de Hoofd Stad Belgis.” Een zekere Magdalena „uytdermaten schoone ; dog van ontugtigen levens” speelt er haar parten „op hare slaepstede”. Een zekere Josyne van dezelfde soort wordt plechtig bijgezet in de hoofdkerk. Het krioelt er van Gordunen²³, Gandensen en oudgallische volkstammen, van „rossiaenen, potboeven ende telliorlekkers”. Het eindigt op een gebed in verzen voor „Heunistan zoone Baltazars” wiens ziel terecht kwam „in den eeuwigen viere / daer haer geen Pater zoud konnen zalveeren / Met duijzent Missen te celebreeeren / Of het gewydt waeter te prodigueeren ; / Nog zelfs geeney Heyligen door t’ intercederen”.

Geen mens snapt op wie hier bedektelijk gezinspeeld wordt. Vervier munt uit in dat genre. Het is een schotschrift zonder literaire waarde.

* * *

Dat hij evenwel op de literaire schansen tot beters in staat was, getuigt de verzenkrans geschreven ter gelegenheid van de onthulling van J. Palfyns cenotaaf in de Gentse St.-Jakobskerk. Een vooraanstaand geneesheer met wat dichtersbloed in de aderen, was de geschikte persoon om dat poëtisch bloemstuk ineen te rederijkeren. *Gedigt aan Mr Johannes Palfyn, Beruchten Ontleeder en Wond-beeler, toen zyn Praal-graf, vyftig jaren na zyne dood was opgeregt, Door de zorge en jonst, van het Genees- Heel- en Artzenykundig Genootschap : Binnen Gend, den XI. van Sprokkelmaand 1783 – Tot Gend, By de Weduwe S. Somers, in den Salamander.*

21. *Op. cit.*, 383.

22. In universiteitsbibliotheek Gent onder nr. G18106.

23. Over de betekenis van dat woord cfr. *Livre Blanc ou Révolution Gordune*, Gent, 1790.

Twintig strofen van zes verzen elk, bijna met Ledeganckse zwier, op een narratieve toon die een relaas uitspant van Palfyns tegenheden. Als het waar is dat een profeet in eigen land niet geëerd wordt, is dat spreekwoord zeker op Palfyn van toepassing, maar het „heeft den Batavier en Franschman noit verdrotten / Bywelke Gy, in spyt van Uwe Landgenoten, / Geagt wierd en gezogt”. /

Alles wat over de berooide levensavond van de Gentse anatoomchirurgijn overgeleverd werd, staat op verzen gezet. Hij „bleef een armen bloed.” We zijn de mening toegedaan dat Verviers gedicht er toe bijgedragen heeft rondom de Palfynfiguur een aureool van braafheid en onverdiende pechvogelschap te weven. Maar het „regtvaardig nageslagt” zal weer goedmaken wat de tijdgenoten tegenover Palfyn verknoeid hebben. Het zal nu beginnen „wyl Joseph heerscht / Wiêr Naam (so lang de zee word op en neer gedreven) / Wiêr wonderbaar beleit noit mensch vergeeten zal.”

De keizer-koster had in J. B. Vervier een goed propagandist en ogendienaar.

Twee jaar later werd voor een andere medische plechtigheid op Vervier een beroep gedaan. Zijn bijdrage wordt geïllustreerd, door de toespraak die hij er hield. *Redenvoering, ter Gelegenheid van het Vergunnen der Pryzen, door de Wel-Edele, Wyze en Voorzienige Heeren, de Vier Roeden en Leenmannen van de Casselrye den Audenburg van Gend, Aan de eerste Mededingeren der beide Kunnen, die in hunne Vroed-School uytgeschenen hebben; staatiglyk aldaar toegereikt, op den 16 July 1785. Door J. B. Vervier, Genees-heer van Haare Keizerlyke Majesteyts Legers in de Nederlanden. Te Gend by J. F. Vander Schueren, in de Breidel-stege.*

Die Vroed-School was tot stand gekomen onder de drang van de pijnlijke vaststelling dat de perinatale moeder- en kindersterfte in het graafschap Vlaanderen tijdens de laatste helft van de achttiende eeuw dramatische afmetingen had aangenomen. Te Ieper, te Gent, te Gistel, te Maldegem werden lessencyclussen ingelegd om de verloskundigen beter in hun vak te bekwamen, want het was duidelijk dat in de barre onwetendheid van die vaklui de oorzaak van de afschuwelijk hoge sterfte gelegen was.

Te Gent organiseerde de overheid tweemaal per jaar een cursus die de vroedvrouwen van de verschillende kasselrijen moesten bijwonen. De voornaamste initiatiefnemer en leraar was J. B. Jacobs, die te dier gelegenheid zijn zeer bekende en degelijke *Vroedkundige Oeffenschool* heeft geschreven²⁴.

De prijzen voor de leerlingen die in het eindeksamen uitgeblonken hadden, werden „staatiglyk toegereikt” en er werd een beroep

24. J. F. vander Schueren, Gent, 1784, 432 blz., met platen.

gedaan op een bijzonder man om de feestrede te houden. Het was J. B. Vervier, geneesheer van het keizerlijk leger in de Nederlanden. In die titulatuur ligt heel wat besloten. Dat Vervier als medicus in dienst van het leger werkte, wijst erop dat hij een vertrouwensman van het regime was. Het hoeft niemand te verwonderen, want hij was een vurig aanhanger van Jozef II en kwam daar voor uit.

De toespraak door Vervier gehouden, was in hoofdzaak een bedeling van felicitaties aan de heren landsbestierders voor hun wijs initiatief met die kursussen, plus een toemaatje met komplimenten voor de „mededingers der beide kunnen die uytgeschenen hebben”.

In een logge stijl die een niet gewone inspanning van de lezer vergt om er wat uit te snappen, houdt Vervier voor dat het baringsproces bij de in de natuur levende wezens geen grote moeilijkheden oplevert, en evenmin aan de primitieve mens. Daarentegen is de geboorte bij de beschaafde mens een gekompliceerde zaak geworden, die de medehulp van de „Weetenschap, met wat er van Tuygen toebehoorde” nodig heeft.

Vervier pleit dan voor een Vroedboek met uittreksels uit de beste „Vroedtraktaaten dat den leerling van meerder nut wezen zou, dan menigte gemeente Schryveren, die hun dikwils onder de hand vallen en wier gebruik meermaal zoo aanstotelyk en onnakoemelyk is, als hunne Lessen onbevatbaar zyn. Ik denk dat een goede erhaaling of resumatum, uit Hippocrates, Deventer, Smelly, Plenck en Hunter, om de oude met jonger Schryveren in overeenstemming te brengen, zou genoeg wezen.... Het is dit Boek, uw loon en eer, ô agtbaare Onderdaanen! van Joseph de tweede, de beste der Keizers, Onderhoorige van wyze Burgervaderen, Kweekelingen eens goede Meesters, het is dit Boek, zegge ik, ô deugdzaame Leerlingen, die thans U Edele naïver ten pryze word aangeboden; ontfangt dien uit het hart uwer Regeerders, uit de hand van die hem geschreven heeft en uwe naarstigheid opwekte, uit de hand van die U geleert heeft eerlyk de pligten uws beroeps te vervullen in alle gelegenheden die uwe hulpe afvorderen...”.

In de mond van Vervier is het een openbare belijdenis van zijn politiek geloof te meer. Tevens een hulde aan Jan Bernard Jacobs voor zijn onderricht, en een waardering voor zijn boek de *Vroedkundige Oeffenschool*.

Niets is ons bekend over de sprekersgaven van Vervier, wellicht hebben zij het aanhoren van die tekst aangenamer en bevattelijker gemaakt dan de lektuur bij de twintigste eeuwse lezer dat vermag.

Wat en hoe Vervier vijf zes jaar later in de *Excellente Print-Cronike* schreef, was toch een stuk leesbaarder, want anders zouden

de nieuwsgierige baliekluiers die op gepeperde nieuwsjes azen, te beklagen zijn geweest. Die *Redenvoering* was een stuk pedant akademisme waarin niemand de echte Vervier weervindt.

Hoewel de titelpagina noch het kolofon, noch de voorrede een aanwijzing behelzen, staat in de *Bibliographie Gantoise* van F. Vanderhaeghen²⁵ het volgende boek op de naam van Vervier aangegeven: *Aphorismen of Kortbondige Spreuken van Hippocrates, benevens deszelfs Wet en Onderrichtingen. Met een bekwaem Register en Woorden-Boeksken voorzien. Nevens d'aenmaeninge van den Heer N. Tulp. vertaelt door S. Blankaert, M. D. tot Amsterdam. Midsgaders de Regels van Pareus. - Tot Gend, By Adrianus Colier in de Burgstraete No. 95. - 1792.*

De Voor-reden waarvan vermoed kan worden dat ze van Vervier is, munt uit door een modern klinkende woordkeus en zinsbouw. De vertaler zegt de Hollandse tekst van S. Blankaert²⁶ te hebben afgedrukt „met dit verschil nochtans, dat wy deze zonder op zoo groote geleerdheyd en kunst te waenen in verscheyde plaetsen hebben moeten verbeteren. Hierom gelooven wy geen en geringen dienst bewezen te hebben, met dit Werkje zynde eenen uyttrek van het gene Hippocrates zoo de Genees- als Heel-kunst raekende geschreven heeft, in het Nederduyds voor te draegen; waardoor het ons mogelyk gelukken zal hunnen iver genoegzaam op-te-wekken om hun de uytleggingen in de zelve tael te doen betrachten ...”²⁷

Daarmee dient J. B. Vervier zichzelf aan als een bevorderaar van de taalkennis bij de artsen. Twintig jaar later zou hij nog op een uitdrukkelijker wijze onder woorden brengen wat de gevoelens zijn die hij koesterde voor de taal van de Nederlanden. Was dat taalbewustzijn de uitdrukking van een in hem sluimerend volksnationaal bewustzijn?

* * *

Onder de titel *Een onuitgegeven Gedicht van J. B. Vervier*²⁸ vertelt A. de Ceuleneer hoe hij er toe besloot dat een vrij lang dichtstuk door hem toevallig ontdekt, J. B. Vervier als auteur had. Het stuk bevond zich in een bundel vlugschriften afkomstig van Ridder Kamiel Vervier, zoon van dichter Karel August Vervier; deze bundel kwam in 1900 te Gent op een boekverkoop onder de hamer. Wat de identifikatie van het gedicht aangaat, kan ik

25. Dl. IV, 249.

26. Stefaan Blankaert (Middelburg 1650 - Amsterdam 1704) doctor in de wijsbeegerte en in de geneeskunde. Genoemd wordt zijn *Lexicon Medicum graecum-latinum*; dertien uitgaven 1669-1758.

27. *Loc. cit.*, 4 en 24.

28. *Versl. en Meded. Kon. Vl. Ac. v. Taal en Letterk.*, 1910, 23 blz.

mij bij A. de Ceuleneer aansluiten. Dat het gedicht omstreeks 1814-1815 opgesteld werd, is ook aan geen twijfel onderhevig, want het volgt al te duidelijk uit de bewoordingen zelf.

De Ceuleneer betitelt het : *Op het Herstel der Moedertaal in de zuidelijke Nederlanden*. Het is in twee zangen verdeeld, de eerste van 178, de tweede van 214 hexameters. De literaire waarde laat zich best kwalificeren door Vervier een plaatsje te gunnen in het voetspoor van Willem Bilderdijk ; er komen mooie verzen in voor. 's Dichters ontboezemingen zijn evenwel belangrijker.

De gebeurtenissen van 1814 doen Vervier besluiten : „de Belgen zyn hereend in eigen vaderland” (I, 16). Uit de kontekst volgt dat die Belgen diegenen zijn, in het zuiden, die Nederlands spreken, de taal die van oudsher de lingua Belgica genoemd wordt. Het is een „eer, dat wy als volk herleven” (I, 22).

Er is hier en daar wel spraak van Belgen, maar nooit van België, altijd van Neêrland ; „van de eedle taal der Belgen” (I, 42) nooit van Belgisch. „En ieder Belg bleef Belg, en Neêrland bleef een staat” (I, 102) zegt dienaangaande alles.

Ligt in de volgende verzen (I, 103-116) niet een verschrikkelijke aktualiteit ? „De tyd deed namaals 't vuur der helsche tweedracht koelen, / En d'onzin van 't verraad bemerken en gevoelen /, Maar 't wrokkend noodlot had zyn slagen niet volend, / En Braband, vry als 't was, was nog niet vry erkend. / – Gelukkig was 't ; maar niet gelukkig als 't kon wezen : / Zyn vryheid had den wil van vreemd gezag te vreezen, / En 't heiligst wat het had, zyn taal, door 't vreemd geluid, / Verdrongen, ging niet meer op 't redespoor vooruit ; / Zy scheen niet meer de taal voor Nederland geschapen, / Noch de eedle, die nooit boog voor banvloek noch voor wapen, / Zy derfde de eigenheid, de krachten en den wil / Van haar bestaan ; zy zwymde, en zweeg, vernederd, stil, / Terwijl in Brussels wal, op duizend vreemde tongen, / Der vreemden lofspraak klonk, haar tergend toegezongen. /”

Tien verzen verder komt het heimwee naar Nederland boven, nadat eerst het Zuiden zijn deel van de dichterlijke Sehnsucht heeft gekregen (I, 125-128) „Wat deedt gy, ander deel van 't oude Vaderland, / o Holland, dat, ontrukkt aan Spanjes slavenband ; / U zelf waart, heellyk vry, vermogend, groot en edel, / Vol schatten in Uw schoot” ?

De taal is de band die Noord en Zuid, door het beloop van de historie gescheiden, saamgehouden heeft „om, meer dan zegepraal en erelooft te winnen, / De door het lot verdeelde en afgescheiden zinnen / Te vieren in haar weelde en ryken overvloed, / En 't koord te zyn der liefde aan 't ons herlevend bloed.” (I, 160-164) En

voorts „Wat zyn twee eeuwen toch van reeds vergeten smarten, / Nu Neêrland zich verheft op eensgezinde harten ?” (I, 169-170).

Zo de eerste zang een vreugdekreet is op de hereniging van Noord en Zuid in één politieke staat (I, 102), dan is de tweede zang een dityrambe van vervoering op „der volken taal” (II, 1). „Ze geeft aan ieder volk zijn eigen zelfbestaan, / En schept der landen aard en wezen /” (II, 6-7). Zij is de voornaamste vertolkster van wat in 's mensen gemoed leeft en roert, het verwoordingsinstrument van 't geheugen, van de geschiedenis „'t is Neêrlands taal gewis” (II, 43).

Vervier memoreert de taalsnijdigheid van Hooft en Vondel. Zo „de altyd dienstbre Belg zyn waarde min veracht, / En overal zyn taal, gelyk zyn goud, gebracht ; /” (II, 80-81), dan zou „in hemelspraak vergood, haar poëzy, / Op meer gewonnen buit dan Frankrijks dichtkunst pragchen, /” (II, 88-90). Het Frans wordt tot de „wulpsche taal der Gallen” (II, 117) omgedoopt.

Het gaat voort. „Een oord als Neêrland is op andren bodem niet” (II, 144). „Vreemd goud, al is het echt, is valsch op Neêrlands grond” (II, 185). „Weest Neêrlandsch in uw taal, gelyk gy 't zyt in d'aadren” (II, 207). En Belgen „houdt, waar 't al ons smaadt, de fiere borst verheven /, Om waarde aan Neêrlands taal en Neêrlands naam te geven /” (II, 210-211). „'k Blyf met haar dweepen, en wil sterven in myn waan” (II, 132).

Zo er al mooie en evenwichtige verzen in het gedicht voorkomen, dat men als de zwanezang van J. B. Vervier kan beschouwen, dan kan het nog meer gelden als een geestelijk testament en de ultieme bevestiging van zijn overtuiging.

Als hij zozeer aan de vereniging van Noord- en Zuid-Nederland gehecht bleek te zijn, zal zijn libertijnse geest aan die uitbundige vreugde niet vreemd geweest zijn. Daarover echter bewaart hij het stilzwijgen ; hij ging op in het taalmotief om dat stilzwijgen in te kleden. Maar in de taalminnende verzen verneemt men de vreugde van iemand die het goed vindt dat taal en staatshorigheid elkander dekken. Toch ligt er nog een zekere afstand tot Verlooy met zijn *Verhandeling op d'Onacht der moederlyke Tael in de Nederlanden*, deze grootnederlandse belijdenis²⁹. Hetzelfde thema werd later door J. F. Willems overgenomen en voortgezet.

* * *

In zijn levensavond heeft Vervier zich op literaire en artistieke studies toegelegd³⁰. Men zegt dat hij een hartstochtelijk verzame-

29. H. Elias, *op. cit.*, 132.

30. F. V. Goethals, *op. cit.*, 383.

laar van kostbare kunstvoorwerpen was. De catalogi van verkopen van boeken, schilderijen, vazen en porcelein uit de nalatenschap van K. A. Vervier in 1839, en van J. H. Vervier in 1864, vermelden kleinodiën die, naar het schijnt ooit aan hun vader en grootvader, dokter J. B. Vervier hadden toebehoord.

J. B. Vervier overleed te Gent op 15 december 1817 ; hij was 67 jaar oud. De figuur van haar man moet bij de weduwe een zekere angst veroorzaakt hebben, want alle druksels en handschriften werden door haar vernietigd, uit vrees dat een spoor van zijn activiteit tijdens de Brabantse Omwenteling zou kunnen ontdekt worden. Waarom hing rond die man altijd een sluier van geheimhouding, alsof hij het licht moest schuwen ?

J. B. Vervier had twee zonen. De oudste werd doctor in de geneeskunde aan de Parijse fakulteit en vestigde zich in Frankrijk. De jongste, Karel August Vervier, werd bankier en ontvanger te Eeklo. Hij is de dichter en polemist, die wij bij herhaling in de loop van deze studie vernoemd hebben.

* * *

Hoe luidt het eindresultaat van de analyse van J. B. Verviers persoonlijkheid ? Waar moet hij geplaatst en hoe moet hij beoordeeld worden binnen het raam van een met historische gebeurtenissen zwaar geladen tijd ? Oefende hij als medicus invloed uit op de gang van het geneeskundig denken ? Had hij leerlingen, opvolgers, en maakte hij school ? Was hij vlaamsgezind, en stond hij doelbewust in de dienst van de Vlaamse gedachte ? Waar ligt zijn betekenis en zijn invloed ?

Een medisch denker was J. B. Vervier allerminst. Alles wijst erop dat hij een dapper en verkleefd geneesheer was, die zijn ambtsplicht tot en met het gevaarlijke toe vervuld heeft, die zijn felle politieke overtuiging opzij kon zetten om patiënten en medemensen te helpen. Elke generatie en elke hardvochtige tijd brengt geneesheren voort die weten wat hun te doen staat, en die het ook doen, zonder meer. De schaarse medische geschriften van Vervier zijn niets meer dan een nederig bloempje in zijn knoopsgat.

Vlaamsgezind is dokter Vervier zeker geweest. In elk geval heeft hij nooit iets in het Frans geschreven. Hoe anders deed het b.v. de Gentse chirurg Jozef Kluykens (1771-1843), die te gelegenertijd de flamingant uithing, doch slechts in het Nederlands schreef wanneer het voor opvallende redenen in zijn kraam te pas kwam³¹.

31. L. Elaut, *Joz. Kluykens, de laatste chirurgijn, de eerste chirurg*, in : *Kultuurleven*, mei 1952.

Maar het komt mij voor dat Vervier niet even berekend de bevordering van de Vlaamse gedachte en van het Vlaamse volksbewustzijn gestimuleerd heeft als sommige van zijn medische tijdgenoten dat gedaan hebben, en zoals het o.m. werd gemotiveerd door het Genootschap ter bevordering van Genees- en Heelkunde te Antwerpen in 1798³². Als nederlandsschrijvend medicus in de belangrijkste stad van het graafschap Vlaanderen, heeft Vervier de verfransing, die een stadverschijnsel was, niet in de hand gewerkt.

Na afloop van de Franse bezetting, schreef hij een vlammend gedicht dat overliep van liefde voor de Nederlandse taal en de Nederlandse stam. Wanneer men Elias'³³ stelling aanneemt dat de taal de weg baant naar een nationaal reveil, moet men J. B. Vervier in het flamingantische kamp onderbrengen. Er zijn in elk geval geen formele indikaties om het niet te doen.

De persoon van J. B. Vernier was een pregnante. In zijn psyche was er geen weifeling. Meer dan eens heeft hij zijn aanhankelijkheid aan Jozef II en diens Verlichtingsideeën lucht gegeven. Doch daarnaast staat het duistere mollenwerk van de *Print-Cronike* en andere geschriften. Is zo iets alleen te begrijpen door de afschuw van de auteur voor ostentatie?

Het schijnt onvoldoende. We geloven dat het bij hem berekend was. Vrees om aan de gevolgen van een openbare belijdenis te ontkomen was het niet, want in meer dan één gelegenheid heeft hij bewezen het te durven opnemen tegen diegenen die te Gent het schoon weder en de gangbare opinie maakten. Zelfs tegen gevaarlijke gezagdragers.

De volkspsyche laat zich gemakkelijk beïnvloeden door, en houdt van klandestiene werking. Vervier was daarvan diep overtuigd, en heeft die methode toegepast om invloed te krijgen. Hij schuwde het licht niet, doch hij wist ook dat sluiptrappen efficiënte wegen zijn om aanhangers te winnen. Het is een weinig sympatieke kentrum van zijn persoonlijkheid.

Vervier kan men onderbrengen bij diegenen wier werking tot ver in de negentiende eeuw doordrong, en kulmineerde in het *Geuzenlied* van 1872, in de stichting van de Vlaamse vrijzinnige studentenvereniging *'t Zal wel Gaan*, in het liberale flamingantisme van Julius Vuylsteke, Max Roosees, Paul Fredericq, J. Mac Leod, Hippoliet Meert, en anderen.

Leerlingen en voortzetters van zijn sluikwerking heeft Vervier gehad in C. M. Spanoghe (1758-1829) met *Den Paepse-Winkel* te

32. Zie hun manifest in H. J. Elias, *op. cit.*, 159.

33. *Op. cit.*, 169.

Antwerpen, en in Karel Broeckaert (1767-1826) met *De Syssepanne ofte den Estaminé der Ouderlingen* te Gent. In deze laatste stad zou weldra Norbert Cornelissen (1769-1849) ageren, zij het op een minder bedekte dan toch op een manier die dezelfde resultaten zal opleveren als die van J. B. Vervier, en parallel met haar uitmondde in het flamingantisme van de niet dubieuze vrijzinnigen omstreeks het jaar 1900.

Zo gezien was J. B. Vervier een hoofdwieltje uit het raderwerk dat de denkbeelden van de Verlichting in Zuid-Nederland deed ingang vinden, en een zekere snelheid hielp bereiken. Hij was een raddraaier op verre afstand.

De slangwoorden van Nederlandse afkomst in het Amerikaans

door

MARRON C. FORT

Na hun overwinning in 1664 hebben de Engelsen getracht het Nederlands in de voormalige kolonie Nieuw-Nederland uit te roeien, maar de taal werd officieel gebruikt als tweede taal in de stad New York tot 1764, in Albany tot 1782 en in Kingston tot 1808. Op Long Island, in de stad New York en langs de Hudson was het Nederlands, vooral onder de oudere bevolking en de negers, de volkstaal tot het begin van de negentiende eeuw¹.

De beroemde Amerikaanse lexikograaf Noah Webster veronderstelde in 1786 dat iedere beschaafde burger van Albany Nederlandse preken kon verstaan. Een Engelsman schrijft ook over dit tijdperk, dat in sommige streken ambtenaren grote moeite hadden om mensen te vinden die over voldoende Engelse taalkennis beschikten om als juryleden voor een gerecht te zitten². Veel bekende plaatsnamen getuigen van de grote invloed van het Nederlands in de omgeving van New York: *Brooklyn* (Ndl. *Breukelen*), *Coney Island* (Ndl. *Konijn-Eiland*), *Bushwick* (Ndl. *Boswijk*) en *Flatbush* (Ndl. *het Vlakke Bos*)³.

Voor de afstammelingen van de eerste kolonisten was de Nederlandse taal bijna heilig. In 1846, toen de deelstaat New York zijn grondwet herzag, werd voorgesteld dat het stemrecht voorbehouden moest blijven aan degenen die én Engels én Nederlands konden lezen⁴. In enkele afgelegen uithoekjes van de Hudson-Daal werd Nederlands tot rond 1900 gesproken.

Een tweede uitstralingspunt van het Nederlands in Noord-Amerika waren de Nederlandse neerzettingen in Michigan (Van Raalte-kolonie) en Iowa (Scholte-groep). De invloed van deze kolonies was minder sterk, omdat ze naar verhouding geïsoleerd waren.

Het Nederlands is heden ten dage bijna overal vervangen door

1. Bertus Harry Warbeke, *Dutch Emigration to North America*, (New York, 1944), p. 70.

2. L. Mencken, *The American Language*, (New York, 1961), Supplement 1, pp. 141-142.

3. Mario Pei, *The Story of the English Language*, (New York, 1967).

4. Arnold Mulder, *Americans from Holland*, (Philadelphia, 1947), p. 69.

het Engels, maar vele Nederlandse woorden schuilen nog in onze Amerikaanse slang. Slang is in zekere zin een ondergedoken taal. Slangwoorden leven voort in het mondelinge verkeer van een bepaalde maatschappij, maar ze worden heel zelden op het papier gebracht. Men vindt ze vooral in „comics”, detectiveromans en sportberichten. De meeste Amerikaanse slangwoorden van Nederlandse afkomst zijn niet eens voor een Nederlander als zodanig herkenbaar. Ze hebben zich, wat spelling en uitspraak betreft, volledig ingeburgerd en hebben in de meeste gevallen hun oorspronkelijke betekenis verloren. We kunnen ook niet precies vaststellen wanneer ze in het Amerikaans Engels zijn ingeslopen, daar betrouwbare schriftelijke bronnen ontbreken. We hebben dus bij het opstellen van de volgende lijst alleen maar slangwoorden uitgekozen aan de Nederlandse afkomst waarvan men nauwelijks kan twijfelen.

bazoo /bazu:/ [Ndl. *bazuin*, trompet, schuiftrombone, horen].

De mond als (meestal overluid) spraakorgaan beschouwd :
Close your big bazoo.

blubber /blʌbər/ [Ndl. *blubberen*, onduidelijk spreken, stamelen].

Spreken terwijl men snikt en huilt ; spreken al huilende : *He blubbered his name.*

boff /bɔf/ [Ndl. *bof*, 1. nabootsing van de doffe slag van iets zwaars dat plotseling neervalt ; 2. slag, stoot ; 3. goed geluk, een gelukkig toeval, een buitenkansje.

Ndl. *boffen*, door het fortuin begunstigd worden, geluk hebben].

1. Met de vuist of het vlak van de hand slaan : *She boffed him with a bottle.*

2. Hartelijk gelach, of een grap die zo'n gelach voortbrengt : *That joke was a real boff.*

3. Zich geslachtelijk verenigen : *He gets boffed on Saturday night.*

4. Een biezonder succesvol toneel of -televisiespel, of andere opvoering : *The play was a real boff.*

boss /bɔs/ [Ndl. *baas* in de zin van : iemand die in iets zeer bedreven is ; wat groot, flink in zijn soort is].

1. Meest bekend ; van de eerste rang : *He is a boss ballplayer !*

2. Uitstekend, groots, fijn : *That suit is really boss.*

caboodle /kəbu:dəl/ [Ndl. (*ge*) *boedel*, het geheel van iemands vermogen of nalatenschap].

De hele boel, de hele groep : *The whole caboodle came along.* *Caboodle* komt meestal voor in de uitdrukking *kit and caboodle* waar *kit* (= huis) waarschijnlijk aan de Nederlandse dieventaal ontleend is. Men kan *kit and caboodle* met andere allitererende of rijmende uitdrukkingen vergelijken, die het geheel van het bezit aanduiden : *kop en keuvel* ; *hutje en mutje* ; *klikken en klakken* ; *zeil en treil*.

dope /do:p/ [Ndl. *doop*, *saus*].

1. Een verdovingsmiddel, vooral als het door iemand gebruikt wordt die aan zulke middelen verslaafd is : *He has a dope habit* ; *he is a dope addict*.
2. Een zeer nauwkeurige mededeling waar geen twijfel aan bestaat : *They gave me the straight dope*.
3. Een dom mens, die zo beneveld doet als een verdoofde : *How could you be such a dope?*
4. Iets berekenen ; gissen, dikwijls met *out* : *Can you dope out the answer?*
5. Een plan ontwerpen ; een schets maken : *We doped out the plans for the first floor*.

faggot /fægət/, *faggart* /fægərt/ [Ndl. *vangertje*.]

Een *faggot* is een mannelijk homoseksueel : *Greenwich Village is full of faggots*.

Het woord gaat waarschijnlijk op het Ndl. *vangertje* terug – een kinderspel waarbij één de anderen naloopt en tracht te vangen : *Vangertje spelen*. *Faggot* is thans geheel verbreid, maar het was tot voor kort tot de stad New York, het voormalige Nieuw-Amsterdam, beperkt.

finagle /finsigəl/ [Ndl. *fingeren*, *verdichten*, *verzinnen*, *voorwenden*].

Arglistig verwerven ; door zekere (meestal onzuivere) middelen bereiken ; verschalken ; steelsgewijze krijgen : *He finagled a better seat at the opera* ; *he finagled a ride*.

fluke /flu:k/ [Ndl. *vloek*.]

1. Iets dat, of goed of kwaad, toevallig gebeurt : *The defeat, the victory was a fluke*.
2. Een succesvolle prestatie, die praktisch niet herhaalbaar is : *The goal from thirty feet out in the final period was a fluke*.
3. Een eigenaardig ongeval : *The manner in which he broke his ankle was a fluke*.

glim /glim/ [Ndl. *glim(p)*, *flauw schijnsel* ; *flikkering* ; *vonk* ; *korte, voorbijgaande glans*].

1. Een lamp of kaars : *The lighthouse-keeper adjusts the glim.*
2. De ogen : *Fasten your glims on this.*

hunky-dory /hʌŋki:/ - /do:ri/ [Ndl. *honk*, meet, vrijplaats en uitgangspunt bij kinderspelen + Eng. *door*, deur. Als een kind achter de 'door' van de honk staat, kan het niet meer gevangen worden].

In orde ; op zijn best : *We saw that everything was hunky-dory despite the fire.*

Hunky-dory is thans overal verdrongen door O.K.

mope /mo:p/ [Ndl. *moppen*, verouderde vorm van *mopperen*].

1. Pruilen, mopperen ; ontevreden ronddwalen : *Why are you moping around ?*
2. Ontsnappen ; weggaan ; vertrekken : *It looks as if it's time to mope.*

mug /mʌg/ [Ndl. *mokken*, pruilen, wrevelig zijn].

Lelijke gezichten trekken zoals een slechte toneelspeler : *He mugged his way through the third act.*

patsy /pætsi:/ [Ndl. *patsen*].

Een zwak of onvoorzichtig mens ; een argeloos mens die de schuld van een misdaad op zich neemt : *The real criminal was looking for a patsy.*

patzer /pætsɜ:/ [Ndl. *patser*, ploert, gemene vent, verkwister].

Een slechte schaakspeler ; iemand die zijn schaakfiguren door slecht te spelen verkwist : *My brother plays good chess, but I'm just a patzer.*

poop /pu:p/ [Ndl. *poep*].

1. Onbeschaafd mens : *He's just an old poop.*
2. In de Amerikaanse kindertaal : *drek, vuil.*
3. Nauwkeurige inlichting : *He gave me the straight poop.* (Zie *dope*).

smack /smæk/ [Ndl. *smak*, harde plof, scherpe slag, zoen].

1. Met de vuist op iets slaan : *He smacked him in the mouth.*
2. Een zoen : *She gave him a smack on the cheek.*
3. Een harde plof, een scherpe slag : *The boat hit the water with a loud smack.*

snoop /snu:p/ [Ndl. *snoepen*].

Spioneren ; zich ongevraagd met de aangelegenheden van andere mensen bemoeien : *Why are you snooping around ?*

spook /spuik/ [Ndl. *spoek, spoeken*].

1. Een neger : *They don't let spooks live in the suburbs.*
2. Ongeluk brengen : *He spooked the whole deal.*
3. Opschrikken : *The gunshot spooked the whole house.*

snoot /snuut/ [Ndl. *snoet*].

1. De neus van een mens : *I'll punch you in the snoot.*
2. Het bijvoegelijk naamwoord *snooty* betekent ingebeeld, hoogmoedig, verwaand : *He certainly has snooty manners.*

whicker /hwikər/ [Ndl. *wikker*, bijvorm van *wichelaar* 'waarzegster'].

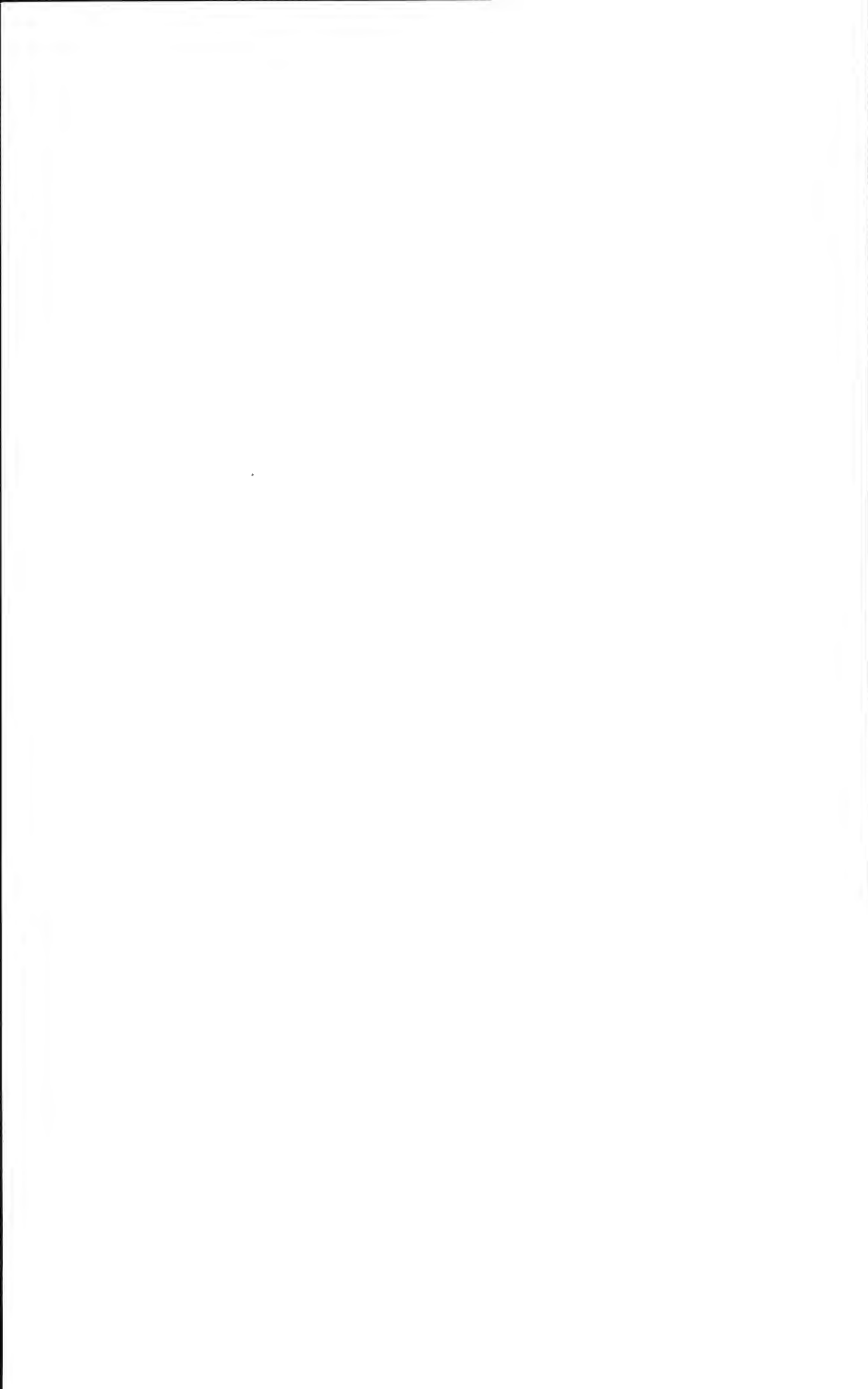
Iemand bedriegen, voor de gek houden, als een *wikker* door valse voorspellingen.

wiseacre /waizeikər/ [Ndl. *wijszegger* (verouderd)].

Een brutale rakker ; een betweter : *Only a wiseacre would think up something like this.*

zagger /zægər/ [Ndl. *zager*].

Een goedkoop uurwerk : *Where did you get that zagger ?*

Van gedroomd minnen tot ons dwaze bestaan De noodlotswerking in het werk van Louis Couperus - Eerste deel

door

MARC GALLE

INLEIDING

Louis Couperus' werk biedt ons de synthese van de tijd waarin het werd geschreven. Het kwam tot stand in een periode waarin met de plotselinge industriële ontwikkeling en de talrijke wetenschappelijke ontdekkingen, een nieuw werkelijkheidsbesef ontstond. De wetenschap was voor velen een nieuw geloof geworden: men veronderstelde, dat zij alle problemen zou oplossen en alle raadsels ontsluiëren. Zeer optimistisch ging men de resultaten van de wetenschappelijke navorsingen, die eerst tot de mechanische wereld beperkt waren gebleven, in een zich meer en meer opdringende behoefte aan objectieve waarheid, op de kunstvormen toepassen. De psychologie werd slechts beschouwd als ondergeschikt aan de fysiologie, de studie van het karakter kwam na die van het temperament. Men was ervan overtuigd, dat het fysisch milieu de mens determineert zoals ook de geschiedenis van de mens en die der naties aan streng determinerende invloeden zijn onderworpen.

Werd in de wetenschap het abnormale zieleleven onderzocht, dan was dat ook het geval in de romankunst¹. Door middel van een meer wetenschappelijke methode meende men inderdaad aldus ook tot de kennis van de normale mens te kunnen doordringen². Zola en zijn volgelingen kozen hun personagepatroon allereerst uit de z.g. lagere kringen van de gemeenschap, mensen „souverainement dominés par leur nerfs et leur sang, entraînés à chaque acte de leur vie par les fatalités de leur chair”, zoals Zola zelf in zijn inleiding tot *Thérèse Raquin* (1867) schrijft. Een belangrijke in-

1. Voor ons onderzoek hebben wij de eerste drukken gebruikt. We verwijzen nochtans meestal naar de *Verzamelde Werken*, Amsterdam-Antwerpen, 12 dln., 1952-1957.

Baudelaire had al de psychopathologie aanbevolen als een middel om karakters te bestuderen. Vgl. *Oeuvres*, Parijs, Gallimard, 1931-'32, II, p. 447.

2. Th. Ribot, *De la méthode dans les sciences*, (H. Bouasse e.a.), Parijs, Alcan, 1909. Vgl. *op. cit.*, I, p. 225.

vloed ging uit van Prosper Lucas' *L'Hérédité naturelle* (1850)³, alsook van Morels *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine* (1857) waarin een poging wordt gedaan om na te vorsen „jusqu'à quel point la physiologie expérimentale pourrait éclairer la question des dégénérescences”⁴ en één van de voornaamste besluiten waartoe de auteur komt, luidt: „La dégénérescence de l'espèce humaine est (...) *une déviation malade d'un type primitif* (...) Dégénérescence et déviation malade du type normal de l'humanité sont donc dans ma pensée une seule et même chose”⁵.

Gewichtig is Morels andere stelling volgens welke „La théorie des dégénérescences dans l'espèce humaine repose sur le fait général et important qu'étant donné un principe malade qui s'attaque à la constitution des ascendants, ce principe (...) devient pour les descendants le premier terme d'une série de phénomènes pathologiques (...) qui finissent par amener la décadence progressive de telle ou telle famille, et parfois même de telle ou telle race. Cette décadence est fatale (...)!”⁶ Toen Taine in 1863 over „la race” sprak, herhaalde hij wat hij hierover al in 1850 had verklaard. Het is, naar zijn mening, een geheel van psychologische aangeboren en erfelijke gesteldheden, d.w.z. het karakter dat zich voortplant met het bloed, terwijl hij onder „milieu” het geheel der omstandigheden verstonde waaraan een mens, een volk is onderworpen; „moment” is de verworven impuls, de druk van het verleden op het heden, de werking van een voorafgaande toestand op elke generatie. Deze doctrine liep niet alleen uit op een literaire mode! Tijdens de romantische periode 1831-1835 telde men in Frankrijk 6,41 zelfmoorden op 100.000 sterfgevallen; tussen 1861-1865 werden het 12,36. R. Wiarda durft het aan, deze verhoging met Taines leer in verband te brengen⁷.

Het determinisme vond een uitdrukkingmiddel in een kunstsoort: de noodlotsroman. De onherroepelijke noodwendigheid in het levensverloop van de mens waarin alles met elkaar is verbon-

3. Zijn *Traité philosophique et physiologique de l'hérédité*, Paris, Baillière, 1847-'50, 2 vol., werd speciaal door Fr. Netscher aangeprezen. Zie J. De Graaf, *Le Réveil littéraire en Hollande et le Naturalisme français (1880-1900)*; Amsterdam-Parijs, Paris, Nizet en Bastard, 1938, p. 44.

4. Parijs, Baillière, 1857, p. XIII.

5. *Ibid.*, pp. 1-5.

6. *De la formation du type dans les variétés dégénérantes*, Parijs, Baillière, 1864, p. 17.

7. *Taine et la Hollande*, Parijs, Droz, 1938, p. XV. Voor het protest in Frankrijk tegen het determinisme, zie o.m. E. Boutroux, *De la contingence des lois dans la nature*, Parijs, Baillière, 1874; F. Ravaisson, *Rapport sur la Philosophie en France au XIXe siècle*, 1867; J. Peladan, *L'art idéaliste et mystique*, 1844. Zie hiervoor R. Wiarda, *op. cit.*, pp. XVII, XXV, XVIII, XXXIII.

den, waarin het heden altijd wordt bepaald door het verleden en waarin alleen de uiterlijke omstandigheden veranderen maar het wezen, de bestemming, altijd dezelfde blijven, zonder hoop op bevrijding, op rust of aanhouden van een toestand – deze noodwendigheid die vergroeid is met het menselijk leven, is ook het noodlot van de mens. „Schicksal ist das produkt aus dem Charakter – bereits das unentrinnbarste aller Schicksale nach dem Worte Gundolfs –, seinen Tendenzen und den Umständen, in die er sinnblind und entwicklungslos im Sinne der Vollendung und Erfüllung hineingeschleudert wird durch die Kausalität des Weltgeschehens”⁸.

Welnu, deze noodlotsgedachte vormt de achtergrond waartegen zich de mensen uit het werk van Zola bewegen. Hier dus geen optimisme meer, maar een intens pessimisme dat de mens voorstelt als een marionet waarmee de demon der noodwendigheid speelt, of als een dierlijk wezen, een mechanisme van hartstochten, dat aan zijn geërfd instincten en de onverzoenlijke wetten van zijn milieu niet kan ontsnappen. Ziedaar de fatale machten die hij niet kan overwinnen. De mens blijft, kortom, een passief wezen waarbij de wil en de rede niet opkunnen tegen de drift en het primitief instinct, tegen de andere hem determinerende factoren, ja, wiens eventuele pogingen, om een zedelijke vrijheid te verwerven, onvermijdelijk moeten falen. M.a.w. de causaliteit en niet de vrijheid is hier het *principium individuationis*. De persoonlijkheid bestaat, om het met Nietzsche te zeggen, uit „der Knoten von Ursachen (...) in den ich verschlungen bin”⁹. Hier kan, in tegenstelling met wat in de Griekse tragedie het geval is, geen sprake meer zijn van spontaneïteit, noch van verzoening na schuld.

Intussen werden de gangbare moraal en de godsdienst uit naam van het positivisme heftig aangevallen. Men verwierp elke vorm van mysterie en de dood werd als de absolute vernietiging voorgesteld. De theorieën over de onsterfelijkheid van de ziel en over het bovennatuurlijke werden weerlegd. Liefde is op niets anders dan op instincten gebaseerd. Doch het mysterie duikt weer op „comme une objection aux résultats insuffisants de la science, ou bien comme un besoin de la sensibilité”¹⁰. De metafysica, eens door Berthelot als een „jouet de luxe” veroordeeld, leeft weer op en idealistische filosofieën vinden een goed onthaal. Spencer¹¹

8. R. Koenig, *Die naturalistische Aesthetik in Frankreich und ihre Auflösung. Ein Beitrag zur systemwissenschaftlichen Betrachtung der Künstler-Aesthetik*, Borna-Leipzig, Noske, 1931, p. 58.

9. *Also sprach Zarathustra*, Leipzig, Kröner, 1930, p. 245.

10. P. Martino, *Parnasse et Symbolisme*, Parijs, Colin, 1942⁶, p. 38.

11. Deze tegenstander van Aug. Comte wordt door Couperus vermeld in *Noodlot*, II, 23-24 en in *Metamorfose*, III, 22.

gelooft aan „the unknowable’, een kracht waarin men niet kan doordringen en die aldus aan het positivisme ontsnapt. Von Hartmann heeft het over een onbewuste geest, almachtige drijfveer waarop geen invloed vat kan hebben. Sommigen beogen een definitieve rehabilitatie van intuïtie, gevoel, verbeelding; anderen verwerpen het naturalisme in zijn geheel maar wijzen op een meer verheven vorm van realisme in de Russische roman¹². Nog anderen willen aansluiten bij een traditie die als een onderstroom gedurende de hele 19de eeuw was blijven voortbestaan en het principe „l’art pour l’art” huldigde. De *Essays* (1841) van Emerson, die aan de intuïtie een grote waarde toekent, krijgen in de laatste decennia van de eeuw weer succes¹³. Een belangrijke rol spelen ook de geschriften van Schopenhauer, terwijl Nietzsche en Bergson – in de eerste plaats zijn *Essai sur les données immédiates de la conscience* (1889) – in de Westerse filosofie een nieuwe wending brengen. De opvatting van Schopenhauer als zou de mens niet aan het lijden kunnen ontkomen daar het leven een aaneenschakeling van ontgoochelingen is, kan het pessimisme van velen zijner tijdgenoten slechts intenser maken. Zijn stelling over het noodlot is niet minder streng geformuleerd. Hij maakt onderscheid tussen twee soorten fatalisme: „Das Alles, ohne Ausnahme, was geschieht, mit strenger nothwendigkeit eintritt, ist eine a priori einzusehende, folglich unumstößliche Wahrheit; ich will sie hier den demonstrablen Fatalismus nennen” en „Jedenfalls aber ist die Einsicht, oder vielmehr die Ansicht, dasz jene Nothwendigkeit alles Geschehenden *keine blinde* sei, also der Glaube an einen eben so planmäßigen, wie nothwendigen Hergang in unsern Lebenslauf, ein Fatalismus höheren Art, der jedoch nicht, wie der einfache, sich demonstrieren lässt, auf welchen aber dennoch vielleicht Jeder, früher oder später, ein Mal geräth und ihn, nach Maaszgabe seiner Denkungsart, eine Zeit lang, oder auf immer festhält. Wir können denselben (...) den *transcendenten Fatalismus* nennen”¹⁴. Is alle geluk dan onmogelijk? De leer van Schopenhauer werd door Nietzsche in diens eerste periode nog kracht bijgezet. Alleen de kunst kan het lijden, althans tijdelijk, door geluk vervangen.

Het decadentiebefes wordt bij sommigen heviger dan voordien. Zowel het individu als de familie, de maatschappij en de staat zien zij aan fel desintegrerende invloeden tenondergaan. Contrasterend

12. Vgl. E. M. De Vogüé, *Le roman russe*, Parijs, Plon-Nourrit, 1884.

13. Couperus vermeldt dit werk in *Extase*, II, p. 195, 209.

14. *Sämliche Werke* (uitg. P. Deussen), München, Piper, 1911-1942, 16 vol. Vgl. deel IV, *Parerga und Paralipomena. Transcendente Spekulation über die anscheinende Absichlichkeit im Schicksale des Einzelnen*, I, pp. 227-228.

met het wetenschappelijk optimisme is het besef van de menselijke nietigheid. Een nieuw pessimisme laait op als resultaat van de diepe ontgoochelingen die volgen op het z.g. bankroet van positivisme en naturalisme, terwijl het gevoel van ontmoediging tegenover de macht die van erfelijkheid en milieu uitgaat, rechtstreeks naar wanhoop en somber fatalisme leidt. Dit is o.m. het geval met Hardy, die eronder lijdt dat de wereld wordt geregeerd door onverzoenbare wetten en dat zovele tegenstrijdige instincten de mensheid verscheuren¹⁵. Het sociaal pessimisme, ten slotte, dat zich in het werk van zovelen manifesteert, heeft voor een groot deel in de snelle ontwikkeling van de industrie zijn oorsprong gevonden. Zelfs in het kamp der naturalisten komt men tegen vroegere stellingen op. Brunetière, eerst hartstochtelijk aanhanger van Taine, verdedigt in 1895 *Le Disciple* van Bourget, die ook aan het „tainisme” vaarwel heeft gezegd en aan de macht van de wetenschap gaat twijfelen. Bourget neemt de psychologische analyse, die door de naturalisten stiefmoederlijk werd behandeld, weer ter harte: „Tandis que ces derniers se cantonnent dans la nature, les psychologues, qui conduisent leur système à l'extrême, affectent de ne considérer que l'âme”¹⁶. Hij noemt de negentiende eeuw een periode met een „température de serre chaude”¹⁷ en de vergelijking die hij maakt tussen zijn tijd, waarin „l'action diminuée, les doctrines indécisées, l'hérédité nerveuse laissent un plus grand nombre se ramasser sur eux-mêmes et raffiner leur être”¹⁸, enerzijds, en Byzantium, „cette époque de l'interminable décadence romaine pareille à la nôtre”¹⁹, anderdeels, heeft zeker op auteurs als Couperus sterke indruk gemaakt²⁰. En ook nog het volgende:

15. Vgl. L. De Ridder-Barzin, *Le Pessimisme de Thomas Hardy*, Bruxelles, *Revue de l'Université de Bruxelles. Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres*, III, 1932, p. 187.

16. R. Raffetto, *L'Évolution du roman de Paul Bourget*, Toulouse, Impr. Moderne, 1938, p. 16. Vgl. ook E. Golbert, *Le Roman psychologique en France pendant le XIXe siècle*, Paris, Plon, 1896, p. 309. Hieraan kunnen we nog toevoegen, dat de dandy van de uitzondering houdt en dit wel één der voornaamste redenen was waarom Bourget misnoegd was over Zola, die alle gevallen van neurose als normaal beschouwde.

17. P. Bourget in *Le Parlement*, 15 april 1880, geciteerd door R. Raffetto, *op. cit.*, p. 45. Maeterlinck noemde één van zijn bundels *Les serres chaudes* (1890); enkele titels van hierin opgenomen gedichten: *Serre d'ennui*, *Lassitude*, *Ronde d'ennui*, *Mon âme impuissante*...

18. P. Bourget, *Essais de Psychologie contemporaine*, in *Nouvelle Revue*, 1881, p. 406, geciteerd door R. Raffetto, *op. cit.*, p. 46.

19. P. Bourget in *Le Parlement*, 10 juni 1880, *idem*. Vgl. ook *Le Parlement*, 1 januari 1880 en 5 januari 1880. Zie R. Pouillart, *Paul Bourget et l'esprit de la décadence*, in *Les Lettres Romanes*, V, 3, 1 augustus 1951, p. 220.

20. Mevr. E. Couperus-Baud noemde, tijdens een onderhoud dat wij op 1 juni 1959 hadden, het werk van Bourget onder Couperus' geliefde lectrur. Zie ook Couperus over Bourget in *Terug in München*, IX, 330, waar de auteur met weemoed terugdenkt aan de tijd waarin het werk van Bourget opgang maakte.

volgens Taine, voor wie de moderne mens het slachtoffer is van een teveel aan cultuur²¹, moet één van de oorzaken der moderne decadentie worden gezocht in het geestelijk verbroken evenwicht dat was voortgesproten uit de ineenstorting van het heidendom²².

Het decadentiebesef wordt hernieuwd door Théophile Gautier²³. De kwijnende neuroticus en de stoïcijnse dandy nemen de plaats in van de ontvankelijke, lome dromers – Saint Preux, René, Werther – en van de dynamische „fatale man” uit de romantiek – b.v. de helden van Byron, Hugo, Dumas²⁴. De zenuwzieke decadent komt niet in opstand tegen de gemeenschap die hem teleurstelt: de romantische revolte slaat om in verbittering en spleen, *taedium vitae*, dat met een gevoel van oververzadiging gepaard gaat. Zijn sensualiteit verschilt aanzienlijk van de emotionele orgieën van de romanticus; „la débauche sérieuse des siècles ennuiés” is „moins une affaire de sens que du raisonnement”²⁵. Vandaar dan ook zijn belangstelling voor het perverse tegenover de hunker naar de ideale liefde van de romanticus²⁶. In de perioden die volgden op de dood van Augustus, in de wereld van Nero, Caligula, Messalina en Heliogabalus zoeken zij gelijkaardige verdorvenheden²⁷. „L’ennui” komt pas met de romantiek op de

21. *Lafontaine et ses fables*, Parijs, Hachette, 1853, pp. 168-169.

22. *Essais de critique et d'histoire*, Parijs, Hachette, 1858-'66-'94, I, p. 411.

23. Naast de criticus, de auteur van pikareske romans en de neopaganistische stichter van de Parnassiaanse school is hij ook de dichter van het „bas-romantisme”, de vriend van Petrus Borel en O'Neddy, en de meester aan wie Baudelaire zijn *Fleurs Maladives* opdroeg. Van zeer groot belang is de Notice die hij schreef bij de uitgave van 1868 van *Les Fleurs du Mal*.

24. Over deze periode vonden wij talrijke inlichtingen bij A. E. Carter, *The Idea of Decadence in French Literature 1830-1900*, Toronto, University of Toronto Press, 1958; J. Weisgerber, *De Vlaamse literatuur op onbegane wegen. Het experiment van „De Boomgaard” 1909-1920*, Antwerpen, De Vries-Brouwers, 1956; G. Van Roosbroeck, *The Legend of the Decadents*, Columbia University, Institut des études françaises, 1927; A. J. Farmer, *Le Mouvement esthétique et „décadent” en Angleterre, 1873-1900*, Parijs, Champion, 1931 (*Bibl. de la Revue de littérature comparée*, 75).

25. Ch. Baudelaire in *Le Salon de 1864*, in *Oeuvres*, II, p. 87 en in *Le Fanfarlo*, *ibid.*, I, p. 554.

26. Vgl. Th. Gautier in Notice bij *Les Fleurs du Mal*, Parijs, Levy, 1868, p. XXVI: „La dépravation, c'est-à-dire l'écart du type normal, est impossible à la bête, fatalement conduite par l'instinct immuable”.

27. Het karakter van hun exotisme vormt een ander onderscheid tussen romantici en decadenten. Deze laatsten zoeken tijdperken op waarin zich gelijkaardige verdorvenheden voordeden en zij vinden die vanzelfsprekend niet in de Oudheid waarheen de klassieken zich hadden gericht, d.w.z. de periode van de Grieks-Romeinse volmaaktheid zoals zij o.m. werd voorgesteld door Sofokles en Vergilius, maar in de perioden die volgden op de dood van Augustus. Zij gingen hun materiaal zoeken bij Tibullus, Horatius, Catullus en bij Petronius, Juvenalis, Apuleius, bij de geschiedschrijvers Suetonius, Tacitus en de Scriptores Augustae.

voorgond²⁸. Barbier neemt het in 1833 op zich om er een definitie van te geven :

Un mal sans nul remède, une langueur de plomb...
 Un vent qui sèchera la vie en un instant...
 Qui la fera déserte, et qui poussera l'homme
 A toutes les fureurs des débauches de Rome²⁹.

De decadent verlangt op den duur naar het onmogelijke. In *Mademoiselle de Maupin* (1834) luidt het : „j'ai souhaité d'être femme pour connaître de nouvelles voluptés”³⁰. Tal van helden zijn androgyn. Men droomt van „un être insexué”³¹ in een „dégout de la femme” en „haine de la force mâle”. Is de hermafrodiët niet tegelijk het symbool van de ananeosis, d.i. de eeuwige verjonging ?³²

In 1844 acht Barbey d'Aurevilly het nodig een definitie van het dandyisme te geven. Het is „toute une manière d'être, entièrement composée de nuances, comme il arrive dans les sociétés très vieilles et très civilisées (...) où la convenance triomphe à peine de l'ennui”³³. De dandy is „trop dégouté pour s'animer”, a flower that grows in the hot-houses of an advanced civilisation”³⁴, met een afkeer voor progressistische strekkingen en onder een filosofische rust een passie voor kunst en schoonheid”³⁵. De kunstmatigheid uit zich bij de dandy ook in de mode, de kledij, die getuigen van een grote voorliefde voor tijd- en ruimteëxotisme en de veruiterlijking zijn van zijn persoonlijkheid en van zijn houding waardoor hij de bedreigde eenheid van deze persoonlijkheid tracht te bewaren. Het dandyisme bloeit voornamelijk op in overgangsperiodes : „Dans le trouble de ces époques, quelques hommes déclassés, dégoutés, désœuvrés, mais tous riches de forces natives, peuvent concevoir le projet de fonder une espèce nouvelle d'aristocratie (...) Le dandysme est le dernier éclat d'heroïsme dans les décadences (...) Un soleil couchant, superbe, sans chaleur et plein de mélancolie”³⁶.

28. Vgl. L. Maigron, *Le Romantisme et les mœurs*, Parijs, Champion, 1910, vnl. IV, 1 : *La naurastbénie romantique*.

29. *Bianca*, in *Iambes et poèmes*, Parijs, Dentu, 1862¹⁶, p. 183.

30. Parijs, Renduel, 1834, p. 155.

31. Vgl. bv. L. Lombard, *L'Agonie* (inleiding Oct. Mirbeau), Parijs, Albin Michel, 1901. Voor het eerst in 1888 uitgegeven.

32. M. Barrès in zijn inleiding tot Rachildes *Monsieur Vénus*, Parijs, Boissier, 1889, pp. X-XX en M. Delcourt, *Hermaphrodite, Mythes et rites de la Bisexualité dans l'Antiquité classique*, Parijs, Presses universitaires de France, 1958 (*Mythes et religions*, 36), p. 121.

33. *Du Dandysme et de G. Brummel*, Parijs, Lemerre, 1844, pp. 24-25.

34. A. E. Carter, *op. cit.*, p. 45.

35. *Ibid.*, p. 46. Vgl. Ch. Baudelaire in *Delacroix, Oeuvres*, II, pp. 309-310.

36. Ch. Baudelaire in *Le Peintre de la vie moderne*, *Ibid.*, pp. 350-351. De

De dandy leeft *à rebours* zoals alle decadenten, maar hij reageert tegen de decadentie met een „révolte élégante” waardoor hij tracht de ontwikkeling van het verval tegen te houden. De dilettant wil niet, zoals de dandy, nog een zekere eenheid bewaren. Ook hij beseft zeer goed in welke desaggregatietoestand de beschaving is gekomen, maar van de decadente stromingen is het allereerst het dilettantisme dat bij de aanblik van „la maladie du siècle”³⁷ passief blijft. Hij wenst „nutteloos toeschouwer”³⁸ te zijn, overtuigd dat elke handeling om tussenbeide te komen tevergeefs is. Maakt dit besef hem weemoedig, dan cultiveert hij deze weemoed, want ook hierin vindt hij iets schoons waarvan hij kan genieten. Dit wijst er al op, dat de paradox voortdurend in hem aanwezig zal zijn; in het irrationele, het onlogische scheidt hij behagen. Afgescheiden van de gemeenschap beleeft hij genoeg aan zijn cerebrale zinnelijkheid, hij neemt niets ernstig op, dartaelt als epikurist door het leven, en als electicus kiest hij uit verschillende systemen wat het best bij zijn egotisme past. Tegenover gevestigde waarden en ideeën plaatst hij zijn sceptische ironie die haar oorsprong vindt in zijn betrekkelijkheidsbesef, in het polymorfisme en polyfinalisme. Hij vermijdt alle leed, stelt de bronnen van zijn hedonisme boven alles: „De dilettant drijft de genotzucht, de cultus van de sensatie op de spits. Zijn hedonisme draagt een uitgesproken aesthetisch karakter: alle ethische godsdienstige en maatschappelijke beginselen wijst hij beslist van de hand. Het dilettantisme is a-moreel, a-religieus en a-sociaal. De enige maatstaf van het leven is het schone”³⁹. Kortom, „le dilettantisme est une attitude esthétique qui, prenant sa source dans une multiplicité de tendances hétérogènes, cultive la dispersion, sous les formes d'un polymorphisme et d'un polyfinalisme essentiels, afin d'éprouver le plaisir raffiné que procure une telle virtuosité, plaisir spectaculaire, demi-sceptique et ironique, et de se délecter de soi-même, en un egotisme fondamental”⁴⁰. Maar, het genot is aan de tijd gebonden omdat ook de schoonheid vergankelijk is: „het spel waartoe de dilettant het leven herleidt draagt in zichzelf zijn eigen

invloed van Poe moet ook op dit gebied groot zijn geweest. Welk succes zullen de volgende woorden van Egeus in *Berenice* niet hebben gehad: „Dans l'étrange anomalie de mon existence, les sentiments ne mesont jamais venus du cœur, et mes passions sont toujours venues de l'esprit”. Door A. E. Carter in *op. cit.* p. 51 geciteerd uit *Oeuvres complètes (Conard)*, V, p. 83.

37. Betsy noemt het in *Eline Vere* „de ziekte van het jongere geslacht”, (I, p. 115).

38. Vgl. Couperus' *Brieven van een nutteloze Toeschouwer*.

39. J. Weisgerber, *op. cit.*, p. 48.

40. Cl. Saulnier, *Le Dilettantisme. Essai de psychologie, de morale et d'esthétique*, Parijs, Vrin, 1940, p. 48.

doodvonnis" ⁴¹. Alles is tijdgebonden, achter elke schoonheid schuilt fataliteit: „Every moment some form grows perfect in hand of face; some tune on the hills or the sea is choicer than the rest, some mood or passion or insight or intellectual excitement is irresistibly real and attractive to us, — for that moment only" ⁴².

Terloops moeten wij ook wijzen op de hernieuwde belangstelling voor de Prometheus-figuur, die in deze periode wordt voorgesteld als „de drager van de opstandige, maar machteloze gevoelens van hen die zich, evenals Prometheus, door het Noodlot aan een rots vastgeketend voelden" ⁴³. In de beeldende kunsten werd deze figuur o.m. afgebeeld door Max Klinger ⁴⁴ en Roland Holst ⁴⁵. J. Péladan schreef zijn *Prométhée* voor het *Théâtre de la Rose-Croix* en in 1899 publiceert Gide nog zijn satire *Prométhée mal enchaîné*. Met onverminderde kracht wordt de noodlotsgedachte in alle kunstvormen uitgedrukt. *Lenore* (1773) van Bürger wordt in het Frans vertaald ⁴⁶, Walter Crane schildert *The Roll of Fate* naar twee bekende kwatrijnen uit de *Rubâiyât* van Omar Khayyâm. Deze dichtbundel werd, terloops gezegd, in 1859 door Fitzgerald in het Engels vertaald en oogstte groot succes. Poe's *The Raven* (1845) was overbekend geworden en oefende in Baudelaires vertaling op de Franse symbolisten een diepgaande invloed uit: in 1875 verscheen van dit gedicht een door Manet geïllustreerde bewerking van Mallarmé; ook Gustave Doré verluchtte een uitgave ⁴⁷, en op één van zijn tekeningen komt een engel voor boven wiens hoofd *anangkè* staat geschreven. Verlaine, Mallarmé en Rimbaud treffen overal „l'énigme", „le mystère" ⁴⁸ en „l'inquiétude" aan. De theorie van het Nirwana, van de illusie en van het boeddhisme in het algemeen, dat uit de vergankelijkheid der dingen besluit dat ze

41. J. Weisgerber, *op. cit.*, p. 16.

42. W. Pater, *The Renaissance*, New York, The Modern Library, s.d., pp. 196-197.

43. B. Polak, *Het fin-de-siècle in de Nederlandse schilderkunst. De symbolistische beweging 1890-1900*, 's-Gravenhage, Nijhoff, 1955 (*Utrechtse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, IV), p. 70 vv.

44. M. Schmid, *Max Klinger, Bielefeld, Veldhagen en Klasing*, 1899, t/o p. 100. Voor nadere kennismaking met dit aspect verwijzen wij naar het boek van B. Polak.

45. Vgl. J. Veth in *De Nieuwe Gids*, 1893, I, pp. 435-436 en B. Polak, *op. cit.*, p. 259. Verder zijn er o.m. nog de tekeningen van George Morren (in *Van Nu en Straks*, nr. VIII-IX, 1893, afb. p. 55 en van Toorop (*Dalende Geloven*, 1894, collectie Dreesmann in Amsterdam) die getekende figuren voorstellen waarop het noodlot drukt.

46. Door E. Pesch, *Le Chant de la Cloche (Schiller) et Lenore (Bürger)*, Parijs, Hinrichsen, 1891.

47. Parijs 1865 en Londen 1883. Couperus vermeldt Doré in *Metamorfose*, (III, 117).

48. Het sfinx-symbool kreeg bv. een intense gevoelswaarde in het werk van Baudelaire, Verlaine, Van Eeden, Couperus, Toorop, Khnopff. Zie meer details bij B. Polak, *op. cit.*

„anatta”, d.i. wezenloos en niet werkelijkheid bestaande, zijn, maakt weer ophef en Parijs – dat ook Couperus aanvankelijk lokte – blijft tot de eeuwwisseling het centrum van de beoefening van occultisme en, op den duur als synoniem gebruikte esoterisme, van spiritisme, mystiek en theosofie⁴⁹. Talloze publicaties zijn hiervan het bewijs⁵⁰.

Over de ontvangst van het naturalisme in Nederland raadplegen men de werken van J. De Graaf, G. Colmjon en B. Polak. Hier weze vermeld, dat talrijke schrijvers, onder wie Van Deyssel, Emants, Coenen, Aletrino, De Meester, de verhouding tussen mens en omgeving, tussen karakter en temperament bestuderen, alsmede de invloeden die deze determineren en waartegen alle strijd nutteloos is. De Griekse „anangkè” herkennen wij in Van Eedens *De Broeders* (1894), o.m. waar Satan tegen Eudoxia zegt :

Zoo wreed zijn al uw vragen voor uw God.
Er is geen dóórtocht. Streeft gij nóg zoo recht,
Gij stuit op kwaad. Waar kracht faalt, volgt verderf.
Wees zeker dat nog scherper jagen kan
't Noodlot dat nooit consideratie kende⁵¹.

De geestdrift van de tachtigers voor Shelley en zijn *Prometheus Unbound* (1820) is allang bekend⁵².

Zola en Taine werden druk gelezen ; in Vlaanderen werd ook Guy de Maupassant b.v. door een Cyriel Buysse gewaardeerd⁵³. In 1891, d.i. vier jaar nadat Brunetière in de *Revue des deux Mondes* zijn artikel *La banqueroute du naturalisme* had gepubliceerd, geeft Van Deyssel openlijk toe, dat het naturalisme overwonnen is. Hierin wordt hij in 1893 door Couperus' jeugdvriend F. Netscher nagevolgd. Van Deyssel is op nieuwe wegen gekomen, in de eerste plaats door zijn kennismaking met schrijvers van het mystieke gevoelsleven als b.v. Maeterlinck. Barrès wordt in 1885 door Erens uitgenodigd om in *De Nieuwe Gid* over de „suggestieve kunst” te schrijven⁵⁴. In 1891 vraagt Toorop, die vele van

49. Van Eeden beval in *De Nieuwe Gids*, 1891, I, pp. 1-15 A. P. Sinners *Esoteric Buddhism* aan.

50. Belangrijk is de studie die J. K. Huysmans schreef bij Jules Bois' *Le Satanisme et la Magie*, Parijs, Chailley, 1895.

51. *De Broeders. Tragedie van het Recht*, Amsterdam, Versluys, 1894, p. 176.

52. Vgl. G. Dekker, *Die Invloed van Keats en Shelley in Nederland gedurende die negentiende eeuw*, Groningen-Den Haag, Wolters, 1926, en H. P. G. Quack, *Uit den Kring der Gemeenschap*, Amsterdam, van Kampen, 1899.

53. Buysse werd door Maeterlinck een nieuwe de Maupassant genoemd, maar „un Maupassant d'une santé imperturbable et magnifique”. Geciteerd door A. Mussche in *Cyriel Buysse. Een Studie*, Gent, Van Rysselberghe en Rombaut, 1929, p. 68.

54. *L'Esthétique de Demain : l'Art suggestif* in *De Nieuwe Gids*, 1885-'86, I, pp. 141-146.

Couperus' werken verluchtte, aan Witsen of hij hem de vertalingen van Poe's verzen kan lenen⁵⁵ en *De Kroniek* maakt zich verdienstelijk door het opnemen van artikelen van symbolisten en van vertalingen uit Rachilde, Poe, Villiers de l'Isle Adam, Schwob, Baudelaire, de Nerval, Retté...⁵⁶. In 1894 wordt te Amsterdam *Pelléas et mélisande* (1892) door het *Théâtre de l'Oeuvre* met veel succes opgevoerd⁵⁷.

DE NOODLOTSWERKING IN COUPERUS' WERK

In dit „epoch of pessimism” – zoals Chesterton het noemt –, waarin de noodlotsgedachte zich zowel in de werken der realisten als in die der idealisten manifesteert, groeit Couperus op. Het lijkt ons nodig te zeggen dat Couperus al vroeg met de predestinatieleer kennismakte. Als kleine jongen moest hij bij „een strenge dominee” op catechisatie. Zijn hele werk door is de invloed van die leer merkbaar. In het oeuvre van Zola, Balzac, Flaubert en de Goncourt, van Gontscharow, Dostojewsky en Hamerling, van Tolstoj, Ibsen en Maeterlinck, van Taine, Lemonnier, Byron, Shelley, Potgieter, Ouida en Cervantes⁵⁸, alsook bij de late romantici voor wie het geloof aan het noodlot absoluut was geworden⁵⁹, vindt hij een bevestiging van een deel zijner problemen. In zijn laatste *Intieme Impressies* (1923) zal hij nog hulde brengen aan zijn „ontzaglijke Meester”, Zola, en aan Ouida. Aan de eerste „zonder wiens voorlichting, zelfs al was hij wreed en al ontzag hij nooit de tere gevoeligheden onzer overstelpte jeugd, wij nooit zouden gezien en geweten hebben hoe het Leven voor ons, mensen, is, in realiteit, alle voze bedekselen geheven, alle romantische sentimentaliteiten der periode onzer ouders en grootouders ter zijde geschoven (XII, 935); aan de tweede omdat zij hem heeft leren voelen voor de „onmogelijkheid” en „onnatuurlijkheid” – twee begrippen die onafscheidbaar zijn van de decadente stromingen – en omdat zij meteen zo'n grote stiliste van de natuur is (XII, 939). Tussen deze twee polen, tussen realiteit en idealisme, slingert het

55. Toorops Archief, Kon. Bib. Den Haag, 75C51K.

56. Vgl. J. De Graaf, *op. cit.*, p. 38 en W. Thijs, *De Kroniek van P. L. Tak. Brandpunt van Nederlandse Cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw*, Gent 1955 (Kon. Vl. Ac. Taal en Lett., VI, 73), pp. 111-112. Thijs vermeldt Rachilde noch Retté.

57. Vgl. W. G. Van Nouhuys in *De Nederlandsche Spectator*, 29 okt. 1892, pp. 353-356. Het toneelstuk inspireerde Roland Holst tot het litho *Mélisande*, cf. brief aan C. Veth, 28 okt. 1892 (Archief Der Kinderen, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag). Het stuk werd vertaald door N. De Vries. Voor nadere gegevens zie B. Polak, *op. cit.* Couperus vermeldt het in *Metamorfose* (III, 60).

58. Vgl. *Metamorfose* (III, o.a. 11, 22, 23, 25, 38, 70, 79).

59. Vgl. E. Klemann, *Die Entwicklung des Schicksalsbegriffs in der deutschen Klassik und Romantik*, Würzburg, Mayr, 1936, p. 140, 164.

werk van Couperus voortdurend en de dichter weet wel dat hij, hoever hij zich ook in zijn verbeelding losrukt, nooit van de werkelijkheid afstand zal kunnen doen. „De Weemoed is overal”, maar „ook het Verlangen is nooit te stillen” (XII, 892). Weemoed omdat de mens fysiek en psychisch door „duistere, ons nauwelijks bekende, gewetene krachten” (XII, 937) wordt gedomineerd. De vlucht uit het lichamelijke waarin sommigen nog heil zoeken is in se al noodlottig, want men stelt op den duur vast, dat men ook psychisch wordt beheerst: lichaam en psyche zijn een onscheidbare entiteit (XII, 937). Zoals Petrarca „was hij zich bewust geworden den in zijn ziel opdoemende strijd tusschen den vleeschlijken mensch en den geestelijken mensch; strijd met alles wat in hem lag, klein, ijdel, wereldsch, hoogmoedig, zinnelijk, huichelachtig – voor zichzelf vooral – de vlucht verhinderde van zijn reinere wezen, zijn antiek-deugdvolle, naar wijde sfeer smachtende ziel, zijn geniale intellektualiteit: de strijd van wat *in* hem, zijn ziel neër trok naar laagte, met dat reine verlangen, welks wieken steeds te zwak bleken voor den vlucht naar het zonnehooge...”⁶⁰. De mens is gedoemd een prooi te blijven in „de klauw van het verschrikkelijke Noodlot” waaruit hij zich tracht te bevrijden, zelfs door de dood (XII, 937). Reeds in zijn eerste geschriften toont Couperus zich als een wijze, die de betrekkelijkheid van de mens inziet. Dit betekent niet dat de auteur zich volledig bij dit besef kan neerleggen. Wel geeft hij in zijn poëzie al een soort levensleer. Hevige verlangens om „op te zweven” worden altijd door tegenwerkende krachten gekortwiek. In plaats van het grote geluk te zoeken, zou de mens zich beter tevreden achten met de „aardschen glans / Van vriendenblikken”, m.a.w.,

Kruip, wil niet zweven; waan u niet gewiekt!
De waereld is niet waard te zijn, maar gij,
Ge zijt, en *in* de waereld, en zij wil
Niet, dat ge zelfs maar pogen zult te zweven!⁶¹

De dichter weet dat het leven wankelt tusen illusie en realiteit. Dit is een slingerbeweging die doorheen zijn hele werk merkbaar blijft:

De kleine dingen en de groote goôn,
Zij zijn't, waartussch' ik altijd heb gedwarreld;

Zoo nietig zijn we: in boete op aarde vernederd,
Doorvlijmt ons 't heimwee naar onze' Oorsprong groot,
Maar kleine liefde heeft mij vaak vertederd;

60. *Proza*, I, p. 224. Vgl. M. Galle, *De verheerlijking van de vrouw in het werk van Louis Couperus*, in *De Vlaamse Gids*, XLVII, 1963, 6, pp. 380-388.

61. *Orchideeën*, p. 203.

En kleine smart doorleefde ik tot den dood ;
 En kleine illusies, vluchtigjes gevederd,
 Troostten mij lief voor elken god, die vlood...⁶²

Couperus komt op zijn levenswijsheid nog terug: „Dweep en droom niet met de schim van het Verleden, en wees niet bang voor het spook van de Toekomst, maar sla de verliefde armen vast om het levende, gloeiende Heden, om het Heden, dat zo vaak, in ieder leven, levend en gloeiend, vol bloed en vol liefde kan zijn, zo het niet wordt geminacht door de ziel, die het Heden ontkent, die alleen staart naar de weggijlende Schim of huivert voor het opdoemende Spook... terwijl het Heden, rozen strooiende tussen duiven en vlinders, u de armen toe strekt, terwijl de Dag, die een bloem is, en niet meer, zich reikt naar uw vingers en geplukt wil worden” (VII, 557). Waarom wordt de mens zo vaak door het leven ontgoocheld? „Omdat gij het héél hoog schatte. Omdat uw verlangens reikten naar het eindeloze, het goddelijke, naar dat waaruit wij geboren zijn. Omdat uw idealen de onbereikbare schimmen waren... De tedere zielen schatten het leven hóóg, en daarom zijn zij teleurgesteld, en daarom zijn zij weemoedig, wanhopig en willen sterven en vinden het leven de moeite niet waard (...) Schat het leven niet te hoog (...) Wij willen te veel zelve leven; wij mensen, wij tedere, vage zielen, wij laten ons niet genoeg leven... De goden bliezen ons in het leven, met onverschillige ademen; zij dachten misschien aan iets anders, terwijl zij ons bliezen... (VII, 531-2)

Op een ogenblik, dat hij in het Zuiden vertoeft en nadat hij zijn uitgever heeft medegedeeld, dat hij geen romans meer maar slechts nog kronieken in tijdschriften en weekbladen zal schrijven, beweert hij dat men het leven niet moet verdromen maar steeds moet genieten van „dat gouden geschenk der goden” (VII, 538), de gedachte verzaken. Het Zuiden – waarvan Orlando het symbool is – heeft hem het leven de moeite waard doen vinden, maar men mag het niet overschatten, „niet meer (...) dan het visje en de vogel en de vlinder en de bloem de lente-avond de zomerdag schatten” (VII, 532). Hij zweert dus de gedachte af, maar hij herinnert zich dat hij – en hij verwijst naar de periode 1883-1893, d.w.z. tussen zijn eerste gedichten en *Extaze* – vroeger ook onder de gedachte heeft geleden: „Er is een tijd geweest, dat ik dacht. Ik was toen jong, ik was tussen twintig en dertig. Ik dacht; ik dacht véél na. Ik dacht over God en godsdienst, ik dacht over den mensch, over natuur en kunst, over ziel, zielsverhuizing, voortbestaan en leven-hiernaals, ik dacht over mijzelf, over jou,

62. *Groot Nederland*, 1906, II, p. 131.

over mijn buurman en mijn medemensch (...) Maar toen (...) moet ik bekennen, dat er plotseling een oogenblik in mijn denk-leven is geweest – ik geloof dat ik dag en datum en uur en minuut zoû kunnen opgeven – een oogenblik, dat ik mij bewust werd met al mijn denken geen stap verder te zijn gekomen, noch relatief voor mijzelf, noch absoluut voor de menschheid, wat betrof anarchisme, socialisme, filozofie, kunst, mensch of God. Toen heb ik een besluit genomen. Toen heb ik – het was een heerlijke lentedag, in Italië, en er waren om mij heen bloesemende vruchten-boomen, bloeiende amandelboomen, net als in een sprookje, – toen heb ik het besluit genomen nooit meer na te denken, niet over God, niet over kunst, en niet over het anarchisme. Aan dat besluit heb ik mij sedert vast gehouden. Ik heb nóóit meer nagedacht. Het is na dat besluit heel mooi in mij geworden en heel weldadig om mij. Ik dacht niet meer na, weliswaar, maar ik lééfde... ik geloof voor het eerst..."⁶³. Over deze opvatting als zou het denken, het uitrafelen van gedachten en gevoelens, het leven in de weg staan, zullen we het verder nog hebben. In *Metamorfose* (III, 161) lezen wij dat het o.m. bij het zien van de antieke ruïnes en van een kunstwerk als Memmi's *Annonciatie* is geweest, dat de auteur deze wending had gevoeld (1893). In 1910 lezen wij dat hij wil „hui zijn : bestaan ... wegdromen in het geluk van te zijn” (VII, 524). De schoonheid en het geluk waarnaar men verlangt in „de heel jonge jaren” zijn wel niet van deze aarde, maar „wij spiegelen ons toch in haar afschijsels soms”⁶⁴.

Couperus slaagt er tijdelijk in de werkelijkheid als een illusie, als een kunst, die geraffineerde vorm van de werkelijkheid, te beleven. In zijn kunst, die hij zijn „veiligheidsklep” (VII, 531) noemt, heeft hij in die illusie kunnen zwerven, heeft hij, voor wie niets statisch is, zich kunnen bewegen, veranderen, metamorfoser. Daar moest hij de liefde, waarvan hij weet dat ze in de werkelijkheid een „onomhelsbare illusie” (III, 128) blijft, gaan zoeken, niet de gewone, maar de absolute liefde, die hij langs de meanders van zijn verbeelding op de „laatste weerschijn van vervlogen paradijzen” (III, 145) weer wil vinden. De speelse Couperus beleeft geestelijk de talrijke metempsychosen die zijn ziel door de tijden heen zou hebben doorgemaakt. Door de metamorfose in zijn kunst vindt hij troost hoewel hij er zich van bewust is, dat deze slechts een „schijngestalte van enkele maanden” (III, 155) is.

De kunst als troost, het therapeutisch schrijverschap van hem die beweert, dat „de werkelijkheid ongedroomd onwaarschijnlijk

63. *Korte Arabesken*, 1911⁶, p. 85.

64. *Van en over Mijzelf en Anderen*, 1910, I, p. 3.

is" (IX, 354). „Je crois que l'imagination n'a rien inventé qui ne soit vrai", zegt de Nerval⁶⁵; de menselijke verbeelding kan niets scheppen dat niet vooraf heeft bestaan want alles wat de mens in legende, mythe, poëzie uitdrukt, bevat waarheid, zegt Couperus (IX, 354-5). De kunst openbaart hem telkens een deel van het geluk, het absolute, de „herscheping"⁶⁶ van de kunstenaar ontrukkt hem aan de obsessie van de eigenbeleeftde tijd, van eigen wording en verworping, aan de angst voor de toekomst.

Ik wil...

...

Dat ik al 't nietig kleine in grote en reine
Tragedies en verrukkingen vergeet

...

Ik wil de zielen blijde om 't rijke leven ;
Ik wil overvol van passie 't leve'en vrij,
Onder héél blauwe lucht in palmen dreven⁶⁷.

De barokke Couperus vindt ook in het hanteren van de taal een katharsis, de taal moet hem louteren. Vandaar dan ook dat zij zo vaak naar de abstractie nijgt. Het dualisme, dat nu eenmaal kenschetsend is voor de barokke kunstenaar – die zoals de engel van Salamanca de ene arm uitsteekt naar het verhevene, terwijl de andere naar de aarde wijst, treffen wij o.m. aan in de *Dionysos-studiën* (1903-1904) :

Mijn ziel is twee : een kind van noordewee,
Duikt zij deemoedig onder noordeluchten
En voelt zich één met grauwe lucht en zee.

Maar als de schemervisioenen vluchten
Naar 't kleurloos schaadwen duistrer kleinen leed,
Slaakt zij naar blauwe lucht haar jubelkreet ; (IV, 541)

Het Noorden en het Zuiden spiegelen zich voortdurend in zijn werk ; ze staan tegenover elkaar als realiteit (met „weemoeds noodlotswiel" (IV, 542) en arabeske droom („Verzied door fantazieën zonder toom... (*Orchideeën*)).

Indien de kunst hem troost brengt, herinnert zij hem er anderdeels voortdurend aan, dat hij het geluk dat zij hem verschaft, liever in zijn „leven van gewoon mens" (III, 97) had gekend. Maar de mens is nu eenmaal wie en wat hij is : in de „symboliek"⁶⁸

65. Geciteerd door M. Raymond in *De Baudelaire au surréalisme*, Parijs, Corti, 1952, p. 16.

66. Vgl. een aldus getiteld verhaal van Couperus (IX, 666-673).

67. *Groot Nederland*, 1906, II, p. 133.

68. In een brief d.d. 27 mei 1902, dus enkele maanden vóór hij *De Boeken* had beëindigd, schreef Couperus aan zijn nicht Marie Vlieland Hein o.m. : „Als de

waarin Couperus zich af en toe baadt en in zijn zuiderse kronieken: de bezitter van een goddelijke vonk, in andere geschriften slechts: „een mier in 't midden (z)ijns gemijmers”⁶⁹.

Degenen die uitsluitend met de kranteartikelen, korte schetsen en arabesken, journalistieke geschriften in de ik-vorm en kunstbeschouwingen van Couperus hebben kennisgemaakt, hebben vaak tot een literaire, helaas soms ook een reële figuur, besloten.

De Couperus-kosmos is een entiteit op zichzelf waarin we vrij, zoveel mogelijk los van de historische schrijver, de structurele samenstelling moeten bestuderen en de levensvisie moeten construeren waarvan het kunstwerk de uitdrukking is. Van de Couperus-kosmos, mogen wij, na een grondig onderzoek, beweren dat hij onafscheidelijk is verbonden met de noodlotsgedachte.

„Noodlot” heeft bij Couperus een ruime betekenis. Nu eens is het een macht waardoor de gebeurtenissen vooraf worden vastgesteld op een onverbiddelijke wijze, soms zijn het de gebeurtenissen zelf; dan weer is het een voor de mens duistere macht die de ondergang van alle dingen, ook van hemzelf, bewerkt. Van het eerste constateert men een duidelijk gepland opzet⁷⁰, de tweede vorm gebiedt het verloop van dit plan. Boven de orde heerst een hogere orde, zegt Couperus.

Uit enkele beschouwingen die Couperus in 1920 aan zijn schrijfkunst wijdde, blijkt zijn overtuiging als zou de kunstenaar een „fatalistisch product van atavisme” (XII, 43) zijn en bovendien niet vrij beschikken over de keuze van zijn onderwerpen; trouwens ook daarbuiten ontzegt Couperus zich elke vrije keuze: „Ik doe wat ik doen moet en ik schrijf de roman, die ik schrijven moet” (XII, 47). De vormgeving acht hij eveneens van dwingende machten afhankelijk: „Want de woorden vloeien vanzelve, de perioden volgen elkander vanzelve, de hoofdstukken volgen elkander noodlottig op, zonder dat er één ingeschreven of uitgelaten kan worden; *een roman wordt niet anders dan onze dagen, ons leven zelve wordt, vanzelve, enkel omdat de schrijver zich vroom moest laten gaan volgens de dwang van Iets, dat sterker is dan hij en hem stuwt volgens geheime, mystieke wetten.* Ik heb dit altijd zo sterk gevoeld, dat ik nooit een mijner helden of heldinnen anders had

serie af is, om te verkwikken van die daagscheid der kleine Zielen, ga ik iets heel anders schrijven, me baden in de symboliek en me dompelen in de schittering van stijl!” H. Van Booven dateert deze brief verkeerdelijk op 7 mei 1902 en ook de weergave van de tekst is gebrekkig en onjuist. Vgl. *Leven en Werken van Louis Couperus*, Velsen, Schuyt, 1933, p. 185.

69. *Het Vaderland*, 20 mei 1923 en *Proza*, III, p. 196.

70. Vgl. het interessant opstel van W. Drop, *Noodlot en romanstructuur bij Louis Couperus*, in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 1963, LXXXIX, 4, p. 288.

kunnen laten evolueren of eindigen dan zij doen in de roman. Hun levensloop, het psychisch verloop hunner stemmingen, gevoelens en levensgebeuren was nooit anders te wenden en te wijzigen dan het noodlottig moest verlopen" (XII, 45-6). Reeds veel vroeger (1897) vernemen we van Aylva, de centrale held uit *Metamorfose*, dat het noodlot van Mathilde, de hoofdfiguur van zijn eerste roman, sterker was geweest dan de wil van haar schepper (III, 69, 72). In hetzelfde boek vernemen we dat het schrijven voor hem een noodwendig karakter had gekregen (III, 86). De auteur beschouwt zich als de tegenover het noodlot machteloze god van zijn personages: hij ziet toe hoe zij „worden" en „verworden" nadat hij ze in het leven heeft geroepen. Men kan dus niet beweren dat het karakter als een vaste werkelijkheid buiten de tijd zou staan en er in het personage geen ontwikkeling zou zijn te bespeuren. De determinerende factoren, waarvan de held het produkt is, worden door de schrijver nauwkeurig getekend omdat hij meent aldus de strijd tussen persoon en noodlot een waarschijnlijk karakter te verlenen. Dat Couperus de lezer over het verleden van zijn helden inlicht, blijkt normaal te zijn zodra men tot de vaststelling komt dat de helden dit verleden geregeld tot heden maken. Het verleden is de voornaamste tijddimensie. Couperus onderzoekt in hoever de held de tijd beleeft of erdoor wordt beleefd. Van het ogenblik af dat die held zich door het verleden gedetermineerd voelt – of volgens de opvatting van Pouillon „waant"⁷¹ – manifesteert zijn noodlot zich zodanig, dat de lezer slechts één mogelijke uitkomst van het romanverloop meer mogelijk maakt.

Het artikel *Hoe een roman geschreven wordt* werd in 1920 geschreven. In 1897 al drukt Couperus zich uit a.v.: „En hij had al het geluk van het worden der woorden, van het openplooiën der zinnen, zo vreemd en zo onvermijdelijk geweven, diep in de gedachte, die bijna onbewust de zilveren draad spint, terwijl de pen ze naborduurt, vreemd, oneigenlijk, door onbekende macht beheerst" (VII, 70). Hieruit mogen we afleiden, dat Couperus zich altijd als een „werktuig" (XII, 46) heeft beschouwd. Het verwondert ons niet, dat hij zich tegelijk „schepper" en „werktuig" noemt. We zullen immers nog kunnen constateren dat in zijn gedachtengang ook de „goden-scheppers" aan de wil van een geheim principe zijn onderworpen. Dat de schrijver in de periode van zijn „gedachteloos" genieten geen groot literair werk voortbracht, kan voor een deel door het bovenstaande worden verklaard.

Couperus gelooft, „dat de goede roman wordt 'ontvangen' in

71. *Temps et Roman*, Parijs, Gallimard, 1946³, p. 236.

énen". Onmiddellijk ziet hij dan de bouw ervan vóór zijn geestes-oog en „Die bouw is niet zelden een *piramide* gelijk: *opgaande lijnen*, die naar een hoogtepunt voeren van waar zij weer glooien en *dalen*. Of – als men liever wil – de roman doet zich voor als een heuveling, een gebergte: van de top ziet, wie het beklimt op naar de zon in het zenit, maar de zon daalt en de bestijger *moet* eveneens neerwaarts dalen in de laatste weemoedgloed der stralen.” (XII, 44).

Een dergelijke theorie past volledig in de levensvisie van de schrijver. Alles, immers, wordt betrokken in de beweging die gaat van groeien en bloeien naar vergaan. Dit gebeurt volgens het beginsel der noodwendigheid en wordt beheerst door de wet der vergankelijkheid, twee voorname factoren in de vorming van Couperus' noodlotsgedachte.

De retrospectieve uitweidingen zijn in Couperus' romanbouw belangrijk. De auteur kijkt gedurende het verloop van het verhaal geregeld met zijn helden naar het verleden om aldus een voor-spelling, een daad, de aard van een milieu, de erfelijkheid in herinnering te brengen. Het heden van een verhaalactie, de personages, hun innerlijk leven en handelingen zijn er niet van te scheiden. Het verleden wordt a.h.w. tot een heden gemaakt⁷², de helden worden erdoor gedetermineerd, ofwel – volgens Pouillon⁷³ – determineren zij er zichzelf door: „il n'y a de destin subi que pour autant qu'on s'y prête”. Naar de mening van Pouillon moet men „le sens des enchaînements” in de psychologie van de held zoeken. Deze wordt bij Couperus ook vaak in objectieve zin geconstrueerd. In *Noodlot* volgt Bertie passief elk moment in de loop der gebeurtenissen, in *De Stille Kracht* interpreteert Van Oudijck pas achteraf, d.w.z. na zijn terugtocht. In de z.g. historische romans is over het lot van de held elke twijfel uit de weg geruimd zodat tenvolle aandacht kan worden besteed aan zijn psychologie, zijn houding ten opzichte van de tijd, d.w.z. van het verleden dat hij echter niet zo duidelijk als de moderne lezer ziet, van het heden dat hij – naar de mening van de alwetende lezer – ten onrechte uitdeint, en van de hem uiteraard onbekende toekomst waarvan de lezer zoals gezegd eveneens op de hoogte is.

Dat Couperus zo vaak naar het verleden verwijst hangt voor een groot deel samen met zijn overtuiging als zou van het verleden op de mens een noodlottige invloed uitgaan. Hiervan treffen wij

72. „Indem eine Zeitstufe mitsamt ihren Einzelzeitpunkten sich immer wieder in den andern widerspiegelt, entsteht im Leser ein Gefühl losgelösten Darüberschwebens und wird der singulare Charakter dieser Einzelzeitpunkte – nicht realiter aber wohl erlebensmäsig – verwischt.” Cf. H. Meyer in *Raum und Zeit in Wilhelm Raabes Erzählkunst*, *Deutsche Vierteljahrschrift*, VIII, 1950, p. 258.

73. *Op. cit.*, p. 158.

talloze voorbeelden aan. In *De Stille Kracht* wordt Van Oudijk het slachtoffer van een vroegere onbezonnen daad, i.c. het verwekken van een natuurlijk kind en de veronachtzaming ervan; in *De Boeken* staan de herinneringen die geregeld bij Mevrouw van Lowe, Constance en Gerrit opkomen en waarbij de sprookjesachtige en gelukkige atmosfeer van Buitenzorg wordt opgeroepen, waar tussen de kinderen nog een hechte vriendschap bestond (V, 48, 61, 141, 180, 187, 201, 359, 408, 503), in fel contrast met die van het recente verleden. Constance heeft een „noodlottige misstap” (V, 256) gedaan die een groot deel van *De Boeken* blijft bepalen. Zij was haar echtgenoot ontrouw geweest, verwachtte een buitenechtelijk kind, moest huwen met haar minnaar met wie zij die vluchtige liaison had onderhouden. Zij meent, dat het verleden, „dat bleef niet alleen, dat niet alleen zou altijd aankleven, maar dat groeide – dat groeide, met haar kind mee, als zou het leed van dat verleden altijd weer bloeien, en altijd weer, met altijd meer nieuwe weemoed en treurigheid” (V, 226), als een muur staat tussen haar eigen familie en die van haar tweede echtgenoot, Henri, enerzijds, en tussen haar en haar man anderdeels. Het verleden scheidt ook Constance van Brauws op wie zij verliefd raakt, zodat Brauws denkt, „dat nooit de verledene dingen zijn af te schuiven, en dat zij misschien om de mensen onder de grauwe luchten – de kleine mensen onder de grote luchten –, dichter hangen blijven in weemoedwolken dan in vrolijke landen van bergen en zon en van blauw” (V, 871). Het verleden werkt hier als een nachtmerrie „met een grijnzende monster-omhelzing” (V, 465) en oefent hand in hand met het milieu, „de moraaltjes, religietjes, filosofietjes” (V, 466, vgl. I, 219) een almachtige invloed op het verder levensverloop van de helden uit. Zoals in *De Boeken* wordt in *Van Oude Mensen* het leven van een familie bepaald door een gebeurtenis uit het verleden, waarvan de gevolgen een fataal karakter krijgen, een doem waarvan de individuen zich niet kunnen bevrijden. Dit was ook al het geval in *Over lichtende Drempels* waar de ziel van een vrouw en die van haar minnaar op de drempel van het licht vertoeven om een misstap die zij in het verleden hebben gedaan – zij hebben een buitenechtelijk kind verwekt – uit te boeten alvorens zij toegang krijgen tot de „harmonie”, volledig los van de beklemmende dingen der aarde, van stof en van tijd, van de wereldse wetten, van de „slavenketenen der aan-een-geschakelde aardse gebeurlijkheid”, totaal „zuiver van wil” (IV, 368). Een menselijke daad sleept immers haar gevolgen mee „als een keten, die schalm schakelt aan schalm” (IV, 372). In *Van Oude Mensen* luidt het a.v. : „En dan

dat verleden, dat je meezeult, meezeult... Iedere dag gooit er het zijne bij, onverbiddelijk. Wij, arme schepsels, trekken maar voort, tot we niet meer kunnen, en er bij dood vallen" (VI, 56). Takma heeft zestig jaar vóór de romanactie zijn rivaal Derckx, Otilies echtgenoot, vermoord. Hij en zijn minnares verkeren in de waan dat slechts de baboe Ma Boeten bij de misdaad aanwezig was en dat behalve zijzelf alleen dokter Roelofsz, die uit liefde voor Otilie de doodsoorzaak heeft verdoezeld, op de hoogte is van de moord. Doch Otilies zoon Harold is als dertienjarige knaap eveneens getuige geweest. Zijn eerst vrolijk leven op Java is van dat ogenblik af geknakt geweest en „het ding" heeft hem als een monster gedurende zijn verder leven in zijn klauwen gehouden (VI, 67) ; steeds blijft hem de herinnering aan hetgeen hij heeft bijgewoond als een obsessie kwellen. Langzamerhand krijgen ook de andere familieleden vermoedens of zekerheid. Zij lijden eronder, kunnen van hun familie niet los, blijven toch eenzaam, ja sommigen, Ina b.v., verlangen meer en meer te weten om aldus door het uitrafelen van het verleden onbewust hun eigen gedetermineerdheid te vergroten. De 97-jarige Otilie en de 93-jarige Takma slepen het geheim met zich voort. Hun leven is totaal overschaduwed door het „ding", door „een overstelpende wroeging" (VI, 188) en angst voor het uitlekken. Dit heeft hen zestig jaar naar elkanders aanwezigheid doen verlangen. Stilaan „weet" bijna iedereen dat Otilie II de buitenechtelijke dochter van Takma en Otilie is, terwijl op het einde zelfs de mogelijkheid wordt gesuggereerd dat Otilie bij de moord actief is opgetreden. De familieleden die „weten" of vermoedens hebben zullen slechts van de beklemming, althans voor een deel, worden bevrijd door de dood van Takma, Roelofsz en Otilie, die het verleden vertegenwoordigden.

Ook in de romans *Herakles*, *De Ongelukkige* en *Iskander* lokken één of meerdere misdaden uit het verleden onverbiddelijk hun straf en boete uit. In *Herakles* moet de held boete doen voor de moord op zijn gezin. Aboe Abdallah's toekomst (*De Ongelukkige*), meteen die van zijn volk, wordt bij zijn geboorte al duidelijk door de magiërs voorspeld. Hij zou ten eerste zijn vader van de troon verstoten. De volgende voorspellingen, nl. dat hij de ongelukkige zal zijn – d.i. in gezinsverband – en dat zijn rijk verloren zou gaan, vloeien uit zijn eerste misdrijf voort. Die daad uit het verleden – in hoever is Aboe er zelf ten slotte voor verantwoordelijk? – beheerst zijn gehele leven ; zelfs nadat hij Granada heeft verloren moet hij nog boeten in de „vaalheid der lange jaren, die, het Ongeluk uitgleden, niet anders over lieten dan weemoed,

weemoed op weemoed gestapeld" (IV, 300). Ook *Iskander*, waar het nochtans weinig expliciet wordt vermeld, spiegelt het verleden zich geregeld in het heden. Denken wij maar aan de voortdurende aanwezigheid van de „Vrienden”, die Alexandros' vroeger milieu en leven incarneren en zelf in het verhaalverloop geen noemenswaardige evolutie doormaken. Ziet de heerser niet het best van al zijn verwording weerspiegeld in de ogen van zijn jonge vriend, Hefaistion? Aldus beschouwd is het psychologisch geen verrassing, dat Alexandros enkele van deze Vrienden hetzij zelf vermoordt, hetzij op zijn bevel laat omkomen. De herinnering aan deze moorden blijft hem vervolgen. Een dergelijke spookachtige herinnering kwamen Frank en Eve in *Noodlot* niet verdragen en zij zien in de zelfmoord de enige oplossing om ervan te worden bevrijd.

Eén keer zelfs laat Couperus aan een roman (*Xerxes*) een historische tabel van wat vóór de romanactie gebeurde, voorafgaan. Door zijn keuze uit de gebeurtenissen en zijn commentaar interpreteert hij dat verleden *sub specie fati*. In dezelfde tabel laat hij het heden van zijn romanactie daarop onmiddellijk aansluiten, wat de lezer erop voorbereidt, dat datgene wat de schrijver in zijn verhaal behandelt, noodwendig moest verlopen zoals het verliep. Alles is een schakel in de keten. Tegenover deze onafwendbaarheid is de hoogmoed van Xerxes tegelijk tragisch en ironisch⁷⁴.

Niet zeldzaam zijn de plaatsen waar Couperus een kort „forward movement” doet. Dit is evenals het voorgaande een kunstmiddel om de bestendige aanwezigheid van het noodlot te suggereren en te beklemtonen, tegelijk ook om het „planmatige” van het noodlot te illustreren. Op die wijze stelt de auteur de blinde gedragingen, de gevoelens en overwegingen van zijn helden in scherp contrast met het noodlot dat zich aan hen voltrekt. De lezer die in deze „alwetendheid” wordt betrokken, wordt op de verhaaltoekomst voorbereid, ja zij is voor hem geen geheim meer en met medelijden zal hij de „handelingen en stappen en sprongen, de illusie van de wil” (II, 648) van de held volgen.

Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. In *De Stille Kracht* (IV, 100-1) zegt de auteur dat de resident zijn eigen familie niet kent en reeds op p. 11 bereidt hij ons duidelijk voor op de noodlottige confrontatie tussen Van Oudijck en de stille krachten door de mededeling dat de resident misschien de donkere geheimzinnigheid – die Couperus uitvoerig beschrijft – niet voelde „drijven”. Verder kan de auteur niet nalaten vóór en tijdens het ontroerend treffen tussen de resident en de moeder van de regent op te

74. Couperus noemt zijn boek een vrije bewerking van Herodotos en hij schrijft als ondertitel: „Uit de Annalen der Ionische Historie”.

merken : „Maar omdat hij zoveel tederheid, onbewust, ongeanalyseerd en alleen diep gevoeld, en omdat hij niet geloofde aan de stille kracht, aan het leven in het leven, aan wat er krioelde en woelde als vulkaanvuren onder de bergen van majesteit, als troebelen onder een troon, omdat hij niet geloofde aan de mystiek der zichtbare dingen, kon het leven hem vinden, onvoorbereid en zwak, als het afweek – godenrustig en sterker dan mensen – van wat hém logisch dacht” (IV, 105). Nog verder lezen wij tot tweemaal toe de zinsnede : „Misschien, als hij had toegegeven, was (ware) zijn leven anders geworden (geweest)” (IV, 121). Ten slotte maakt Couperus nog een opmerking die alle twijfel over de nadering van een onheil radikaal wegneemt : „Maar wat hij niet had gedwongen en vooruit bedacht, dat waren de stille krachten, die hij nooit raadde, die hij ontkennen zou, altijd, in het natuurlijk eenvoudig leven. Wat hij niet zag en hoorde en voelde, dat was de heel stille kracht, die wel neersloeg, maar toch smeulde, als een vulkanisch vuur onder de schijnbaar rustige dreven van bloemen en vriendschap en vrede : de haat, die een macht zou hebben van ondoordringbaar mysterie, waartegen hij, Westerling, ongewapend was” (IV, 131).

Zo geeft Couperus ook in *Noodlot* zijn eigen visie door een verrassende aanvulling op het einde van een zin : „Het verleden werd meer en meer het verleden en moest het blijven : nooit zou er weer iets van terugkomen, het zou met zijn afgrijselijkheid niet spoken om hen heen, zo dacht ze” (II, 127). Op het einde van hoofdstuk XVII van het vierde deel der *De Boeken* zorgt Couperus voor het effect door het uiten van een bespiegeling waarmee de Couperus lezer snel vertrouwd is : „Nu snikte zij, niet wetende. De dagen, de maanden, zouden voortweven lang en langer aaneen, voordat zij weten zou... Er is een heilig weten voor onszelve... o heilig, dat wij het weten alleen... wanneer de toekomst geworden is” (V, 973). Vooral in *Iskander* en *Langs Lijnen* grijpt de auteur af en toe in. Hem is bekend wat de helden niet weten. In de eerste roman : „Maar geen der Vrienden gevoelde dit ogenblik, dat de jaren noodlottig wentelen door der mannen vriendschap, der vrouwen liefde...” (XI, 284) en : „In deze gelukkige dagen hield het Noodlot geheim hoe deze vriendschappen, inniglijk als slechts Helleense mannavriendschap kon zijn, onder de Aziatische luchten zouden verbloeien in vlam van drift en toorn, tot haat, tragedie, rampzaligheid...” (XI, 286). Verder lezen wij : „Maar zijn (= Alexandros') liefde, hem door Afrodite in de ziel gegoten, zou hij met zich mededragen niet sterker dan iedere zwakke mens met zich draagt de last van geluk-en-smart, die de liefde is... (XI,

371) en „Het Noodlot geleidde, oppermachtig, gevoelloos, erbarmingloos, langzaam en toch, of een tiental jaren, door mensen geteld als de tijdruimte, waarin grote dingen door een sterke held waren te doen, niet meer dan de seconde, die het eiste voor de onafwendbare volvoering van zijn onverbiddelijke wil” (XI, 666). In de tweede roman van haar tijd maar vooral van haar omgeving, en daarom zo weinig af: strijdigheid tegen strijdigheid, in evenwicht van tegenstrijdigheden, dat haar ondergang kon zijn, of haar behoud, maar in elk geval haar noodlot” (III, 426). In *De Berg van Licht* voorspelt hij, dat Bassianus in Rome zijn ondergang tegemoet zou zijn, „die uiterste bloem (...) overgeplant zou zij noodlottig, kort maar hevig, vergitigen zich, en allen die zij bekoorde...” (VI, 346).

Uit dit alles blijkt, dat Couperus steeds aanwezig is, „like the lecturer whose exposition accompanies the lantern slides or the documentary film”⁷⁵. Van bij het begin van zijn romans laat hij al op één of andere wijze vermoeden waaruit de conflicten zullen voortspuiten. Soms gebeurt dit duidelijker dan anders. Een goed lezer weet echter b.v. wel, nadat hij heeft vernomen dat Eline zenuwachtige buien heeft en dat „noch Eline’s vrees haar fijn bezenuwd gestel te zullen wonden, noch Betsy’s heerszuchtig egoïsme (...) ooit tot een tragische crisis aanleiding (hadden) gegeven” (I, 126), wààr in *Eline Vere* alleszins één van de conflicten zijn oorsprong zal vinden.

De voorbereiding verleent aan het verhaal een „dimensie van vertrouwdheid”⁷⁶ en houdt nauw verband met het basismotief. Zij helpt dit uitwerken, herinnert gestadig aan het fatale voortschrijden van de tijd, aan de bestendige aanwezigheid van het noodlot in het algemeen. De voorbereidingen werken duidelijk mee aan de gang van de handeling en onthullen dan nieuwe situaties die noodzakelijk moesten ontstaan uit reeds vermelde en bekende oorzaken. De theorie der causaliteit volgens welke een oorzaak haar gevolgen opeist, heeft ook in de intrige van Couperus’ romans haar neerslag gehad. Elke handeling, die enige betekenis heeft in het verhaal, vormt een schakel in de gang naar de nederlaag van de held. Een belangrijke daad, gesteld in „de onweerhoudbare, verschrikkelijke, allersnelst rollende noodlotsseconde” (XI, 619) luidt een snelle afwikkeling in. Deze noodlotsseconde is in *Eline Vere* het ogenblik waarop de heldin het huis van haar zuster verlaat, in *Iskander* het moment waarop Alexandros zijn vriend Kleitos vermoordt.

75. R. Wellek en A. Warren, *Theory of Literature*, Londen, Jonathan Cape, 1961⁵, p. 231.

76. Zie hierover voornamelijk W. Blok, *op. cit.*, p. 184.

Zowel Eve als Frank – en de lezer – voelen in *Noodlot* herhaaldelijk dat iets vreselijks zal gebeuren en ook Bertie krijgt vóór het hoogtepunt dit gevoel. Zelfs vóór de langverwachte ontknoping houdt de schrijver de spanning nog aan door ons in IV, 1 te laten vermoeden dat de twee figuren die Bertie onderscheidt Archibald en Eve zouden kunnen zijn, doch in dit hoofdstukje geeft hij ons van deze indruk geen bevestiging. Hij stelt dit uit tot IV, 2. In *De Stille Kracht* licht Couperus geregeld de sluier over wat vermoedelijk – bij hem betekent dit : zeker – zal gebeuren : de voorstellingen bij het tafeldansen en ook de voorgevoelens dat het noodlot dreigend is (IV, 62, 121, 131, 149, 164, 171) drijven, samen met de straks te behandelen „Kapittelschluss” de spanning in aanzienlijke mate op. Een in 't oog vallende voorbereiding treft ons in hoofdstuk XXVII van *Langs Lijnen*. Daar schetst de schilder Duco „levensgroot, een wandelende vrouw, met die mengeling van kind, vrouw en godin, die zijn figuren karakteriseerde – en ze liep langzaam *dalende lijn* af naar een sombere diepte zonder te zien en zonder te begrijpen ; haar ogen staarden magnetisch de afgrond toe : vage handen waren om haar als een wolk en duwden zacht, en leidden ; in de hoogte, op hoge rotsen, riepen haar, in hel licht, andere figuren met harpen, maar zij ging naar de diepte, door de handen geduwd ; in de afgrond bloeiden vreemde *purperen* orchideeën, als monden van liefde...” (III, 535). Cornelia huivert als ze dit schilderij ziet. In hoofdstuk XXXII ziet Cornelia in werkelijkheid tijdens een uitstap een meer liggen, „ovale beker, dieper en dieper neergezonken” en in de lucht drijft „een adem zwaar en zinnelijk als van een hijgende liefde (...)” (III, 562) Cornelia zal inderdaad onder dwang van het leven haar droom moeten verlaten, de extase is voorbij, en zij moet naar haar eigen „lijn” terugkeren, naar haar zinnelijke, echtgenoot die haar als het ware hypnotiseert (III, 658), kortom, naar de realiteit. In „een duizeling” verzinkt „de droom van haar leven” (III, 683).

In *De Boeken* laat de auteur zeer vaak doorschemeren wat in de toekomst zal gebeuren. Eén der beste voorbeelden treffen wij aan in de voorbereiding op Gerrits ondergang : op p. 59 al schrikt Gerrit als Constance hem vraagt of hij met zijn vrouw en kinderen gelukkig is en op p. 91 zegt Paul over Gerrit dat deze evenwichtig lijkt maar het eigenlijk niet is ; op p. 142 tenslotte voelt ook Constance dat haar in Gerrit iets ontsnapt ; van p. 507 af vernemen wij dan langs een monologue intérieur van Gerrit zelf, dat deze „ruwe kerel” een psychische ziekte verborgen houdt. In *De Onge-lukkige* wordt Morayma in hoofdstuk 33 beschuldigd van ontrouw, maar Couperus breekt juist vóór het hoogtepunt waar deze passage

heenleidt af, om een beschrijving te geven van het kamp der Spanjolen waar wij getuige zijn van de overeenkomst tussen drie ridders die besluiten Morayma – van wie ook de lezer weet dat zij onschuldig is – in het godsoordeel te gaan verdedigen. Blok onderzoekt de voorbereiding in *Van Oude Mensen*⁷⁷ en zie hier zijn conclusies :

„1. Als Takma sterft, is hij juist bezig enige brieven te verscheuren, die oma Ottilie hem 60 jaar geleden heeft geschreven. Dit wordt voorbereid in hoofdstuk II, waar Elly hem bij deze bezigheid komt storen.

2. Tante Adèle, en door haar ook Steyn, komen tot de ontdekking van de moord, doordat tante niet kan nalaten het bureau waaraan Takma overleden is, op te ruimen. Deze opruimlust vindt men reeds op p. 28 vermeld, en nog eens op pag. 197, vlak voor de bedoelde scène.

(...)

7. Oma Ottilie voorvoelt, dat zij deze winter sterven zal (pag. 37). Haar dood komt, o.a. hierdoor, niet onverwacht. Aangezien zij dit voorgevoel uit in antwoord op Takma's opmerking „Je wordt honderd”, begeleidt deze notie de uitroep telkens als hij, als leidmotief, weer wordt gebezigd.

8. Ook de scheiding tussen Lot en Elly, die op p. 211 eigenlijk al een feit is, maar in hoofdstuk XIII van deel twee pas werkelijk is voltrokken, wordt behoorlijk voorbereid. Op pp. 59-60 en 136-137 is de kiem reeds aanwezig.

(...)

10. De psychische crisis die Lot in hoofdstuk XIII van deel twee aan het ziekbed kluistert, ten slotte, kan de lezer gemakkelijk aanvaarden vanwege de ernstige aanval van angst, beschreven op pag. 83-85”.

Blok besluit : „De wijze waarop het verhaal door middel van voorbereidingen is opgebouwd, maakt dat de vreemde wereld van noodlot en doem, ook op hoogtepunten van de crisis, voor de lezer aanvaardbaar, zo niet vertrouwd is geworden.”

Tallose waarschuwingen – kwade tekenen, voorspellingen, voorvoelens, dromen – gaan aan het toeslaan van het noodlot vooraf. Door de vermelding ervan worden wij telkens weer aan het noodlot, waaraan de functie van een blijvende achtergrond wordt toegekend, herinnerd. De hadji verschijnt in *De Stille Kracht* op noodlotzware momenten : na het tafeldansen waardoor de sluier over de toekomst gedeeltelijk wordt gelicht (IV, 65), tijdens de minpartij van Doddy en Addy en de ontmoeting van deze jonge

77. *Op. cit.*, pp. 184-186.

demon en Léonie (IV, 83, 86), nadat Van Oudijck had gemeend door een taktische zet de omstandigheden te hebben beteugeld (IV, 134), en op het einde wanneer Eva en Van Oudijck lijdzaam toekijken hoe de „krachten” zich werkelijk beginnen te openbaren (IV, 122). In *De Boeken* wordt de familie gedrukt door de erfenis van het noodlotzware verleden, anderdeels is zij onwetend wat haar nog te wachten staat, „de eeuwigheid, waaruit worden alle dingen der toekomst geboren” (V, 679). De oude moeder verwacht er niet veel meer van. Voor haar, evenals voor Gerrit, haar zoon, verdringt de „kleine mens” met zijn ijdelheid en niets betekenend verdriet, „kleine ziel als een atoom van niets” (V, 679) in de overstelpende „ruising” van de eeuwigheid der erbarmenloze toekomst waarin zij een groot onheil raadt dat haar en haar familie, die het ontbindingsproces ondergaat, zal overkomen. Gedurende een kort ogenblik wordt haar soms in een visioen de noodlottigheid van deze toekomst ontsluitend, wat haar angst uiteraard nog vergroot. Zo ziet zij b.v. haar kleinzoon ziel-togend liggen (id.), zij voorvoelt de dood van haar zoon Gerrit (V, 722). Zij kan niet meer op tegen zoveel ongeluk: „zij zag het dreigen van verre... en waarom nu... ach, waarom maar niet alles vroeger dan, toen zij flinker geweest zou zijn... toen zij alles gedragen zou hebben als haar menselijk en moederlijk deel van verdriet... Nu had zij zo gaarne rustig heel oud willen worden, in het middenpunt van de wijde cirkel der kinderen, der kleinkinderen, der kindskinderen... Maar ach, er was zo veel... en... misschien zou er nog meer komen?” (V, 546-7, vgl. 680). Ook Constance is uitermate ontvankelijk voor dergelijke visioenen en ook bij haar ontstaat telkens, althans tot op een zeker ogenblik, een diepe angst voor het onbekende maar meestal wrede en altijd onontwijkbare noodlot. Zo voorvoelt zij al vroeg dat Emilie iets zal gebeuren (V, 559), dat Gerrit een noodlottige daad heeft gesteld (V, 726), dat Addy en Mathilde samen geen geluk zullen kennen (V, 867), dat Guy, zoals Emilie en Henri, zijn milieu zal ontvluchten (V, 939).

Het miauwen van een poes in *Van Oude Mensen* werkt vooral krachtig op het einde van hoofdstuk V in deel twee, waar Otilie in een visioen de schim van haar vermoorde man ziet (VI, 189, vgl. 33, 42, 177, 181, 189, 216, 220, 221, 240, 246). In *De Berg van Licht* schreeuwt een pauw (VI, 299, 355, 407; vgl. IV, 618; VIII, 193, 266). Bassianus ziet in een flits dat zijn toekomst onheilspellend is (VI, 346) en zijn leermeester Hydaspes had al een interne weemoed gevoeld „omdat hij, voor zich onbetwifelbaar, zag in de starren en zag in Bassianus' eigene ogen, dat het onver-

biddelijke noodlot loerde op dit heerlijke kind, als op een fel begeerde prooi" (VI, 348). Nadat Bassianus te Rome is aangekomen ziet Hydaspes weer hoe de ster van de knaap met bloed is omneveld en bij het sinistere gekrijs van de pauw, dat in deze roman vaak als een symbool van het naderend noodlot optreedt, denkt hij met berustende wanhoop: „niemand wijkt van zijn levenskring ook maar één tred links of rechts af" (VI, 407). Als Bassianus de liefdesverklaring van Hierocles hoort, bevangt hem de angst voor het noodlot: „In zijn noodlot, wist hij, was deze man getreden" (VI, 487). Ook zijn moeder Semiamira ziet in Hierocles een instrument van het noodlot en zij herinnert zich thans dat vroeger eens een dode arend op de drempel van haar huis heeft gelegen. Steeds meer en meer begint Bassianus in sommige verschijnselen een slecht voorteken te zien, o.a. in het knakken van een roos (VI, 456); in een visioen ziet hij een dignitaris Gordianus, omgeven met purper, symbool van het keizerschap (VI, 49), in een ander visioen ziet hij zijn eigen einde naderen (VI, 609). De fatale voorspellingen die bij de geboorte van Aboe-Abdallah door de magiërs werden uitgesproken determineren het verdere leven van de held (IX, 59-60) en ook het verloop van *De Ongelukkige*. De dromen die Aboe en zijn vrouw in het begin van de roman vertellen, kondigen aan dat de voorspellingen spoedig zullen worden bewaarheid. De talrijke boze tekenen bevestigen de indruk dat geen ontkomen meer mogelijk is: op p. 70 zegt Morayma dat haar man niet ten oorlog zou moeten trekken, want de „heilige berekeningen" zijn noodlottig; op p. 71 breekt Aboe zijn speer tegen een steen van de slotpoort; op p. 72 verzuimt hij een vos te doden; op p. 75 en 76 krast een uil; op p. 108 valt Aboe's luit op de grond, op p. 135 geraakt Marayma verward in de toekomstberekeningen; op p. 142 krijsen weer uilen.

De twee deeltjes van *De Binocle* geven een bijna identieke handeling weer: in het eerste twijfelt de jonge toerist of hij een bepaalde handeling – het kopen van een binocle – zal uitvoeren. Aan deze twijfel ligt een irrationele factor ten grondslag: het „vogelgezicht" van de opticien geeft hem een onbehaaglijke indruk. Aan de drang om de binocle tijdens de opvoering van de *Walküre* naar beneden te slingeren kan hij nog ontsnappen. In het tweede deel woont de toerist weer een opvoering van de *Walküre* bij. Hij krijgt dezelfde binocle in handen als vijf jaar voordien, de bureaucrat herinnert hem aan het vogelgezicht van de opticien, beneden in de zaal ziet hij weer dezelfde „duivegrijze dame" en de „kaalschedelige heer" uit het eerste deeltje zitten. De noodlottige sfeer wordt weer opgeroepen, de situatie is dezelfde. De

spanning wordt tot een paroxisme opgedreven omdat wij – na de waarschuwing – vermoeden dat het noodlot nu zal toeslaan. De toerist gooit inderdaad de binocle naar beneden. Een man, die in de buurt van de oude heer en dame zit, wordt er dodelijk door getroffen. Deze herhalingen doen denken aan de *Kleine Raadsels – Uit het dagboek van Taco Quaerts* die Couperus in december 1891 schreef en waarin „gevoelens van vreemd sensitivisme” (I, 802) worden uitgedrukt. Jaren geleden heeft Quaerts kennis gemaakt met Emilie Hijdrecht – beide figuren komen ook in *Extase* voor – terwijl hij in een treincoupé aan het lezen was. In dezelfde coupé zitten een heer en een oude dame. Quaerts doet alle moeite om nadien de liaison die met Hijdrecht was ontstaan, te verbreken. Zij sterft en van dan af ziet Quaerts enkele malen een dame die volledige gelijkenis met haar vertoont en de heer en oude dame ontmoet hij geregeld – o.m. in een opera waar men de *Walküre* speelt – zonder dat hij echter precies hun gelaatstrekken kan onderscheiden (I, 807).

De waarschuwingen volgen elkaar in de latere z.g. antieke romans van Couperus nog sneller en veelvuldiger op dan in de andere. In dit verband trekt een kort verhaal *Een sofistische lezing te Rome* (1919) onze aandacht. Hierin wordt een voordracht beschreven die Favorinus, de filosoof uit Arelate, die gekant was tegen de overvloed van oosters bijgeloof en de golf van astrologie en occultisme, te Rome hield. Favorinus heeft succes als spreker omdat hij „bont weten” in een onderhoudende vorm kan geven, zijn lezingen gelijken meer op welsprekendheidsnummers dan op filosofische betogen. Zij zijn vooral gericht tegen de Chaldeeërs⁷⁸. In feite gaf hij veertien argumenten tegen de astrologen doch Couperus beperkt zich tot de morele. Favorinus gaat niet akkoord met de Chaldeeërs die aan de loop der sterren de vrije wil, de gedachten en gevoelens van de mens onderwerpen: zij zagen in de mens geen redelijk wezen maar speeltuigen, belachelijke marionetten, *ludicra et ridenda quaedam*⁷⁹. Doch de luisteraars gaan niet zozeer in op de grondgedachte van de voordracht als wel op de elegante vorm daarvan. Aan de Chaldeeërs blijven zij tóch geloven. Couperus zelf maakt van de gelegenheid gebruik om de jonge Antinoüs, de Bitynische lieveling van keizer Hadrianus⁸⁰,

78. Ze werden door Aulus Gellius samengevat in *Noctium Atticarum, libri XX*. Vgl. uitgave C. Hosius, Leipzig, Teubner, 1903, II, pp. 102-110. De Chaldeeërs hebben het noodlot en de noodwendigheid vergoddelijkt. Vgl. F. Cumont, *Fatalisme astral et religions antiques*, in *Revue d'Histoire et de Littérature religieuses*, nieuwe serie, III, 1912, p. 514.

79. Vgl. Gellius, *op. cit.*, p. 106.

80. Hij stierf de offerdood in 130. Hadrianus liet hem tot god verheffen, wijdde tempels en beelden aan hem, noemde een sterrebeeld naar hem en stichtte een stad naar zijn naam: Antinoupolis.

die zich onder het publiek bevindt, te beschrijven in zijn pracht en melancholie.

Voorspellingen, ongunstige dromen en heksenbezwoeringen spelen in *De Verliefde Ezel* een enorme rol : Fotis geeft aan Charmides een talisman vóór deze naar het geheimzinnige Thessalië afreist (X, 334) ; Charmides droomt van een godin die afkeurend knikt (X, 338) en vreest de wraakgodinnen ; bij wassende maan huilen de honden die aan Hekate zijn gewijd en dan zijn de mensen banger dan op andere dagen (X, 339). In *Xerxes* heeft een orakel alle gebeurtenissen voorspeld (X, 183) ; de voortekens stapelen zich op, voorspellingen worden gedaan in overvloed ; de zon verduistert als Xerxes oprukt (XI, 46), een hels onweer breekt los (XI, 53), een merrie baart een haas en een muilezel brengt een „hermafroditisch veulen” (X, 53) op de wereld ; zware wolken duiden op goddelijke toorn (XI, 104), een aardbeving krijgt eveneens het karakter van een waarschuwing. Keizer Julianus tart ook het noodlot, ondanks alle ongunstige voorspellingen, en valt de Perzen aan. Hij sneuvelt in Frygië (XII, 7-13). Nog ostentatiever dan in *Xerxes* wijzen de voorbereidingen in *Iskander* de hoogtepunten aan uit de gang van de heerser naar zijn noodlot. Een overzicht van enkele der belangrijkste maken dit duidelijk :

p. 251 : Barsina waarschuwt Dareios dat deze dag noodlottig zal worden, omdat het lijk van haar man niet werd begraven.

p. 252 : Dareios heeft een nachtmerrie. Hierin ziet hij Alexandros in zijn eigen gewaden. Chaldeeërs hebben kwade dingen voorspeld omdat Dareios voor zijn Perzisch zwaard een Griekse schede had laten maken.

p. 255 : Dareios' lamp breekt.

p. 275 : Dareios' mantel wordt buitgemaakt. Vgl. p. 252.

p. 284 : Couperus zelf voorspelt de desintegratie van het vriendengezelschap op het ogenblik dat Alexandros en Kleitos elkaar omhelzen.

p. 286 : Couperus herhaalt dezelfde voorspelling : de vriendschap zal ontaarden in drift, toorn, haat, tragedie en rampzaligheid.

p. 232-3 : Bagoas besluit Alexandros niet te doden maar hem langzaam naar de ondergang te leiden.

p. 350 : De gedachte aan Stateira maakt Alexandros bijna zineloos.

p. 356 : Bagoas neemt zich voor van Alexandros' ondergang een lang genot te maken.

p. 366 : Alexandros is een „Aziatisch hoogmoedig alleen-heerser” geworden.

p. 373 : Alexandros' hoogmoed groeit en zijn verweking neemt toe.

p. 392 : De maansverduistering wordt door velen als een waarschuwing beschouwd ⁸¹.

p. 397-400 : Dood van Stateira : Alexandros rouwt op Perzische wijze.

81. Rufus hechte aan deze verduistering weinig belang. Vgl. *De Rebus Gestis Alexandri Magni* (uitg. C. H. Weise), Leipzig, Holze, 1892, IV, 9.

- p. 484 : Waarschuwing van de wijze Parmenion.
 p. 521 : Alexandros wordt de wreker. Vgl. p. 366.
 p. 524 : Bagoas raadt de heerser aan geen wijn meer te drinken.
 p. 534 : Alexandros voelt zich door zijn noodlot overheerst.
 p. 569 : Ontevredenheid in het leger.
 p. 580 : Alexandros laat zijn vriend Filotas vermoorden. Vgl. pp. 284, 286.
 p. 615 : Alexandros noemt zich de zoon van Zeus.
 p. 619 : Alexandros doodt zijn vriend Kleitos. Dit is de „noodlotsseconde”. Vgl. pp. 284, 286, 580.
 p. 621 : „Dit waren de zich krankzinnig spannende zenuwen, en wie zij ééns meegesleept hadden als hollende paarden, zouden zij telkens kunnen medeslepen, en telkens”.
 p. 622 : Alexandros wijt zijn ongeluk aan het feit dat hij verzuimde aan Dionysos te offeren.
 p. 643 : Ontevredenheid in het leger. Vgl. p. 569.
 p. 666 : Het orakel van Belos voorspelt veel kwaads.
 p. 667 : Alexandros stuit op vogellijken. Hij weet dat het noodlot hem achtervolgt. Vgl. p. 534.
 p. 668 : Een ezel doodt een andere ezel.
 p. 668 : Alexandros' diadeem en tulband vallen af.
 p. 673 : Op Alexandros' troon zit een man met zijn mantel en diadeem. Hij zegt, dat hij Dionysos heet. Vgl. p. 626.

Veel opvallender wordt de z.g. vooruitwijzing⁸² op het slot van de roman betrokken wanneer zij voorkomt op het einde van een hoofdstuk en de verdere handeling op één of andere wijze aankondigt. De werking van een dgl. „Kapittelschluss”⁸³ kan zeer suggestief zijn. Het verhaal wordt erdoor voortgezet in de gedachten van de lezer⁸⁴ die gedreven wordt tot de lectuur van het volgende hoofdstuk. Dit einde is al dan niet symbolisch maar een „openbarende” werking heeft het bij Couperus zeer dikwijls⁸⁵. Meestal wordt de noodlottige sfeer erdoor geïntensiveerd. Niet zelden kiest de schrijver een vermelding over de weergesteldheid of een onheilspellende dierenkreet⁸⁶. Talloze malen maakt hij

82. De „vooruitwijzing” waarop o.m. E. Gerloetei zinspeelt is ook een voorbereiding, maar een zo duidelijk uitgedrukte, dat de lezer ze onmiddellijk opmerkt en op het einde van de roman betreft. Vgl. *Die Vorausdeutung in der Dichtung, Helicon*, II, 1940, pp. 53-73. Zie W. Blok, *op. cit.*, p. 186 vv.

83. Vgl. o.m. O. Walzel, *Das Wortkunstwerk, Mittel seiner Erforschung*, Leipzig, Quelle en Meyer, 1926, p. 146.

84. Zie W. Blok, *op. cit.*, p. 278.

85. Slechts acht van de dertig hoofdstukken in *Van Oude Mensen* geven een werkelijk einde aan: in deel I: hfst. V, XI, XII, XIII; in deel II: hfst. I, VI, X, XII; vijf eindigen „voortzettend”: deel I: hfst. III, IX, XIV, deel II: II, VII: 1 eindigt „voortzettend en openbarende”: deel II; IV en zestien eindigen „openbarende”: deel I: I, II, IV, VII, VIII, X, XV; XVI; deel II: III, V, VIII, IX, XI, XIII, XIV. Zie W. Blok, *op. cit.*, p. 280.

86. Voor vermeldingen over het weer en de natuur, vgl. o.m. *Noodlot* (II, 26, 115); *De Berg van Licht* (VI, 479, 488); *De Stille Kracht* (IV, 171); *Herakles*

gebruik van het beletselteken dat in de plaats komt van wat nog niet mag worden uitgesproken. Het herinnert aan het geleidelijk en onherroepelijk voortschrijden van de tijd en intensiveert het symbolisch of openbarend einde van het hoofdstuk. Uit de „Kapittelschluss“ van de hoofdstukken uit *De Ongelukkige* noteren wij volgende woorden en zinsneden :

1. schemerde / bloedige streep
3. rode / regenden
5. zinkende zonnelicht / bloed
6. zwoele, starloze nacht
8. stilte / kreet van de uil
9. droeve vormelijkheid / de roepen der schildwachten
10. duisterende nacht
11. Terwijl (...) Marayma met een Berberse vrouw uitrekent de noodlotsgetallen.
12. bloed / bloed / bloed / bloed
15. vage schim
16. geschiede zijn wil
17. altijd klaterende stralen
18. de haastige nachtgolven der Darro
23. dreiging
26. wind doorgierde wenteltrap
27. regen / wind-doorgierde / duisternis
28. wind / geheimzinnig / vage lijn
31. zij voelde zich gaan als naar een Noodlot / rode tootsen / als wachtten de poortwachters af.
32. walmrood / rood weende het water / bezoedelde sluier
33. schaduw
35. zwaar van leed
36. maanlichtwazige sluier
37. ongelukswolk / zwarter / de wolk
38. De dagen wentelden om
39. zwarte wolk bij wolk / stille nacht
41. vermoeienis, smart en wanhoop
42. klagen / snikken / waanzindans
46. gedoemd
52. overmiste stad / stil / noodlottige berusting / domp zwijgen
54. hoofden gebogen / vaalheid der lange jaren, die, het Ongeluk uitgeleden, niet anders over lieten dan weemoed, weemoed op weemoed gestapeld

Dergelijke woorden en zinsneden zetten niet alleen het verhaal voort maar suggereren de bestendige, raadselachtige achtergrond van het noodlot, een verdieping van het verhaal die de lezer

(VIII, 245). Het symbolisch optreden van een dier aan het slot van een hoofdstuk treft men aan in *Van Oude Mensen* (VI, 189); *De Berg van Licht* (VI, 299, 407); *De Ongelukkige* (IX, 76).

onmogelijk kan ontgaan. Het ritme van de laatste zinnen werkt traag, de woorden hebben weinig aktieve inhoud, de begrippen zijn vaag. Couperus schetst het milieu in kleuren die een sombere, bloedige afloop aankondigen. De onheilspellende stilte, de weemoedige sfeer worden vaak onderbroken door een wanhoopskreet, door het geluid van stromend water dat het voorbijgaan van de tijd symboliseert, door de roep van de soldaten die op wacht staan en wier aanwezigheid het gevoel dat iets dreigt nog intenser maakt. Het beletselteken, ten slotte, – van de 54 hoofdstukken zijn er 33 die op een dergelijk teken eindigen – neemt als typisch impressionistisch middel, de plaats in van datgene wat men niet wil noemen maar wel verdoezelt – i.c. het noodlot – en wijst tevens de weg aan die de onverbiddelijke tijdstroom naar het troosteloze einde inslaat.

Waar laat Couperus zijn romans of verhalen eindigen? In de z.g. koningsromans wordt Othomar door het noodlot gespaard omdat hij zich nederig en bewust – weliswaar onbevredigd – aan de evolutie heeft kunnen aanpassen. *De Komediante*, *De Verliefde Ezel* en *Het zwevende Schaakbord* – drie romans die Couperus schreef om aan de oorlogscalamiteit te ontsnappen – hebben een min of meer gelukkig einde. Anders is het gesteld met *Eline Vere* waarin de heldin zelfmoord pleegt, met *Noodlot* waar Bertie wordt vermoord en de twee geliefden door zelfmoord aan de herinnering aan deze daad willen ontsnappen; met *Extase*, *Een Illusie* en *Langs Lijnen* waar de geliefden door de dwang van de werkelijkheid worden uiteengerukt; met *Psyche*, *Fidessa*, *Dionysos* en *Herakles* waar slechts na het leven het volmaakte geluk wordt bereikt; met *De Stille Kracht* waar Van Oudijck wordt overwonnen. In *De Binocle* wordt de aangekondigde noodlottige daad gesteld; in *Jahve* moet een hoogmoedige god zich aan de almacht van het opperste principe onderwerpen. In *De Boeken* valt de familie om allerlei redenen uiteen; de laatste resten worden door Constance met moeite bijeen gehouden. Zelfs het huwelijk van de levenswijze Addy mislukt er. De straf duurt ook voort in *Van Oude Mensen*: Lots huwelijk mislukt, m.a.w. hij ook heeft zich niet kunnen onttrekken aan het familiefatum der ongelukkige huwelijken. Heliogabalus wordt op het einde van *De Berg van Licht* vermoord; Milia sterft eenzaam in *Aan de Weg der Vreugde*; de held uit *Antiek Toerisme* gaat zich als beeldhouwer vestigen en de geliefde, die onbereikbaar bleek te zijn, sculpteren; de ongelukkige Aboe verliest zijn geliefde vrouw en moet zijn rijk prijsgeven (*De Ongelukkige*); Xerxes wordt overwonnen en zijn toekomstige moordenaars smeden plannen; in *Iskander* valt het grote rijk van de vorst al virtueel uiteen terwijl Alexandros totaal uitgeput en onbevredigd de dood ingaat.

Het noodlot heeft zich telkens gemanifesteerd. Ofwel wordt de schrijnende discrepantie tussen illusie en werkelijkheid beklemtoond, ofwel slaat het toe waar iemand zich niet aan de vergankelijkheid kan of wil aanpassen, wanneer iemand argeloos of bewust tegen de loop der dingen opstaat of wanneer het noodlot om redenen die niet altijd zichtbaar lijken, een prooi heeft uitgezocht.

De uiterlijke trekken van de persoon zijn als veraanschouwelijkende factoren van het grootste belang. Talrijk zijn de plaatsen waar de auteur gewag maakt van een correlatie tussen het lichaam en het innerlijke leven. Bij Harold (*Van Oude Mensen*) worden smart en fysieke pijn veroorzaakt door de obsessie van het „ding”, d.i. de herinnering aan de moord uit het verleden. Nadat Bertie in *Noodlot* allerlei intriges heeft zitten uitdenken waardoor hij Frank van Eve zou willen scheiden, lezen wij: „Ziek van zijn denken, walgend van zijn eigen verwickelingen, dreef hij dat alles van zijn ogen weg, want een afmatting sloop over hem; zijn wildheid stilde zich, omdat zijn gehele hoofd nu gloeide, klopte, bonsde; omdat pijnlijke trekkingen, als werd hij gescalpeerd, van zijn voorhoofd over zijn schedel tot in zijn nek liepen, omdat zijn slapen aan weerszijden van die trekkingen met een regelmatige pijn het bloed in de slagaderen hoog deden opspringen. En in de momentele marteling zijner fysieke smart, stortte zijn trots, die het noodlot zou tarten, in elkaar als een verbrokkelde toren, zonk zijn verbeelding uitgeput neer, vergat hij zijn wanhoop over zijn toekomst; machteloos en klam van zweet bleef hij roerloos liggen, zijn ogen wijd open, zijn mond open en de twijfeling zijner mateheid bescheen als met een zachter licht al zijn verdichtsel.” (II, 41. Vgl. I, 218; VI, 93, 98, 223).

Zowel het uiterlijk zwakke als het uiterlijk sterke type treffen wij bij Couperus aan. In de eerste groep is er een duidelijke overeenkomst tussen de fysieke en de psychische gesteldheid, in de tweede is dat meestal niet het geval. Wij vermelden hier dat het van structureel standpunt uit bekeken vooral door middel van leidmotieven is dat Couperus zijn helden karakteriseert, terwijl kleine descriptieve details de aanschouwelijkheid van het beeld aanzienlijk verhogen. Vaste epitheta als b.v. het lome en kwijnende van Elines gebaren zullen wij bij menig andere „zwakke” figuur terugvinden⁸⁷. Haar „geämberde bleekheid” (I, 124) treffen wij ook aan bij Aboe-Abdallah – „amberglans” (IX, 64, 74), bij Bagoas in *Iskander* – „barnsteen-bleek” (XI, 287) en ook bij Xerxes – „licht ambergeel gelaat” (XI, 10). Eline is lymfatisch

87. Eline Vere (I, 119, 120, 126, 133, 158, 193, 229, 234, 254, 497). Vgl. *Extase*, (II, 144, 148); *Aan de Weg der Vreugde* (VII, 24, 25).

(I, 126) zoals haar vader met zijn „fijn-bezenuwd gestel” (I, 125. Vgl. III, 68). Groot is de affiniteit tussen vader Vere en Vincent, Elines neef. De eerste met „zijn tint als vergeeld ivoor en zijn bloedeloze doorschijnende vingers, lusteloos en loom neerliggende” (I, 125) en de tweede „Vaalbleek, met zijn uitgebluste ogen, als van dof porselein, met zijn kortgeknipt, lichtbruin haar (en zijn) bloedeloze vingeren” (I, 386). Ook Bertie, de intrigant uit *Noodlot*, is „zo fijn, zo bleek, zo tenger” (II, 12. Vgl. 17, 44) met zijn „lijdende tint” en een „matheid van dof porselein” op zijn gezicht; in de ogen van Eve heeft hij iets weg van een mythologisch wezen zonder sekse, „mannelijk van gestalte, vrouwelijk van gelaat” (II, 55). Tila uit *Een Illusie* is „als een witte azalea, met haar smal, zeer bleek gezichtje, melkwit” (I, 717) en Jeanne wordt ons in *Eline Vere* voorgesteld als zwak, mager en „van een bloedarmoedige bleekheid” (I, 148). Othomar wordt getekend als „klein van gestalte, slank heel fijn van bouw, met een delicaat weemoedig gelaat en stil-zwarte ogen (II, 248). In *De Binocle* vervult „een fijne jongen” met zenuwachtige buien de hoofdrol. De held uit *Een Verlangen* heeft een „fijn, zacht, innemend gezicht, een beetje bleek en treurig, met zijn grote zwarte, verlangende ogen” (I, 752) en Bassianus (*De Berg van Licht*) heeft een „meisjesmooi blank gezicht”, is „slank en heupewiegelend een vrouw gelijk” (VI, 279-280). Een treffend voorbeeld van lichamelijk leidmotief in deze groep treffen wij nog aan in *Noodlot* waar herhaalde malen de nadruk wordt gelegd op het fatale, het geheimzinnige van Berties ogen⁸⁸, in *Van Oude Mensen* wordt Lot ons afgeschilderd als een fatje (VI, 7, 8, 10, 46, 245, 258, 259), Otilie I heeft „staafjesvingers”, haar handen zijn vaak gehuld in mitaines (VI, 35, 39, 43, 46, 93, 95, 100, 102, 120, 217, 230, 232).

Lichamelijke sterke figuren zijn eerder zeldzaam in Couperus' werk. Quaerts (*Extase*) heeft iets „zeer krachtigs, iets energiek flinks” (II, 152); Frank, één der helden uit *Noodlot*, is een „mooie sterke jongen, met zijn brede borst en brede schouders, met zijn krachtige donkerblonde kop op de stevige nek” (II, 43); Armand (*Een Illusie*) is „jong krachtig gebouwd van leden, met iets soldatesks in de lenigheid zijner bewegingen, zijn mooie kop hoog dragend in de lucht” (I, 731); Gerrit (*De Boeken*) is „de grote, blonde, sterke kerel, de Germaan, de beweging bruusk, met de karwats tikkende tegen de rijlaarzen, de borst breed in de uniform (...) zijn woord luid en brutaal” (V, 588. Vgl. 511). Fors gebouwd zijn ook de resident uit *De Stille Kracht*, Herakles, Xerxes, Alexandros en Aboe-Abdallah. Deze laatste is echter

88. Zie verder.

„bleek, met een zachte kopergloed over zijn zacht omlijnende ge-
laat” (IX, 64).

Van de eerste groep mag men weinig of geen morele kracht ver-
wachten. Al die figuren worden gekenmerkt door melancholie. Eline is van nature weemoedig en dromerig (I, 120), haar zeer
fijn bezenuwd gestel heeft behoefte aan „tedere steun en zacht-
koesterende warmte” (I, 126). Vincent en Bertie zijn pessimisten ;
van Aboe-Abdallah ook wordt meermaals gezegd, dat hij „lusteloos
en melancholisch” is (IX, 62) ; de toerist uit *De Binocle* is enig-
zins nerveus aangelegd, en „zeer zachtzinnig trots zijn tropisch
bloed” (XII, 28) ; Othomar is een weemoedige, krachteloze fi-
guur ; Lot en de held uit *Een Verlangen* zijn tenger, kinderlijk
treurig, verwijfd.

Bij de tweede groep vormen een innerlijke tweespalt of zwak-
heden vaak een fel contrast met het uiterlijk. De krachtige „san-
guinische” Frank voelt meer dan eens „de lafheid van zijn leven,
de walglijke onbeduidendheid van zijn zenuwloos leeg bestaan,
nutteloos, doelloos” (II, 19), en Eve heeft hem lief om „het
contrast van de zwakke weifeling zijns karakters, en de forse bouw
zijner gestalte”, om „zijn indolentie bij elke wilsinspanning” (II,
42-3). Op het einde geeft hijzelf toe, dat hij zwak is door zijn al
te grote drift (II, 135). Van Oudijck, „die grote stevige man,
praktisch, koel van denken, kort beslist van langdurige gezagsuit-
oefening” lijdt aan „een ziekte van tederheid, een malaise van
sentimentaliteit” (IV, 11). Onder invloed van zijn positivistische
overtuiging had Addy (*De Boeken*) een gezonde vrouw gekozen
om in zijn door neurose aangetaste familie nieuw bloed te brengen,
doch meer kon hij haar van zichzelf niet geven – waaruit dan een
blijvend schuldcomplex voortvloeit. Daarbij komt een innerlijke
tweespalt tussen de mens en de dokter aan het licht : „Twee voelde
hij zich : de gewone, normale, praktische, een beetje vroeg-oude,
ernstige jonge man van wetenschap en dokter, en in die ziel zijn
tweede ziel : een ziel van geheimzinnigheid, goddelijk onbegrijpe-
lijk, een ziel vol van mystiek, een ziel vol van ondoorgrondelijke
kracht, kracht uit welke een fluïde schoot, dat heilzaam was aan
velen” (V, 843. Op p. 780 komt hij tot een „kankerende on-
voldaanheid”). Hij verkiest uiteindelijk alles aan de „wording”
over te laten. In Gerrit, de kloeke officier, woekert een „stilge-
heime moedeloosheid” (V, 590) die op obsessie en krankzinnig-
heid uitloopt. Quaerts laat zich in *Extase* slingeren tussen twee
uitersten, het beest en de engel (II, 202-3). De reus Herakles is
een tragische figuur die in de volbrenging van de hem opgelegde
werken een overwinning ziet op zijn eigen zwaarmoedigheid.
Couperus schrijft hem tederheden toe waarvan men het bestaan

in een dergelijke figuur niet zou durven vermoeden⁸⁹. In Xerxes, de hoogmoedige, sluipt soms weifeling en indolentie, samen met een enigszins verrassende, weliswaar artificiële, weemoed om de aardse vergankelijkheid. Diezelfde gevoelens kent ook de veldheer Alexandros, die zijn innerlijke chaos niet kan overwinnen en de prooi wordt van zijn driften, zijn buitengewone begeerten en waanzin. Zijn soldaten zijn er zelf over verwonderd, dat hun vorst enerzijds zo wreed kan zijn en tegelijk zo week is als een vrouw (XI, 448).

Speciale aandacht verdient de beschrijving van de demonische figuren die, als instrument van het noodlot, op één of andere wijze de ondergang van de held helpen bewerken. Vincent (*Eline Vere*), Bertie (*Noodlot*) en Bagoas (*Iskander*) zijn producten van verfining en beschaving. Alle drie hebben zij een vrouwelijk uitzicht. Het gelaat van Vincent is „bijna te schoon voor een man” (I, 161), zijn gestalte is slank en fijn; ook Bertie heeft een vrouwelijk gelaat (II, 53. Vgl. p. 15) en zijn lichaamsbouw is tenger. Hij doet Eve denken aan een mythologisch tweeslachtig wezen. Bagoas' „vrouwemond” is „karmijnrood” (XI, 287). Deze eunuch heeft een mooi „sfinxgelaat” (XI, 492) en een „slanke, vrouwelijk tere figuur” (XI, 492). Kortom, er zijn voor deze drie personen reeds wat het uiterlijke betreft heel wat overeenkomsten. De eerste twee oefenen een noodlottige invloed uit op een sensitieve vrouw, Bagoas doet hetzelfde met Alexandros. Een mannelijker uitzicht heeft de homosexuele wagenmenner Hierocles (*De Berg van Licht*) bij wiens aanblik de kleine tweeslachtige Heliogabalus voelt dat zijn noodlot onontwikkbaar is. Hierocles' „blikken vlijmden als dolken” (VI, 455), zijn mond „spotte in blonde puntbaard en als dolken vlijmden zijn goudgrauwe blikken, klein geknepen in zijn Griekse heldenkop, breed van trekken gebeiteld” (VI, 484. Vgl. 488). Heel anders is de „fletse, lichtblauwe blik” van Vincent (II, 217). Op het ogenblik dat Bertie zijn snode plannen smeedt, zijn „zijn diepe, zwarte ogen troebel van het gift der gedachten” (II, 38-9): als hij tot de daad overgaat wordt hij ons beschreven als de verrader uit een melodrama, met „de schouders opgetrokken, de ogen klein en slim voor zich uitturende in de mistige twijfeling van de nacht” (II, 84), maar naargelang hij zijn doel bereikt, worden zijn ogen „troebel van zelfminachting, puilend uit zijn doodsbleek gelaat” (II, 85). Frank zegt hem dat hij weer bij Eve zal gaan; Bertie vreest dat zijn opzet zal mislukken en „in de vaalte van zijn gelaat schitterden zijn ogen als zwarte diamanten,

89. Bij nader onderzoek blijkt hij hierin niet de eerste te zijn. Vgl. M. Delcourt, *op. cit.*, p. 33 vv.

met vele facetten" (II, 189. Vgl. 90), en als hij Frank van een nieuwe toenadering wil weerhouden „flikkerden zijn ogen als zwart gouden panterogen" (II, 92). Nadat hij door Frank wordt vermoord, is zijn oog „een vormloos half gestolde, half liquide vlak, het andere puilde uit zijn ovale kas, als een grote opaal van treurigheid" (II, 123). Bagoas wordt beschreven als de laatdunkende eunuch die starend naast een palmboom de bevelen van Alexandros op wie hij verliefd is (XI, 532), afwacht. Het is een beeld dat de vorst ontroert.

Deze figuren geloven in de macht van het noodlot. Zij vertegenwoordigen het, zijn er totaal aan onderworpen. Daarom wilde Bertie niets doen om de fatale gevolgen van zijn daad te verhinderen, er was in hem „een onstrijdbare vermoedheid van zelfsmart" (II, 102) ontstaan. Bagoas speelt zijn rol van gewillige slaaf en menger van gekruide wijn verder, ofschoon hij de nu door hem niet meer gewilde catastrofe ziet naderen. Hij die zich heeft voorgenomen zo niet Alexandros te doden dan toch het genot om zijn langzame ontreddeering langer te maken, wijzigt wel plotseling zijn intentie door Alexandros aan te raden de vergiftigde en ophitsende wijn niet meer te drinken. Zodra hij ziet dat hij de vorst hiervan niet meer kan weerhouden, laat hij de loop der dingen over aan de wil van Ahura-Mazda (XI, 525).

De grote verleidersfiguren Addy de Luce (*De Stille Kracht*), Brox (*Langs Lijnen*), Aldo Arno (*Aan de Weg der Vreugde*) en Hamet (*De Ongelukkige*) hebben dezelfde demonische kracht. De eerste is als „een mooi dier, in zijn ziel en zijn hersenen ontaard, maar ontaard tot niets, tot één grote niets, tot één grote leegheid, terwijl zijn ziel geworden was als een wedergeboorte van ras, vol kracht en mooiheid, terwijl zijn merg en zijn bloed en zijn vlees en zijn spieren geworden waren tot één harmonie van fysieke verleidelijkheid, zo louter dom mooi zinnelijk, dat de harmonie dadelijk sprak tot een vrouw" (IV, 76-7). Deze „verzengende jonge god" wordt de „Verleider" genoemd, evenals trouwens Hamet, „de engelschone, donker-ogige, purper-lachende Verleider (...) wonderschoon, zo groot, zo satanisch, zo heerlijk" (IX, 165). Door hun optreden komt respectievelijk *De Stille Kracht* en *De Ongelukkige* de beslissende wending tot stand: door hun inmenging valt het huwelijk van de hoofdpersoon uiteen. Het is vooral dit feit, dat de helden doet beseffen dat verdere opstand tegen het noodlot nutteloos is.

Aldo valt op door „zijn bronsroze kleur", zijn „heldere blik van zijn heel grote, diep donkere ogen", zijn „lach, wat schuin", zijn „heel kleine, wreekrode mond, de lippen als purper gefardeerd"

(III, 17). Hij is een Praxiteles-figuur, een faun⁹⁰. In de lyrische beschrijvingen van Hamet en Aldo komt de kleur purper als leidmotief op de voorgrond. Wellustig waren zij beiden evenzeer als Addy, Hamet met „zijn purperen glimlach” (VII, 162-3), de „purper lachende” die gekleed loopt in purper van Damascus (VII, 163 en 165) en Aldo met lippen „volrood, als waren zij geverfd, gloeiend purper gefardeerd in zijn licht-brons en breed gezicht” (VII, 13). Brox is mooi, fors, mannelijk, en „de ironie van zijn snorlach en de vaste blik van zijn mooie, vrouwen zoekende, grauwe ogen gaven hem iets machtigs en zekers van te kunnen doen wat hij wilde, van te kunnen overheersen” (III, 677). Hij heeft een „ironische trots op zijn mooie kracht, met een tint van minachting tegen de anderen, die niet zo mooi krachtig waren, zo gezond animaal en toch aristocratisch, en vooral een spottend neerbuigend sarcasme tegen alle vrouwen, omdat hij de vrouwen kende en wist wat ze eigenlijk telden – dit drukte zijn blik uit, zijn houding, zijn gebaar” (III, 678). Door de magnetische kracht die van hem uitgaat, door zijn fysieke onweerstaanbaarheid wordt Cornélie uit „de droom van haar leven” terug naar de werkelijkheid, die zij had willen ontvluchten, gesleurd.

Deze zinnelijke figuren beschrijft Couperus met ontzag en met vrees. Ontzag omdat zij goddelijk mooi zijn in tegenstelling bijvoorbeeld, tot Lot (*Van Oude Mensen*) die wist „nooit zo een geluk, fysiek te zullen benaderen” (VI, 139) ; vrees, omdat zij een bedreiging zijn van de pure liefde.

De fatalistische en in mindere of meerdere mate homoseksuele figuren, Vincent, Bertie, Hierocles en Bagoas treden dus respectievelijk op in *Eline Vere* (1889), *Noodlot* (1890), *De Berg van Licht* (1905-6) en *Iskander* (1920). De eerste helpt door zijn pessimistische theorieën mee aan de breuk tussen Eline en Otto en tussen Eline en haar familie. De tweede bekomt door zijn intrige de scheiding tussen Frank en Eve, de derde bezorgt de Heliogabalus, die met ontzag naar de Virgo Maxima opkijkt, het aardse, i.c. het homoseksueel genot en verijdtelt door zijn aanwezigheid elk verder streven naar het absolute evenwicht. Hij helpt er bovendien aan mee dat Heliogabalus de gunst der Romeinen verliest. Bij Bagoas tenslotte viert Alexandros zijn orgieën, die de vorst zijn onbevredigde verlangens naar de verheven Stateira moeten doen vergeten. Op het ogenblik dat Alexandros één van zijn ergste crisissen doormaakt, tegt Bagoas hem door steeds te herhalen, dat de vorst een onmens is geworden sinds zijn beminde Stateira is gestorven. Dat een figuur als Bagoas in de laatste roman van

90. Vgl. met de beschrijvingen in *Praxiteles in Rome* (VIII, 716-7).

Couperus weer optreedt, wijst op een versombering die sterk herinnert aan zijn zwaarmoedige eerste periode.

Met de voortdurende verandering waarbij het heden verleden wordt, is ook het vergankelijkheidsbesef van alle dingen verbonden. Alles gaat voorbij. Alles wordt in de beweging opgenomen die gaat van groeien, bloeien (eventueel) en vergaan. De meeste helden uit Couperus' werk worden met dit aspect van de tijd geconfronteerd⁹¹. Het verstrijken van de tijd ligt dus aan de basis van de desintegratie aller dingen. Vandaar noemt Couperus af en toe de werkelijkheid slechts „schijn”. De houding van de mens t.o.v. deze vergankelijkheidswet bepaalt of hij al dan niet gelukkig is. Dit heeft Blok voldoende in zijn studie over *Van Oude Mensen* aangetoond.

De desintegratie doet zich in de eerste plaats op individueel plan voor. De mens voelt geleidelijk zijn jeugd voorbijgaan, vreest het oudworden (o.a. VII, 386 ; VI, 266, 125), de eigen afsterving die gepaard gaat met lelijk worden (VI, 83).

Dit is een motief dat in Couperus' werk talrijke malen opduikt. De mens streeft naar duur maar is zelf zeer efemeer. Vandaar al een innerlijk conflict, waarover later meer.

Paul noemt het in *De Boeken* een wrede wet in het maatschappelijk leven dat tussen de ouders (die veel om hun kinderen geven) en de kinderen de banden met de tijd losser worden tot de familie meedogenloos uiteenvalt. Voor de familie in het algemeen is er in de moderne tijd minder integratie dan vroeger : „Er bestaat geen familie meer in de moderne maatschappij. Ieder is zichzelf” (V, 179-180). In elke familie doet zich de decadentie voor. Schemering is o.m. synoniem van de eenzaamheid die bij de ouders en de kinderen door de scheiding van de familiekeren, het licht (V, 611) dat de geboorte en de jeugd symboliseert, ontstaat. Zoals het „schemert” rond Mevrouw van Lowe, rond haar dochter Bertha en haar zoon Ernst, en in mindere mate ook rond Paul en Dorine, zo ook begint het te „schemeren” rond de stoere Gerrit en „in zijn groot brein vol wolken, vol van suffende gedachten, viel een immense, wereldwijde melancholie, een grauwe schemering neer. De schemering viel uit de lucht daarbuiten, en de schemering viel

91. Volgens Cecile (*Extase*) is toekomst illusie en verleden herinnering, d.i. smart. Het heden is slechts een stip. Alles wat lief is vervliegt, de smart blijft. Vgl. met wat M. Maeterlinck enkele jaren voordien op een bijna adequate wijze had medegedeeld : „Nous sommes menés ainsi par le passé et l'avenir. Et le présent qui est notre substance tombe au fonds de la mer comme une petite île que rongent sans répit deux océans irréconciliables”. *Le Trésor des Humbles*, Parijs, Mercure de France, 1886, p. 225. Vgl. ook met Diderot : „Présent (...) point indivisible et fluant, sur lequel l'homme ne peut non plus se tenir que sur la pointe d'une aiguille”, *Oeuvres complètes* (uitg. J. Assezat en M. Tourneux), Parijs, Garnier, 1875-77, XVIII, p. 115.

uit zijn eigen brein" (V, 707) en het was of „iedere dag de schemering dichter grauwde rondom hem heen, rondom zijn ziel" (V, 709). Niet alleen de neurose wordt erdoor aangeduid: „Het dreigde en huiverde en schemerde over de stad en het schemerde over de ziel der mensen" (V, 646): het waren „het duister van ouderdom – het duister van smart... het duister van sceptisch egoïsme... het duister van levensonwetendheid... alle de zware duisternissen, die schemerden om kleine zielen..." (V, 712). In zijn kinderen ziet Gerrit „de blonde dageraad" (V, 607) maar hij bedenkt dat ook zij eens zullen wegwentelen van het middelpunt. Het is een natuurwet (V, 610) dat gezinnen uit elkaar moeten vallen. De vergankelijkheid van de familie, van het huwelijk, van de liefde, de gang van heldere jeugd naar doffe ouderdom waarin vreugde en verdriet afstompen (V, 866-7) zijn inderdaad onontkoombaar. Deze wet moet tot het einde worden ondergaan en het persoonlijk geluk van de individuen hangt af van de wijze waarop zij hun bestaan aanpassen en hun levenslijn volgen.

Evenals de familie moeten staat en cultuur op den duur desintegreren. In vele gevallen gaat dit in Couperus' werk met de uiteenraffeling van het individu, van een familie of gezelschap gepaard.

De toestanden op het einde van de 19de eeuw waren van dien aard, dat ze verscheidene auteurs ertoe aanzetten een standpunt in te nemen tegenover de sociale kentering die sinds jaren aan het groeien was. Kenschetsend voor Couperus' decadentiebeseft is dat deze auteur zijn waarnemingsterrein niet zoekt in de kringen die zich door hun actief optreden nieuwe sociale en politieke rechten wilden toeëigenen, maar wel in het milieu van de bedreigde monarchieën waarvoor deze opmars het begin van een onafwendbare ondergang inluidde. De tijd wordt voor deze kaste de drager bij uitstek van het noodlot. De dynastie die zich lang heeft kunnen handhaven, ziet met zorg de toekomst tegemoet, behalve keizer Oscar die zich nog wil schrap zetten en deze houding met zijn ongeluk moet bekopen. De traditionele staatsinrichting wordt langzamerhand ontredderd. Deze desintegratie wordt nog in de hand gewerkt door het optreden van de koninklijke erfprins Othomar die, evenals zijn overgevoelige moeder, dit noodlot duidelijk aanvoelt en zelfs een zekere ontvankelijkheid voor de wensen van het volk toont. Het fatalisme van de keizerin, haar „gelovig fatalisme" (II, 423), dat weliswaar gepaard gaat met de angst voor de dreigende toekomst, geeft haar toch een zekere berusting want zij houdt er de naïeve overtuiging op na, dat niets gebeurt dan het goede: „Het slechte gebeurt niet" (*id.*). Tegenover haar man, die gelooft in de wil van god, staat dus haar aanvankelijk zwakke en

twijfelende zoon. In een visioen heeft deze het grote Einde, d.i. de val van het absolutistisch regime waarvan zijn vader de exponent is, zien naderen. Doordrongen van de gedachte der onvermijdelijkheid (II, 508) en overtuigd dat bovenzinnelijke machten ons leven leiden, zien wij hem in *Wereldvrede* de kroon opnemen nadat zijn vader door een opstandeling werd vermoord. Het rijk is niet uit elkaar gevallen maar de troon heeft fel gewankeld. Het regime wordt democratischer. In de ogen van de mens lijkt alle evolutie doelloos, nutteloos en vreemd (II, 561), maar de „tussenlengten van tijd” (*id.*) worden verbonden door een „keten van ondoorzienbare logica” (*id.*). In het *Boek van Anarchisme* (een hoofdstuk uit *Metamorfose*) spreekt de jonge Ayla zich uit tegen het traditionele staatsbeleid omdat het te weinig op het geluk van de mens is afgestemd. Het hoeft ons hier niet te verwonderen dat hij het hierbij over anarchisme heeft. Men had er in die tijd de mond van vol⁹². Deze scherpe opvatting ruimt langzaam de plaats voor de mening als zou alles volgens de wetten der evolutie verlopen. Hiervan krijgen wij al in *De Stille Kracht* een merkwaardig voorbeeld. Samen met de ontreddering van een individu, de resident, en van zijn familie, gaat ook de Nederlandse kolonie aan allerlei invloeden geleidelijk tenonder. Eva, een jonge en artistiek aangelegde vrouw, voelt deze dreiging het best aan (IV, 69). Die ontredderende krachten worden vervat onder de titel „De Stille Kracht”. Zij blijken sterker te zijn dan de wil waarmee Van Oudijck ze had willen onderdrukken. Op den duur beseft hij welke grote macht van de inlanders en vooral van degenen die mede aan de basis van zijn ondergang liggen, nl. de pelgrims, uitgaat. Immers, de ziel van de gelaten Indiër, zijn geloof aan de geleidelijkheid van de dingen die naar een uiteindelijk doel leiden, wordt belichaamd in de verschijning van de hadji's die van Mekka terugkomen⁹³. De hadji brengt in *De Stille Kracht* zijn landgenoten de morele sterkte die ze nodig hebben; anderdeels doet hij de angst van de Europeanen voor een ongunstige toekomst toenemen. De staat valt niet uiteen in deze roman, maar de laatste majestueus-geheimzinnige verschijning van de hadji waarop de roman uitloopt,

92. Vgl. o.m. E. Zola, *Mes Haines*, Parijs, Bernouard, 1879, p. 7: „Il n'y a plus de maîtres, plus d'écoles. Nous sommes en pleine anarchie, et chacun est un rebelle qui pense pour lui, qui crée et se bat pour lui.”

93. „De publieke opinie bleef vrijwel gedurende de geheele negentiende eeuw in den haddji een staatsgevaarlijk individu zien. (...) Die staatsgevaarlijkheid is wel eens de mom geweest, waarachter onverdraagzaamheid een schuilplaats zocht; indien de voorvechters van zending en missie een verbod tot het doen van een bedevaart poogden uit te lokken, door den haddji voor te stellen als onruststoker, was de verborgen bedoeling aan het doordringen van den Islam paal en perk te stellen”. Zie J. Eisenberger, *Indië en de bedevaart naar Mekka*, Leiden, Dubbelde-man, 1928, p. 6.

laat vermoeden dat de desintegratie niet meer kan worden gestuit. In *De Ongelukkige, Xerxes en Iskander* is alweer een staat, en ook een cultuur, in gevaar. In deze romans gaat de afbrokkeling ervan ook gepaard met de ondergang van de centrale figuur. In de eerste komt een einde aan het overrijpe Moorse rijk in Spanje. Dit moest zo krachtens de wet van groeien, bloeien en vergaan. Tegelijk moest het ook zo omdat twee wezenlijk verschillende milieus niet te verzoenen zijn en de indringer steeds wordt uitgestoten. In *De Stille Kracht* en *De Berg van Licht* kan deze opvatting al worden aangetroffen. Evolutie eindigt op ontbinding. Dit kosmisch proces wordt niet onderbroken. Ook de wijzen uit *De Ongelukkige* geloven in die wet (IX, 244-5) en zij menen dat na de ontbinding steeds een nieuwe cyclus aanvangt en zo tot in het oneindige in een „ewige Wiederkehr”. Geleidelijk ontwikkelt zich dit proces. Het leed om de vergankelijkheid zal echter lange jaren blijven bestaan (IX, 300). Met Aboe-Abdallahs ondergang gaat ook de Arabische cultuur in Spanje verloren. Xerxes is ook het slachtoffer van de conjunctuur, zozeer dat H. Werner meent te moeten schrijven: „Nicht weil er ein Hybris ist, sondern das Persenreich 'an den Punkt des entscheidenden Zurückgestutztwerdens' gelangt ist, verfällt sein Herrscher in Ate und Hybris”⁹⁴. Zijn rijk is te uitgestrekt geworden, raadgevers en hovelingen onderwerpen zich aan de kinderlijke grillen van de koning. De tijd van ontbinding is aangebroken: „De Grieken (waren) een jong, krachtig volk in groei en bloei, en (...) de Perzen (waren) na drie geslachten reeds een volk van overbeschaving” (XI, 21). De Perzische cultuur was niet heel oud: „Zij was slechts geheel rijp en volbloed tot haar uiterste bloei toe” (XI, 73)⁹⁵, terwijl de Griekse in volle ontwikkeling was: „Zij had, zich nog onbewust, een geheel ander ideaal. Het ideaal harer jeugd was niet de almacht over de bestaande, materiële wereld. Haar ideaal was de vervolmaking van de menselijke geest, die zijn zou in een volmaakt menselijk lichaam” (XI, 74), d.i. een droombeeld dat in scherp contrast staat met de decadente geaardheid van de koning der koningen.

Bij het aanschouwen van de schoonheid van Barsina, de weduwe van Memnon, zegt de jeugdige Alexandros tot zijn Vrienden: „Wat ons de Perzische vrouwen ook zullen aandoen, laat ons nooit onze vriendschap vergeten”, doch Couperus kan hier niet nalaten

94. H. Werner, *Der Untergang Roms. Studien zum Dekadenzproblem in der Antiken Geistesgeschichte*, Stuttgart, Kohlhammer, 1939, p. 178.

95. Vgl. H. I. Marrou, *Culture, Civilisation, Décadence* in *Revue de synthèse*, dec. 1938, p. 155: „l'histoire est désarmée devant cette maladie mystérieuse qui, à partir d'un certain moment, s'abat sur une civilisation, diminue sa vitalité, amène peu à peu la dégénérescence de ses diverses techniques”.

op te merken: „Maar geen der Vrienden gevoelde dit ogenblik, dat de jaren noodlottig wentelen door der mannen vriendschap, der vrouwen liefde...” (XI, 284). Aldus worden wij op het vergankelijkheidsmotief voorbereid. De auteur grijpt vooruit op de hoofdactie door te suggereren dat Alexandros en zijn omgeving niet door de wapens maar door invloed van „de, hen vijandelijk blijvende, atmosferen” zullen worden overwonnen en dat vriendschap en liefde „zouden verbloeien in walm van drift en toorn, tot haat, tragedie, rampzaligheid” (XI, 286). De sfeer werkt even fataal op de bezetters van Perzië als dat het geval is in *De Stille Kracht* waar de Nederlanders door de krachten van het vreemde Indië geleidelijk worden ondermijnd.

Alexandros, in wiens bedoeling het lag het Hellenisme in Azië te verspreiden, ondergaat zodanig de invloed van de oude Perzische cultuur en decadente schoonheid, dat hijzelf tenslotte het oriëntalisme propageert. Van dan af is zijn ondergang en meteen ook die van zijn uitgestrekt rijk niet meer te stuiten.

De verwelking, die gepaard gaat met de vergankelijkheid, schrikt de estheet die naar de eeuwige jeugd verlangt, af: „te sterven, vóór hij verdorde, vóór hij verwelkte. (...) neen, niet oud worden, jong te sterven, jong te sterven, en niet ieder jaar meer en meer de Angst te voelen drukken op zijn kleine, ijdele en, voor wat komen zou, zo kinderlijk bange ziel...” (VI, 83, 266). Wou Heliogabalus ook niet in pracht sterven? De redactie van *Groot Nederland* heeft dit op de auteur als mens betrokken. Zij zinspeelt in haar *In Memoriam* op Couperus' „onverwachten, snellen, milden dood voor wien het allergruwelijkst scheen, dat hij zich zelve zou zien sterven”⁹⁶.

Zoals wij al schreven, poogde Couperus in de droom, de kunst, de beleving van het absolute verleden, en door zijn verblijf in het Zuiden aan de vergankelijkheidsgedachte te ontsnappen. Het paradoxale van de dilettant wou echter dat hij in zijn werk precies die helden en perioden koos waar de decadentie haar vernietigingswerk was begonnen.

De mens, het paar, het gezin, de staat, de cultuur en de godenwereld, alles is vergankelijk en wordt door het verleden naar de noodlotsseconde geduwd, terwijl ook de toekomst al wordt aangekondigd. Voortdurend wordt tussen verleden, heden en toekomst een meedogenloos verband gelegd.

De mens is niets meer dan „het tijdelijk en voorbijgaand resultaat van sedert onmetelijke tijden werkzame oorzaken”⁹⁷. Een

96. 1923, II, p. 129.

97. C. J. Wijnaendts Francken, *Het Boeddhisme en zijn levensbeschouwing*, Leiden, Brill, 1897, p. 79.

dergelijke opvatting treffen wij niet alleen aan in het negentiende eeuwse determinisme maar ook al in het boeddhisme waarmee Couperus vlug vertrouwd was⁹⁸. Men kan eruit besluiten: de betrekkelijkheid van de mens, de veranderlijkheid van de tijd waarin hij leeft, de vergankelijkheid van alles wat met het aardse, dus ook met hem, verband houdt. Aan de onverbiddelijkheid van deze gegevens kan niet worden getornd. De mens is dus een tijdelijke schakel in die onafgebroken keten van oorzaken en gevolgen, m.a.w. in de wording, de beweging. Sommigen verlangen naar een toestand waarin deze beweging ophoudt en volledige rust intreedt. Tussen zijn en worden staat echter alweer het noodlot als een slagboom opgesteld.

Over de betrekkelijkheid van de mens lezen wij al in Couperus' allereerste werken. Vincent Vere (*Eline Vere*) lijdt, zoals gezegd, aan het pessimisme dat ons uit de meeste naturalistische romans bekend is. Zijn levensbeschouwing lijkt fel op die van Bertie uit *Noodlot*. De eerste zegt o.m.: „Er was geen goed en geen slecht in de wereld; alles was zoals het wezen moest en het gevolg van een aaneenschakeling van oorzaken en redenen; alles had recht van bestaan; niemand kon iets veranderen aan wat of zijn zou; niemand had een vrije wil; ieder was een gestel, een temperament, overheerst door omgeving en omstandigheden; dat was de waarheid, die de mensen steeds met hun kinderachtig idealisme, zeurend over jeugd en met een handjevol religieuze poëzie, zochten te bedekken...” (I, 219).

Uit de positivistische leer van de gesloten natuurcausaliteit en de deterministische overtuiging als zou de mens door oncorrigeerbare factoren worden bepaald, wordt afgeleid dat er geen sprake van een vrije wil kan zijn. Een mens kan zijn eigen leven niet maken: „het een hing af van het andere, alle omstandigheden schakelden zich samen, van het minste schijnbare toevalligheidje af, tot de verpletterende catastrofe, en het leven was een keten, die het noodlot van al deze toevalligheidjes en catastrofes smeedde... daar was niets aan te doen...” (I, 372). Bertie (*Noodlot*) denkt er als volgt over: „Het een schakelt zich onherroepelijk aan

98. Vgl. *De Verzoeking van den H. Antonius naar Gustave Flaubert*, Amsterdam, L. J. Veen, 1895 en *Metamorfose* (III, 78). Het πάντα γρη και ούδεν μένει van Herakleitos, dat weer werd opgenomen door Flaubert, betekende zeker voor Couperus één der belangrijkste aantrekkingspunten in dit werk; ook de richting die Flaubert insloeg naar het emanatisme van het Bramanisme en de neo-platonici, en zijn belangstelling voor de Indische goden moeten bij Couperus enthousiasme hebben verwekt. Zoals Leconte de Lisle had ook Flaubert pogingen gedaan om te ontsnappen aan de invloed van het opkomend materialisme. Vgl. P. Martino, *Parnasse et symbolisme*, Parijs, Colin, 1942°, pp. 59, 61 en A. Baillot, *Influence de la Philosophie de Schopenhauer en France (1860-1900)*, Parijs, Vrin, 1927, p. 221.

het ander" en „Tegen het lot, dat zijn kettingen blind in elkaar voegt, schakel aan schakel" (II, 104) is alle strijd tevergeefs. Bertie klaagt: „Hoe ontzettend, dat het ene steeds voortvloeide uit het andere, de toekomst werd uit het verleden" (II, 37). De artiest uit *Metamorfose* vraagt zich ook af: „Welk schakeltje was hij in de keten der levensdingen?" (III, 88).

Dergelijke theorieën komen het meest expliciet in *Eline Vere* en *Noodlot* voor; toch mogen wij beweren dat Couperus er geregeld in zijn gehele werk op terugkomt. Dit blijkt al uit de frequentie van woorden als *ketting*, *schakel*, *schalm*. Deze woorden worden nu eens gekozen om de veranderlijkheid van de tijd aan te duiden (de dagen schakelden voort, enz.) (b.v. XI, 568, 800; IV, 121; XI, 575), dan weer om de fatale opeenvolging der gebeurtenissen „de ijzeren feit-schalmen", (IV, 121; XI, 575) te concretiseren. Hierover later meer.

Niet alleen de uiterlijke gebeurtenissen zijn volgens Vincent en Bertie gedetermineerd, maar ook de woorden en zelfs de gedachten, de intuïtie van de mens: „denk niet na, want onder de gedachte loert... de intuïtie" (II, 38). Bertie volgt zelfs zeer bewust en a.h.w. vanuit het standpunt van een buitenstaander, de schakels die zijn woorden in de levensketen „voegen": „Hij gevoelde, dat dit ogenblik bestemd was om een kostbare schakel aan zijn levensketen vast te klinken en hij wachtte, fatalistisch geduldig, op de gedachten die in zijn brein zouden ontluiken, op de woorden die van zijn tong zouden glijden. Hij sloeg zichzelf in zichzelf gade, en tevens omwikkelde hij Eve in een windsel, zoals een spin een vlieg omwindt in de draad, die zij uitweeft" (II, 53). Zowel Vincent als Bertie beschouwen zich als een „armzalige speelbal van het noodlot" (II, 103). Bertie vraagt zijn vriend Frank afstand te doen van de conventionele opvatting waardoor de mens meer waarde en vermogens worden toegekend dan hij in werkelijkheid bezit: „O God, ik zwéér je, dat ik liever anders zou zijn... Maar kan ik er iets aan doen, dat ik zo ben? Ik word geboren, zonder het te vragen; ik krijg hersens zonder het te willen; ik denk en ik denk anders dan ik zou willen denken, en zo word ik geslingerd door het leven als een bal, als een bal... En wat heb ik in dat geslinger om me in evenwicht te houden... Wilskracht, geestkracht? Ik weet niet of jij zo iets hebt; maar ik heb nooit, nooit, nóóit zo iets in me gevoeld" (II, 119). Evenals Vincent beklagt hij er zich over dat hij is wie en wat hij is. Doch daaraan kan niets worden veranderd, evenmin als aan de zichzelf in elkaar schakelende gebeurtenissen: „Als zijn vader, na het mislukken zijner indolente studies te Delft, hem niet in een administratief betrekkingje naar een fabriek te Manchester verbannen had, dan

had hij denkelijk nooit sommige jongelui leren kennen (...) Als hij ze niet gekend had (...) dan had hij misschien niet zó lichtschuwe geldknoeierijen bij zijn fabriek bedreven, dat zijn patroon, uit medelijden en vriendschap voor zijn vader, hem naar Amerika geholpen had (...) Ware" enz. (II, 37).

Waar Aylva het in *Metamorfose* heeft over de periode waarin hij zijn twee gelijkaardige romans – hier *Mathilde* en *Schaakspel* genoemd – componeerde, komt hijzelf onder de indruk van de gedachte als zou alles gebeuren zoals het moet gebeuren, en in dit verband noemt hij terloops het boeddhisme, zonder expliciet te vermelden, dat de causaliteit een basisprincipe, uitgangspunt, van deze godsdienst is. De idee der „onvermijdelijkheid” (III, 85-6) maakt hem melancholisch, passief, fatalistisch. Vincent spreekt de overtuiging uit als zou de mens niet kunnen veranderen, hij vindt het zijn „onherroepelijk noodlot” dat hij „nimmer herboren kan worden in een geheel ander schepsel” (I, 225) ; Bertie beklagt er zich over te zijn wie hij is, Aylva smeekt : „O, een ander te zijn !” (III, 91). Later schrijft Couperus : „Evolutie en fataliteit : daar is niet tegen te strijden” en Aboe Abdallah (*De Ongelukkige*) is vol „bijna poëtische droefheid om de onafwendbare noodlottigheid” (IX, 67). Hij betreurt dat hij tot de actie is overgegaan hoewel zijn noodlot bij voorbaat was vastgelegd en hij het van bij de aanvang had gekend (IX, 289).

Bij het uitbreken van wereldoorlog I was Couperus tot het besluit gekomen, dat de mensheid geen stap is vooruitgegaan sedert de Peloponnesische of Punische oorlogen en dat de volkeren elkaar altijd zouden blijven bestrijden met een „imperiale heerszucht” (IX, 541) tot zij elkaar zouden hebben uitgeroeid. De aanvang der „vreselijke Duitse Tragedie” was de inval in België geweest en „de daad is gedaan en niet meer te wenden ! De Daad, de Tragische Daad, waartoe gedwongen werd een tragisch volk, waartoe het gestuwd werd door de Noodlottigheden : het grote Wiel rolt af de hellende weg en niets is meer, zelfs door goddelijke Machten, te wenden aan de Onafwendbaarheid” (IX, 555). De straf zal even onverbiddelijk volgen want misdaad en straf staan in vast causaal verband tot elkaar. Wij verwijzen hier ook naar de jaartallentabel die Couperus vóór het verhaal van *Xerxes* in herinnering brengt (XI, 7). Zoals men daaruit kan afleiden, interpreteert Couperus de geschiedenis waarin hij de „événements producteurs” en de „événements produits” is gaan opzoeken. Hij brengt ze in causaal verband en behandelt ze *sub specie fati*. Er is de „aanleidende oorzaak” : Aristagoras roept in 500 v. Chr. de Ionische Grieken op tot de vrijheidstrijd tegen de Perzen. Dezen heroveren de opstandige steden : „het grote Wiel rolt af de

hellende weg en niëts is meer, zelfs door goddelijke Machten, te wenden aan de Onafwendbaarheid..." (IX, 55). De mislukking van de eerste veldtocht der Perzen bij de berg van Athos verklaart Couperus als een waarschuwing van het noodlot. Maar de mens slaat geen voldoende acht op een dergelijke vermaning. Xerxes, Couperus' held zou deze berg in 480 laten doorboren. Het noodlot slaat toe. Het wordt hier dus niet als blind voorgesteld maar het redeneert duidelijk. Xerxes heeft de loop der gebeurtenissen in zijn voordeel willen wenden, terwijl de onverbiddelijke evolutie, het grote syllogisme van het noodlot, waarop Couperus zinspeelt door te vermelden dat de „Toekomst" daagt met de geboorte van Perikles, had gewild dat Griekenland een nieuwe bloeiperiode zou beleven en de Oosterse heerschappij in een toestand van ontbinding zou geraken. Het absolute transcendente werkt hand in hand met het totale immanente. Aldus mag men zeggen dat Xerxes door zich te verzetten tegen de loop van de historische noodwendigheid haar instrument is geworden.

In tegenstelling tot andere helden uit Couperus' werk heeft Xerxes zich dus niet aan de noodwendigheid onderworpen. In *Iskander* wil Bagoas, zoals gezegd, zich aanvankelijk wreken op zijn nieuwe meester Alexandros, maar ten slotte zint hij niet meer op wraak: „Alleen stuwde de Wraak verder voort, zoals wat voort is gerold de noodlottige helling af, nooit weder opgestuwd, zelfs niet weerhouden kan worden, óm de kracht der dingen en der tijden zelve..." (XI, 608), m.a.w. de gevolgen van een daad krijgen een autonoom karakter: eens de daad gesteld is geen menselijke tussenkomst meer mogelijk in het *Verhängnis* dat erop volgt. Alles is dus zoals het zijn moet in de „keten van geschakelde verschijnselen, die verdwijnen in andere verschijnselen" (XII, 601). Dus is ook de mens een gegeven waaraan als slachtoffer van de „wrede wet van Karma" (XII, 655, 717) en beheerst door tijdverloop en vergankelijkheid niets kan worden gewijzigd.

De mens wordt dus gedetermineerd door een aantal factoren die hijzelf niet kan corrigeren. Hij krijgt een temperament en karakter dat evenmin aan wijzigingen onderhevig kan worden gemaakt.

De heredititeit speelt in Couperus' werk een grote rol. Hiervan had hij in zijn lektuur al voldoende voorbeelden aangetroffen. Het is in de eerste plaats in *Eline Vere* en de andere z.g. realistische verhalen – uiteraard in de familieromans – dat de nadruk wordt gelegd op de erfelijkheidsfactor. In *Eline Vere* bijvoorbeeld neemt de heredititeit van bij de aanvang een ruime plaats in in de lichamelijke en psychologische structuur van de helden (I, 124-6). Dit komt overeen met de werkwijze van Flaubert: „Presque toujours – surtout lorsque ce sont des personnages de premier plan – Flau-

bert prend soin de nous renseigner sur les antécédents héréditaires ou bien sur leurs antécédents personnels antérieurs à l'action du livre" ⁹⁹.

De vader van Eline en Betsy was artistiek aangelegd geweest „zonder kracht tot scheppen, zeer jeugdig gehuwd met een andere, hem overheersende vrouw, zich gesterkt gevoelende onder die heerszucht, terwijl zijn fijn, bezenuwd gestel, gelijk een edel snaarspeeltuig, getrild had onder te ruwe beroering, zoals dat van Eline nu somtijds trilde onder die der zuster" (I, 125). Deze passage toont dadelijk aan dat een groot deel van Elines psychologische en fysiologische eigenschappen teruggaat op het karakter en temperament van haar vader. Betsy, haar zus, met „haar praktische waanheidszin" (*id.*) en Eline met haar „behaaglijke melancholie" staan dus tegenover elkaar zoals hun ouders het destijds hebben gedaan. „De beide zusters, die aan elkanders zijde ontwikkeld, onder de lessen ener zelfde opvoeding, in een zelfde omgeving, hadden twee aan elkaar evenwijdige gemoedslevens in zich laten ontkiemen, wier zijden echter bij het rijpen der jeugd naar de eisen van twee verschillende temperamenten afweken. In Eline, die, van een loom en lymfatisch gestel, behoefte gevoelende aan tedere steun en zachtkoesterende warmte, en wier zenuwen, fijn als de vezels ener bloem, zelfs in haar weke, als met fluweel gecapitooneerde omgeving dikwijls nog door de minste tegenstand te ruw werden beroerd en te hevig geprikkeld, ontwikkelde zich uit angst een terughoudendheid, die haar gemoed vulde met duizenden kleine grieven van heimelijk verdriet. Overvol geworden stortte zich dit dan uit met een enkele bruisende golf" (I, 126). In deze tekening van Elines karakter en temperament ligt de kiem van het verhaal. In de volgende generatie zal de hereditie haar kracht bewaren en zich zelfs nog sterker doen gelden. Zoals wij later zullen opmerken wordt hierin vaak een straf geraden. Ben, het zontje van Betsy, geeft blijk van een vaag voorgestelde idiotie. Dit doet denken aan een enigszins parallel geval in *De Boeken* waar Gerrits zontje Klaasje dezelfde symptomen van zwakzinnigheid vertoont en aldus de familieziekte uit deze roman op geïntensiverde wijze voortzet. Waarom vat Eline sympathie op voor haar neef Vincent? Ongetwijfeld omdat de affiniteit tussen hem en haar vader zo groot is ¹⁰⁰. In *Noodlot* wordt ons Eve voorgesteld als een hysterisch-zenuwachtige vrouw. Ook haar moeder was „dromerig, dweperig, vol allerlei vage denkbeelden" (II, 71) geweest, en tussen Eve en haar vader – die in haar het spiegelbeeld van zijn overleden

99. R. Dumesnil, *Flaubert. Son hérédité - son milieu - sa méthode*, Parijs, Société française d'Imprimerie et de librairie, s.d. (1905), p. 164.

100. Zie hierboven.

vrouw ziet – zijn „mijlen afstands” (II, 73). De uiterst fijngevoelige Jules (*Extase*), die veel gemeens heeft met Karelkje uit *Een Zieltje (Een Illusie)*, gelijkt fel op zijn moeder. Beiden kennen zij momenten van droefheid en wanhoop waarvan zijzelf tevergeefs de reden zoeken. De indolentie van Jules doet zelfs bij zijn moeder een schuldgevoel ontstaan. Zij is er zich van bewust, dat zij dezelfde symptomen van overgevoeligheid vertoont en buien van zwaarmoedigheid heeft die naar waanzin zouden kunnen leiden (II, 173). De neurasthenie, zoals zij zich in zijn familie openbaart, stuit op onbegrip bij Jules' vader. Het zoontje van Cecile, Christie, barst, bij het horen van een bijbels verhaaltje, in tranen los, terwijl zijn broer Dolf er eerder koel bij blijft: Christie heeft die ontvankelijkheid van zijn moeder geërfd; de kleine Dolf is zoals Ceciles overleden echtgenoot, „wat koud en zonder expansie” (II, 212).

Nog meer wordt de erfelijkheid uitgewerkt in de z.g. koningsromans waar de centrale figuur Othomar dezelfde gevoeligheid vertoont als zijn moeder. De hereditaire tegenstelling tussen haar en hem aan de ene kant en zijn vader en broer anderdeels, geeft aanleiding tot een innerlijke spanning en tot hevige conflicten in de familie zelf. Ook in *De Stille Kracht* maar allereerst in *De Boeken* trekt de erfelijkheid de aandacht op zich. Papa Van Lowe, die al overleden is vóór de aanvang van de actie, moet zijn leven lang naar „wereldse waan” (V, 31-2) hebben gestreefd. Zoals Archibald (*Noodlot*) en Oscar (*Majesteit*) is hij hard en nooit vergevingsgezind, terwijl zijn vrouw – zoals Archibalds en Oscars echtgenote – naast een sentimentele bezetenheid, die in de roman atavistisch wordt genoemd, blijken geeft van tederheid en hypersensibiliteit. Aanvankelijk waren er ook bij Constance parallele trekken met haar vader te bespeuren, maar na haar terugkeer in Den Haag, na haar botsing met het leven en tijdens de moeilijkheden die daarop volgen, kent zij een tijd van bezinning die haar de ijdelheid van het coterietje doet inzien. Haar zuster Bertha gelijkt fel op haar vader, uiterlijk althans. Na de dood van haar man, die minister was, en na de uiteenspatting van haar eigen gezin, verzinkt zij in een ware melancholie die zij gemeen heeft met haar moeder, haar broers Ernst en Gerrit, en haar dochter Emilie. Ernst is daarenboven nog vreemder dan de anderen, m.a.w. de „schemering”, de geestesziekte van velen zijner familieleden, komt al vroeg bij hem voor en leidt hem langs monomanie naar verregaande krankzinnigheid. Ook de atletisch gebouwde Gerrit is, wat zijn uiterlijk allerminst zou laten vermoeden, neurasthenisch. Bij hem treden nog symptomen van geheugenverlies op zoals wij die ook aantreffen bij zijn twee tantes Rien en Tien, en zoals zij zich later

bij Mevrouw Van Lowe en Bertha openbaren. Karel en Paul, twee andere broers, zijn maniakaal aangelegd, evenals hun zuster Dorine. Wat de kinderen van Bertha, haar zuster Adolfine en haar broer Gerrit betreft, wij bemerken dat de erfelijkheidsfactoren hun invloed blijven uitoefenen. Deze wordt zelfs intenser. Klaasje, Gerrits kind, is idioot; een andere zoon, Alex, gelijkt in zijn gedragingen fel op zijn sombere oom Ernst en is van jongsaf even neerslachtig terwijl Constant als achterdochtig en Piet als zeer schuw worden voorgesteld; in Guy zien wij het evenbeeld van Gerrit maar in hem zal de energie toch de bovenhand krijgen; ze zal hem in staat stellen zijn milieu te ontvluchten; Marietje Saetzema, de dochter van Adolfine, krijgt opwellingen van moedeloosheid en hysteric die in de nabije toekomst eveneens naar krankzinnigheid zouden kunnen leiden¹⁰¹.

Een laatste toppunt bereikt de invloed van de hereditaire factoren in *Van Oude Mensen*. Werden de familieleden uit *De Boeken* in zekere mate samengehouden door neurasthenische verschijnselen, hier zijn het de zinnelijkheid en de hartstocht samen met een gebeurtenis uit het verleden, die er een rechtstreeks gevolg van was, die de afstammelingen van Otilie I met elkaar verbinden¹⁰². Dit neemt niet weg, dat de voornaamste personages eenzaam en eenzaam zijn. Door de hele familie loopt een lijn van zinnelijkheid. Reeds in het begin van de roman vernemen wij dat Otilie II, evenals haar zuster Thérèse, en haar moeder, „een vrouw van liefde” is geweest: „zij had niet anders kunnen zijn” en zij heeft altijd gehandeld volgens „de drang ener natuur van heel deftig bloed” (VI, 11). De hereditaire invloeden werken bij haar zó bepalend, dat zij zich afvraagt: „Wat gaf het te willen leven als men toch geleefd wordt door dingen sterker dan jezelf, en die sluimeren in je bloed?” (VI, 41). De onstuimige seksuele drang van de Dercksen is in de meeste gevallen op een mislukt huwelijk uitgelopen: „Hun dikwijls tot hysteric verhitte bloed had die

101. Met deze opsomming menen wij de restrictie te hebben weerlegd die G. Kazemier maakt door te beweren, dat de erfelijkheid in deze roman „niet te zeer” domineert. Vgl. *Het Determinisme in de roman (Couperus' „De Boeken der kleine Zielen”)* in N. A. Donkersloot e.a., *De roman als levensspiegel*, Den Haag, Servire, 1950, pp. 87-110.

102. Couperus wijst geregeld op de innerlijke en uiterlijke gelijkenissen die door de erfelijkheid worden bepaald. In *Van Oude Mensen* (zie W. Blok, *op. cit.*, p. 176) gelijkt Otilie II op haar moeder (VI, 34, 114, 119, 247); Lot vertoont overeenkomsten met zijn vader en moeder (VI, 106) en zelfs met Takma's kleindochter (VI, 105). Inderdaad, Elly met wie Lot trouwt is eigenlijk zijn nicht, daar Otilie II, Lots moeder, een buitenechtelijk kind van Takma blijkt te zijn. Ook in *Eline Vere, Extase, Een Zieltje, Majesteit, De Boeken, De Berg van Licht, De Stille Kracht, Herakles, De Grootvader (Van en over Mijzelf en Anderen)* 1917, IV), enz. wordt talloze malen op de erfelijkheidsinvloeden gewezen. We hebben hiervan boven al melding gemaakt.

dwang van huwelijk nooit kunnen dulden. Zij hadden gevonden hun éérsympathieke liefde-genoten – want geen van allen was getrouwd om andere dan om passionele redenen, oom Harold misschien uitgezonderd” (hij was getuige geweest van een passie-moord ! M.G.) „maar zodra hen de huwelijksdrang knelde, hadden zij hun noodlot gevoeld : de sociale wet, die zij altijd gedachteloos, instinctief hadden gehuldigd en die hun niet deugde, hadden zij gevoeld hun fatum van getrouwd te zijn en ongelukkig” (VI, 81). Ottilie II is een vrouw „die liefhad en daarna, wie zij liefhad gehad, haatte” (VI, 121). Zij wordt beheerst door de zinnelijkheid en ondergaat het leven in plaats van ervan te genieten. Thérèse is „eenmaal, als haar moeder, elegante vrouw van liefde met het hatend en beminnend kreole-hart” (VI, 121) geweest. Zij is rooms geworden en de sensuele verhitting is – sedert zij de misdaad is te weten gekomen – tot een hysterische drang naar boetedoening overgeslagen. Haar buitenechtelijke zoon blijft het zinnelijk genot zoeken. De sensualiteit groeit bij broer Anton uit tot ware perversiteit en lage handelwijzen. Met plezier sluit hij zich op in de wereld van Tranquillus Suetonius’ biografieën en Tiberius oefent een magische kracht op zijn verbeelding uit. Niet minder geobsedeerd is zijn halfzuster Stefanie, die geregeld beweert dat zij een „Laders” is en dus het temperament van de Derckszen niet kan hebben geërfd. In een soort calvinistische angst voor een hiernamaals bevecht zij het zinnelijke op een ziekelijke manier, waarbij zij soms van sadisme blijk geeft, terwijl zij anderdeels een verdachte nieuwsgierigheid toont voor de geheime, zwoele wereld waarin Anton zijn geestelijk onanisme pleegt. De sensuele verlangens van de dochter van Ottilie II, nl. Ottilie III, vinden hun bevrediging in het Zuiden, nadat zij zich uit de greep van het Haagse milieu had losgerukt. Meer dan haar moeder legt zij begrip aan de dag voor de persoonlijkheid en onafhankelijkheid van haar (Italiaanse) partner. Zij wordt om haar gezonde zinnelijkheid benijd door haar indolente broer Lot, die meteen de centrale held van de roman is. Deze vrij vrouwelijke figuur heeft de fijngevoeligheid van zijn moeder, Ottilie II, geërfd, maar hij mist de naar extase leidende hartstocht. Hij is zich wel bewust van het fatum dat in zijn familie over het huwelijk hangt, maar toch besluit hij, na lang te hebben getwijfeld en de raad van zijn jaloeerse moeder te hebben ingewonnen, dat hij met Elly, Takma’s kleindochter en dus in feite zijn eigen nicht, zal trouwen : „Dus dan maar trouwen gewoonweg en hopen, dat het fatum – omdat zij elkander zo innig liefhadden en niet alleen uit passie – op hén niet zijn doem zou drukken : het juk van een ongelukkig huwelijk...” (VI, 82). Uiteindelijk zal ook zijn huwelijk echter geen

stand houden en dit wordt dan – zoals dat ook met het mislukt huwelijk van Addy in *De Boeken* gebeurt – in causaal verband met een „misdaad” i.c. die van Takma en Ottilie I, gebracht en dus als een straf voorgesteld. Heliogabalus’ „hysterie zijner sensualiteit was fel in zijn bloed medegeërfd” (VI, 346) en in *De Grootvader* (1915) wordt het hele verhaal op de diepinwerkende invloed van de hereditieit toegespitst. Een oude man staart peinzend naar zijn kleinkind dat in dromen verzonken op het hardkleed speelt. Zonder enige opvallende aanleiding breekt het jongetje in een helse woede los en slaat het beertje stuk. Langzaam gaat de woede over en wordt zij door een zachte glimlach verdrongen. Met angst herkent de oude man in het kind het karakter van zijn eigen zoon, wiens leven door gebrek aan beheersing een noodlottig verloop heeft gekend. In een flits ziet de grootvader de vreselijke toekomst tegemoet.

De helden kunnen wij ook leren kennen door de manier waarop zij de omgeving waarin zij leven, beleven en/of ondergaan.

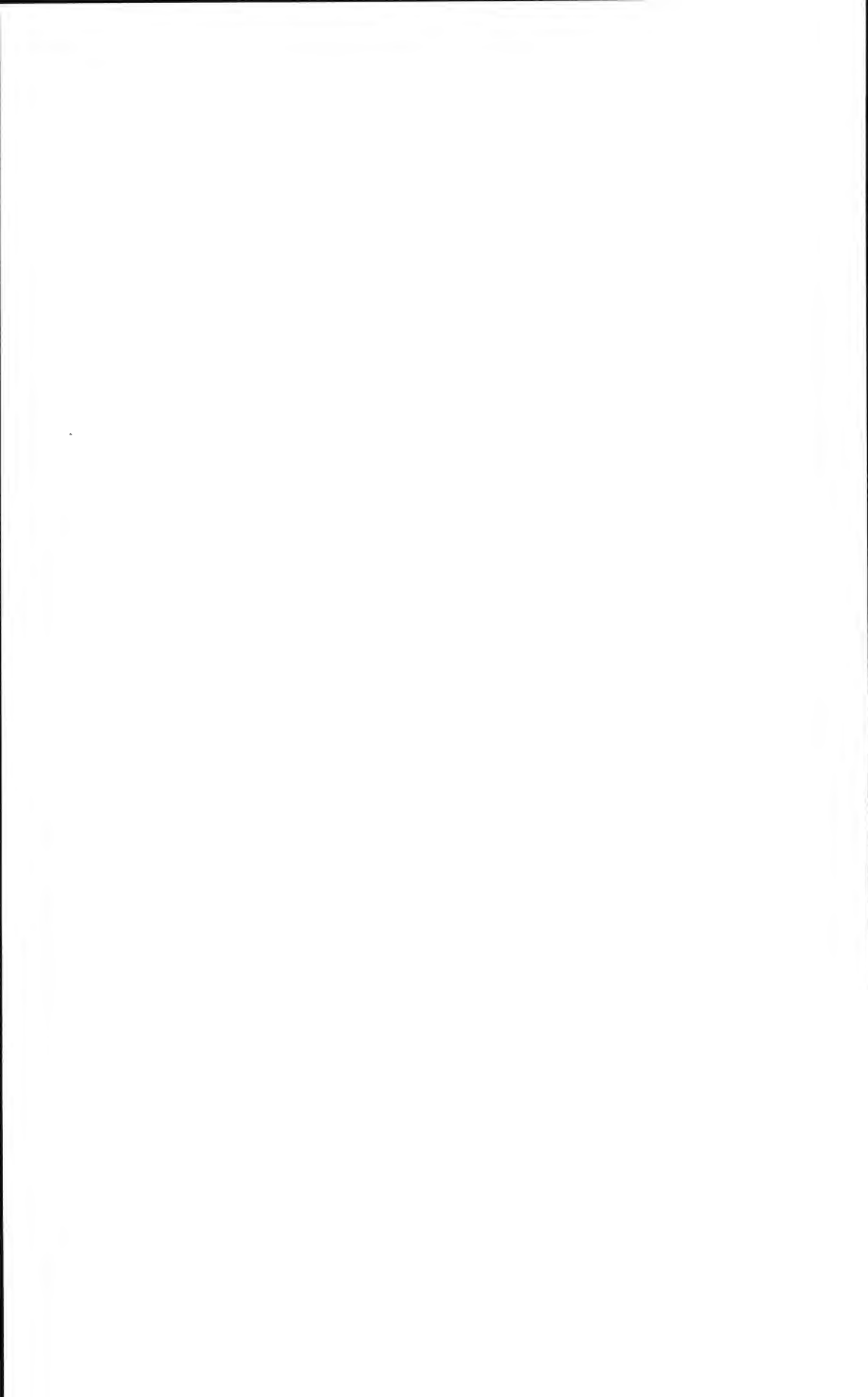
Eline Vere is opgegroeid bij haar tante, „in die grote kamer, in een zachtens ontzenuwde en weke welvaart, in iets geurigs en fluweelachtigs, het mollige Deventers onder de voeten, een vlam-mend blokkenvuur in de haard, en een, met fantastische ooievaaren en scharlaken pioenrozen bekleurd, geel zijden Japans tochtscherm voor de deur” (I, 126). De omgeving waarin Eline opgroeide komt overeen met de psyche van de heldin in wie de burgerlijkheid, het teder romantische en fantastische met elkaar versmolten zijn. Haar neef Vincent wordt gesitueerd in een „dantesque” (I, 217) milieu of op een Perzische divan (I, 386-7) vanwaar hij zijn sombere, fatalistische ideeën verkondigt. Diezelfde stemming – die wij zo vaak in de literatuur van de negentiende eeuwse decadenten weer-vinden – treffen wij aan in *Noodlot*, waar o.m. Turkse kussens, Nijl-groene stof, Oosterse stoffen en beelden zorgen voor een „artistiek comfort dat tot lui-zijn uitnoodde” en tegelijk in verband kan worden gebracht met het z.g. Oosters fatalisme van Bertie. De kamer van deze intrigant is „doorgeurd” met „Egyptische pastilles” (II, 15); de sfeer in Ceciles huis (*Extase*) is teder en verfijnd, met in de schemering „een aroom van viooltjes, een nuance van viooltjes-geur, die school in de zachtheid der tinten van behang en meubelen, – flets roze moiré en rozehout, – die hing in het hoekje der kleine rozehouten schrijftafel, met haar enkele zilveren zaakjes om te schrijven en haar portretten in gladde, glazen Mora-lijstjes; een kleine witte, Venetiaanse spiegel daar boven” (II, 144). In de eigenlijke noodlotromans *De Boeken der kleine Zielen* en in de eerste plaats *Van Oude Mensen* is het decor, de speelruimte, uiterst sober, in tegenstelling tot de z.g. antieke romans

en daar waar de auteur zich, zoals hij zelf zegt, „baadt”¹⁰³ in de symboliek. *Dionysos*, *Aan de Weg der Vreugde* en *Herakles* spelen voor een groot deel in een weelderige natuur; in *De Berg van Licht* troept de massa samen vóór de magiërstoren of op enorme pleinen om de kleine danser te kunnen aanschouwen; in de door Couperus als droef voorgestelde sfeer van de Alhambra-tuinen spelen zich de voornaamste scènes af waarbij de melancholische Aboe-Abdallah is betrokken. In *Xerxes* leeft de koning in verweekte weelde. Zijn milieu bestaat uit versufte grijsaards. Kibbelende vrouwen houden zich onledig met het maken van gelei. De sobere tent van Alexandros ruimt in *Iskander* geleidelijk de plaats voor de Perzische lusthoven.

Wij hadden het al over de omgeving van Vincent en Bertie. Een andere fatalistische demon, de eunuch Bagoas, wordt geregeld getekend terwijl hij roerloos naast een palmboom staat te wachten. De drie „verleiders” leven in een soort toverwereld. Als Addy (*De Stille Kracht*) optreedt is de nacht „als een dons van fluweel, loom neerzevende uit de luchten. De maan, in haar eerste kwartier, vertoonde een heel smalle sikkkel, horizontaal, als een Turkse halvemaan (...) De nacht was als een dons van fluweel, loom neerzevende uit de luchten, als een omwemelende geheimzinnigheid, als een beklemmende bedreiging van toekomst. Maar in die geheimzinnigheid, onder de geplozen zwarte watten, het gerafelde pluche der tjemara's, was als een onontkoombare verlokking tot liefde (...) En de Verleider scheen te zijn de zoon van die nacht, de zoon van die onontkoombare koningin van de nacht (...) de toveres, die heerste” enz. (IV, 82-3). Aldo (*Aan de Weg der Vreugde*) voelt zich het best thuis in een „Dantesk woud” (VII, 12), waarin stemmen weerklinken van „allerlei wezens, die blijde waren te lachen, te leven, elkander lief te hebben” (VII, 13). Hij is een echte faun, die met een melodie hagedisjes kan aanlokken, opzwepen en verleiden. Hamet de Abenceraag, ten slotte, vertoeft in een toren, die „rees als een rode bloemestengel op de heuvelhelling (...) Hamet gelaten na de ongenade, die gezonken was over de zijnen!” (IX, 161). De mensen zijn bang „en spreken van toverij. Groene lichten, des nachts, dansten, zichtbaar door de ramen, de zaal door. Snerpend lachen werd gehoord. De jonge Hamet heulde met de machten der hel, om de zijnen te wreken” (*De Ongelukkige*, IX, 164).*

103. Zie noot 68.

* Het tweede en laatste deel van deze studie in *Handelingen XXVI* (1972).

Kallikratês van Samos, Admiraal van Ptolemaios II Philadelphos¹

door

HANS HAUBEN
Aspirant N.F.W.O.

Voor de Lagiden waren de eerste decennia van de derde eeuw vóór Christus een tijd van territoriale, economische en kulturele expansie. Mede ten gevolge van de uitschakeling van Dêmêtrios Poliorketês vestigden zij hun onbetwiste heerschappij over de Aegaeïs en de oostelijke Middellandse Zee. Het imperium van Ptolemaios II Philadelphos omvatte o.m. Cyprus, Koilê Suria en het Zuiden van Klein-Azië, gebieden die, afgezien van hun strategische ligging en economische waarde, van essentieel belang waren voor de instandhouding en ontwikkeling van de Egyptische zee-macht. Hun uitgestrekte wouden leverden het scheepstimmerhout waaraan het Nijlland steeds gebrek had geleden, terwijl hun ervaren zeelui konden bogen op een eeuwenoude maritieme traditie. Daarenboven vormden de havens van deze streken, samen met de talrijke eilanden in de Aegaeïsche Zee, voor de Ptolemaeïsche vloot even zovele steunpunten.

Koning Philadelphos besteedde ruime aandacht aan de scheepsbouw². Volgens Kallixeinos overtroefde hij alle vorsten van zijn tijd in het aantal zijner vaartuigen: *πλοίων πλήθει πάντας ὑπερέβαλλεν*³. Op grond van de scheepskatalogen bij Kallixeinos⁴ en Appianos⁵ heeft de Britse historicus W. W. Tarn⁶ berekend dat Philadelphos' krijgsvloot in strikte zin, bij benadering 336

1. Mijn oprechte dank gaat naar Professor Dr. E. Van 't Dack voor zijn zeer gewaardeerde opmerkingen.

Voor een uitvoerige behandeling van de bronnen over en problemen in verband met Kallikratês moge ik verwijzen naar mijn studie *Callicrates of Samos. A Contribution to the Study of the Ptolemaic Admiralty* (*Studia Hellenistica*, 18, 1970), waar de eventueel geïnteresseerde lezer ook meer bibliografische gegevens vinden zal. De voetnoten bij dit opstel zijn daarom beperkt tot het strikte minimum.

De cijfers tussen [] verwijzen naar de teksten in de bronnenopgave.

2. Het is bv. tekenend dat hij te Oud-Paphos op Cyprus een standbeeld liet oprichten voor een scheepsarchitect: cfr. *Annual British School Athens*, 56 (1961), p. 9, nr. 17.

3. Bij Athênaios V 203 d.

4. Bij Athênaios V 203 d.

5. *Prooim.* 10.

6. *Antigonos Gonatas* (1913), pp. 456-457.

oorlogsbodems telde – voor de hellenistische tijd een zeer hoog aantal – met een gemiddelde sterkte van een pentêrês.

Rond de jaren 270, na de succesvolle beëindiging van de eerste Syrische oorlog, bereikte Egyptes thalassokratie haar hoogtepunt. De vreugderoes waarin de hofkringen toenmaals verkeerden, vond zijn uitdrukking in Theokritos' XVIIde idylle, een loflied op Philadelphos, waaruit we enkele verzen citeren⁷:

« Καὶ μὴν Φοινίκας ἀποτέμνεται Ἀραβίας τε
καὶ Συρίας Λιβύας τε κελαινῶν τ' Αἰθιοπήων ·
Παμφύλοισί τε πᾶσι καὶ αἰχμηταῖς Κιλικέσσι
σαμαίνει, Λυκίοις τε φιλοπολέμοισί τε Κασοί
καὶ νάσοις Κυκλάδεσσιν, ἐπεὶ οἱ νᾶες ἄρισται
πόντον ἐπιπλώοντι, θάλασσα δὲ πᾶσα καὶ αἶα
καὶ ποταμοὶ κελάδοντες ἀνάσσονται Πτολεμαίω. »

„Waarachtig, hij is meester over een deel van Phoinikië, van Arabië en van Syrië, van Libyë en van het land der donkerhuidige Aithiopiërs. Zijn woord is wet in heel Pamphulië, bij de Kilikische speerdragers en bij de Lukiërs, bij de oorlogszuchtige Kariërs en op de Cycladeneilanden. Hem immers behoren de beste schepen toe die de wateren bevaren. Gans de zee, de aarde en de bruisende rivieren erkennen het gezag van Ptolemaios.”

Over dit tijdperk van volle machtsontplooiing zijn wij nochtans bijzonder slecht ingelicht. In zijn monumentale *Griechische Geschichte*⁸ noemde K. J. Beloch het vijfde decennium van de IIIde eeuw v. Chr. „die dunkelste Periode der ganzen Geschichte des III. Jahrhunderts, und der griechischen Geschichte seit den Perserkriegen überhaupt.” Met evenveel recht kan zulke uitspraak worden toegepast op de eerste zeventig jaren van die eeuw. Voor deze periode is inderdaad geen doorlopend historisch relaas uit de Oudheid tot ons gekomen, tenzij men Justinus' *Epitome* als dusdanig zou willen beschouwen. Diodôros' geschiedwerk is slechts volledig bewaard tot 301, terwijl Polubios, wiens Historiën een aanvang nemen met het jaar 264, pas vanaf 233-232, wanneer Rome voor het eerst een expeditie naar Illyrië zendt, de Griekse wereld in zijn gezichtsveld betreft.

Om dit vacuum in onze historische kennis aan te vullen, zijn we hoofdzakelijk aangewezen op papyri en opschriften, die echter wegens hun analytisch en fragmentarisch karakter de historicus voor heel wat interpretatiemoeilijkheden plaatszen. Het is dan ook niet te verwonderen dat de geschiedschrijving van de vroeg-

7. Rr. 86-92. Tekstuitgave bij A. S. F. Gow, *Theocritus*, I-II, Cambridge, 1950.

8. IV² 2 (1927), p. 514.

hellenistische periode de slechte faam geniet, meer dan die van andere tijdperken uit de Oudheid, op hypothesen te berusten.

In die boeiende maar grotendeels in duisternis gehulde wereld leefde Kallikratès van Samos⁹, die, vanaf 279 ongeveer tot circa 257, admiraal was van Ptolemaios II Philadelphos. Rekening houdend met het enorme belang dat Alexandrië in de eerste helft van de derde eeuw aan het zeewezen hechtte, kan men zich allicht voorstellen welke plaats een personage als Kallikratès in een geschiedkundig werk zou hebben ingenomen. Nu zijn we aangewezen op elf inscripties, twee documentaire papyri en twee epigrammen van Poseidippos. Op basis van deze relatief talrijke maar disparate gegevens zullen we pogen ons een zeker idee te vormen van Kallikratès' carrière, zijn verhouding met het hof en zijn nauarchosambt.

Kallikratès' loopbaan

Samos, Kallikratès' vaderland, werd kort na de slag bij Kouroupedion (rond februari 281) bij het imperium der Lagiden ingelijfd. Waarschijnlijk geschiedde dit in het kader van de Ptolemaeïsche gebiedsuitbreidingen in het Z.W. van Klein-Azië tijdens de Syrische Successieoorlog van 280-279. Tevoren had het eiland twintig jaar lang tot Lusimachos' invloedssfeer behoord. Gelegen in de oostelijke Aegaeïs, op een vijftigtal km. van Efese en Milete, werd Samos door de Lagiden als een zeer belangrijke vlootbasis beschouwd¹⁰.

Niets wijst erop dat Kallikratès naar Egypte is overgestoken alvorens zijn vaderland in Philadelphos' handen was gevallen. Een identificatie van zijn vader Boïskos met een gelijknamige hondenmenner die tussen 294 en 290 op Cyprus in Ptolemaeïsche dienst stond¹¹, berust op geen vaste gronden.

De oudste documenten in verband met Kallikratès zijn misschien wel de opschriften bij de standbeelden van Philadelphos en Arsinoë II die hij te Olympia op twee hoge zuilen liet oprichten [14, 15]. Het is inderdaad mogelijk, maar toch lang niet zeker, dat het ontbreken van de nauarchtitel erop wijst dat hij het admiraal-schap toenmaals nog niet bekleedde. In dit geval ware het niet ondenkbaar dat de beelden werden gewijd ter gelegenheid van het huwelijk van Ptolemaios met zijn zuster. Deze echtverbintenis

9. *Prosopographia Ptolemaica* VI 14607.

10. Zie Polubios V 35, 11 : *καὶ γὰρ ναὺς ἐν τοῖς κατὰ Σάμον ἦσαν τόποις οὐκ ὀλίγαι.*

11. W. Dittenberger, *OGIS* I 20 ; T. B. Mitford, in *American Journal of Archaeology*, 65 (1961), p. 127, nota 142. Cfr. *Prosopographia Ptolemaica* VI 15189.

werd voltrokken tussen de lente van 279 en het jaar 274/3 en wordt door de meeste historici zo vroeg mogelijk gedateerd ¹².

Alleszins vóór de dood van koningin Arsinoë II (9 juli 270) werd Kallikratês tot admiraal benoemd. Deze titel voert hij immers in twee opschriften [1, 9] die tevens de uitdrukking *ὑπὲρ Ἀρσινόης* bevatten. De term *ὑπέρ*, die in het Nederlands moeilijk is weer te geven en zowel „in naam van” als „ter ere van” betekent, wijst steeds op een levende persoon.

Uit een van deze inscripties vernemen we dat de nauarch te Kanôpos een heiligdom aan Isis en Anoubis wijdde [1]. De andere tekst, een Samisch opschrift waarin Ptolemaios, Arsinoë en Kallikratês tezamen geëerd worden, is zwaar beschadigd [9]. Indien Dittenbergers herstelling *Σωτήρων* (in verband met de ouders van de koning) correct is, dateert het opschrift nog van 279 of kort daarna, omdat ca. 280/79 Ptolemaios Sôtêr en Berenikê tot *Θεοὶ Σωτήρες* werden verheven ¹³. Zulks zou impliceren dat Kallikratês' promotie zeer snel is geschied en wel tegen het einde van de Syrische Successieoorlog.

Tijdens zijn admiraalschap werd Kallikratês gehuldigd over gans het Middellandse-Zeegebied. Men kon zijn standbeeld aantreffen te Oud-Paphos [6] en te Kourion [7] op Cyprus. De Nêsioten eerden hem op Delos [13]. Maar vooral bij zijn landgenoten was hij populair. Dezen richtten zijn standbeeld op in een heiligdom der Dioscuren, de redders der zeelui in nood [12]. Het is zelfs niet onmogelijk dat zij de bidplaats stichtten, speciaal om er Kallikratês' beeld in te kunnen plaatsen ¹⁴.

Van zijn kant bedacht de admiraal een zekere Tinnis, een dame uit zijn familie- of kennissenkring, met een standbeeld in het beroemde Hêraion van zijn vaderstad [11].

Op 9 juli 270 overleed Arsinoë Philadelphos. Hard, ambitieus, maar geniaal, liet zij een onvergetelijke indruk na. Kort na haar dood werd zij onder de goden opgenomen. Volgens de papyrus *Hibeh* II 199 [4], een lijst van eponieme priesters, werd in het 14de jaar van Ptolemaios II de cultus der *Θεοὶ Ἀδελφοί* ingesteld. Volgens de huidige stand der wetenschap stemt het 14de jaar overeen met 269/8 v. Chr. ¹⁵ Tot eerste priester van Alexander en de vergoddelijkte Ptolemaios en Arsinoë werd Kallikratês benoemd.

12. Cfr. H. Hauben, *Studia Hellenistica*, 18 (1970), p. 35, n. 3.

13. Cfr. P. M. Fraser, in *Bulletin de la Société archéologique d'Alexandrie*, 41 (1956), pp. 50-51.

14. Cfr. G. Dunst, *Studia Hellenistica*, 18 (1970), p. 84.

15. Cfr. A. E. Samuel, *Ptolemaic Chronology* (1962), p. 28 ; p. 166, lijst C ; P. W. Pestman, *Chronologie égyptienne d'après les textes démotiques* (1967), p. 18 en p. 134.

Meer over Kallikratès' bedrijvigheid op religieus terrein verne-
men we uit twee mooie epigrammen van Poseidippos [2, 3],
waarvan één voorkomt in de zogenaamde papyrus Firmin-Didot
en voor het eerst werd uitgegeven in 1879¹⁶ en het andere door
Athênaios werd overgeleverd. Poseidippos dichtte beide epigram-
men ter gelegenheid van de oprichting van een tempel op kaap
Zephurion, gelegen nabij Kanôpos, ten oosten van Alexandrië. In
dit heiligdom werd de met Aphroditê vereenzelvigde Arsinoë ver-
eerd als de beschermster der zeevaarders. Grondlegger van de
cultus en bouwer van de tempel was Kallikratès, wiens zoon (?)
Simôn later het priesterschap van de nieuwe godin zou waarne-
men¹⁷. Het verband tussen het admiraalschap van de stichter – in
beide epigrammen wordt hij *ναύαρχος* genoemd – en de identifi-
catie van Arsinoë met Aphroditê Euploia ligt voor de hand.

De datering van de epigrammen lokte reeds heel wat discussies
uit¹⁸. Voorlopig is het veiliger de tempelstichting te situeren in de
eerste maanden of jaren *na* de dood van de vorstin: Volgens de
Egyptische documenten genoot zij pas goddelijke eer na haar
afsterven¹⁹, terwijl vooralsnog geen enkele Griekse bron met zeker-
heid kan bevestigen dat zij nog tijdens haar leven in Egypte tot de
rang van godin werd verheven. Anderzijds blijkt uit een recente
studie van L. Robert dat Arsinoë reeds met Aphroditê vereen-
zelvegd was op het ogenblik dat haar cultus als *Πυλάδελης* werd
geregeld²⁰. De Philadelphoscultus werd ingesteld ten laatste in
267/6²¹.

Bij het uitbreken van de Chremonideïsche oorlog, in het voorjaar
van 264, maakte Kallikratès, samen met zijn broers Aristonikos en
Perigenès, deel uit van een gezantschap dat naar Kreta werd ge-
stuurd. De ambassade stond onder de leiding van generaal
Patroklos, aan wie de expeditie naar Attica was toevertrouwd. Te
Olous ontvingen de gezanten de proxenie en werden zij geëerd als
weldoeners van de stad [8].

Enkele jaren later, ca. 262-261, vinden wij Kallikratès terug te
Milete waar hij, wellicht aan het hoofd van een soort raad van kon-
inklijke *philoï*, de jonge zoon en mederegent van Philadelphos bij-

16. H. Weil, in *Monuments grecs publiés par l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* (1879), pp. 30-31.

17. E. Breccia, *Iscrizioni greche e latine* (1911), nr. 12. Cfr. *Prosopographia Ptolemaica* III 6502.

18. Cfr. H. Hauben, *Studia Hellenistica*, 18 (1970), p. 44, n. 3 en 4.

19. Cfr. S. Sauneron, in *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, 60 (1960), p. 97.

20. *Sur un décret d'Ilion et sur un papyrus concernant des cultes royaux*, in *Essays in Honor of C. Bradford Welles* (1966), pp. 175-211, spec. pp. 192-210.

21. Cfr. J. IJsewijn, *De Sacerdotibus Sacerdotiisque Alexandri Magni et Lagidarum eponymis* (1961), p. 23, nr. 19 en p. 121.

stand verleende in de beveiliging van de Ptolemaeïsche bezittingen in Ionië. Uiterst interessant is het schrijven dat Philadelphos tot de Milesiërs richtte [10] en het eredecreet dat zij als reactie hierop uitvaardigden²². In zijn brief liet de koning o.m. weten dat zijn zoon, alsmede Kallikratês en de andere vrienden (ὁ τε υἱὸς καὶ Καλλικράτης καὶ οἱ ἄλλοι φίλοι) die te Milete vertoefden, hem schriftelijk hadden gerapporteerd over de toestand aldaar. Tussen de regels door kan men lezen dat het Ptolemaeïsch gezag in de stad bedreigd werd. In hun antwoord alludeerden de Milesiërs o.m. op een aanval vanuit zee, die zij met goed gevolg hadden doorstaan.

Waarschijnlijk moet men zich het verloop der gebeurtenissen als volgt voorstellen: Nadat het zwaartepunt van de Chremonideïsche oorlog van Attica naar de oostelijke Aegaeïs verlegd was, werd de Ptolemaeïsche hoofdvloot, die vermoedelijk onder het bevel stond van generaal Patroklos²³, bij Kôs verslagen. Ten gevolge hiervan kon Antigonos Gonatas kort daarop Milete vanuit zee bedreigen. Officieel onder de leiding van de jonge Ptolemaios, doch in feite waarschijnlijk onder die van Kallikratês, werden de vijandelijke eskaders verdreven. Hierbij kon wellicht gerekend worden op de nabijgelegen vlootbasis van Samos. Vanzelfsprekend brachten deze gebeurtenissen enige onrust en zelfs wankelmoedigheid ten opzichte van de Ptolemaeïsche bezetting teweeg. Er werd een rapport opgesteld, waarschijnlijk door Kallikratês, en naar Alexandrië verzonden. 's Konings bezorgdheid omtrent de verdere evolutie van de toestand, die men in zijn antwoord kan vermoeden, bleek achteraf maar al te gegrond. Kallikratês heeft niet kunnen verhinderen dat de jonge Ptolemaios met de steun van de huurlingenleider Timarchos in 259 opstand pleegde tegen zijn vader. Indien de admiraal niet reeds tevoren Ionië had verlaten, dan is hij toch ten laatste bij het uitbreken van de revolutie naar Egypte teruggekeerd, waar wij hem rond 257 weer aantreffen.

Voor het rijk was ondertussen een beroerde tijd aangebroken. De tweede Syrische oorlog, begonnen rond 260, verliep voor Alexandrië allesbehalve succesvol. Uit een brief van ca. 257 kunnen we opmaken dat Kallikratês zich toenmaals druk bezighield met het verzamelen van fondsen voor de dringende vernieuwing van de oorlogsvloot [5]. Het schrijven ging uit van een zekere Zôïlos, die zich voorstelt als ontvanger van het triêrarchêma²⁴ en bediende

22. A. Rehm, *Das Delphinion in Milet* (1914), nr. 139 B en C.

23. Cfr. W. W. Tarn, in *Journal of Hellenic Studies*, 53 (1933), p. 68; A. Momigliano, in *Classical Quarterly*, 44 (1950), pp. 113-114.

24. Voor deze vlootbelasting, zie M. Rostovtzeff, in *Journal of Economic and Business History*, IV 4 (1932), p. 764, nota 4.

van een bediende van Kallikratēs, en was gericht aan Apollōnios de dioikētēs. Deze wordt dringend aangemaand zijn achterstallige vlootbelasting te betalen. Kallikratēs zelf had zich reeds schriftelijk tot de minister gewend, die echter aan zijn verzoek nog geen gevolg had gegeven.

De brief van Zōilos is het laatste zekere getuigenis dat wij over de admiraal bezitten. Het is niet onmogelijk dat een tweetal dorpen met de naam *Καλλικράτους κώμη*, waarvan het ene gelegen was in de Arsinoitēs en het andere in de Delta, genoemd zijn naar landgoederen die de admiraal van de koning in leen had ontvangen²⁵.

In het uittreksel van het proxeniedecreet van Olous [8], noch in Ptolemaios' boodschap aan Milete [10], noch in Zōilos' brief [5], voor zover bekend de laatste drie documenten uit Kallikratēs' loopbaan, wordt melding gemaakt van diens titel. Sommigen zijn daarom van mening dat Kallikratēs vóór het begin van de Chremonideïsche oorlog het nauarchosambt zou hebben neergelegd.

Onderzoeken wij even de waarde van dit argument. Voor de documenten uit Olous en Milete kunnen we kort zijn: In de tekst van Olous voert niemand van het geëerde gezantschap een titel, ook niet de strateeg Patroklos, zodat van een eigenlijke „weglating” geen sprake kan zijn. Verder heeft Tarn²⁶ afdoende aangetoond dat de omissie van een titel in een koninklijke boodschap niets bewijst. In de brief aan Apollōnios weegt de weglating evenwel zwaarder, omdat zij begaan werd door een ondergeschikte. Toch zie ik niet in, in welke andere hoedanigheid dan die van nauarch Kallikratēs zich met de vlootbelasting kan hebben beziggehouden. Elke andere functie binnen het strikte kader van het vlootwezen – ik denk bv. aan een soort secretarisschap van de marine – zou voor hem een degradatie hebben betekend. Aangezien de tekst impliceert dat hij het volle vertrouwen van het hof is blijven genieten, is zulks zeer onwaarschijnlijk. Waarom de bediende Kallikratēs' titel heeft weggelaten, weten we niet, doch ook in het geval dat deze een nieuw ambt zou hebben bekleed, zou men verwacht hebben dat hij de titel van zijn overste zou hebben vermeld.

Alles bij elkaar bestaat er dus geen geldige reden om te veronderstellen dat Kallikratēs vóór het einde van zijn leven, of tenminste vóór ca. 257, de nauarchie zou hebben vaarwel gezegd.

25. Cfr. H. Hauben, *Studia Hellenistica*, 18 (1970), pp. 61-63.

26. *Journal of Hellenic Studies*, 53 (1933), pp. 64-65.

Kallikratês en het Koningshuis

Een nadere studie van het „dossier Kallikratês” doet het vermoeden rijzen dat de verhouding tussen de vorsten en de nauarch van bijzonder intieme aard is geweest. Men denke bijvoorbeeld aan zijn verrassend snelle promotie tot admiraal kort na zijn aankomst in Alexandrië, in de veronderstelling tenminste dat het Samisch opschrift *OGIS I 29 [9]* in 279 of kort erna mag gedateerd worden.

Wat verder onze verwondering wekt, is het feit dat hij in deze laatste inscriptie in één adem met Ptolemaios en Arsinoë wordt geciteerd, ook al kan dit ten dele te wijten zijn aan lokaal chauvinisme.

Dat een admiraal, die uiteraard tot de naaste omgeving van het hof behoort, door de koning uitdrukkelijk als „vriend” wordt betiteld²⁷ – hetgeen in die tijd steeds een werkelijk persoonlijke relatie tot de vorst veronderstelde en evenveel betekende als lid van de kroonraad – is niet zo opvallend. Wat wél in het oog springt, is Kallikratês’ ereplaats onder de *philoï* en het onbeperkt vertrouwen waarvan Philadelphos blijk gaf door hem een soort voogdijschap over de jonge mederegent en troonopvolger op te dragen.

Zijn band met de dynastie komt echter het duidelijkst tot uiting in zijn activiteiten op godsdienstig terrein. Toen hij in 269/8 werd benoemd tot priester van Alexander en de Theoi Adelphoi, viel hem een van de grootste eerbewijzen te beurt die men in Egypte ontvangen kon. Wanneer men de lijst der eponieme priesters doorneemt, stelt men vast dat dezen grotendeels gerecrueteerd werden onder hogere officieren en hun familieleden. Voor een admiraal als Kallikratês was deze nominatie op zichzelf dus niet zo sensationeel. Het is echter treffend dat hij de *eerste* priester was van de vergoddelijkte Adelphoi.

De apotheose van Ptolemaios II en zijn overleden echtgenote wordt algemeen beschouwd als een uiterst belangrijke schakel in de evolutie van de Ptolemaeïsche heerserscultus, omdat toen voor de eerste maal een levend lid van de dynastie goddelijke eer voor zich opeiste. Waarschijnlijk heeft Philadelphos beroep gedaan op Kallikratês, omdat hij in hem een man had onderkend op wie hij en zijn echtgenote steeds onvoorwaardelijk hadden kunnen rekenen en van wie hij dan ook verwachtte dat hij zich met al zijn krachten zou inzetten om de nieuwe cultus ingang te doen vinden.

Het is kenmerkend voor het geestelijk klimaat van de tijd waarin Kallikratês leefde dat deze loyale en haast vrome gevoelens

27. In Philadelphos' brief staat: *Καλλικράτῃ ἰοῖ ἄλλοι φίλοι.*

ten overstaan van Ptolemaios en zijn zuster-echtgenote niet door iedereen werden gedeeld. De schimpdichten van een Sôtadês op het huwelijk der Philadelphoi zijn hiervan wel een duidelijk teken. Deze contestant zou in 264 zijn openhartigheid met de dood moeten bekopen, toen generaal Patroklos hem op Kaudos liet terechtstellen²⁸.

Kallikratês' aanhankelijkheid tegenover het koninklijk huis ging zeer ver. Kort na het einde van de eerste Syrische oorlog en het afsterven van Arsinoë, toen Alexandrië's invloed op zee groter was dan ooit tevoren, legde hij de grondslagen van Arsinoë's cultus als Aphroditê. Door de overleden vorstin met de Beschermster der zeevarenden te vereenzelvigen, verhief de admiraal haar tot beschermvrouwe van de Ptolemaeïsche vloot, die aan zijn leiding was toevertrouwd. Aldus werd Arsinoë als het ware de bijzondere patrones van Kallikratês zelve.

Waarschijnlijk is de invloed van de admiraal op de verbreiding van de Arsinoëcultus nog veel ingrijpender geweest. T. B. Mitford²⁹ heeft opgemerkt dat de altaarplaatjes met de tekst Ἀρσινόης Φιλαδέλφου bijna alle worden aangetroffen op plaatsen waar het gezag van de Egyptische vloot het sterkst was, nl. op de eilanden van de Aegaeïsche Zee en op Cyprus. De Britse geleerde vermoedt dat Kallikratês hier voor iets tussen zit. Onlangs nog vestigde L. Robert³⁰ de aandacht op twee gelijkaardige monumentjes uit Milete, die men voordien over het hoofd had gezien. Het is m.i. niet toevallig dat zulke altaartjes precies in Milete werden gevonden, wanneer men bedenkt welke rol Kallikratês daar gespeeld heeft.

De veronderstelling van Mitford wordt des te meer aanvaardbaar nu L. Robert op onweerlegbare wijze heeft aangetoond dat de cultus van Arsinoë Philadelphos ten nauwste samenhangt met die van Arsinoë-Aphroditê. Robert heeft dan ook de stelling van Mitford kunnen bevestigen: „(Ce culte) dut avoir un zélé propagandiste en la personne du puissant navarque lagide, Callicratês de Samos...”³¹

Wellicht is Kallikratês evenmin vreemd geweest aan het feit dat verschillende havensteden in het imperium de naam Ἀρσινόη ontvingen³².

Men is geneigd een verklaring te zoeken voor deze buitengewoon

28. Cfr. Hêgêsandros, bij Athênaios XIV 621 a; M. Launey, in *Revue des études anciennes*, 47 (1945), pp. 33-45.

29. *Archiv für Papyrusforschung*, 13 (1939), pp. 30-32.

30. *Essays Bradford Welles*, p. 206.

31. *Essays Bradford Welles*, p. 208.

32. In verband met deze steden, zie L. Robert, in *Hellenica*, 11-12 (1960), pp. 156-160; Gabriella Longega, *Arsinoe II* (1968), pp. 114-118.

hechte relaties van Kallikratês met het vorstenhuis en vooral met de persoon van koningin Arsinoë.

Verschillende historici hebben de mening geopperd dat de admiraal zijn carrière grotendeels aan haar te danken had³³, temeer daar hij afkomstig was van Samos, een gebied dat tot 281 behoord had tot het rijk van Arsinoë's eerste echtgenoot Lusimachos. Deze opinie kunnen we ten volle onderschrijven en we zouden zelfs verder durven gaan, al betreden we hier volledig het domein van de hypothese. We zegden dat Kallikratês waarschijnlijk rond 280-79 naar Egypte is gekomen. In dezelfde periode, nl. in de lente van 279, is ook Arsinoë, na een afwezigheid van twintig jaar, naar Alexandrië weergekeerd. Zou het dan gewaagd zijn te veronderstellen dat hij tot haar gevolg behoorde? We weten dat Arsinoë na Lusimachos' dood zeer hachelijke ogenblikken heeft beleefd. Misschien heeft hij haar toen op een of andere wijze zijn bescherming aangeboden.

Kallikratês' admiraalsambt

Onze bronnen nopens Kallikratês bestaan voor het merendeel uit zeer beknopte ereopschriften. Uit deze inscripties vernemen we dat zijn officiële titel *ναύαρχος* luidde. Nergens echter, behalve in *P. Mich. Zen.* 100 [5], vinden wij een concrete verwijzing naar de Ptolemaeïsche zeemacht. En tóch impliceert zijn titel dat hij van heel dichtbij met de vloot in betrekking heeft gestaan.

Vermoedelijk heeft hij het verloop van de eerste Syrische oorlog (274-271) beïnvloed en heeft hij bijgedragen tot de goede afloop van de krijgsoperaties, doch geen enkele bron leert ons iets over zijn optreden.

Over zijn actie in de Chremonideïsche oorlog (264-ca. 261) zijn we niet veel beter ingelicht. Slechts op basis van een historische reconstructie kunnen we redelijkerwijze veronderstellen dat hij in Ionië het effectief bevel voerde over aldaar gestationeerde eskaders. Of hij persoonlijk in de zeeslag bij Kôis is tussengekomen, weten we niet.

Wat zijn rol in de tweede Syrische oorlog (ca. 260-ca. 253) betreft, beschikken we enkel over de gegevens uit Zôilos' brief [5].

Zijn we uiterst slecht geïnformeerd over de concrete verwezenlijkingen van de admiraal, gemakkelijker is het zijn ambtsgebied te omschrijven. In het ereopschrift onder het standbeeld dat de Nêsioten te Delos oprichtten ontbreekt elk motief. De tekst luidt

33. Zo W. W. Tarn, in *Journal of Hellenic Studies*, 46 (1926), p. 158; T. B. Mitford, in *Archiv für Papyrusforschung*, 13 (1939), p. 32; P. M. Fraser, in *Opuscula Atheniensiâ*, 7 (1967), p. 40.

eenvoudigweg als volgt: *Οἱ Νησιῶται τὸν ναύαρχον | Καλλικράτην Βοῶσκου Σάμιον | ἀνέθηκαν* [13]. Dit betekent dat de Nêsioten, die hier optreden als staatkundig lichaam, Kallikratês zonder meer als *admiraal* hebben willen eren, hetgeen impliceert dat hij als dusdanig gezag over hen uitoefende. Dit wil zeggen dat hij zonder twijfel de schepen in de wateren van de Nêsiotenbond onder zijn controle had³⁴. Voor Cyprus kan dezelfde redenering worden toegepast op de inscriptie van Oud-Paphos, die nog bondiger klinkt: [*Καλλικράτην*] *ν* *Βοῶσκου | ναύαρχον* [6].

De associatie van Kallikratês met de *Θεοὶ Σωτῆρες* op Samos [12] wijst erop dat hij ook bij zijn landgenoten als admiraal gold en dat bijgevolg de vlootbasis van Samos onder zijn gezag stond.

Zoals we hebben uiteengezet, is het tevens waarschijnlijk dat hij rond 262-261 als vlootvoogd optrad te Milete.

Dat hij ook als dusdanig in Ëgypte bedrijvig was, wordt bewezen door *P. Mich. Zen.* 100 en door het feit dat hij in de Poseidipposepigrammen uitdrukkelijk *ναύαρχος* wordt geheten.

Uit dit alles kunnen wij met een grote zekerheidsgraad besluiten dat Kallikratês' nauarchie gans het Middellandse-Zeegebied omvatte. Zulk hoog ambt kan maar door één man tegelijkertijd zijn uitgeoefend. Daarom stel ik mij Kallikratês voor als de opperbevelhebber van de Ptolemaeïsche zeemacht.

Dit opperbevelhebberschap sluit *a priori* niet in dat hij bij elk zeegevecht moest aanwezig zijn of dat geen andere officieren vlootafdelingen konden aanvoeren. Het betekent nog minder dat het imperium doorlopend zulk een oppernauarch zou gekend hebben.

Niets wijst er momenteel op dat Kallikratês' admiraalschap gepaard ging met uitgebreide politieke en rechterlijke bevoegdheden als die van de gevormachtigde generaals Philoklês van Sidôn en Patroklos, die door vele historici³⁵ ten onrechte als admiraals werden beschouwd.

Niet alleen was Kallikratês' ambt algemeen, het blijkt bovendien ook permanent te zijn geweest. Dit betekent dat zijn nauarchie het beperkte kader van één expeditie of oorlog oversteeg en in principe ook in vreedstijd gold. Zulks wordt aangetoond door de Poseidipposepigrammen, die allerwaarschijnlijkst dateren van de periode tussen het einde van de eerste Syrische en het begin van de

34. Deze redenering is ontleend aan T. B. Mitford, die haar toepaste op de inscripties van Cyprus [6 & 7]. Cfr. *Journal of Hellenic Studies*, 79 (1959), pp. 126-127, nota 111; *Annual British School Athens*, 56 (1961), p. 9, nr. 18, commentaar.

35. Bv. W. W. Tarn, in *Journal of Hellenic Studies*, 31 (1911), pp. 251-259 en 53 (1933), pp. 61-68.

Chremonideïsche oorlog en waarin Kallikratês nauarch wordt betiteld. Het is trouwens ondenkbaar dat de Samiërs zijn standbeeld precies in de tempel van de Dioscuren zouden hebben opgericht – en misschien zelfs dit heiligdom speciaal zouden hebben gesticht om er zijn beeltenis in te kunnen opstellen – indien Kallikratês slechts occasioneel het admiraalschap zou hebben uitgeoefend. Een gelijkaardige bedenking kan men maken in verband met Kallikratês' tempelbouw op Kaap Zephurion. Dat hij de grondlegger was van de cultus van Arsinoë-Aphroditê in haar hoedanigheid van toevlucht der zeevaarders, wijst er m.i. op dat hij méér was dan een gewoon vlootvoogd die bij een of andere gelegenheid een expeditie had geleid en daarna zijn commando weer had neergelegd.

Precies in dit universeel en permanent admiraalschap ligt, naar mijn mening, het belang van Kallikratês voor de geschiedenis van de Ptolemaïsche instellingen. Om dit nader te belichten, moeten we even opklimmen tot de tijd van Alexander en zelfs vroeger.

In een aantal Griekse *poleis* was de organisatie van het vlootwezen in de loop der eeuwen gegroeid en vastgelegd in ambten met een officiële titel, met omschreven bevoegdheden en, zoals in deze staten gebruikelijk, met beperkte ambtsduur. Dit bevelhebberschap over de vloot werd niet overal op een gelijkvormige manier gerealiseerd. In Athene bv. bestond geen afzonderlijk vlootcommando, maar ressorteerde de marine, zowel als het landleger, onder de bevoegdheid van het college der strategen, dat telkenjare verkozen werd. Daarentegen had zich in Sparta een gespecialiseerd vlootbevelhebberschap los van het landleger ontwikkeld. De drager hiervan voerde de officiële titel „nauarch” en bleef één jaar in functie.

Van hun kant hadden de Makedoniërs, die zich pas onder Philippos II een uitweg naar zee verschaften, omzeggens geen vloottraditie. Bij de organisatie van zijn wereldrijk kon Alexander voor het vlootbevelhebberschap dus geen beroep doen op bestaande Makedonische instellingen. De precieze vorm waarin een functie als het admiraalschap zou gegoten worden, zou moeten groeien uit de concrete maritieme omstandigheden in het rijk.

Dit imperium verkeerde voortdurend in snelle evolutie. Onafgebroken werden oorlogen gevoerd en expedities voorbereid, zodat militaire belangen volkomen primeerden. Dit had voor gevolg dat vloten werden gevormd en ontbonden naargelang de militaire toestand het vereiste. Aan het hoofd van deze formaties werden telkens de meest geschikte personen gesteld, wier bevoegdheid mede bepaald werd door de aard der onderneming en wier

commando normaal tezamen met de ontbinding van hun vloot of met het einde van een expeditie ophield.

Waar in de oude *poleis* het krijgsapparaat ten dienste stond van de staat, was dit nu in hoge mate verbonden met de heerser zelf, die in zijn persoon het opperste gezag over leger en vloot verenigde. Niet alleen in theorie was de koning permanent bekleeder van het opperste admiraalschap. Het gebeurde wel eens dat Alexander ook de effectieve leiding van een vloot op zich nam. In andere gevallen droeg hij deze macht over op een zijner vertrouwelingen, hetzij omdat hij deze meer bedreven achtte op nautisch gebied, hetzij omdat hij zelf de vloot niet kon vergezellen. De opdrachten van deze personen werden telkens door de koning vastgelegd en golden slechts zolang als en werden slechts vernieuwd wanneer het hem behaagde.

Een gelijkaardige maritieme toestand als in de periode van het Alexanderrijk schijnt te hebben bestaan onder de diadochen, wier staten aan een vrij grote instabiliteit onderhevig waren. Ook bij hen bleef het militaire aspekt volkomen domineren. In die dagen heerste er een koortsachtige maritieme bedrijvigheid.

Vóór alles krijgslieden, voerden de diadochen zoveel mogelijk hun legers en vloten persoonlijk aan. Zo weten we van Ptolemaios Sôtêr, Démêtrios Poliorketês en Kassandros, dat ze meermaals als admiraal van hun formaties optraden. Vergezelden zij de expeditie niet, dan stelden zij een bevelhebber aan het hoofd van de uit te zenden vloot. De bevoegdheid van deze instantie was niet steeds dezelfde en gold klaarblijkelijk slechts voor de duur van de missie.

Een algemeen en permanent admiraalschap heeft, voor zover we weten, in die tijd niet bestaan. Het berustte „onmiddellijk” bij de heerser.

In het derde decennium van de derde eeuw schijnt op dit gebied, althans in het rijk der Lagiden, een kentering te hebben plaatsgevonden, en wel in de persoon van Kallikratês. Naar de oorzaken die bij de totstandkoming van een permanent rijksvloot-opperbevelhebberschap hebben meegespeeld, kan men slechts gissen. Waarschijnlijk hebben verschillende factoren tegelijkertijd hun invloed laten gelden.

Na veertig jaar oorlog had de hellenistische wereld een zeker machtsevenwicht bereikt. Dank zij de betrekkelijke stabilisatie in de internationale verhoudingen, kon de nieuwe generatie heersers die aan het bewind was gekomen zich meer gaan toeleggen op interne consolidatie en op de uitbouw van de staatsinstellingen.

Doordat de diadochen de koningstitel hadden aangenomen en bij de opvolging het erfelijkheidsprincipe werd toegepast, kon men

er zich aan verwachten dat vroeg of laat figuren aan de macht zouden komen die minder aanleg of belangstelling voor het krijgswezen zouden betonen. Zo iemand nu was Philadelphos. Al was hij op verre na niet de krachteloze figuur voor wie men hem soms heeft laten doorgaan, toch lijkt zijn persoonlijke aanleg op het gebied van de oorlogvoering heel wat geringer te zijn geweest dan die van zijn vader. Hij is de geschiedenis ingegaan als degene die vooral door zijn diplomatisch, economisch en organisatorisch talent het werk van zijn voorganger heeft bekroond.

Beide vermelde factoren, nl. de uitbouw van de staatsinstellingen en de bijzondere geaardheid van de vorst, hielpen de totstandkoming van een permanent en algemeen admiraalschap wellicht enigermate bevorderen. Van groter belang was het feit dat vanaf de laatste jaren van Sôtêr het Lagidenrijk de eerste zeemogendheid van de hellenistische wereld was geworden. Om deze thalassokratie te bestendigen was een parate en flink georganiseerde zeemacht noodzakelijk, aan het hoofd waarvan bij voorkeur een gespecialiseerd officier, die permanent in functie bleef, zou moeten worden aangesteld. De man die Philadelphos voor dit ambt uitkoos was Kallikratês van Samos, een protégé van zijn zuster en echtgenote.

Vele vragen omtrent Kallikratês blijven onbeantwoord en zullen waarschijnlijk nooit een oplossing krijgen. Toch mogen we bevestigen dat hij tot de grootste personaliteiten van zijn tijd heeft behoord. In een periode waarin Egypte de zeeën beheerste, was de nauarchie een uitzonderlijk hoge vertrouwenspost die hij zonder twijfel voortreffelijk heeft bekleed. Kallikratês mocht zich verheugen in de hoogachting van de eilandbewoners en in de vriendschap van de vorsten. Maar vóór alles zal zijn naam verbonden blijven met die van Arsinoë Philadelphos.

8 maart 1970.

BRONNENOPGAVE³⁶A. *Alexandrië en Egypte*

1. E. Breccia, *Le Rovine e i Monumenti di Canopo* (1926), pp. 51-52, nr. 1 (cfr. H. Hauben, in *Studia Hellenistica*, 18, 1970, p. 40, n. 7).

Κανόπος, lente 279 - 9 juli 270.

Ἵπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου
καὶ βασιλίσσης Ἀρσινόης
τὸ ἱερὸν Ἰσοῖ Ἀνούβει, Καλλικράτης
Βοῦσκου Σάμιος ναυαρχῶν

5 ἔδωκεν Πάσιτι ἱερεῖ.

2. P. Firmin - Didot = A. S. F. Gow - D. L. Page, *The Greek Anthology, Hellenistic Epigrams I* (1965), rr. 3110-3119. Kaap Zephurion (bij Kanōpos), 9 juli 270 - 267/6.

3110 Μέσσον ἐγὼ Φαρίης ἀκτῆς στόματός τε Κανώπου

ἐν περιφαινομένῳ κύματι χῶρον ἔχω
τήνδε πολυρρήνου Λιβύης ἀνεμώδεα χηλῆν
τὴν ἀνατεινομένην εἰς Ἴταλὸν Σέφυρον,
ἐνθα με Καλλικράτης ἰδρύσατο καὶ βασιλίσσης

3115 ἱερὸν Ἀρσινόης Κύπριδος ὠνόμασεν.

ἀλλ' ἐπὶ τὴν Ζεφυρίτιν ἀκουσομένην Ἀφροδίτην,
Ἑλλήνων ἀγναί, βαίνετε, θυγατέρες,
οἳ θ' ἄλός ἐργάται ἄνδρες, ὁ γὰρ ναύαρχος ἔτευξεν
τοῦθ' ἱερὸν παντὸς κύματος εὐλίμενον.

3. Athenaios VII 318 d = A.S.F. Gow - D. L. Page, *o. c.*, rr. 3120-3125 (cfr. L. Robert, in *Essays in Honor of C. Bradford Welles*, 1966, p. 201, n. 161).

Kaap Zephurion (bij Kanōpos), 9 juli 270 - 267/6.

3120 Τοῦτο καὶ ἐν πόντῳ καὶ ἐπὶ χθονὶ τῆς Φιλαδέλφου

Κύπριδος ἰλάσκεσθ' ἱερὸν Ἀρσινόης
ἦν ἅλα κοιρανεύσαν ἐπὶ Ζεφυρίτιδος ἀκτῆς
πρῶτος ὁ ναύαρχος θήκατο Καλλικράτης ·
ἦ δὲ καὶ εὐπλοίην δώσει καὶ χεῖματι μέσσω

3125 τὸ πλατὺ λισσομένοις ἐκλιπανεῖ πέλαγος.

36. Alleen de bronnen die met zekerheid betrekking hebben op Kallikratēs van Samos werden opgenomen.

4. E. G. Turner, *P. Hibeh II* (1955) 199, col. II, rr. 12-17 (cfr. J. IJsewijn, *De Sacerdotibus Sacerdotiisque Alexandri Magni et Lagidarum eponymis*, 1961, p. 125). (Alexandrië), 269/8.

(ἔτους) ἰδ Καλλικράτη[ς Βοῖσκοι(?)]

ἐπὶ τούτου Ἑρα[

δος ἦλθεν εἰς Αἴγ[υπτίους(?)]

15 καὶ πρὸς τὰ συνα[λλάγματα]

προσεγράφη ἱερ[εὺς Ἀλεξάνδρου]

καὶ θεῶν Ἀδελ[φῶν]

5. C. C. Edgar, *P. Mich. Zen.* 100 (1931).

Brief waarschijnlijk uit Alexandrië verzonden, ca. 257.

[Ἀπολλωνίω διο]κητῆι χαίρειν Ζώϊλος ὁ πα[ρὰ]

οντος τοῦ παρὰ Καλλικράτους λογευτῆς

[τοῦ τριηραρχή]ματος. ἔγραψέ μοι Καλλικρ[άτης ὑ]πο-

μνήσαι σε περὶ τοῦ τριηραρχήματος

[.]έλουν Ὀρόμαχος καὶ Δείνων. [ἔγραψε

δ]ε καὶ σοι Καλλικράτης ὅπως ἂν διαγράψης

[.]]ν εἰς τ[ὸ] κη L† φο ὡστ[ε εἶναι] τὸ

πάν τ' Ἀρμ. ἐὰν οὖν σοι δοκῆι,

5 [διάγραφον.]

εὐτύχει.

B. Cyprus

6. T. B. Mitford, in *Annual of the British School at Athens*, 56 (1961), p. 9, nr. 18.

Oud-Paphos, datum onbekend.

[Καλλικράτη]ν Βοῖσκου

ναύαρχον

7. Onuitgegeven opschrift. Cfr. T. B. Mitford, *l. c.*, kommentaar.

Kourion, datum onbekend.

C. Kreta

8. Margarita Guarducci, *Inscriptiones Creticae I* (1935), XXII, 4 A V, rr. 35-38.

Olous, lente 264.

- 35 *Ἐπὶ δαμιοργοῦ Λεύκου, ἔδοξε τοῖς πολίταις προ-
ξένος ἦμεν καὶ εὐεργέτας Πάτροκλον
Πάτρωνος Μακεδόνα, Καλλικράτη, Περιγένη,
Ἀριστόνικον Βοῖσκου Σαμῖος, κτλ.*

D. Ionië

9. W. Dittenberger, *OGIS I* (1903), 29 (cfr. *OGIS II*, 1905, *addenda*, p. 539; G. Dunst, in *Studia Hellenistica*, 18, 1970, p. 83, n. 1).
Samos, lente 279 - 9 juli 270 (279 of kort daarop?).
*[Ἐπὶ βασιλείῳ Πτολεμαίου τοῦ Πτολεμ[αίου]
[καὶ Βερενίκης Σωτήρων καὶ] ὑπὲρ Ἀρσινόη[ς Φι-]
[λαδέλφου καὶ Καλλικρ]άτου <τοῦ> Βοῖσκου τοῦ
[ναύαρ-]
[χου,]μῖος ἀνέθηκεν*
5 *[εὐχῆς ἔνεκεν].*
10. C. Bradford Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period* (1934), nr. 14, rr. 8-10.
Milete, ca. 262-261.
*— γέγραφε γάρ
μοι ὃ τε υἱὸς καὶ Καλλικράτης καὶ οἱ ἄλλοι φίλοι οἱ παρ'
ὑμῖν ὄντες ἦν ἀ-
10 πόδειξιν πεποιήσθε τῆς πρὸς ἡμᾶς εὐνοίας —*
11. E. Buschor, bij J. Marcadé, *Recueil des signatures de sculpteurs grecs II* (1957), p. 55, verso, n. 1 (cfr. G. Dunst, in *Studia Hellenistica*, 18, 1970, p. 83, n. 1).
Samos, datum onbekend.
*Καλλικράτης Βοῖσκου ναυαρχῶν
Τίννιδα Διονυσόδωρου Ὁρηι.*
12. G. Dunst, in *Studia Hellenistica*, 18 (1970), p. 83.
Samos, datum onbekend.
*[Ὁ δῆμος ὁ Σαμίων Καλλικράτην Βοῖσκου,
[τὸν ναύαρχον, Θεο]ῖς Σωτήρησιν
[Διοσκούροις, σὺν] τῶι τεμένει.*
R. 2: *[ναύαρχον Θεο]ῖς* H. Hauben, in *Studia Hellenistica*, 18 (1970), pp. 48-49.
R. 3: *[ἀνέθηκεν σὺν]* H. Hauben, *ibid.*

E. *Cycladen*

13. F. Durrbach, *Choix d'inscriptions de Délos* (1921), nr. 25.
Delos, datum onbekend.

Οἱ Νησιῶται τὸν ναύαρχον
Καλλικράτην Βοῦσκου Σάμιον
ἀνέθηκαν.

F. *Griekenland*

- 14-15. W. Dittenberger, *OGIS I* (1903), 26-27.
Olympia, lente 279 - 9 juli 270 (begin van deze periode ?).

Βασιλέα Π[τολεμαῖον βασιλέως]
Πτολεμ[αίου καὶ βασ]ιλί[σσης Βερενίκης]
Καλλικ[ρ]άτης [Βοῦσκ]ου Σά[μιος]
Διὶ Ἰ'Ολυμπίῳι.

Βασ[ί]λισσαν Ἀ[ρσινόη]ν βα]σιλέως
Πτολεμαίου [καὶ βασιλίσση]ς Βερενίκης
Καλλικράτη[ς Βοῦσκου] Σάμιος
Διὶ Ὀ[λυμπίῳι].

ADDENDUM

Tijdens de gedachtenwisseling na de lezing werd de mening naar voren gebracht dat Kallikratês' ethnikon niet noodzakelijk impliceert dat hij zelf uit Samos afkomstig zou zijn. Men zou ook kunnen veronderstellen dat hij geboren werd uit een in Egypte gevestigde Samische familie. Na zijn promotie tot admiraal zouden de Samiërs hun «landgenoot» hebben geëerd om door zijn bemiddeling de gunst van de nieuwe heersers te verwerven.

Al is deze hypothese *in se* niet onmogelijk, toch achten we haar in dit geval minder waarschijnlijk. O.i. was Kallikratês een „echte” Samiër.

Vooreerst zouden we kunnen wijzen op het persoonlijk karakter van de dedicatie ter ere van de Samische vrouw Tinnis [11]. Zulks onderstelt een nauwe band van Kallikratês met bepaalde kringen op het eiland.

Bovendien mogen we niet vergeten dat in de jaren 280 de meeste vreemdelingen, die de militaire, administratieve en economische kaders van Egypte moesten vullen, nog rechtstreeks uit de Grieks-Makedonische wereld werden betrokken. Voor zover be-

kend, hebben de Lagiden vóór hun machtsovername op het eiland geen Samiërs in dienst gehad³⁷. We kennen wel enkele sporadische gevallen van in Naukratis verblijvende Samiërs tijdens de vóór-hellenistische periode³⁸, doch afgezien van de astronoom Aristarchos, die in de zomer van 280 waarschijnlijk te Alexandrië vertoefde³⁹, is Kallikratès de vroegst betuigde Samiër in het Ptolemaëenrijk.

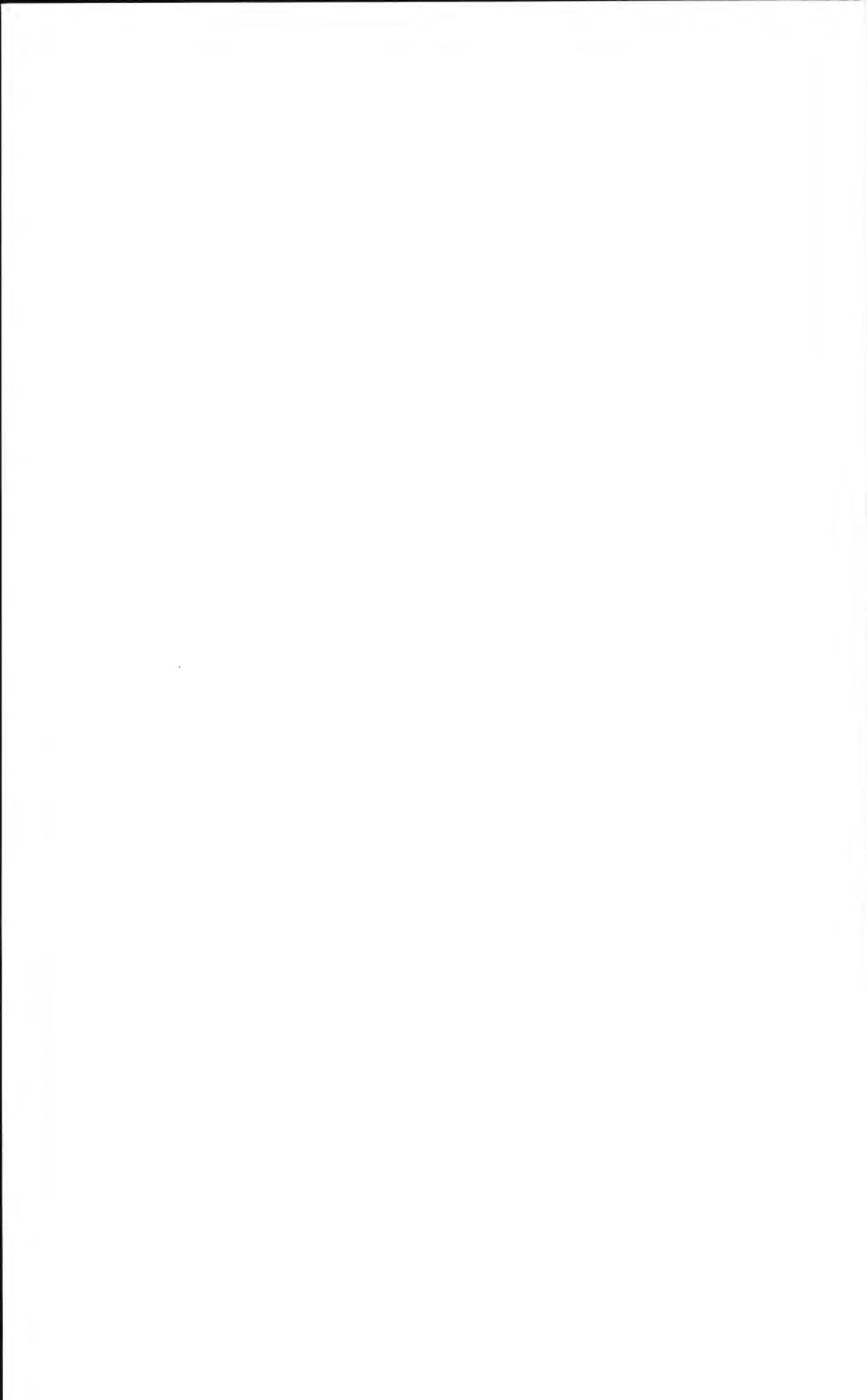
Tenslotte is het zeer waarschijnlijk dat bij Kallikratès' aanstelling tot admiraal rekening werd gehouden met zijn ervaring op nautisch gebied, ervaring die de meeste Makedonische officieren misten en die hij precies door een jarenlang verblijf op Samos had kunnen opdoen. Het is trouwens niet toevallig dat we tussen de vroeg-hellenistische admirala's zoveel Grieken aantreffen. Het meest bekende voorbeeld is Nearchos van Kreta, als admiraal van Alexander de Grote één van de weinige Grieken uit diens onmiddellijke omgeving. Ook zijn vice-admiraal, Onêsikritos van Astupalaiia, bezat een Griekse nationaliteit. Voor de diadochentijd kunnen we namen citeren als Sôsigênês van Rhodos (Perdikkas), Aischulos van Rhodos (Poluperchôn), Hagnôn van Têos, Mêdeios van Larissa, Themisôn van Samos, Hêgêsippos van Halikarnassos, Pleistias van Kôs (Antigonos). Griekse vlootbevelhebbers onder Philadelphos waren Chremônidês van Athene en Timosthenês van Rhodos.

H. H.

37. Cfr. F. Heichelheim, *Die auswärtige Bevölkerung im Ptolemäerreich* (Klio, Beiheft 18, 1925), p. 107; M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques I* (1949), pp. 237-238.

38. P. Jacobsthal, in *Athenische Mitteilungen*, 31 (1906), p. 420, nota 1.

39. *Prosopographia Ptolemaica* VI 16526.

Tekst en context als uitgangspunt van een moderne literatuurwetenschap

door

C. NEUTJENS

SITUERING VAN HET PROBLEEM

Velen verlangen van de literatuur alleen maar dat ze er door *aangegrepen worden*, anderen willen haar eerder *begrijpen*. Zonder dat men kan zeggen dat dit tegenstellingen zijn, kan men het toch zien als anders geaccentueerde grondhoudingen. Het willen *grijpen* biedt wellicht ook andere mogelijkheden dan het willen *gegrepen worden*.

Om onze greep op de literatuur te verstevigen kan men ze globaal benaderen: in één beweging van de geest, met alles wat we aan psychische capaciteiten kunnen bundelen, in één onverdeelde act die gericht is op het poëtisch verschijnsel in zijn gansheid en zijn grootheid. Het signaal van zo'n geslaagde greep is een esthetische ervaring.

Men kan ook minder *geniaal* te werk gaan, namelijk *in-genieus*. Dit betekent: schrander, vernuftig, verstandelijk. De mens doet in dat geval twee dingen: enerzijds *isoleert* hij één van zijn psychische capaciteiten zozeer hij kan, anderzijds *reduceert* hij de te vatten werkelijkheid tot een voor die specifieke capaciteit adequaat beheersbaar object. Het resultaat van zo'n vernuftige greep is wetenschap.

Om de werkelijke grondslagen te leggen van een literatuurwetenschap moet men daarom twee richtingen uit: 1. de beschrijving van de specifieke (ken-)act van het subject om van daaruit de eerste begrenzingen en mogelijkheden af te leiden en voorop te stellen; 2. de beschrijving van de reductie die het object moet ondergaan om een adequaat studieobject te zijn, en van daaruit de afleiding van een tweede reeks van mogelijkheden en begrenzingen.

In de volgende uiteenzetting zit iets van beide problemen: het is een poging om te leren zien wat het fenomeen „literatuur” wordt, wanneer men het reduceert tot een object van wetenschap. Het is ook het zoeken naar een systeem, d.w.z. naar de wegen die onze kenact kan volgen wanneer hij het object wil aftasten. Belangrijk

is hierbij niet dat het systeem het enig mogelijke zou zijn, maar eenvoudig dat het een systeem zou zijn.

TEKST

Het materieel object van de literatuurwetenschap is *de werkelijkheid in zover deze tekst geworden is*.

Het begrip „tekst” betekent hier op de eerste plaats: een afgeronde taalperformantie. Feitelijk kan daarom alles wat hier verder over de tekst gezegd wordt door veralgemening ook op „taal” toegepast worden. De term „tekst” is evenwel geschikter omdat hij niet naar een abstracte taalcompetentie, maar naar een concrete (geschreven) taalprestatie verwijst.

Dat de werkelijkheid „tekst” wordt, betekent dat ze in een vorm verschijnt waarin ze zich ten overstaan van de vóór-tekstuele situatie transcendeert. Ze wordt door ver-taling gestructureerder, organischer, harmonischer, inzichtelijker, esthetischer. Ze wordt adequater vatbaar voor de menselijke geest, begrijpbaarder, genietbaarder, ervaarbaarder.

Een eerste belangrijke consequentie van deze opvatting is dat de tekst duidelijk veel meer is dan een communicatie *over* de werkelijkheid. Hij is in principe steeds een bewerking van de werkelijkheid, zij het dan dikwijls ook maar in een onwaarneembaar minime mate.

Elke dichotomie van tekst en werkelijkheid leidt de tekststudie van bij de aanvang op een verkeerd spoor. Dit begon al met de aloude imitatie-theorie die in haar naïefste vorm uitliep op de veroordeling van de literatuur tot een spiegel van de werkelijkheid, tot een tweedehandse werkelijkheid. Dit is ook het geval bij richtingen zoals het *New Criticism*, de *Close Reading* of de *Explication de textes* die – in hun extreme vormen – de tekst isoleerden van de hele werkelijkheid waarin hij ontstond en functioneerde om hem te hanteren als een zelfstandige, totaal eigengeaarde realiteit. Uit de scheiding tussen tekst en werkelijkheid ontstond in de literatuurstudie ook het dilemma tussen intrinsieke en extrinsieke benadering, een onderscheid waarmee b.v. Wellek en Warren een zekere tijd succes hebben gehad. Eveneens het structuralisme schiet te kort wanneer het in een tekst louter taalstructuren ziet en de overgang niet maakt naar de werkelijkheidsstructuren die juist door de tekst zoveel waarneembaarder kunnen worden. Zelfs het gebruik van de nu zo in de mode zijnde semiotische en transformationeel-generatieve modellen zal op de duur nergens toe leiden indien men zich blijft beperken

tot de opvatting van de taal als een communicatiemiddel. Een groot linguïst als Jakobson komt er op die manier toe de poëzie te bepalen als „*the set towards the message as such, focus on the message for its own sake*”¹, d.w.z. dat poëzie een soort beweging van de taal naar de taal is, of – met zijn eigen terminologie – een concentratie op de tekens van de communicatie als communicatie. Het is natuurlijk waar dat de tekst, zoals nu algemeen wordt gezegd, vóór alles een linguïstisch object is, maar alles hangt ervan af wat men onder taal (linguïstisch object) verstaat. Een louter fonische, morfologische, syntactische, semantische, zelfs een stilistische analyse van de tekst, ook als deze transfrastische allures aanneemt of macrostructuren verwerkt, blijft beperkt en onbekwaam om de meest wezenlijke dimensie te vatten. Een volledige teksttheorie zoals die b.v. door T. A. van Dijk² wordt nagestreefd, kan wel de radius van de traditionele linguïstiek vergroten, maar nooit de eigenlijke zin van de tekst-werkelijkheid grijpen. Het verabsoluteren van de stelling dat de tekst een communicatie is over de werkelijkheid, het isoleren van de tekst tot een eigenstandige werkelijkheid zal tenslotte leiden tot scepticisme ten overstaan van de tekst, van de taal, van het woord als communicatiemiddel. Dit ongeloof is ten andere reeds merkbaar zowel in de creatieve literatuur (b.v. de *nouveau roman*) als in de literatuurstudie (b.v. R. Barthes³).

Wie zou gemeend hebben dat het voorgaande een pleidooi is om terug te keren naar de „Geistesgeschichte” en aanverwante richtingen, gaat opnieuw aan de kern van het probleem voorbij. Ideeën – in de gewone zin van dit woord althans – bestaan slechts in de vóór-tekstuele werkelijkheid. Dit is ook het geval met alle andere aspecten of fragmenten van de werkelijkheid die men voortdurend in de tekst heeft willen vinden: biografische feiten uit het leven van de auteur, historische omstandigheden, sociale structuren, filosofische problemen, morele vraagstukken, psychische constructies, enz. Iedereen weet hoe onvoorzichtig, hoe verkeerd het is rechtstreeks vanuit een tekst (-fragment) besluiten te trekken in verband met b.v. opvattingen van de auteur ervan. Maar inmiddels blijven zovelen het toch doen. Ideologische, psychologische, sociologische literatuurstudie is slechts mogelijk indien

1. Jakobson, R., *Linguistics and Poetics*, in: Sebeok, Th. A. (uitg.), *Style in Language*. Cambridge (Mass.), 1960, p. 356.

2. Dijk, T. A. van, *Methodologie en literatuurwetenschap. (Enkele inleidende opmerkingen)*, in: *Levende talen* 63 (1970), p. 267-286. Dezelfde gedachte is ook in andere van zijn publikaties terug te vinden of reeds gedeeltelijk uitgewerkt.

3. Barthes, R., *S/Z*, Paris, 1970, 278 p. Hoewel deze houding niet uitdrukkelijk werd geformuleerd, steekt ze m.i. impliciet achter het geheel van de in dit boek geformuleerde bedenkingen.

men de eigenheid van de tekst-geworden werkelijkheid vooraf erkent, indien men de herleiding van de tekst-geworden werkelijkheid naar de vóór-tekstuele werkelijkheid zeer nauwgezet maakt. Psychologie, sociologie, biografiek, enz. werken steeds met vóór-tekstuele werkelijkheid, kunnen materiaal halen uit de teksten, maar dan slechts na herleiding. Men zou daarom beter spreken van literaire sociologie dan van sociologische literatuurstudie, van literaire psychologie dan van psychologische literatuurstudie, enz. Behalve in één geval: wanneer men het hele verschijnsel „tekst” zelf wil zien als een vóór-tekstuele werkelijkheid tussen alle andere. En dat kan ook.

Een andere moderne richting in de literatuurwetenschap wil het verschil tussen werkelijkheid en tekst aangeven door de tekst *fictie* te noemen. Dit kan juist zijn, maar alleen wanneer deze term in zijn oorspronkelijke betekenis wordt verstaan: fictie is afgeleid van het Latijnse „fingere”. Dit is: 1. vormen, 2. vervormen. Indien men dus wil zeggen dat de werkelijkheid door middel van de taal een vorm krijgt of vervormd wordt, dan kan men over een tekst, over literatuur spreken als over een „fictie” ten overstaan van de werkelijkheid. Het is slechts in een afgeleide betekenis dat „fingere” ook „veinzen” is. Namelijk bij het vormen of vervormen door het woord kan zeer gemakkelijk slechts in schijn de adequatie met de werkelijkheid bewaard blijven, zodat de eigenlijke zin van deze bewerking verloren gaat. Ook de term „verbeelding” bevat slechts een afgeleide betekenis van „fictie”: het vormen in de geest. Hier ligt het accent niet meer op de schijnverhouding met de werkelijkheid, maar op de potentie van de werkelijkheid die door de geest wordt aangetoond. Een vervorming van de werkelijkheid in de geest kan nu ook zo’n afstand van zijn vertrekpunt hebben afgelegd, dat men van „verbeelding” in de courante betekenis van dit woord kan gaan spreken. Maar de echte zin van „verbeelding” blijft: ver-beelden (D.: bilden, Bildung), dit is: vorm geven. Opvallend is hoe dicht de inhoud van dit germaanse woord die van het klassieke „fingere” benadert.

Alleen in die oorspronkelijke betekenis kan men over literatuur als „fictie” of „verbeelding” spreken: literatuur als het vormen van de werkelijkheid. Merkwaardig is dat ook de Grieken om over de literatuur te spreken een term gebruiken die in het betekenisveld ligt van „fingere”, „fictie” en „verbeelding”, namelijk: „ποιέω” en dat het germaanse „dichten” oorspronkelijk eveneens „maken”, „vervaardigen”, „ordenen” betekende. (Als dusdanig bewaard in angelsaksische (dihtan) en middelhoogduitse (tichen) teksten.

Slechts vanaf de 17de eeuw wordt het nog uitsluitend gebruikt voor het „dichten” met woorden ⁴.)

Wie over deze verhouding tussen werkelijkheid en tekst in de moderne tijd het duidelijkst gesproken heeft, is niet de groep van theoretici die het voortdurend hebben over de fictionaliteit van de literatuur, maar iemand als Heidegger wanneer hij over de dichtkunst spreekt als over de „*Stiftung des Seins*” of „*das Stiftende Nennen des Seins*” ⁵. Zonder de rijkdom van deze formules te willen analyseren, moet hier toch gewezen worden op de fundamentele waarde die aan de literatuur wordt toegekend: door de taal verwerft de werkelijkheid haar essentiële zijnskwaliteit. Echter niet door alle taal, door elk taalgebruik: alleen door *Dichtung*.

Het maken van een onderscheid tussen „taal” en „dichtkunst” brengt mee dat men, om het object van de wetenschap van de dichtkunst te bepalen, verder moet gaan dan alleen maar te spreken over *taal* als tekst-geworden werkelijkheid, over de tekst als vorming, ver-beelding, fictie of stichting van de werkelijkheid. Het is alleen maar door een bepaald soort taal, een bepaalde soort teksten of door een kwaliteit van de taal of de teksten dat deze bewerking van de werkelijkheid gebeurt. Men moet juist de dichtelijkheid of de literariteit van de taal of van de tekst kunnen vatten. Deze literariteit is het formeel object van de literatuurwetenschap.

Het formeel object is het aspect waaronder men iets bekijkt. Het is duidelijk dat een tekst onder verschillende aspecten kan bestudeerd worden; b.v. de grammaticaliteit, de communicabiliteit, de literariteit, enz.

Elke tekst bezit in principe het aspect literariteit, echter in een zeer verschillende graad: het ene uiterste is de tekst met een minieme, haast niet waarneembare literariteit, het andere uiterste is de algemeen als hoog-poëtische prestatie erkende tekst. Tussen beide ligt de hele gamma van teksten met een gradueel verschillende literariteit. De traditionele literatuuroverzichten hebben zich meestal niet al te ver durven verwijderen van de poëtische pool bij de bepaling van hun inhoud. Uitzondering hierop in de moderne tijd is b.v. wel de Cambridge-History of English Literature ⁶. Ook

4. Deze gegevens werden ontleend aan: Paul, H., *Deutsches Wörterbuch*, 5., völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage von Werner Betz, 2. Druck, Tübingen, 1966.

5. Deze bepalingen werden ontleend aan M. Heideggers: *Hölderlin und das Wesen der Dichtung*.

6. In de inleiding tot deze literatuurgeschiedenis wordt gezegd dat tot de inhoud ook behoren: „the literature of science and philosophy, and that of politics and

werden de laatste tijd steeds meer onderzoeken uitgevoerd in de richting van de andere pool, b.v. de analyse van de reclame-taal vanuit literair oogpunt door L. Spitzer⁷. Deze opvatting over de literariteit als een aspect dat gradueel in alle teksten aanwezig is, voorkomt ook de moeilijkheid waarmee b.v. F. Maatje in zijn „Literatuurwetenschap”⁸ vergeefs heeft gekampt: namelijk dat de literatuurwetenschap eigenlijk niet kan starten omdat ze de kennis van haar eindpunt als beginpunt veronderstelt. Volgens hem is alleen de zogenoemde „literaire tekst” object van de literatuurwetenschap. Dit wil zeggen dat men vooraf moet kennen wat men zoekt. Maatje stelt dan voor het object af te bakenen op grond van een zo groot mogelijke consensus. Zulke oplossing sluit evenwel onderzoeken als deze van Spitzer uit, verplicht anderzijds ook een opvatting als die van b.v. B. Croce naast zich neer te leggen⁹.

Literariteit is dus een aspect van een tekst.

Literariteit is gradueel aanwezig in alle teksten.

Literariteit is de graad waarin een werkelijkheid tekst geworden is. Dit wil zeggen dat het „tekst zijn” centraal zal staan in het literairwetenschappelijk onderzoek. Dit „tekst zijn” betekent: taal zijn, taalvorm zijn, stijl hebben, verbeelding van de werkelijkheid zijn, verbeelding van de auteur zijn, communicatie voor de lezer zijn; het is een stichtend noemen, een fixatie van zin in materie, enz.

Het onderzoek van de literariteit in alle teksten is – materieel gezien – een grenzeloze onderneming met eindeloze vertakkingen. Zoals in de inleiding reeds werd gezegd kan de menselijke geest deze taak slechts aan, ofwel door één onverdeelde psychische act die de gansheid van de tekst tracht te vatten, ofwel door middel van een verstandelijke poging waarvan de voornaamste fasen zijn: de bewuste reductie, de voorzichtige analyse en de geduldige synthese.

economics (...) the newspapers and the magazines (...) domestic letters and street songs; accounts of travel and records of sport”.

7. Spitzer, L., *Amerikanische Werbung – verbanden als populäre Kunst*, in: L. Spitzer, *Eine Methode Literatur zu interpretieren*, München, 1966, p. 79-99.

8. Maatje, F. C., *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*, Utrecht, 1970, 253 p. Zie b.v. p. 22.

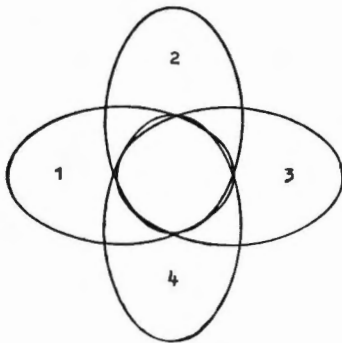
9. Voor Benedetto Croce zijn b.v. Horatius, Molière, Scott, Schiller geen dichters. Ook hierover zal zeker geen consensus bestaan. Zie de uiteenzetting van zijn opvattingen in zijn: *La Poesia. Introduzione alla critica e storia della poesia e della letteratura*.

CONTEXT

Wetenschappelijke literatuurstudie veronderstelt van bij de aanvang dat men het geheel van het object niet als geheel kan vatten. Het geheel wordt gereduceerd tot een beheersbaar aantal onderdelen die men verkrijgt door logische analyse. De zin van deze hele activiteit is niet alleen dat men over het geheel van de literaire tekst op een communicatievere wijze zal kunnen praten, dat men de inhouden van het geheel zal kunnen expliciteren, maar vooral dat men inhouden zal zien die bij een intuïtieve blik in de schaduw zijn gebleven.

Wanneer een tekst door middel van een aantal voorafgaande onderzoekingen of bewerkingen (heuristische, teksteditionele, enz.) voldoende klaarligt voor werkelijke analyse, moet men beginnen met hem te zien als het produkt van factoren die in verschillende relatie tot elkaar staan: de tekst is een concrete performantie *in* taal *door* een taalcompetente producent *voor* een taalcompetente consument *vanuit* een (socio-culturele) werkelijkheid.

Men zou dit produkt van factoren op de volgende wijze grafisch kunnen voorstellen:

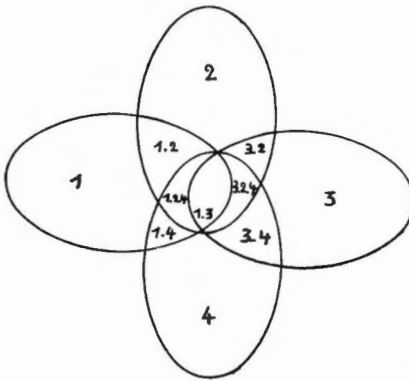

- 1 = producent (auteur)
 2 = taal
 3 = consument (lezer, hoorder, enz.)
 4 = werkelijkheid van waaruit
 $1 \times 2 \times 3 \times 4 = \text{tekst}$

Afb. 1

De tekst is de realisatie op het kruisvlak van de taal, de producent, de consument en de (socio-culturele) werkelijkheid. Hij *heeft* niet alleen relaties tot deze vier hoofdfactoren, maar voor de wetenschap *is* hij niets anders dan het geheel van deze relaties. – We herhalen het hier nog eens: in feite is de tekst meer dan een geheel van relaties, meer dan de som van die relaties. Maar dit „meer” kan niet door de reducerende, analyserende, wetenschappelijke werkwijze gekend worden. Zoals in elke wetenschap zijn ook in de literatuurwetenschap alle uiteindelijke definities nooit wezensdefinities, maar beschrijvingen van relaties. Daarom is de tekst voor de wetenschap steeds *context*. D.w.z. de tekst kan niet op zichzelf en in zichzelf bestudeerd worden, maar steeds in

zijn verhoudingen tot de factoren waarvan hij het produkt is. De vier reeds vermelde hoofdfactoren kunnen natuurlijk nog voortdurend verder geanalyseerd worden. Dit kan reeds verduidelijkt worden door een kleine wijziging in de eerste grafische voorstelling:

- 1 = producent (auteur)
- 2 = taal
- 3 = consument (lezer, hoorder, enz.)
- 4 = werkelijkheid van waaruit
- 1.2 = de taal van de auteur
- 1.3 = de relatie auteur - lezer
- 1.4 = de werkelijkheid v. d. auteur
- 3.2 = de taal van de lezer
- 3.4 = de werkelijkheid van de lezer
- 1.2.4. = de tekst-geworden werkelijkheid van de auteur
- 3.2.4. = de tekst-geworden werkelijkheid van de lezer

Afb. 2

De cijfers in de tekening duiden niet het door de lijnen begrenste vlak aan, maar de overeen geschoven gedeelten van twee of meer van de vier basisvlakken (b.v. 3.4 is groter dan 3.2.4).

Deze analyse van de factoren kan men nog veel verder zetten. Het gegeven voorbeeld kan hier volstaan om aan te tonen dat men op deze wijze systematisch kan doorgaan totdat men – theoretisch althans – het punt bereikt waarop alle mogelijke relaties in één enkel schema exhaustief zijn geordend.

Het hier gepresenteerde schema is niet het enig mogelijke. Dit is ook niet noodzakelijk. Belangrijk is alleen dat langs deze weg alle relaties kunnen worden ontdekt en geordend.

In de verdere uiteenzetting gaan we alleen in op de vier basisrelaties met de bedoeling slechts de richting aan te geven waarin dit context-onderzoek zou kunnen verlopen.

1. De relatie tekst-auteur

Bij de studie van de tekst in zijn relatie tot de maker ervan moet men uitgaan van de tekst, niet van de maker. Deze laatste mag slechts onderzocht worden in de mate dat hij factor van de tekst is. Men vertrekt van de tekst om vast te stellen welke onderdelen of welke eigenschappen moeten gegroepeerd worden tot een geheel dat men als veroorzaakt door een individueel auteurschap kan erkennen en dat slechts hierdoor verklaarbaar is. Dit auteurschap, deze auteur moet niet worden bekeken vanuit het oogpunt van zijn fysisch-psychische zelfstandigheid, niet als een individu, maar

als een constituerend deel van de tekst. De eigennaam waarmee men deze tekstfactor aanduidt – en die ontleend is aan het individu – is in feite een zeer adaequaat zelfstandig naamwoord dat nauwkeurig omvang en inhoud weergeeft van een reeks elementen en eigenschappen van een tekst.

Ten opzichte van de tekst is de auteur een „competentie”. De beschrijving van deze auteurs-competentie is duidelijk gans wat anders dan de traditionele auteurs-monografie. Ze kan onderhouden worden vanuit het vlak dat in afbeelding 2 met de cijfers 1.2 is aangeduid (in concreto : vanuit de andere teksten van de auteur). Dit tenminste is de kern, want in feite is ook de auteur een geheel van relaties waarvan b.v. de psychische, culturele, sociale, historische, zeer belangrijk kunnen zijn. Hiermee is dan ook gezegd dat men deze relaties bij de studie van een tekst moet blijven verrekenen. Wat hier wordt voorgesteld, is geen vernieuwing in „de stof” die men moet bestuderen, maar in „het standpunt” van waaruit dit moet gebeuren.

Het probleem van de relatie tekst-auteur is dus gans wat anders dan het probleem van de toewijzing van een bepaalde tekst aan een bepaalde auteur. Het is ook helemaal niet identisch met het probleem van de inspiratie (dat op de eerste plaats tot de psychologie behoort). Het is evenmin juist wanneer men het zou herleiden tot het probleem van de relatie auteur-verteller. Dit behoort, mij dunkt, veel meer tot de relatie tekst-taal en heeft daar een hoofdzakelijk morfisch, syntactisch en semantisch aspect.

2. De relatie tekst-taal

De factor taal van een tekst kan beschreven worden in zijn verhouding van concrete taalperformantie ten overstaan van de algemene taalcompetentie. Eigenlijk is deze relatie reeds lang bestudeerd geworden in wat men traditioneel de stilistiek noemt, meestal echter op een te overwegend inductieve wijze. Zo goed als alle stilistische overzichten en syntheses steunen op het materiaal dat door analyse van concrete teksten werd verzameld en geordend. In de loop van de laatste jaren is men opnieuw vertrokken van het *begrip* tekst, vooral sedert de invloed van de transformationeel generatieve grammatica op de stilistische literatuurstudie sterk is toegenomen. Ook het Russisch formalisme en het structuralisme hebben veel bijgedragen tot een versnelde evolutie. De theorieën over code en surcode, connotatie en denotatie, enz. hebben heelwat gereveleerd, maar blijven onbevredigend en – vooral in hun terminologie – verwarrend. Interessante pogingen werden onderhouden door onderzoekers als Koch, Greimas, Jakobson, Bierwisch

e.a.¹⁰. Belangrijk is ook de onderneming van T. A. van Dijk¹¹ die er naar streeft een volledige tekstgrammatica op te stellen. Hij vertrekt van de stelling dat de complexiteit van de tekst als taal moet kunnen herleid worden tot een aantal elementen waarvan elke bepaalde taalperformantie een eenvoudige of een samengestelde toepassing is. Het hierna volgend model van analyse van de tekst in zover er relaties met de taal bestaan, steunt op zijn grondconceptie, maar is er een gewijzigde toepassing van. Men kan het zien als een generatief of een deductief model, het kan echter ook als analyse-model of als inductie-model gebruikt worden al naargelang men vertrekt van het begrip tekst of van een concrete tekst.

De (een) tekst kan men op de eerste plaats indelen in omschrijf-bare grootheden (eenheden, elementen, fragmenten, segmenten) :

- tekst
- tekstfragment (b.v. 100 woorden, een toneel, hoofdstuk, dialoog)
- zin
- zinsfragment
- woord
- woordfragment

Elke grootheid realiseert zich op verscheidene niveau's (aspecten) :

- grafisch
- fonisch
- morfisch
- syntactisch
- semantisch

De realisatie van aspecten gebeurt bij alle grootheden door middel van :

- formatie
- transformatie

Alle formaties en transformaties kunnen uiterlijk beschreven worden als volledige of gedeeltelijke toevoegingen of weglatingen van tekstgrootheden waardoor één of meer aspecten zich minder of meer gaan realiseren. In deze termen is het mogelijk alle stijl-

10. Koch, W., *Von Morphem zum Textem. From Morpheme to Texteme. Aufsätze zur strukturellen Sprach- und Literaturwissenschaft*, Hildesheim, 1969, X + 245 p.

Greimas, A. J., *Sémantique structurale*, Paris, 1966.

Jakobson, R., *Linguistique et poétique*, in : R. Jakobson, *Essais de la linguistique générale*, Paris, 1963 (hoofdstuk 11).

Bierwisch, M., *Poetik und Linguistik*, in : H. Kreuzer - R. Gunzenhäuser (uitgevers), *Mathematik und Dichtung. Versuche zur Frage einer exakten Literaturwissenschaft*, München 1967², p. 49-65.

11. Zie voetnoot 2.

verschijnselen en „stijlfiguren” zeer nauwkeurig te bepalen. Men kan b.v. een chiasme definiëren, maar ook de auctoriale structuur van de (een) roman.

Men kan bij de studie van de relatie tekst-taal natuurlijk nog verschillende standpunten innemen : men kan ze onderzoeken vanuit het standpunt van de grammaticaliteit (d.w.z. : het voldoen van een bepaalde tekst aan het geheel van regels die het (algemeen) gebruik van de taal weergeven) ; ook vanuit het standpunt van de optionaliteit (d.w.z. : het vergelijken van de gekozen met de kiesbare mogelijkheden) ; verder vanuit het standpunt van de communicabiliteit (d.w.z. : het nagaan van de mededelingswaarde van de bepaalde taalperformantie). Al deze standpunten zijn interessant, maar ze zijn geen eigenlijke literatuur- of tekstwetenschap. Hiertoe moet men de relatie tekst-taal bezien vanuit het standpunt van de literariteit (zoals we dat boven al beschreven).

3. De relatie tekst-lezer

De consument van teksten, de lezer, behoort, re-producer, enz., is eveneens een factor van de tekst. Deze wordt slechts helemaal tekst wanneer hij als tekst gebruikt, gelezen, beluisterd, enz. wordt. Elke lezer, enz. realiseert de tekst vanuit wat hij op een bepaald ogenblik als lezer *is*, onder de invloed van zijn eigen taalcompetentie (in afbeelding 2 onder de cijfers 3.2), zijn vroegere lectuur (3.2.4), zijn eigen werkelijkheid (3.4). Consequent doorgedacht moet de tekst – in zover hij door de auteur tot stand gebracht is – worden aangezien als een soort raster dat moet worden gevuld door de individuele tekstgebruiker. Dit leidt dan natuurlijk tot een vraagstelling in verband met de eigenlijke substantie van een tekst. Aan dit probleem wijdt Ingarden zijn beschouwingen over „die schematisierten Ansichten”¹² ; Barthes spreekt van „le texte pluriel”¹³ en Hilde Domin publiceerde een heel boek voorbeelden van typische „Doppelinterpretationen”¹⁴.

In feite is de tekst een grondpatroon dat in mindere of meerdere mate de lezer kanaliseert. Het zou de moeite lonen na te gaan in welke mate sommige genres of sommige stijlrichtingen de lezer binden of hem oproepen tot een echt mee-maken van de tekst. Realisme en symbolisme, de „berichtende Erzählung” en de „szeni-

12. Ingarden, R., *Das literarische Kunstwerk. Mit einem Anhang von den Funktionen der Sprache im Theaterschauspiel*, Tübingen, 1965³, XXIII + 430 p.

13. Barthes, R., *S/Z*, Paris, 1970, p. 23.

14. *Doppelinterpretationen. Das zeitgenössische Gedicht zwischen Autor und Leser*. Herausgegeben und eingeleitet von Hilde Domin, Frankfurt a.M., 1966², 365 p.

sche Darstellung" (waarover Stanzel het heeft¹⁵) hebben alle een gans andere suggestiviteit.

Een andere interessante mogelijkheid is de historische studie van een tekst die reeds een enigszins lange tijd gelezen is geworden. Er zijn weliswaar al heelwat „Wirkungsgeschichten" geschreven, zelfs zeer boeiende¹⁶, maar men stond dan bijna altijd op het standpunt van de beïnvloeding en het beïnvloede, terwijl men meer in de richting van de beïnvloedende tekst zelf had kunnen kijken. Men zou de tekst kunnen zien als een competentie, een potentie waarvan de lezer telkens één performantie realiseert, waarvan de lectuur de performantie is.

Langs deze weg zou men ook kunnen komen tot een echte lectuurgeschiedenis naast de traditionele literatuurgeschiedenis, niet zoals het op dit ogenblik gebeurt in de literaire sociologie met statistieken over de verspreiding van een tekst, maar op grond van de individuele of groepsgebonden of standengebonden interpretaties.

4. *De relatie tekst-werkelijkheid*

Behalve de fundamentele problemen in verband met de zijnswijze van de tekst (de imitatie-theorie, de quasi-werkelijkheid, de fictionaliteit, het „Stiftungs"-karakter, de communicatie-leer, enz.), kan men bij het bestuderen van de factor „werkelijkheid in de tekst" een groot aantal vragen beantwoorden die zeer dikwijls in verband met één bepaalde tekst of met de literatuur in haar geheel gesteld worden. Welk is het statuut van „de dingen" in een tekst? Wat betekent het woord „Parijs" in een detectievenverhaal van Simenon? Of ook – maar dit is dan toch een vraag van een andere aard: betekent „La Nausée" van J. P. Sartre iets anders dan zijn visie op „het ding", en mag men die visie meer noemen dan een quasi-visie? Vandaar: welk is het statuut van „ideeën" in de tekst? Op welke wijze is hij een vertaling van werkelijkheidsopvattingen, levensbeschouwingen, enz.? Wat betekent het wanneer men zegt dat de tekst bestaat *in* de tijd als een historische, actuele en toekomstige werkelijkheid? Bovendien bestaat de tekst *door* de tijd en dan ziet men de tijd als constituerend element of factor. Speelt deze factor een zelfde rol in de lyriek, de epiek en de dramatiek? Hierbij kan men denken aan het partiële antwoord dat Käte Hamburger hierop heeft gegeven¹⁷. Het probleem van de

15. Stanzel, F. K., *Typische Formen des Romans*, Göttingen, 1964. B.v. p. 12.

16. B.v.: Gundolf, F., *Shakespeare und der deutsche Geist*, Berlin 1911, 360 p. (= Werke der Wissenschaft aus dem Kreise der Blätter für die Kunst.)

17. Hamburger, K., *Die Logik der Dichtung*, Stuttgart, 1957. Vooral p. 27-72.

ruimte stelt zich op een ongeveer parallelle wijze als dat van de tijd, wat sommige aspecten betreft wellicht iets minder nadrukkelijk in de literatuur dan in de andere kunsten.

Het ding, de idee, de tijd, de ruimte zijn slechts enkele van de belangrijkste elementen uit de hele werkelijkheid waarmee de tekst in relatie staat. Het onderzoek van deze verhouding moet langs inductieve en deductieve weg nog veel verder gezet worden.

EEN PERSPECTIEF

Wat hierboven geschetst werd, is een uitgangspunt voor een moderne literatuurwetenschap. De basis van alles is de *tekst*. Wil men hem wetenschappelijk benaderen, dan moet men hem zien als *context*, d.i. : als een verzameling van relaties.

Literatuurwetenschap is echter nog veel meer dan inductieve of deductieve context-studie. Literatuur is het geheel van teksten waarin men een kleine of grote graad van literariteit heeft ontdekt. De studie van dit enorme object kan niet zozeer bevorderd worden door het kwantitatief nog te doen uitdeinen, maar vooral door wat men de *intertekstuele* benadering zou kunnen noemen. Deze intertekstuele studie mag niet vereenzelvigd worden met wat men gewoonlijk „literatuurgeschiedenis” noemt. Het situeren van een tekst in de historische werkelijkheid is ook hier slechts één van de hoofdrelaties willen zien. Tussen de studie van de ganse literatuur uit een bepaald taalgebied of uit een bepaalde periode, of de studie van *de* literatuur enerzijds en de tekststudie anderzijds is alleen maar een dimensie-verschil. Het is noodzakelijk dat men deze dimensie onderzoekt om het uiteindelijke doel van de literatuurwetenschap te kunnen bereiken. Bovendien ook omdat niet alleen het algemenere verklaard wordt door het bijzondere, maar ook omgekeerd.

Tenslotte kan men nog een ruimere dimensie bereiken, maar niet zonder de grenzen van de literatuurwetenschap te overschrijden : men moet zich uiteindelijk eens kunnen stellen op een archimedisch punt om van daaruit de verrichtingen en de resultaten te kunnen overschouwen en ze in het geheel van de cultuur, van het geestesleven, van de gemeenschap te lokaliseren. Dit is niet in tegenstelling met alles wat vooraf werd betoogd indien men zich werkelijk op een archimedisch standpunt stelt.

Uit de hier gemaakte beschouwingen zou men ook een systematiek van de literatuurwetenschap kunnen afleiden, zelfs met vertakkingen tot in zeer verre details. Zulke systematiek zou te gelijker tijd een methodiek zijn, ten minste in de etymologische betekenis

van dit woord : een weg (*δδός*) waarlangs men een doel bereikt. Het verloop van deze weg is niet lineair ; hij heeft eerder de vorm van een spiraal : vanuit de studie van afzonderlijke teksten komt men tot de intertekstuele dimensie, vanuit de intertekstualiteit ziet men beter de afzonderlijke tekst. De individuele onderzoeker kan in de praktijk vertrekken vanuit elk punt op de weg. Belangrijk is alleen dat hij een richting heeft waarin hij weet te moeten gaan. Elk detailonderzoek – hoe klein het detail ook is – verwerft zijn betekenis door zijn plaats in het geheel van de literatuurwetenschap, door het perspectief van de onderzoeker.

Bij het einde kan niet anders dan nog eens herhaald worden wat ook bij het begin werd gezegd : de hele literatuurwetenschap is één manier waarop men de literatuur kan benaderen. Naast de lange weg van de wetenschap is er ook de korte van de intuïtie, naast de methodische is er de geniale. Behalve het trachten te vatten van de literatuur is er het gevat worden, behalve het gesticht worden is er ook het stichten, het scheppen van literatuur.

De „Infinitief pro Participio“

Een verschijnsel uit de Duitse Syntaxis, belicht vanuit het Nederlands

door

JAN PETER PONTEN

Evenals de Nederlandse kent de Duitse syntaxis het verschijnsel, dat in een bepaalde syntaktische konstellatie – wanneer nl. in de samengestelde vormen van het perfektum en plusquamperfektum het part. pret. onmiddellijk aan een infinitief (groep) zou dienen vooraf te gaan of er op te volgen – in plaats van het te verwachten part. pret. een infinitieve vorm optreedt. Dit verschijnsel staat in de Duitse syntaxis te boek als „Ersatz-“ of „Schein-Infinitiv“. W. L. van Helten, die het bedoelde fenomeen reeds vroeg voor het Nederlands heeft onderzocht, spreekt in dit verband over „het gebruik van een infinitief in plaats van 't partic. perf. ter omschrijving van een verleden tijd“. Ook gebruikt hij de term „Infinitief pro Participio“¹. Bedoeld zijn de volgende syntaktische patronen²:

	Dt.	Ndl.
(1)	<i>er hat(te) kommen können</i>	<i>hij heeft/had kunnen komen</i>
	PV INF IPP	PV IPP INF
	<i>er hat(te) schreiben hören</i>	<i>hij heeft/had horen schreeuwen</i>
	PV INF IPP	PV IPP INF

waarbij PV = persoonsvorm
INF = begeleidende infinitief (groep)
IPP = infinitief pro participio.

Wanneer men deze types beziet, schijnen het Duits en het Nederlands afgezien van de rangschikking der zinsdelen ten aanzien van de IPP geen afwijkingen te vertonen. Gaat men echter na, hoe het voorkomen van de IPP in het Duits en het Nederlands gestructureerd is, dan dienen zich aanvankelijk opmerkelijke verschillen tussen de beide talen aan. Duidelijke overeenkomst – zij

1. W. L. van Helten, *Bijdragen tot de Dietsche Grammatica*, Ts XI (1892), XXVIII, p. 168 e.v.

2. A. E. Meeussen en V. F. Vanacker, *De dubbele werkwoordgroep*, in: *Nieuwe Taalgids* 44 (1951), p. 37 e.v.

het ook met differentiaties op het semantische vlak – bestaat er wel bij de modale hulpwerkwoorden :

	Dt.		Ndl.
(2)	<i>er hat(te) rauchen dürfen</i>		<i>hij heeft/had mogen roken</i>
	<i>er hat(te) kommen können</i>		<i>hij heeft/had kunnen komen</i>
	<i>er hat(te) nicht tanzen mögen</i>	}	<i>hij heeft/had niet willen dansen</i>
	<i>» » » » wollen</i>		
	<i>er hat(te) zahlen müssen</i>	}	<i>hij heeft/had moeten betalen</i>
	<i>» » » sollen</i>		
	PV INF IPP		PV IPP INF

Wanneer men echter de overige Duitse en Nederlandse werkwoorden, die een IPP kunnen vormen, naast elkaar zet, vertoont het Duits een niet onbelangrijk van het Nederlands afwijkend beeld. Het Nederlands blijkt nu niet alleen aanzienlijk meer werkwoorden met IPP te kennen, maar ook in de gebruiksmogelijkheden ervan tekent zich een duidelijkere lijn af.

Behalve bij de modale hulpwerkwoorden kan IPP in het Duits slechts voorkomen bij ³ :

(3)	<i>brauchen</i>	<i>fühlen</i>	<i>lernen</i>
	<i>lassen</i>	<i>hören</i>	<i>lehren</i>
	<i>beißen</i>	<i>sehen</i>	<i>helfen</i>
	<i>machen</i>		

Er moet uitdrukkelijk op gewezen worden, dat IPP bij deze werkwoorden kan, maar slechts zelden moet optreden. Volgens de tweede druk van de Duden-grammatica (vgl. aant. 3) kent alleen Dt. *brauchen* onder alle omstandigheden IPP, dus zelfs wanneer het, wat niet altijd het geval dient te zijn, niet met prepositie (PRP) *zu* een syntactische groep met de voorafgaande infinitief vormt.

- (4) *du hättest das nicht (zu) tun brauchen*
 PV (PRP) INF IPP

Bij Dt. *beißen*, *lassen* en *sehen* overweegt IPP.

- (5) *er hatte ihn kommen beißen*
er hatte ihn liegenlassen
er hatte ihn kommen sehen
 PV INF IPP

3. Duden, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Der Große Duden, Dl. IV, Mannheim 1962, 1195, p. 131.

In plaats van IPP kan hier ook het part. pret. (P₂) voorkomen :

- (6) *er hatte ihn kommen gebeißten*
er hatte ihn liegengelassen
er hatte ihn kommen gesehen
 PV INF P₂

Dt. *föhlen*, *helfen* en *hören* vertonen een grote indifferentie ten aanzien van IPP en P₂ :

- (7) *er hatte den Schmerz kommen föhlen/geföhlt*
er hatte ihm korrigieren helfen/geholfen
er hatte ihn kommen hören/gehört
 PV INF IPP / ... P₂

Tenslotte Dt. *lehren*, *lernen* en *machen*, waarbij IPP zelden voorkomt :

- (8) *er hat ihn schwimmen gelehrt/lehren*
er hat sie kennengelernt/lernen
er hat mich weinen gemacht/machen
 PV INF P₂ / IPP

Nederlandse werkwoorden, die onder de reeds geschetste omstandigheden een IPP kunnen vormen, zijn behalve de al behandelde modale hulpwerkwoorden :

- (9) *begeren, beginnen, (be)hoeven, blijven, denken, doen, durven, gaan, gelieven, helpen, heten, horen, komen, laten, leren, liggen, lopen, plegen, pogen, proberen, staan, trachten, verkiezen, verlangen, vermogen, vinden, voelen, vrezen, weten, wezen, zien, zoeken, zitten*⁴

In de verbale groep kan men, wanneer deze werkwoorden in de samengestelde tijden gebruikt worden, bijna altijd de IPP ervan aantreffen. De begeleidende infinitief(groep) INF kan er, afhankelijk van het werkwoord, met of zonder *te* mee verbonden worden.

4. C. H. den Hertog, *Nederlandsche Spraakkunst*, Amsterdam 1903², p. 133 e.v.; M. J. Koenen, *Nederlandsche Spraakkunst*, Maastricht 1905⁴, p. 119; G. S. Overdiep, *Moderne Nederlandsche Grammatica*, Zwolle 1928, p. 133 e.v.; J. H. Kern, *De met het Participium Praeteriti omschreven Werkwoordsvormen in 't Nederlands*, Amsterdam 1912 (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Dl. XII, nr. 2, p. 47-53; A. E. Meeussen en V. F. Vanacker (zie aant. 2); C. G. N. de Vooys, *Nederlandsche Spraakkunst*, Groningen 1963⁶, p. 335; P. C. Paardekooper, *Beknopte ABN-syntaxis*, Den Bosch 1968³, p. 75 e.v.; E. Rijpma - F. G. Schuringa, *Nederlandsche Spraakkunst*, bew. d. J. van Bakel, Groningen 1969²², p. 203 e.v.; J. Heemstra, *Einfache deutsche Sprachlehre für Niederländer*, Groningen-Djakarta 1951², p. 41 e.v.; H. C. Spruyt, *Hochdeutsche Sprachlehre für Niederländer*, Groningen 1960¹⁸, p. 143; W. K. Postma, *Hochdeutsche Sprachlehre*, Groningen 1970, p. 275 e.v.

- (10) a) Ndl. *het is blijven regenen*
 PV ... IPP ... INF
 b) Ndl. *hij heeft hem trachten te bedriegen*
 PV IPP PRP INF

Struktuur a) vindt men bij :

- (11) *blijven, doen, gaan, helpen, beten* (zie aant. 5), *boren, komen, laten, leren, vinden, voelen, wezen, zien.*

Struktuur b) daarentegen bij :

- (12) *begeren, beginnen**, *(be)hoeven, durven***, *gelieven, komen* ('geraken tot' handeling van de begeleidende INF)***, *liggen***, *lopen***, *plegen, pogen, proberen, staan***, *trachten, verkiezen, verlangen, vermogen, vrezen, weten, zien* ('proberen')***, *zitten***, *zoeken.*

* *beginnen* kent zowel IPP als P₂ :

hij is beginnen / begonnen te werken

** bij *durven, liggen, lopen, staan* en *zitten* komen zowel PV IPP PRP INF als PV IPP INF voor :

hij heeft staan (te) luisteren

*** *komen* en *zien* treden slechts in de vermelde betekenis met IPP PRP INF op :

hij kwam te vallen

hij heeft hem zien te vangen

maar :

hij is komen schilderen

hij heeft 't zien vallen

Tot welke konklusies komt men nu bij een vergelijking van de gebruiksmogelijkheden van IPP in het Duits en het Nederlands ?

1. Ten aanzien van de modale hulpwerkwoorden wijken het Duits en het Nederlands – afgezien van de reeds aangetoonde semantische differentiaties – niet van elkaar af.
2. De Nederlandse equivalenten van de overige Duitse werkwoorden, waarbij IPP werd gekonstateerd, vertonen (behalve meestal bij *heten*) dit verschijnsel eveneens⁵. Dit betekent, dat vergelijkbare semantische complexen in beide talen, afhankelijk van de syntaktische omgeving, dezelfde structuurpatronen kennen. Hierbij wordt afgezien van een afwijking in de schikking van de syntaktische elementen in de zin in het Duits en Nederlands ; deze kwam reeds duidelijk in de opgestelde structuurregels naar voren. Het verwaarlozen van het verschil in zinsvolgorde tussen Dt. *ich habe es nicht hören können* en Ndl. *ik heb 't niet kunnen horen* lijkt niet alleen vanwege de ont-

5. Ndl. *heten* heeft alleen IPP in verbinding met *liegen*, zie Kern (vgl. aant. 4) p. 48.

wikkeling van de IPP, zoals nog zal blijken, alleszins gerechtvaardigd, maar eveneens, omdat, zoals van Haeringen toegeeft, „een taxatie van die twee onderling op hun ‘gebruikswaarde’ wat subtiel” blijft⁶. Wel moet worden aangetekend, dat in het Nederlands PV IPP PRP INF (Ndl. *bij heeft hem weten te bedotten*) aanmerkelijk veelvuldiger geconstateerd wordt dan in het Duits, waar deze slechts bij *brauchen* bekend is. In andere gevallen kent het Duits PV INF IPP (Dt. *er hat ihn fallen sehen*)⁷.

Hoewel het een bekend feit is, dat de Duitse en Nederlandse woordenschat elkaar beïnvloed hebben⁸, dient in dit verband de gedachte aan de een of andere vorm van invloed verworpen te worden. En dit niet alleen, omdat het diachronisch beeld van de IPP in beide talen niet identiek is, zoals nog zal blijken, maar ook, omdat het Nederlands veel ruimer van de IPP gebruik maakt o.m. bij categorieën werkwoorden, waar het Nieuwhoogduits alleen over P₂ beschikt. Een onderzoek van de overige Nederlandse werkwoorden met IPP toont verder aan, dat het al dan niet voorkomen van IPP niet als een zuivere toevalligheid kan worden beschouwd. Wanneer er nu in dit geval geen sprake kan zijn van syntactische interferentie tussen het Duits en het Nederlands en ook toeval, zoals duidelijk zal worden, uitgesloten moet worden geacht, van welke factoren is het verschijnsel, dat in de Duitse en Nederlandse syntaxis, vooral door het voorkomen ervan bij de modale werkwoorden, een niet onbelangrijke rol speelt, dan wel afhankelijk.

Welnu, bij de vergelijking van het Duitse en Nederlandse gebruikspatroon van de IPP viel allereerst de overeenkomst ten aanzien van de modale hulpwerkwoorden (A) en de werkwoorden Dt. *brauchen, fühlen, helfen, hören, lassen, lehren/lernen, machen* en *sehen* duidelijk op. Dit vormt een aanleiding om ook de overige Nederlandse werkwoorden met IPP nader te bezien. Behalve de groep verba sentiendi (B) Ndl. *horen, voelen, zien*, waarbij zich ook in het Duits in semantisch opzicht door het ‘waarnemend’ karakter een categorie aftekent, schijnen inderdaad nog andere groepen aanwezig te zijn. Opvallend is het aantal werkwoorden, dat – en nu volgt een wel zeer grote vereenvoudiging van hun semantisch complex – een streven naar het tot stand komen van

6. C. B. van Haeringen, *Nederlands tussen Duits en Engels*, Den Haag, p. 68.

7. Zie ook M. van de Velde, *De structuur van de zin in het Nederlands en het Duits*, in: *Studia Germanica Gandensia*, XII (1970), p. 179 e.v.

8. C. G. N. de Vooy, *Duitse Invloed op de Nederlandse Woordvoorraad*, Amsterdam 1946 (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Dl. II, nr. 1); J. P. Ponten, *Deutsch-niederländischer Lehnwortaustausch*, in: *Wortgeographie und Gesellschaft*, feestbundel L. E. Schmitt, uitg. d. W. Mitzka, Berlin 1968, p. 561-606.

een handeling of proces' (C) als inhoud kent: Ndl. *pogen, proberen, trachten, zoeken*. Deze modifikatie van de betekenis van het kernwerkwoord, waaraan nl. een semantische dimensie wordt toegevoegd – in het laatste geval steeds het 'streven' (Ndl. *ik heb hem trachten te bedriegen*) – stelt men ook vast bij werkwoorden als Ndl. *gaan, beginnen, komen, wezen, blijven, staan, zitten, liggen* en *lopen*. Ook deze werkwoorden verlenen aan de inhoud van de voorafgaande (Dt.) of volgende infinitief (Ndl.) steeds een toegevoegde semantische waarde. In Ndl. (ook duratief op te vatten) *hij heeft zitten (te) slapen* en *hij heeft staan (te) liegen* geven *zitten* resp. *staan* oorspronkelijk b.v. een nadere informatie over de begeleidende omstandigheden van de handeling: *hij heeft geslapen en wel zittend* of *hij heeft gelogen en wel staande*. Bij de bovengenoemde werkwoorden zou men de toegevoegde semantische waarde als 'begin, duur en houding' ten opzichte van de handeling (D) kunnen kenmerken. Niet alleen het 'streven naar het tot stand komen van een handeling' (zie C), maar ook het zuivere 'tot stand brengen', de 'kausaliteit' ervan constateert men bij een reeks Ndl. werkwoorden met IPP: Ndl. *laten, doen, leren, helpen, heten* (E). Ook deze werkwoorden modificeren telkens de betekenis van de INF(groep). In de mededeling Ndl. *ik heb hem doen huilen* (Dt. *ich habe ihn weinen machen/gemacht*) staat in de verbale groep het 'huilen' als handeling, gebeuren op de voorgrond; hieraan wordt de konnotatie van het 'tot stand brengen' toegevoegd, evenals b.v. in Ndl. *ik heb moeten betalen* (Dt. *ich habe zahlen müssen*) aan de mededeling van het 'betalen' de modale konnotatie van de 'dwang' wordt gegeven. Deze modale konnotatie treft men eveneens aan bij de Ndl. werkwoorden met IPP als *vermogen, weten* ('kunnen', F), *begeren, gelieven, verkiezen, verlangen* ('willen', G), terwijl ook aan Ndl. *plegen, denken, menen, vrezen, durven* een modale waarde moet worden toegekend. *Plegen* modificeert in zoverre de handeling, dat hieraan het aspekt van de 'regelmaat' of 'gewoonte' (H) wordt toegevoegd. Bij *denken* en *menen* betreft het de 'persoonlijke voorstelling', de relatie t.a.v. de realiteit (I) b.v. in: Ndl. *ik heb hem denken te helpen, ik heb U menen te verrassen*, bij *vrezen* en *durven* de 'negatieve of positieve instelling' (K) t.a.v. de handeling: Ndl. *zij heeft U vrezen te bedroeven, hij heeft mij durven tegen spreken*⁹.

Het blijkt, wanneer men althans een bepaalde komplementaire semantische waarde aan de opgesomde werkwoorden met IPP toekent, mogelijk deze in categorieën in te delen, die werkwoorden

9. M. J. Koenen (zie aant. 4), p. 119.

met een modifierende functie verenigen. Voor het Nederlands zou men de volgende indeling kunnen opstellen :

- (13) IPP vertonen werkwoorden, wier semantische modifikatie t.a.v. het kernwerkwoord uitdrukt :
- A. een 'modaliteit', zoals aan de modale hulpwerkwoorden ten grondslag ligt (*mogen, kunnen* enz.). Zie ook onder F en G.
 - B. een 'waarnemen' van de handeling (*boren, voelen* enz.)
 - C. een 'streven' naar het tot stand komen van de handeling (*pogen, trachten* enz.)
 - D. een 'begin, duur, houding' ten opzichte van de handeling (*gaan, beginnen, komen, blijven, liggen* enz.)
 - E. een 'tot stand brengen' van de handeling (*laten, doen* enz.)
 - F. een 'kunnen' (*vermogen, weten*)
 - G. een 'willen' (*begeren, gelieven* enz.)
 - H. een 'regelmaat' of 'gewoonte' t.a.v. de handeling (*plegen*)
 - I. een 'persoonlijke voorstelling' m.b.t. de handeling (*denken, menen*)
 - K. een psychisch gemotiveerde 'negatieve of positieve instelling' t.a.v. de handeling (*vrezen, durven*).

Tegenover een indeling als de bovenstaande, die zich echter – zelfs ondanks de zeer vereenvoudigende semantische kwalificaties – bijna vanzelf opdringt, staat men aanvankelijk om begrijpelijke redenen nogal skeptisch. Haar enige, maar desondanks zeker niet te verwaarlozen gegrondheid schijnt namelijk slechts te liggen in het feit, dat de IPP bij andere werkwoorden dan de behandelde niet pleegt op te treden. Wanneer men echter constateert, dat nu ook die Duitse werkwoorden met IPP, die voorheen, althans vanuit het Duits, niet nader te vatten waren nl. *brauchen, helfen, lassen lehren, lernen*, daar ze buiten de verba sentiendi en de eigenlijke modale werkwoorden moesten vallen, duidelijk met de Nederlandse werkwoorden met IPP korresponderen, wordt het beeld anders. Nog frappanter wordt de overeenkomst, indien men rekening houdt met het vroegere optreden van de IPP bij andere Duitse werkwoorden, zoals *anfangen, pflegen, tun, wissen*, waarvoor Behaghel vele bewijsplaatsen vermeldt¹⁰. Ondanks de systeemdwang door de overheersende verbinding met P₂ en ondanks de normatieve druk, die in dezen o.a. door Adelung en Rückert werd uitgeoefend¹¹, laten de overblijfselen van de – vergeleken met de Nederlandse – defektieve Duitse groep werkwoorden met IPP zien, dat het optreden van de IPP slechts mogelijk schijnt te zijn bij werkwoorden, die, wanneer ze een hechtere eenheid met een

10. O. Behaghel, *Deutsche Syntax, Eine geschichtliche Darstellung*, Dl. II, Heidelberg 1924, p. 368.

11. H. Paul, *Deutsche Grammatik*, Dl. IV, Halle/Saale 1959⁵, p. 129.

begeleidende verbale inhoud vormen, daaraan een modificerende waarde verlenen.

Het defektieve karakter van de groep Duitse werkwoorden met IPP en een tot nu toe ontbrekende vergelijking van de Duitse en Nederlandse konstellatie t.a.v. de IPP hebben klaarblijkelijk de vroegere pogingen tot verklaring van het verschijnsel bepaald. Bij deze pogingen heeft men zich aanvankelijk door de vermeende functie van de IPP, die nl. als een verkapt voltooid deelwoord werd beschouwd, laten leiden. Lachmann en Grimm zagen nl. in de IPP een oorspronkelijk prefixloos voltooid deelwoord¹². Deze ontwikkeling zou zijn uitgegaan van het soms sterke part. pret. van sommige Mhd. modale werkwoorden (o.a. *gemögen*, *gewollen*) en van de werkwoorden *sehen*, *lâzen*, *heizen*, met een voltooid deelwoord zonder het prefix *ge-*, waarvan bovendien de stamvokaal samenvalt met die van de infinitief: Mhd. (*ge*)*sehen*, (*ge*)*lâzen*, (*ge*)*heizen*. Naar het voorbeeld van deze en van de modale werkwoorden zou ook bij werkwoorden als Mhd. *hoeren* en *helfen* het part. pret. door de inf. zijn vervangen. Tegen deze theorie, die eveneens door Maier en Wilmanns werd overgenomen¹³, is wel het een en ander in te brengen. Op de eerste plaats is de uitgangsbasis ervan nogal smal, omdat aan de verklaring in feite slechts enige part. pret. ten grondslag liggen en wel in hoofdzake *lâzen*, *heizen* en *sehen*, waarbij opgemerkt dient te worden, dat Mhd. *heizen* en zeker *sehen*, zoals dadelijk zal blijken, enige moeilijkheden opleveren. Wel heeft men getracht meer zog. met de inf. identieke part. pret. op te sporen. Lachmann (t.a.p.) wijst op vormen zoals Mhd. *erkunnen*, *gegunnen*, *erbunnen* en *enbunnen*, die echter vanwege hun zeldzaamheid nauwelijks als bewijsmateriaal in aanmerking kunnen komen en door Grimm, die voornamelijk van Mhd. *heizen*, *lâzen* en *sehen* wil uitgaan, dan ook terecht als „lauter seltene, kaum zu gebot stehende formen” worden betiteld¹⁴. Bovendien geldt deze oudste verklaring van de IPP uitsluitend voor het Opperduitse gebied. Voor het Middelnederlands gaat ze niet op; hier komt b.v. als part. pret. van *laten* steeds de vorm *ghelaten* voor, terwijl tevens de IPP bij *laten* zeer frequent is¹⁵. Dit argument vermindert tevens de bewijskracht van

12. K. Lachmann, *Zu den Nibelungen und zur Klage. Anmerkungen*, Berlin 1836, bij str. 2241,4, p. 279; J. Grimm, *Deutsche Grammatik*, Bd. IV, Gütersloh 1898, p. 194 e.v.

13. G. Maier, *Das ge-Partizip im Neuhochdeutschen*. Diss. Freiburg i.Br. 1901; W. Wilmanns, *Deutsche Grammatik*, III, Straßburg 1906, p. 161 e.v.

14. K. Lachmann, t.a.p. (zie aant. 12); J. Grimm, *Deutsche Grammatik*, Dl. IV, p. 194 en 196.

15. W. L. van Helten, t.a.p. (zie aant. 1), p. 173; J. H. Kern, t.a.p. (zie aant. 4), p. 50.

de theorie van Paul en Behaghel, die van de door Lachmann en Grimm aangevoerde Mhd. werkwoorden terecht *heizen* en *sehen* verwierpen en slechts Mhd. *lâzen* als uitgangspunt van de IPP beschouwden¹⁶. Voorts blijkt uit het historisch materiaal, dat W. Kurrelmeyer met betrekking tot de IPP heeft verzameld, dat de IPP bij Mhd. *lâzen*, *heizen* en *sehen* wel niet aan het begin van het ontstaan van deze taalkundige ontwikkeling in het Duits zal hebben gestaan¹⁷. Met dit materiaal kan nl. allereerst worden aangetoond, dat de IPP zich bij de modale werkwoorden, afgezien van enkele vroege bewijsplaatsen, pas in het Duits van de 15^e eeuw duidelijk ontwikkelt. Ook Mhd. *sehen* als IPP kan pas – en dat slechts driemaal – in de vijftiende eeuw worden vastgesteld. Mhd. *heizen* komt in deze functie wel al vroeg (13^e eeuw) voor, maar kan toch in de zin van Lachmanns en Grimms theorie nauwelijks als uitgangspunt van de IPP worden beschouwd, omdat een part. pret. *heizen* in het Middelhoogduits slechts zeer sporadisch optreedt, de normale vorm is *geheizen*¹⁸. Dat Mhd. *heizen* de eerste stoot tot het ontstaan van de IPP gegeven heeft, is dus op zijn minst twijfelachtig. Als enig – reeds zwak gebleken – argument van de vroegste verklaring van de IPP blijft alleen Mhd. *lâzen* over, dat ook het uitgangspunt voor Paul en Behaghel vormde. Bij *lâzen* kent het Mhd. inderdaad voor het normale part. pret. ook de vorm *lâzen*; deze vorm stelt men echter tot in de 14^e eeuw naast de ‘nieuwere’ vorm *gelâzen* vast, zodat het uiterst moeilijk is te bepalen, of *lâzen* een part. pret. dan wel een IPP is. Zelfs wanneer Mhd. *lâzen* het archetype van de IPP zou zijn, dan staat men nog, zoals het historisch materiaal bewijst, voor het feit, dat de IPP het eerst duidelijk optreedt bij werkwoorden, wier part. pret. niet dezelfde stamvokaal als hun inf. bezitten: *tun*, *hören*, *helfen* en *müssen*. En juist bij werkwoorden, die in bepaalde gevallen – zij het ook zeer zelden – in het Mhd. dezelfde stamvokaal in inf. en part. pret. bezaten (bij sommige modale werkwoorden, vgl. Lachmann), ontwikkelt zich de IPP eigenlijk pas in de 15^e eeuw¹⁹. Dan zou veel eerder het Mndl. een degelijke basis vormen voor wat men Lachmanns theorie zou kunnen noemen. Hier vindt men inderdaad de IPP *dorren*, *mogen*, *connen*, *willen* naast het

16. H. Paul, *Deutsche Grammatik*, Dl. IV (zie aant. 11), p. 128 e.v.; O. Behaghel, *Deutsche Syntax, Eine geschichtliche Darstellung*, Heidelberg 1924, Dl. II, p. 367; eveneens I. Dal, *Kurze deutsche Syntax*, Tübingen 1962², p. 112 e.v.; H. Paul, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, Tübingen 1969, 20. Aufl., bearb. v. H. Moser u. I. Schröbler, p. 385 e.v.

17. W. Kurrelmeyer, *Über die Entstehung der Konstruktion „Ich habe ihn sagen hören“*, ZfdW. XII (1910), p. 157 e.v.

18. O. Behaghel, *i.a.p.* (zie aant. 16), p. 367.

19. W. Kurrelmeyer, *i.a.p.* (zie aant. 17), p. 167.

part. pret. *gedorren/gedorst, gemogen/gemocht, geconnen, gewil- len/gewilt*²⁰. Maar doordat het Mndl. behalve bij *comen* in de groep werkwoorden met IPP niet over part. pret. zonder ge- beschikt, wordt daarmee Lachmanns theorie vanuit Mndl. oogpunt onaanvaardbaar. Voor het Mndl. zou *comen* dus het ontstaan van de IPP kunnen hebben beïnvloed, „maar ten eerste wordt dit (als IPP) hoogst zelden zo aangetroffen ... en ten tweede was er in oude tijd geen enkele reden om het partic. *comen* voor een infinitief aan te zien, zodat wel niemand zal menen, dat hier de oorzaak van de infinitiefvorm bij de overige verba ligt”²¹.

De ontoereikendheid van de tot nu toe geschetste verklaringen heeft dan ook al vroeg tot een andere benadering van het probleem geleid. Oskar Erdmann, die de bezwaren van Lachmanns theorie zag, probeerde het ontstaan van de IPP uit een assimilatie van het part. pret. met de begeleidende infinitief te verklaren: „es hat eine wirkliche Ausgleichung, Assimilation der Formen stattgefunden; der Sprechende hatte von dem einen Verbum den Infinitiv schon in Gedanken und bildete danach auch die Form des andern, ihm eng verbundenen”²². Ook al bestaan er geen aanwijzingen voor, dat van Helten deze verklaringwijze van Erdmann heeft overgenomen, toch is het duidelijk, dat van Helten in zijn *Bijdragen tot de Dietsche Grammatica*, die zes jaar na Erdmanns *Grundzüge der deutschen Syntax* verschenen, de genoemde visie deelt: „M.i. verdient het daarom de voorkeur ... den standvastigen begeleider van 't oorspr. partic. voor de vervanging van dit laatste door een inf. aansprakelijk te stellen, m.a.w. in „gi hebt *horen* segghen” enz., den vorm *horen* enz., voor *geboert* enz., op te vatten als een navolging van het daarnaast staande *segghen* enz.?”²³ Men kan dus niet, zoals Ingerid Dal in de feestbundel Hammerich, spreken van een opvallende tegenstelling inzake de verklaring van de IPP in de Nederlandistiek enerzijds en de Germanistiek anderzijds²⁴. Bovendien werd de theorie van Erdmann uitdrukkelijk door een andere Germanist, Kurrelmeyer, overgenomen, die op grond van zijn historisch materiaal eveneens de onwaarschijnlijkheid van de vroegere theorieën inzage: „Es liegt also, wie Erdmann (§ 153) hervorhebt, eine Ausgleichung, Assimilation der Formen vor”²⁵.

20. W. L. van Helten, *t.a.p.* (zie aant. 1), p. 168 e.v.; J. H. Kern, *t.a.p.* (zie aant. 4), p. 48 en 50

21. J. H. Kern, *t.a.p.* (zie aant. 4), p. 51.

22. O. Erdmann, *Grundzüge der deutschen Syntax nach ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Stuttgart 1886, p. 110.

23. W. L. van Helten, *t.a.p.* (zie aant. 1), p. 176.

24. I. Dal, *Beroring mellom Infinitiv og Participium Praeteriti i Tysk*, Festskrift til L. L. Hammerich, København 1952, p. 79 e.v.

25. W. Kurrelmeyer, *t.a.p.* (zie aant. 17), p. 169.

In het artikel, waaraan dit citaat werd ontleend, trekt Kurrelmeyer bovendien te velde tegen een theorie, die R. M. Meyer in *Pauls Braunes Beiträge* van 1909 met betrekking tot de IPP had gepubliceerd²⁶. Meyer poneerde daar de stelling, dat de IPP in de verbale groep een infinitief met de funktie van een suffix zou zijn. Met andere woorden: in Dt. *ich habe ihn reiten lassen* of *ich habe ihn das Messer wetzen hören* zouden *lassen* en *hören* als suffixen bij de kernwerkwoorden opgevat dienen te worden. Deze theorie, die door Kurrelmeyer als „verfehlt” en later door Kern als „nog onbruikbaar dan de oudste” wordt bestempeld, staat bij nadere beschouwing toch niet zover van die van Erdmann en van Helten af. De term ‘suffix’ in verband met de IPP is voor het Duits vanuit historisch oogpunt vanzelfsprekend nogal ongelukkig gekozen om van de bezwaren ten aanzien van het Nederlands niet te spreken. Bijna zonder uitzondering staat immers in het Mhd. de IPP vóór de bijbehorende infinitief en zelfs in het Laاتمhd. overweegt deze rangschikking; de geleidelijke overgang van de oude woordvolgorde PV IPP INF naar de nieuwe PV INF IPP kan pas definitief in het Duits van het begin van de zestiende eeuw worden vastgesteld, o.a. in de Chroniek (1512-1537) van de Augsburgse schilder Georg Preu (der Ältere)²⁷. Bovendien is de frequente volgorde in het Mndl. nl. PV IPP INF die van het hedendaags Nederlands. Wanneer R. M. Meyer zich in mindere mate door het synchronische beeld van het Nieuwhoogduits had laten leiden en zijn term *achtervoegsel*, omdat de IPP immers ook een *voorvoegsel* kan zijn, tot een neutraler begrip zoals b.v. *toevoegsel* had gerelativeerd, zou zijn theorie veel overeenkomst met die van Erdmann en van Helten hebben vertoond en zou er voor Kurrelmeyer en Kern geen aanleiding hebben bestaan, deze suffix-theorie zo negatief te beoordelen. De veronderstelling, dat de IPP een suffix-funktie zou bezitten, houdt toch op zijn minst een verregaande assimilatie in van participium en infinitief in welke zin dan ook. En hoe men de problematiek rond de IPP ook wendt of keert, men zal hoe dan ook tot de konklusie moeten komen, dat de hechte band tussen IPP en INF in de verbale groep met IPP een belangrijke rol in het geheel speelt. Ook I. Dal, die tegen de assimilatie-theorie aanvankelijk het bezwaar heeft, dat de mogelijkheid tot overdracht van de vormen bij twee taalelementen een anarchie in de taal zou moeten veroorzaken, geeft mede als oorzaak van het ontstaan van IPP op: „En alminnelig berøring ... mellom infinitiv og part.

26. R. M. Meyer, *Hilfsverba zweiter Ordnung*, PBB 34 (1909), p. 265 e.v.

27. W. Kurrelmeyer, *i.a.p.* (zie aant. 17), p. 171 e.v.

praet." 28. Hierbij wordt overigens uit het oog verloren, dat het voorkomen van de IPP, zoals in het voorgaande werd aangetoond, klaarblijkelijk vooral semantisch verankerd is, zodat het gevaar voor „anarchie" nauwelijks kan bestaan, wat ook door de huidige omvang en gestructureerdheid van de IPP wordt bevestigd.

Hoe kan nu deze assimilatie van het oorspronkelijk part. pret. t.a.v. de inf. zijn veroorzaakt? Dat bij het ontstaan van de IPP invloeden zoals analogie – o.a. naar het voorbeeld van andere samengestelde vormen met inf. of van infinitivi met prefix *ge-*, die het Mhd. kent – mede van belang zijn geweest, zal niemand willen en ook kunnen ontkennen. Erdmann ziet b.v. in de types Dt. *ich will, soll, werde ihn kommen lassen* een taalimmanente aanleiding om ook *ich habe ihn kommen lassen* te vormen; dus analogie naar de gesloten groep 29. I. Dal beschouwt vooral het feit, „daß die Infinitive im Mhd. in vielen Fällen das Präfix *ge-* erhielten, so vor allem nach den modalen Hilfsverben *mag* und *kann*, aber häufig auch nach anderen Verben" als een belangrijke faktor 30. Het hierdoor in sommige klassen van de sterke werkwoorden optredende samenvallen van inf. en part. pret. zou in bepaalde gevallen een onzekerheid in het gebruik van deze vormen veroorzaakt hebben 31. Daardoor zou het onderscheid tussen groepen met PV, vergezeld van oorspronkelijke aanvullende infinitieven en groepen met PV + INF + P₂ vervaagd zijn. Naar het voorbeeld van groepen met PV en twee aanvullende infinitieven, Mhd. *muget ir nu wunder hoeren sagen* (Nibelungen, 1,4), zou voorts dan ook de samengestelde vorm met *haben*, Mhd. *von einem hân ich hoeren sagen* (Biterolf, 7746), gevormd kunnen zijn. Een belangrijk punt in deze argumentatie is, dat een meer algemene vervaging tussen part. pret. en inf. wordt aangevoerd en deze niet alleen bij slechts enkele werkwoorden wordt gezocht. Hierdoor wordt het bezwaar weggenomen, dat tegen de oudere theorieën bestond, dat nl. ook *tun, hören, helfen, müssen*, wier part. pret. niet dezelfde stamvokaal als hun inf. bezaten, zeer vroeg, in de 13^e eeuw, de IPP kennen. Het diachronische beeld van de IPP komt in deze verklaringwijze tenminste volledig tot zijn recht.

Maar zelfs wanneer men aan de door Erdmann en I. Dal naar

28. I. Dal, *i.a.p.* (zie aant. 24), p. 81.

29. O. Erdmann, *i.a.p.* (zie aant. 22), p. 110.

30. I. Dal, *Kurze deutsche Syntax* (zie aant. 16), p. 113; I. Dal, *Berøring mellom Infinitiv og Participium Praeterii i Tysk* (zie aant. 24), p. 82 e.v.

31. Vgl. ook: I. Dal, *Indifferenzformen in der deutschen Syntax, Betrachtungen zur Fügung 'ich kam gegangen'*, in: *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, XVIII (1954), p. 489 e.v.; I. Dal, *Participium Praeterii mit dem syntaktischen Wert eines Infinitiv im Mittelniederländischen und Mittelhochdeutschen*, feestbundel Th. Frings, Berlin 1956, p. 130 e.v.

voren gebrachte argumenten een verklarende waarde toekent, toch staat men dan nog voor het al meerdere malen genoemde probleem, dat slechts bepaalde (groepen) werkwoorden de IPP kennen. En op grond van deze argumenten zou men vanwege hun generaliserend karakter mogen verwachten, dat van de bedoelde taalkundige verschijnselen een grotere invloed op het taalgebruik in het algemeen zou zijn uitgegaan. Wanneer andere syntaktische structuren – vooral de genoemde groep met PV + aanvullende infinitiefgroep – in sterke mate tot het ontstaan van de IPP zouden hebben bijgedragen, zou daarvan ook meer systeemdwang ten aanzien van de volgorde in de IPP-structuur hebben moeten uitgaan. Men stelt echter vast, dat zich in het Duits van de 16^e eeuw een van de gepostuleerde basisstructuur afwijkende rangschikking ontwikkelt. De IPP komt daardoor los te staan van de bedoelde syntaktische basis, maar blijft zich functioneel vormen, wat moge blijken uit het feit, dat zich de IPP tegen de druk in van het kunstmatige invoeren van het part. pret. met name door een vroege grammaticus als Adelung in het Duits grotendeels heeft gehandhaafd.

De oorzaak van het ontstaan van de IPP kan dus niet alleen bij de tot nu toe behandelde factoren liggen. In dit verband dient gewezen te worden op iets, waaraan tot nu toe te weinig aandacht werd besteed. De IPP ontwikkelt en consolideert zich in het Duits juist in een periode van de taal – t.w. de Middelhoogduitse en Vroegnieuwhoogduitse tijd –, waarin de samengestelde tijden, perfektum en plusquamperfektum, naast het preteritum meer en meer een eigen kategoriale waarde binnen het temporele systeem krijgen toegewezen³². Steeds meer neemt in deze tijd de oorspronkelijke betekenis van o.a. *hebben* en *zijn* in de samengestelde vorm af en krijgt de PV diensgevolge een meer temporeel-kategoriale functie. In het Oudhoogduits is in de verbinding van *habên* of *eigan* 'houden, bezitten' met part. pret. als predikaatsnomen de oorspronkelijke betekenis van de samengestelde vorm nog aanwezig. Bij voorbeeld bij Otfried: *sie eigun mir ginomanan liabon druhtin minan* (V, 7,29), waar de flexie van het als predikaat gebruikte part. pret. de oorspronkelijke betekenis, het 'hebben' van het objekt 'als weggenomen, in weggenomen toestand', verraadt. H. Rupp heeft in zijn verhandeling: „Zum deutschen Verbalsystem”, waarin hij om tot één geïntegreerde indeling der werkwoorden en hun samengestelde tijden te komen, een systeem

32. I. Dal (*Berøring mellom Infinitiv og Particippium Praeteriti i Tysk, t.a.p.* (zie aant. 24), p. 82 e.v.) wijst indirect op deze omstandigheid nl. in verband met het vervagen van de kategoriale onderscheiden tussen infinitief en participium, komt echter niet tot een algemene visie op de IPP onder dit aspekt.

van denkmodellen ontwikkelt nl. de *haben, sein* und *werden*-perspektieven, de verschuiving van de oude verbinding van *haben* met participiaal adjektief naar de samengestelde tijd ter omschrijving van perf./plusq. perf. uitvoerig belicht³³. De verschuiving dus van b.v. 'ik heb, bezit iets in gehoorde toestand, als iets gehoord' (Lat. *auditum habeo*) naar 'ik heb iets gehoord' (Lat. *audivi*)³⁴. „Es ist im Althochdeutschen eindeutig, daß abgesehen von den beiden Stammzeiten, Präsens und Präteritum, der Temporalbezug im Formensystem des deutschen Verbums weitgehend gefehlt hat ... (und) ... sich im Laufe der Entwicklung der temporale Bezug stärker eingestellt hat ...”³⁵. De temporeel-kategoriale funktie van de PV neemt daarbij steeds meer toe, het part. pret. drukt niet meer de 'toestand', maar het 'proces' van het werkwoord uit: de handeling, het gebeuren. De oorspronkelijke betekenis van het part. pret., die ook in het Otfried-citaat werd vastgesteld – 'de toestand' –, ontwikkelt zich tot 'de handeling, die de toestand heeft veroorzaakt' en dus in de richting van de infinitief. „Zugleich ist auch hier die ursprüngliche Resultatsbezeichnung zur Angabe eines Geschehnisses der Vergangenheit geworden”³⁶.

De semantische verschuiving binnen het part. pret. bij de opkomst en verdere ontwikkeling van de samengestelde tijden lijkt mede oorzaak voor het ontstaan van de IPP te zijn geweest. De vervaging in vorm en betekenis tussen inf. en part. pret., waar reeds sprake van was en die evident is in de Mhd. tijd, kon vooral ontstaan, doordat er tijdelijk onzekerheid ten aanzien van de participiale funktie van het part. pret. heerste. In deze periode van onzekerheid schijnt het part. pret. zich in een bijzondere funktie nog meer in de richting van de inf. te hebben kunnen ontwikkelen. De betekenis van het oorspronkelijk part. pret. kon een toegevoegde semantische waarde bij een onmiddellijk voorafgaande of volgende infinitief vormen. In dit geval overheerst het toegevoegde aspekt de participiale funktie in zulke mate, dat het part. pret. anders dan in de eenvoudig samengestelde tijden – om de modifikatie op zich zelf uit te drukken – als infinitief kon optreden. In zoverre vond dus inderdaad assimilatie tussen de oorspronkelijke inf. in de groep en het part. pret. plaats. Men zou zelfs de suffixtheorie van R. M. Meyer in dier voege kunnen wijzigen, dat, zodra het part. pret. als semantische konnotatie van de begeleidende

33. H. Rupp, *Zum deutschen Verbalsystem*, in: *Sprache der Gegenwart*, Düsseldorf 1967, Dl. I, p. 148 e.v.

34. J. H. Kern, *t.a.p.* (zie aant. 4), p. 10.

35. H. Rupp, *t.a.p.* (zie aant. 33), p. 163.

36. H. Paul, *Deutsche Grammatik*, Dl. IV, (zie aant. 11), p. 137.

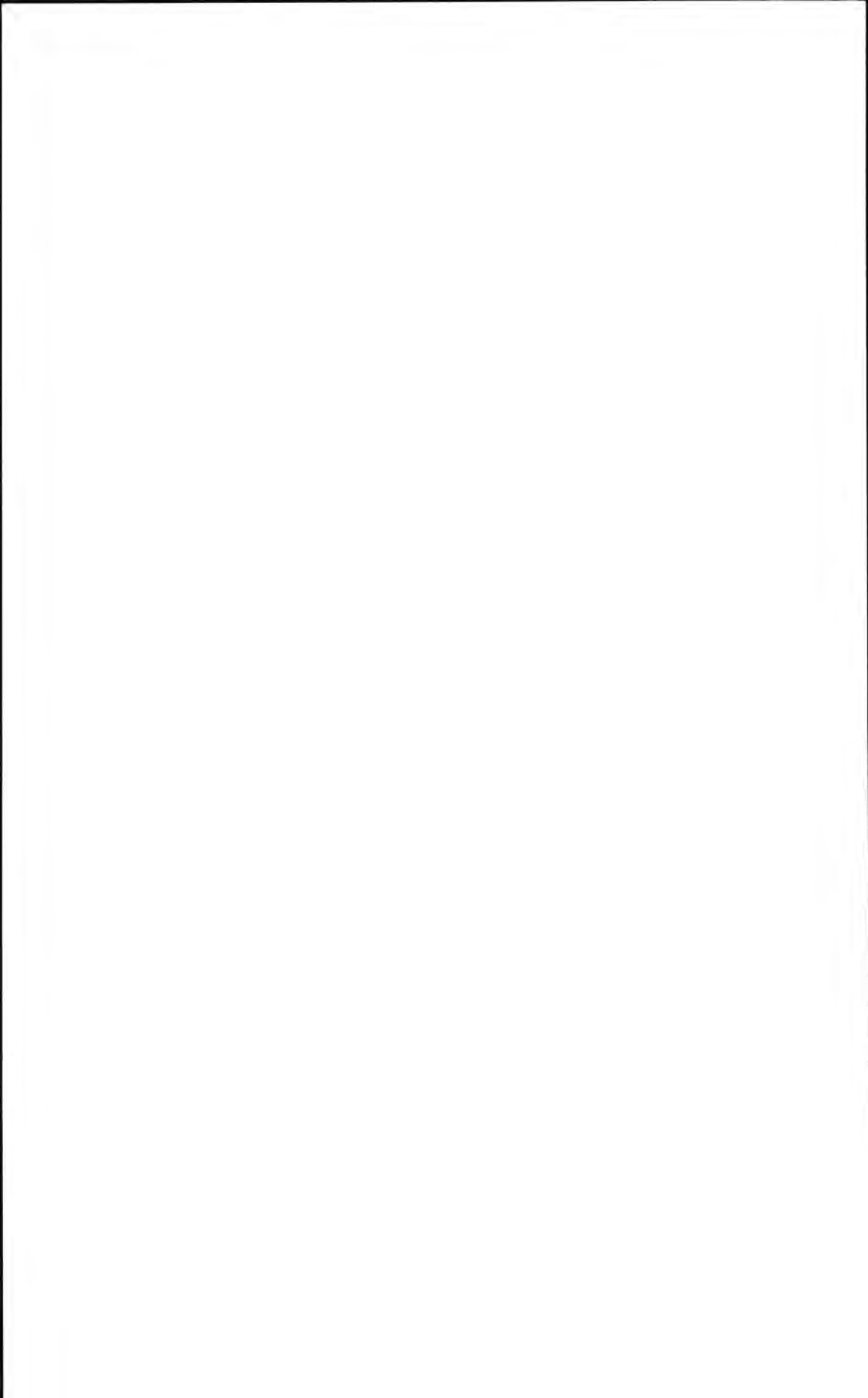
infinities – voorafgaand of volgend – ging fungeren, het prefix-resp. suffix-karakter zoveel overwicht kreeg, dat de participiale functie aanzienlijk gereduceerd werd, zodat de toegevoegde semantische waarde in de neutrale vorm van de infinitief samen met de begeleidende infinitief een infinitieve eenheid vormde.

Deze verklaringswijze lijkt om verschillende redenen aannemelijk. Allereerst, omdat het diachronische beeld er niet door wordt aangetast. Niet alleen vormt het tijdstip van het ontstaan – de konsolidatie van de samengestelde tijden – een argument in de bewijsvoering, maar tevens is het bij deze zienswijze volkomen irrelevant, welk werkwoord nu het eerst met IPP optrad, een probleem, dat de oudere theorieën hoofdzakelijk beheerste. Voorts wordt in de hier voorgestelde verklaring – in afwijking van de gangbare theorieën – bijzondere waarde gehecht aan de semantische structuur van de IPP-verbindingen. Dit bleek noodzakelijk na een vergelijking van de Duitse groep werkwoorden met IPP met de Nederlandse; de eerste groep is in vergelijking met de tweede duidelijk defektief³⁷. Deze defektiviteit van de Duitse groep, die een te beperkt uitgangspunt voor de verklaring van de IPP vormde, is ook de reden geweest, waarom de Germanistiek het vraagstuk van de IPP grotendeels op grond van andere factoren – analogie, de vorm – heeft trachten op te lossen.

Door de benadering van de IPP-problematiek vanuit het Nederlands, wat niet alleen tot een dieper inzicht in de diachronie en synchronie van de IPP leidde, maar tevens de structuur ervan aantoonde, is het echter mogelijk dit door de Germanistiek al zo dikwijls behandelde vraagstuk vanuit een ander perspectief te zien en er op deze manier een aanvaardbaardere oplossing voor te vinden.

Kortrijk

37. De defektiviteit van de Duitse groep schijnt overigens meer het gevolg van taalexterne dan taalinterne factoren. Adelung en ook Rückert hebben bewust het oorspronkelijk gebruik van het part. pret. aanbevolen. Paul merkt dan ook terecht op: „Ausnahmsweise Verwendung des Part. ... in der neueren Sprache ist wohl ... durch logische Erwägungen der Schriftsteller veranlaßt”, H. Paul, *Deutsche Grammatik*, Dl. IV (zie aant. 11) p. 128; O. Erdmann, *i.a.p.* (zie aant. 22), p. 111.

Het Treurspel „Absalom“ van René De Clercq

door

LIEVEN RENS

René De Clercq (Deerlijk 1877 - Bussum 1932) is vooral bekend als lyricus, als dichter van krachtige volks- en strijdliederen. Minder bekend is dat hij in de laatste jaren van zijn leven enkele bijbelse treurspelen heeft geschreven die om meer dan één reden belangwekkend zijn. Prof. Lissens rekent in zijn standaardwerk deze bijbelspelen tot het literaire toneel, dat „meer dan *Starkadd* op de eerste plaats poëzie is”¹, waarvan Raf Verhulsts *Jezus de Nazarener* het hoogtepunt vormt, en dat zal uitmonden in de drama's van Verschaeve.

Onbetwistbaar zijn deze spelen als poëzie en niet als toneel gedacht. Bekende René De Clercq toch zelf dat hij niets voor toneel voelde, maar bijna niets liever las dan treurspelen². We staan hier voor een merkwaardig verschijnsel, dat best geïllustreerd wordt door een uitspraak van Martinus Nijhoff, en door een citaat van Achilles Mussche. De eerste zegt dat hij zich bij het schrijven van zijn versdrama *De vliegende Hollander* voorhield: *In magnis voluisse sat est*³. De tweede laat in zijn versdrama *Christopher Marlowe* Shakespeare zeggen: een drama onderstelt toch meer, is van een hoger order dan lyriek⁴. Dit is duidelijk het gevoelen van verschillende onzer dichters die naar grootheid streven. Deze dichters, van Frederik van Eeden en Herman Gorter tot en met figuren als Mussche en Brauns, hebben de inspanningen van hun rijpste tijd gewijd aan epiek en dramatiek. Onze haastige tijd onthoudt vooral lyriek en roman, maar ons dunkt dat wel eens meer aandacht geschonken mocht worden aan wat de dichters zelf als hun hoogste doel nastreefden.

In zulk een perspectief mogen we zeker wat langer stilstaan bij het laatste drama van René De Clercq: *Absalom*. Het is wellicht wat misleidend dit stuk in één adem te noemen met andere die

1. R. F. Lissens, *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*⁴, Brussel/Amsterdam, 1967, blz. 136-137.

2. In een brief van 15.1.1920 aangehaald door J. J. Wijnstroom, *René De Clercq's levensloop*, Amsterdam, 1937, blz. 60.

3. Martinus Nijhoff, *Verzameld werk* I, Den Haag-Amsterdam, 1954, blz. 144.

4. A. Mussche, *Christoffel Marlowe*, eerste bedrijf, tweede tafereel, eerste toneel (ed. P. Van Keymeulen, Antwerpen, 1957, blz. 22).

vóór de eerste wereldoorlog geschreven werden, als *Gunlaug en Helga* of *Jezus de Nazarener*. Het werd posthuum uitgegeven in 1934, maar in feite geschreven in het decennium voordien. Het is dus veeleer een tijdgenoot van Verschaeves *Judas* en *Maria Magdalena*. Maar het staat er helemaal los van, zoals uit de verdere bespreking zal blijken. De Clercq is veel minder lyrisch, ook veel minder hoogdravend dan zijn streekgenoot. Sober zoekt hij de essentie van het gebeuren in een drievuldig perspectief: dat van het lot, dat van de passie, dat van de goddelijke bestemming.

Maar ons doel is niet, een vergelijking tussen De Clercq en Verschaeve te trekken, wel, een grondige analyse van *Absalom* te leveren, en na confrontatie met de bijbel en met de Davidspelen van Vondel tot een genuanceerde kenschets en waardering te komen.

Het stuk bestaat uit vijf bedrijven, die zonder uitzondering in twee of meer tafereelen gesplitst worden. Elk tafereel vertoont eenheid van plaats en tijd. Het telt op zijn beurt één tot zes tonelen, die bepaald worden door de configuratie der aanwezige personages. De Clercq laat zich dus niet door de klassieke eenheden binden, maar volgt veeleer een vaag Shakespeareaans model. Zo schrijft hij ook geen alexandrijnen, maar een soms wat slordig gehanteerd blankvers. Koren of reien ontbreken helemaal; wel komen enkele lyrische passages en liederen voor.

Het is misschien niet overbodig, even te herinneren aan het gegeven, zoals het in de bijbel, tweede boek van Samuël, hoofdstukken 15 tot 19, voorkomt. Absalom, zoon van David en Maächa, heeft zijn halfbroer Amnon verraderlijk omgebracht om de schending van zijn zuster Tamar te wreken. Hij vlucht naar Gesjoer, zijn moeders vaderstad. Ondanks zijn gramschap over de moord, valt de verwijdering David zwaar. Daarom onderneemt Joab de verzoening in twee fases: na drie jaar komt Absalom naar Jerusalem terug, na nog eens twee jaar wordt hij in genade aan het hof opgenomen. De zeer mooie Absalom, vooral beroemd wegens zijn overvloedig hoofdhaar, begint nu zijn eigen populariteit te verzorgen, ten koste van zijn vader. Wanneer de tijd rijp is, vraagt hij vergunning voor een bedevaart naar Hebron, om er voor de verzoening te danken. In werkelijkheid heeft hij zijn aanhangers in Hebron rendez-vous gegeven; hij laat er zich tot koning zalven en trekt met een leger op naar Jerusalem. David verlaat de stad en vlucht met een handvol getrouwen over de Jordaan. Hij laat alleen tien bijvrouwen in het paleis achter, en stuurt ook vertrouwensmensen als de priesters en raadsman Husaï⁵ naar Jerusa-

5. In dit artikel geven we de namen der bijbelse figuren weer in de spelling die De Clercq in zijn treurspel gebruikt.

lem terug. Absaloms geduchte raadsman Achitofel wil, om de weifelaars te overhalen, een radicale breuk tussen David en zijn zoon bewerken. Hij raadt de jonge koning aan, openlijk bezit te nemen van de bijvrouwen. Tevens wenst hij David onmiddellijk te achtervolgen en te vernietigen. Husaï verzet zich niet tegen de eerste raad. Tegen de tweede werpt hij op dat het veiliger is eerst een groter leger te verzamelen. Wanneer deze opinie het haalt, keert Achitofel naar zijn vaderstad terug en verhangt zich. Inderdaad, David is intussen weer sterk genoeg geworden om Absalom in een veldslag te verslaan. Uit liefde voor zijn zoon had hij geboden, hem te sparen. Maar wanneer Joab verneemt dat Absalom in een woud met zijn haren in de takken verstrengeld is geraakt, overtreedt hij dat gebod, wetens en willens. David wacht de uitslag van de strijd af, meer bekommerd om het lot van Absalom dan om de zege. Pas de tweede boodschapper durft hem de waarheid melden. Daarop geeft David zich zodanig aan zijn droefheid over, dat zijn omgeving hem moet aanmanen, zich althans naar buiten toe te gedragen als overwinnaar. Voor Joab wordt het de definitieve ongenade : op zijn sterfbed zal David Salomo opdracht geven, de oude generaal te liquideren. Wat n.a.v. het complot van Adonias gebeurt.

Tot daar het gegeven. Hoe werkt De Clercq het uit ?

ANALYSE

Eerste bedrijf

I, A. Vóór het gebouw waar de Ark staat grijpt een ontmoeting plaats tussen Zadok, de hogepriester, Husaï, de trouwe raadsman, en Joab, de wapenmakker en veldheer. Zadok en Husaï trachten er Joabs ogen voor te openen, dat de prins een staatsgreep beeraamt : hij is populair geworden door de rechtzoekenden te vleien, hij heeft een partij gevormd en zelfs de kern van een leger. Daarenboven komt hij verdacht vaak samen met Achitofel. Joab, die de prins liet terugkomen omdat hij het leed van de koning niet langer kon aanzien, kan niet geloven dat Absalom jegens zijn vader en dus ook jegens Joab zelf ontrouw zou plegen. Nu onthullen de anderen hem het Hebrons complot. Dan moeten ze David maar inlichten. Helaas, de koning wil niet luisteren. En ook Joab beschouwt het vooralsnog allemaal als verdachtmaking :

Zwijg, Husaï, zwijg Zadok. Woorden haat ik ; *mijn* woord is mijn speer. (141-)

Husai besluit met op waakzaamheid aan te dringen ; hijzelf zal de koning nog eens aanpakken. Het tafereel eindigt op een noot van naderend onheil en, desondanks, godsbetrouwen :

Zadok : Het is zoo angstig stil,
zoo angstig stil. Gevaar drijft op ons aan.
Doch boven wolk en stormen waakt er Een.
Wat ook gebeuren mag, de Heere God
verlaat zijn kinderen niet.

Husaï : Noch wij den koning (148b-)

Dit is een belangrijk deel van de expositio. Behendig wordt de politieke voorgeschiedenis gegeven, en tevens het thema, de staatsgreep van Absalom gesuggereerd. We leren drie belangrijke personages kennen : Zadok, die zowat Davids band met God verpersoonlijkt, Husai, die de politieke voorwaarden voor Davids overwinning zal scheppen, Joab vooral, de vierkante, rechtgeaarde krijgsman van wie we aanvoelen dat hij voor verraad geen genade zal kennen. De sfeer van beklemming en godsbetrouwen verdient de aandacht ; maar minstens evenzeer de psychologie van de personages. Het gebeuren zal in de ruimste mate bepaald worden door reacties die op de karakters gebaseerd zijn.

I, B1. Het tweede tafereel speelt in Davids harem. Er treden drie groepen vrouwen op : een groep met Maächa, Absoloms moeder, en Haggith, „Absalomisten” ; een groep met Bathseba, Salomo's moeder, „Salomonisten” ; een bufferfiguur, Ruth. Haggith verheerlijkt Absoloms schoonheid. Maächa roemt op haar koninklijk geslacht, waarvan Absalom een waardig voortzetter is :

Meer voelt zijn hart
den sterken tocht naar grootsche mannendaad
dan liefde tot de vrouw. (177b-)

Haggiths lofrede wordt voortdurend onderbroken door schampere commentaar van de Salomoniste Rebecca. Het komt tot een twistgesprek. Haggith blijkt te dromen van een ruim en vurig leven buiten de beslotenheid van de harem. De anderen verwijten haar gebrek aan trouw t.o.v. David, en Bathseba maakt van de gelegenheid gebruik erop te pochen dat haar zoon en geen ander David zal opvolgen. Omdat zij de koning vleit, meent Maächa, want het volk zou Absalom kiezen. Nu insinueert Bathseba dat Absalom wel eens opstand zou durven plegen. De koninginnen worden helemaal rivaliserende moeders. En Maächa verheft zich :

Ik ben een moeder, maar ook koningin.
Mijn zoon – onthoud dat goed – zal nooit, nooit, nooit,
een voet verzetten tegen zijnen vader ;

niet om een kroon ! Daarom heeft hij mijn hart.
Ik ben een koningsdochter. Thalmai,
mijn vader, was een koning. Eer ik in
dit huis hier trad, met hooge hoofd, wist ik
wat koninginnen voegt. Dat wist *gij* niet. (298-)

en nog erger spuwte ze haar verachting voor Bathseba uit :

Welnu, dan tand voor tand,
en hoon voor hoon : De dochter Thalmai's
acht elke vrouw en dienstmaagd hier in huis,
acht elke straatdeern in de stad, maar zij
veracht, veracht de weduw van Uria ! (309b-)

I, B2. Op Bathseba's hulpgeroep verschijnt David. Hij is ontgoocheld en geërgerd door de vrouwen : hij zocht licht en lieflijkheid bij hen, en vindt scheldrumoer en tranen. Hij weigert te luisteren naar hun wederzijdse beschuldigingen en zendt ze naar hun kamers.

I, B3. Bathseba trotseert zijn troon en blijft. Ze werpt zich voor zijn voeten neer. Ze vreest gevaar voor Salomo. En David wordt weer zwak voor deze vrouw, zijn grote liefde. Hij belooft haar opnieuw, nadrukkelijk, dat Salomo hem opvolgen zal. God wil het immers zo. Bij al zijn liefde voor Absalom – liefde om diens gaven, maar ook om het leed dat de scheiding hen beiden gekost heeft – zal deze zijn kroon niet dragen.

I, B4. Zijn woorden zijn nog niet koud, of daar staat Absalom zelf. Consternatie bij Bathseba en bij David, die eraan herinnert dat op zulk indringen de doodstraf staat. Bathseba gaat ongenaakbaar heen.

I, B5. David is al weer vertederd :

Gij hebt
mij meer misdaan en toch liet ik u 't leven (409b-)

en welwillend aanhoort hij Absaloms verzoek. Deze wil, zegt hij, zijn dankbaarheid voor de verzoening betuigen door een gelofte na te komen die hij in ballingschap had gedaan : de Heer een dankoffer brengen in Hebron, de heilige stad, zijn geboorteplaats. Hij heeft opeens haast om dit te volbrengen. David, zonder de minste argwaan, looft dat opzet en stemt ermee in. Volgt een revelerend gesprek :

David : De stap van de gedachte tot de daad
moet kort zijn bij de wakkere jeugd. Zoo was
ik ook in mijnen tijd, den schoonen tijd.
Absalom : Gij zijt de roem geweest van gansch uw volk,
hebt zelf u tot het koningschap verheven.

- David : De Heere was met mij.
 Absalom : De Heere is steeds
 met hen die moedig zijn.
 David : Niet steeds. Een koning
 wordt niet behouden door een machtig heir.
 Een held wordt niet gered door groote kracht.
 Des Heeren oog is over dezen die
 hem vreezen. (465-)

Dan vraagt Absalom wat zijn vader wenst dat hij de Heer vraagt. David antwoordt met een lange reeks deugden, waarvan Absalom er inderdaad vele gebruiken kan, zoals matigheid, beheersing, eer en eergevoel, voorzichtigheid voor de list van de bozen en voor de vrouw. De prins is ontgoocheld : waarom moet hij het hoogste niet vragen ? Davids wedervraag : wat is het hoogste ?

- Absalom : Daareven hoorde ik slechts den vader, niet
 den koning. Wenscht de koning niets voor mij ?
 David : Mijn zoon, ik vrees dat ik u thans begrijp.
 Ach, om het hoogste, om dat hoogste, stijgt
 men niet tot God. Het hoogste vraagt men niet.
 Absalom : Het hoogste vraagt men niet... Mijn vader, hadt
 gij zoo gesproken, vóór ik harde wraak
 nam over Tamars schending ?
 David : Evenzoo :
 Het hoogste vraagt men niet.
 Absalom : Ik weet genoeg.
 Te Hebron zal ik mij dit woord herinneren.
 Heer vader, geef mij oorlof.
 David : Absalom,
 mijn zoon, mijn lust en zorg, ga in vrede. (497-)

We hebben dit tafereel niet onderbroken, al zal de commentaar meer dan eens op een toneel afzonderlijk moeten ingaan. Een uitzonderlijke vondst is het eerste. Wie de bijbel aandachtig leest, merkt spoedig dat de invloed van de harem en van tegenstrijdige stromingen daarbinnen op de politiek van de koningen zeer groot moet zijn. Het is een grote verdienste van De Clercq, hiervan een van de pijlers van zijn drama te hebben gemaakt. Tevens geeft hij het sterkste reliëf aan de rivaliteit tussen twee karakters : Maächa, de door en door koninklijke, die in alle omstandigheden haar ideaal en zichzelf trouw zal blijven – en Bathseba, de burgerlijke intrigante, die Davids zwak voor haar ten voordele van haar zoon weet uit te buiten. Met groot compositietalent zijn hier lijnen aangelegd, die verder van het hoogste belang zullen blijken. Alleen die idee al, de eerzuchtige Absalom door zijn moeder als een soort

onomkoopbaar geweten te laten begeleiden, is geniaal. Niet minder is dat het binnenbrengen, in de louter politieke Absalomstof, van het motief der liefde tussen de prins en Davids bijvrouw Haggith. Dit zal De Clercq toelaten, Absaloms latere daden modern, vanuit volmenselijkheid, te motiveren. Maächa geniet De Clercq's bijzondere liefde: ik vraag mij af of zulk een mooie, sterke moederfiguur in onze nieuwere literatuur wel zusters heeft. Ook Haggith, met haar edelmoedige aanbidding en haar levenshonger, is van in het begin scherp getekend. Daarnaast wordt het tafereel expositie- neel zeer belangrijk, omdat hier de beide hoofdfiguren voor het eerst zelf optreden en, meteen, voor de eerste en enige keer, geconfronteerd worden. Alles ligt in deze scène besloten. Voor- eerst de karakters. Absaloms voortvarendheid: zijn binnendringen in de harem; zijn bezetenheid door kroonzucht, die hem vragen doet stellen, waardoor hij zich bij iedereen behalve David verraden zou. En Davids moeheid, zijn gekweld geweten, zijn troostzoeken bij de vrouwen, zijn wending naar God. Dan de mentaliteiten in hun essentieel verschil: Absalom als de magische mens, die op grond van zijn vitale uitverkorenheid de macht zelf wil nemen, David als de religieuze die weet dat alles van God moet komen. Verder de eigenaardige mengeling van inzicht en verblinding bij beiden: David doorziet Absaloms karakter met de ogen der liefde, maar hij is blind voor de vele voortekenen van de staatsgreep; Absalom met een welbepaald plan, maar blind voor datgene wat, in hemzelf, hem tot de ondergang doemt. Hier voelt men ook aan, dat sterkere dan menselijke elementen meespelen, nl. Gods plan, en het noodlot. Opmerkelijk is, hoe vele motieven hier als terloops al worden aangeslagen: David die waarschuwt voor de list van de bozen en voor de vrouw; Maächa's eed, die de dramatische scène van Bathseba's revanche voorbereidt; en zo zouden we kunnen voortgaan. Het voorgaande zal volstaan om onze bewondering te staven voor deze expositie, een model in het genre: zelf al dramatisch, aanloop voor de sprong midden in het gebeuren.

Tweede bedrijf

II, A1. De troonzaal in Davids paleis. De koning, schuldbewust, is aan het bidden. Hij vraagt een heilige reis voor zijn zoon, genade voor zijn volk, vrede voor zijn hart. En daar verschijnt Husai, die hem een laatste maal wil waarschuwen. David wimpelt iedere gedachte aan gevaar af: nog nooit heeft het rijk zo sterk gestaan⁶. Ook in het binnenland, waar alles immers bij vrienden

6. Deze figuur herinnert, *mutatis mutandis*, aan die welke Vondel gebruikt in zijn *Salomon*, IV, 2. Ook Zadoks eerste woorden in II A2 herinneren aan die scène.

en familieleden berust. Husai beschuldigt nu openlijk Absalom, die de koning naar de kroon staat. David, met een verwijtende blik op Bathseba : „Dat sprookje heb ik meer gehoord” (62b) ; en Absaloms vrome reis naar Hebron dan ? Juist in die reis ligt de staatsgreep, maar al Husai's onthullingen stuiten op Davids overtuiging : „Een man als Absalom / pleegt geen verraad” (84b-), hij staat te Hebron immers vóór God.

II, A2. Zadok komt op, met een veldman : „Waak op, o David. Red uw troon, uw rijk” (89). Oproer dreigt in Hebron, in gans Sion. David kan het nog niet geloven, maar op aandringen van Bathseba en Husai laat hij Joab roepen. Nu brengt de veldman, een ooggetuige, verslag uit ; het is welsprekend en vernietigend. Joab komt op.

II, A3. De veldman is nauwelijks uitgepraat, of daar klinken twee reacties. Davids zucht : „Ach, mijn zoon, mijn arme volk” (195b), Joabs vonnis : „Dood, dood den huichelaar” (196a). Nu ziet David de waarheid in, en hij zoekt de schuld bij zichzelf : „Want om mijn zonden is mijn zoon mij hard” (200). Voor het overige beantwoordt hij de reacties der anderen met schamperheid. Zadok roept hem op ? In Hebron waren priesters om Absalom te zalven. Husai dringt aan op samenroeping van de raad ? „Ook Achitofel is met Absalom” (216). Joab raast omdat de verrader hem heeft bedrogen ? „U heeft hij niet genodigd, Joab” (222). De anderen mogen niet beter zijn dan de zoon... Daar klinkt het bazuingeschal dat de Absalomisten afgesproken hadden, en David heeft nog een koninklijke reactie : hij zal zich in de stad tonen, en zien of de muiterij daar ook zo driest durft te zijn.

II, A4. Alleen Bathseba is gebleven. Ze bidt opdat niet zij en David gestraft worden, maar wel Absalom, die veel meer kwaad doet.

II, A5. Maächa komt op. Ze is verschrikt door het misbaar buiten, dat ze niet begrijpt. Bathseba kan daarin niets anders dan gehuichel zien en acht haar uur gekomen :

Uw zoon, o Maächa, die nooit, nooit, nooit,
niet om een kroon, zijn vader zou verraden,
hééft hem verraden. (256-)

Maächa knielt onder de slag. En Bathseba striemt verder : „Neen, niet geknield ! Omhoog, daar is de troon” (262).

II, A6. Maächa blijft alleen achter. Een schrijnende klacht : „Mijn zoon, mijn zoon, uw opgang is mijn dood...” (267). Maar ze weet al dat ze moet ingrijpen om alles te keren : „Een wagen, een wagen, dat ik vlieg” (270).

Een sterk dramatisch tafereel, vol ironische omkeringen : de ongelovige David voor de harde werkelijkheid geplaatst, Maächa's koninklijke tirade tegen haarzelf gewend. En vlugge reacties : verweer bij David, een nog duister initiatief bij Maächa. Deze beide figuren groeien, nu de illusie wegvalt. Ook is volmaakt verantwoord, waarom Absalom bij Joab geen genade meer zal kennen.

II, B1. Absaloms legerkamp te Lachis. Generaal Amasa komt, midden het gejuich der krijgers, de jonge vorst zijn trouw betuigen. Hij is opgetogen over de jeugdige, durvende geest van het leger en voorziet een triomftocht naar Jerusalem. Absalom stelt hem tot opperveldheer aan.

II, B2. Hevig contrast : daar verschijnt Maächa. Onmiddellijk drukt ze de illusies van haar zoon de kop in. Meent hij te stijgen, hij valt. Hij is haar vreemd geworden, ze heeft hem, ja meer dan haar zoon, verloren. Absalom wuift die woorden weg. Nu pas mag hij zichzelf zijn, vrij en rijk, evenbeeld van de zon, neen, de zon zijn evenbeeld. Maächa hoeft niets te vrezen : zijn overwinning staat vast. Achitofel wil dat bevestigen, maar hij spreekt een ongelukkig woord : des vijands macht, en Maächa reageert verontwaardigd :

Spreekt Achitofel zoo tot Davids vrouw ? (343)

De raadsman houdt nu een lange politieke redevoering om de wettigheid van zijn zaak te bewijzen. Absalom is door het volk tot koning uitgeroepen, hij is door priesters gezalfd. Geen kwaad over Davids vroeger koningschap ; maar nu heeft David door eigen schuld zijn kracht verspild : vrouwen, bloedvergieten in het eigen volk, verwaarlozing van zijn koningsplicht. Aan de grenzen dreigt gevaar, de staat heeft dus een sterke koning nodig, en dat is Absalom. David moet maar op rust gaan. Maächa blijft totaal ongevoelig voor het knappe pleidooi, en ze waarschuwt Absalom voor het serpent Achitofel. „Hij spreekt te goed, die man" (396). De raadsman gooit het over een andere boeg, die van Maächa's moederliefde, eigenliefde, eigenbelang : alles is gebeurd om te beletten dat het kind Salomo de kroon zou ontvangen. Absalom knoopt daarbij aan, en richt zich dan tot haar persoonlijk :

Gij hebt mijn hart op 't koningdom gezet,
 mij reeds als kind met koningstooi gesierd,
 den roem mijns vaders en uws vaders roem,
 als vasten spiegel mij voor 't oog gehouden,
 zoodat mijn droom geen andere droom kon zijn,
 dan schoon en groot te heerschen in een troon (424-)

Nu is dat alles werkelijkheid geworden. Maächa erkent, dat zij hem als koning zag, maar dan om zijn verdienste, door zijn vaders keuze. Zo zag zij het :

Toen David mij vergat om andere vrouwen
van minder afkomst en van lager deugd,
in mijn verlatenheid en zwijgend leed,
waart gij mijn troost, mijn trots, mijn hoogste moed
en naaste hoop ; en als uw vader op
u lachte en met zijn hand uw lokken streek,
dan keken vast mijn ogen naar zijn ogen,
om daar te lezen wat ik lezen wou :

die schoone knaap draagt eens mijn schoone kroon. (455-)

Achitofel vreest de invloed van haar welsprekendheid en wil onderbreken. Striemend zet ze hem op zijn plaats : „Ik spreek / tot mijnen zoon...” (465a-). Ze besluit haar pleidooi : David was, tot in zijn gebreken toe, te groot, dan dat men hem rekenschap mag vragen. Daarom :

Keer, keer terug
van uw vermetelen stap, en zwicht u voort
de hand te steken naar de kroon van hem,
dien God den grootste maakte van zijn volk,
en die voor 't rijk het heerlijkst heeft gedaan (480b-)

Absalom moet toch begrijpen dat een David geen afstand kan doen. En dan zou hij een burgeroorlog ontketenen ? De wapens opnemen tegen wie hem het leven schonk ?

O, zoo gij Davids zoon niet blijven kunt,
ook mijn zoon blijft gij niet. Het zwaard, dat
gij getrokken hebt, gaat dwars door mijne borst (499-)

Haar stem stokt. Ze wil die daad vloeken, ze kan het niet. Knielen en bidden zal ze voor hem. Hij moet de helse invloed van Achitofel verwerpen, zijn zwaard neerleggen, zichzelf worden, haar leven sparen. Absalom, ontroerd, aarzelt. Maar net komt onder gejuich een nieuwe schaar in het kamp aan, en Achitofel heeft aan één zinnetje genoeg : „Een nieuwe schaar juicht haren koning toe” (516). Absalom besluit :

Dat is de stem des volks, de stemme Gods...
Mijn moeder, leven zult gij op een troon,
naast mijnen troon. Den eersten stap daarheen
heb ik gedaan, den laatsten zal ik doen. (517-)

Een prachtige scène. Wil tot koningschap om elken prijs en wil tot een gewettigd koningschap botsen op elkaar. Er slaan vonken

uit, die poëtisch tot het hoogste behoren van wat De Clercq, niet alleen hier, te bieden heeft. De dichter bereikt trouwens sterke effecten met een uiterste economie aan middelen: Maächa's oordeel over Achitofel, het éne zinnetje waarmee ze hem de mond snoert; en zijn revanche: het éne zinnetje waarmee hij haar pleidooi in de grond boort. De lange interventies van Achitofel zijn meesterstukken van machiavellistische diplomatie. Het slot van het bedrijf is sterk ominous: verraad en rebellie zijn slechts de eerste stap, om de kroon is Absalom bereid tot alles.

Derde bedrijf

III, A1. De troonzaal in Davids paleis, waar zopas nog de oude koning en zijn getrouwen samen waren. Expositie van de nieuwe toestand in een gesprek tussen Achitofel en Amasa. Absalom zal zichzelf kronen

Want alles moet
de koning nemen wat de koning had,
wil hij, in de oogen van de menigte,
de koning zijn (7b-)

verklaart de raadsman. We vernemen dat David de stad verlaten heeft om de mensen te sparen. Amasa begrijpt niet dat Joab is meegevlucht. Maar klaarblijkelijk rekende deze op een keren van de kans. Velen doen dat nog, kijken de kat uit de boom. Daarom zoekt Achitofel de zoon onherroepelijk van de vader te scheiden; dan moet en zal men partij kiezen. Een middel zou zijn, dat de jonge koning inga tot de bijvrouwen van de oude. Zelfs Amasa is door dit idee ontzet. Hij gelooft ook niet dat Absalom geneigd is tot vrouwen. Dat ziet Achitofel anders (en juister):

De koning is van Davids bloed, en jong (92)

III, A2. De zaal stroomt vol: Absalom, Maächa, een schitterend gevolg, allerlei volk. Onder toejuichingen doet de koning zijn intrede. Door verantwoordelijke leiders wensent staat, kerk en leger hem heil. Een man roept hem heil toe in naam van het volk. Maächa onthult dat juist deze man Davids troon heeft gemaakt. De troon van de koning, repliceert hij, en is Absalom niet de koning? Deze heeft intussen een ultieme aarzeling om de troon te bestijgen. Maächa raadt het vurig af: „Uw vader zit nog in den troon” (115b). Maar Achitofel verjaagt die twijfel: David is die troon niet meer waardig, Absalom is door het volk aangesteld, dus zonder aarzelen die stap gezet. En met de plechtige verklaring:

Mijn volk, om uwentwil,
neem ik bezit van troon en kroon (131b-)

zet Absalom zich de kroon op het hoofd⁷, klimt hij in de koningstoel en houdt hij vandaar een stralende troonrede. Hij wordt koning alleen om volk en staat. Hij droomt de zonnedroom, meer de vriend van het volk dan zijn heer te zijn.

Mijn rijk in Israël beteekent kracht
in vrede, heil in recht, en vreugd in schoonheid (171-)

Alle vroegere aanhangers van David zijn dan ook welkom, niemand hoeft enig bloedvergieten te vrezen. Het volk huldt hem als zonnekoning, en zelfs Maächa komt onder de indruk. Is ze niet gelukkig, omdat ze nog altijd onheil voorvoelt, hij spreekt waarlijk koninklijk en geen ander kan het koningdom even schoon staan. Absalom belooft haar vervulling van een wens. De breuk met David kan niet meer geheeld worden, en daarom vraagt ze alleen de bijvrouwen te sparen. Nu het thema ter sprake is gebracht, grijpt Achitofel zijn kans: Absalom kan toch die onbekenden niet in huis dulden, hij moet ze zien. Absalom beaamt, met de belofte, op zijn koningswoord, ze niet te zullen krenken. Maächa gaat ze halen.

III, A3. Achitofel druppelt zijn gif in: het zijn geen wettige echtgenoten, enkel bijwijven.

III, A4. Tijdvulling. Een krijger meldt dat de hele stad op Absaloms hand is, en dat David met een kleine aanhang naar de woestijn trekt. Absalom geeft daarop het teken tot algemene feestelijkheden.

III, A5. Maächa komt terug met de gesluierde bijvrouwen, die luid weeklagen. Alleen Haggith, fel contrasterend, is opgetogen; en ze trekt dan ook weldra de aandacht van Absalom. De anderen smeken de koning om genade. Hij belooft hun lijfsbehoud. Maar als ze nog blijven klagen, wordt hij plotseling wrevelig: zij zijn het toch die David gekluisterd hielden en de oorzaak werden van zijn en Israëls verval. En hij beveelt:

Licht op de sluiers. In
mijn zonnerijk komt alles aan het licht (284b-)

Iedereen valt hem bij en de vrouwen worden gedwongen te gehoorzamen. Ze roepen schande en oogsten hoon. Tot Haggith ingrijpt:

Wees edelmoedig. Zóó
heb ik den Zonnekoning niet gedroomd. (297b-)

Absalom, „in haar aanblik als weggetoverd”, geeft daaraan gevolg en zendt de vrouwen weg. Maächa berispt hem.

7. Dit gebaar is waarschijnlijk geïnspireerd door Napoleon, die zichzelf tot keizer kroonde.

Een zwak eerste toneel, louter expositie, geen handeling noch karakterontwikkeling, gaat open op de schittering van de kronings-scène, op Absaloms triomf. Sterke zonnelymboliek, maar niet zonder onweersdreiging. De koning zelf bedoelt het met zijn sterk, democratisch getint koningschap ongetwijfeld goed. Maar hij laat zich door Achitofel verleiden tot een eerste laag gebaar. Een noodlottig gebaar tevens : want nu heeft de begeerte naar Haggith hem gegrepen.

III, B1. Na het schitterende, maar door verderf al aangetaste Jerusalem, de schamele schaar rond David, bij de overgang van de Kidronbeek. Sterker contrast is niet denkbaar : daar gejuich van velen, hier gewezen van een kleine groep vrouwen, pijnlijk onder-vragen van God, scheuten van jaloersheid bij Bathseba. De krijgers lijden zwijgend, alleen Joab barst uit. David is de enige, die aanvaardt en tracht te begrijpen :

Ach, wie doorgrondt uw diepe raadselen, God ?
Mijn hart smart in mijn binnenst.
Leer mij geduld, o Heer.
Misschien ligt uw ontferming
over dezen weg... (327-)

Hij stuurt Zadok met de Ark terug naar Sion. De hogepriester klimt op een hoogte en spreekt, geïnspireerd, een indrukwekkende zegen over David uit, „die 't eigen leed niet telt, / maar spaart (zijn) stad en volk (346-). Met ontroerende woorden neemt David afscheid :

Thans, ziener, voer Gods Ark met u terug
en bid en waak voor David allen dag.
Ik zal vertoeven in de vlakke velden
en wachten op een woord van u en van
uw zonen... Ach, van *mijn* zoon komt mijn leed. (353-)

III, B2. Husai verschijnt in rouwgewaad. Want David leeft nog, maar de koning stierf. En nu heeft Zadok een ingeving. Husai moet hem vergezellen om de boze invloed van Achitofel te niet te doen. David keurt dat goed. Husai aanvaardt het, omdat zijn heer weer koninklijk spreekt. Hij en de priesters zullen David op de hoogte houden van al wat bij Absalom gebeurt.

III, B3. Ondanks Joabs verzet wil David ook zijn vreemde hulptroepen onder Ithai van Gath wegsturen. Maar Ithai weigert, met een ontroerende belijdenis van trouw. David en zijn volk trekken over de beek.

III, C1. Langs de weg naar Bahurim staat volk op de uitkijk. Ze commentariëren Davids uittocht en zijn lot. Wapenknechten

maken vrije baan. Komen op Joab, grimmig en vloekend, en Ithai, dan Bathseba met Salomo, dan de boetvaardige David. De vrouwen uit het publiek wenen, tot woede van Joab, die met Ithai verder gaat.

III, C2. Simeï vloekt David en gooit stenen naar hem.

III, C3. Joab en Ithai, teruggekeerd, willen de uitdagende Simeï doden, maar David houdt hen tegen. Laat Simeï vloeken, de Heer wil het zo. Zelf is hij bereid de smaad te dragen opdat God hem weer met vaderogen aanzien zou.

Ja, Heere God, ondanks mijn zonden, wees
mijn vader nog, zoals ik mij, ondanks
al leed, nog vader voel van Absalom (512-)

In dit bedrijf staan beide antagonisten de ene op zijn hoogtepunt, de ander op zijn dieptepunt. Maar beider situatie is ambivalent gemaakt. Absalom staat duidelijk onder de demonische invloed van Achitofel; en we voelen aan dat in zijn eigen mateloze wezen en in zijn nieuwe passie voor Haggith de kiemen liggen voor een onafwendbare ondergang. Niet alleen Maächa hoort vol vrees het naderen van het noodlot, wij ook. Bij David daarentegen vertonen zich de eerste hoopgevende elementen: zijn eigen deemoed, zijn inzicht in de zin van de beproeving; en tevens is duidelijk dat zijn omgeving door God geïnspireerd wordt. We staan hier dus voor een tot in de details verzorgd omgekeerd parallellisme, dat ook in de toon tot uiting komt. Absalom omringd door feestelijke menigten; David gevolgd door een kleine schaar bedroefden en ontevredenen. Bij Absalom hooggestemde, triomferende woordenpraal; bij David nauwelijks meer dan de sobere woorden van de bijbel. Absalom, met al zijn democratische beloften, is in feite duidelijk een autocratisch potentaat die alles ondergeschikt zal maken aan zijn genoegens; David, de stil biddende, trekt zich terug om zijn volk te sparen. Uiterlijk dus: triomf tegen vernedering. Maar in een hogere werkelijkheid, en voor ons al voelbaar: ten ondergang gedoemde demonie tegen religiositeit die rust in Gods hand.

Vierde bedrijf

IV, A1. In de hoving om het paleis. Monoloog van Absalom. Achitofels raad, de bijvrouwen te nemen, komt hem goed te pas: het verlangen naar Haggith heeft zijn eerste passie, de heerszucht, verdrongen.

IV, A2. Maächa verwijt hem ten scherpste zijn voornemen, dat hem onteert. Hij heeft de bijvrouwen lijfsbehoud beloofd, maar vermoordt nu de ziel. Absalom verdedigt zijn koningsrecht op een

harem. Maächa waarschuwt andermaal voor de ondergang. Ze denkt eerst dat die boze raad van de vijandige Husai komt, maar begrijpt spoedig dat alleen de helse Achitofel zoiets kan uitbroeden. Nu beroept Absalom zich op het staatsbelang, dat vrouwen immers nooit begrijpen. Maächa doet een laatste, schrijnend beroep op zijn eergevoel, maar hij zendt haar weg. Vooraleer te gaan, verklaart ze nog, aan het hof te zullen blijven omdat Absalom kranker is, haar meer nodig heeft dan David.

IV, A3. Absalom :

Zij waant mij nog een kind. Ik ben een man,
een koning... ! Mijn geweten leidt geen vrouw. (156-)

IV, A4. De raadslieden komen op. Achitofel deelt mee dat de voorbereidselen voor de nacht met de bijvrouwen getroffen zijn. Nu is de scheiding met David voltrokken, en moet men hem onmiddellijk achterna. Husai denk er anders over : het zal Absaloms populariteit niet te goede komen, als hij de weerloze David, zijn vader toch, nu vernietigt. Achitofel waarschuwt : Davids leger groeit met de tijd aan, en de oude koning heeft zelfs in Jerusalem agenten als de priesters en nog anderen ; misschien weet Husai wie hij bedoelt ? Husai blijft koelbloedig, hij geniet trouwens nog altijd het vertrouwen van Absalom. Hij baseert zich juist op de jeugdige kracht en het zelfvertrouwen van de jonge koning, zegt hij. Blijft David klein, dan spare men hem, als vader. Wordt David groot, dan zal Absalom zelf (en niet Achitofel) hem als rivaal in een glansrijke, open veldslag verslaan. Dat zal Absaloms *image* als held te goede komen. Achitofel herinnert nog aan het belang van de staat en van Absaloms aanhangers, dat niet op het spel gezet mag worden. Zo denkt hij aan zichzelf ? Toch niet, hij weet allang wat hij bij mislukking zal doen. Absalom acht mislukking totaal uitgesloten : hij heeft toch alles in zijn hand. Niet, antwoordt Achitofel, als hij het gunstige ogenblik laat verlopen. Absalom kan nog niet kiezen ; hij houdt zijn beslissing in beraad. Achitofel doet een uiterste poging : hij zal toch een legermacht bereid houden voor de volgende ochtend. En

Bedenk nog dit :
mijn eerste raad was beter niet gegeven,
indien mijn tweede niet wordt opgevolgd. (294b-)

IV, B1. Op het dak van het paleis vertoeven Absalom met zijn dienaars en de bijvrouwen. Aan de voet van de trap, in het park, staat allerhande volk dat over de koning, zijn daad, de vrouwen, goed- of afkeurend zijn zeg heeft.

IV, B2. Haggith komt naar beneden. Ze bezingt haar zonnekoning in een hooggestemd lied van vervulde liefde :

Een engel siddert op elke ster
om vreugden buiten zijn bereik.
God houdt zijn oog, zijn zonne ver ;
wij, mensen, hebben het hemelrijk.
Ik ben de koningsroos geweest
een uur, een eeuwigheid. (363-)

IV, B3. Ook Absalom komt naar beneden. Hij zoekt haar. „Hier is uw dienstmaagd, heer” (380). Ze was zo overweldigd dat ze de eenzaamheid behoefde. Ze belijdt haar geluk. In het volgende gesprek ontwikkelt Absalom het thema dat hij haar tot zijn koningin wil maken, zij blijft betuigen dat ze hem belangeloos zal minnen en dienen, ook als hij haar ooit voor anderen verwerpt. Absalom verdraagt dat niet langer : zij moet een wens uitspreken, die zal hij vervullen, om te bewijzen dat hij het met zijn trouw ernstig meent. En zij vraagt :

Mijn heer, verlaat mij deze dagen niet (476)

Het fatale woord is gesproken ! Wiens raad verkiest zij, die van Husaï of die van Achitofel ? Zij bekommert zich niet om politiek, zij denkt alleen aan hem en haar, en zij antwoordt dat zij zijn lokken wil kronen, „eerst met rozen, dan / met lauweren” (496b-). Nu staat zijn besluit vast : hij blijft. Beiden gaan opnieuw naar boven om verder de nacht te genieten.

IV, B4. Beneden komt Maächa op, helemaal ontredderd. Ze roept schande af op zijn hoofd, op haar schoot. Ze roept hem, ze roept Haggith, en treurt omdat geen van beiden haar horen wil. Ze vervloekt hem, als zijn stam, zijn volk, de kroon onwaardig, en voorspelt zijn val.

IV, B5. Absalom en Haggith verschijnen boven aan de trap. Ze moeten afscheid nemen, zijn ambtstaken wachten hem. Zij meent, zijn moeders stem te hebben gehoord. Hij heeft niets gehoord (willen horen). In de trant van het dageraadslid eindigt dit toneel.

IV, B6. Daar is Achitofel. De troepen staan vertrekkensklaar. Maar Absalom weigert David te achtervolgen. Niet Husaï's raad volgt hij, maar de wens „van eene die door u de mijne werd” (560). Razend valt Achitofel uit tegen Haggith, maar zij staat onkwetsbaar in haar grote liefde. Hij verwijt Absalom zijn zwakheid, voorspelt de vrouw een korte heerschappij en vertrekt :

Achitofel acht zijn dienst
gedaan, en ijlt waar gij hem volgen zult. (572b-)

Het climax-bedrijf. Naar de vorm is het eerder lyrisch dan dramatisch : monologen van Absalom, van Haggith, van Maächa. Maar naar de inhoud is het wel dramatisch : hier moet de koning beslissen, meteen over zijn lot beslissen, en hij beslist verkeerd. De passie heeft de rede bij hem totaal verdrongen. Dit wordt ook in de figuren tot uitdrukking gebracht. Als gevoelsmens is hij voldaan : Haggith is de enige die nog telt, en hij heeft haar. Maar zo verliest hij degenen die hem als redelijk wezen bijstonden : als staatsman zijn brein Achitofel, als ethische persoon zijn geweten Maächa. Wat in het vorige bedrijf behoedzaam werd aangekondigd, breekt hier volop door : deze slaaf van zijn passie moet tegronde gaan. Wie het nu zegt, waarschuwt niet meer, hij voerspelt vanuit een zeker weten. Achitofel en Maächa weten het allebei, wij ook. De bijbel heeft als uitleg voor de vrij onbegrijpelijke beslissing van Absalom, Husai's raad te volgen, alleen de beschikking van God, die de rebelse vorst verblindt. De Clercq sluit het verband met een bovennatuurlijke beschikking niet uit ; maar hij motiveert wezenlijk vanuit de natuur, vanuit de passie, de psychologie. Een motivering die de moderne mens meer aanspreekt. O.i. een geniale vondst, een boeiende vernieuwing van het thema.

Vijfde bedrijf

V, A1. Davids legerkamp in de woestijn van Manahaïm (sic)⁸. Het leger, klaar voor de slag, werd gemonsterd. De generaals zijn tevreden, en David heeft er nieuwe moed op. Hij wil zelf zijn troepen aanvoeren. Ithaï raadt het af : „Niet tegen Israël, uw eigen bloed" (18). David legt zich daarbij neer. Vanuit het kamp zal hij de slag volgen. Het nieuws van Haggiths invloed is al tot hier doorgedrongen. Hoe kan Absalom nog blind blijven, na Achitofels vertrek ! David weet waarom : de Heer heeft hemzelf in zijn genade weer opgenomen. Ook de bevoorrading door Sobi en Barzillai bewijst dat : dat is immers een wonder.

V, A2. Ook dat is een wonder, spot Bathseba, als Maächa opkomt. Deze legt verantwoording af : zolang Achitofel er was, kon zij Absalom niet vermurwen. Nu, zonder zijn demonische raadgever, kan de prins tot inkeer komen. Ze smeekt David, in dat geval niet hard te zijn, maar zijn zoon te sparen. Bathseba en Job verzetten zich hevig tegen die idee. Maar David grijpt ze met beide handen aan : met de woorden van de bijbel vraagt hij zijn oversten, Absalom te sparen ; anders doorboren zij zijn eigen hart. Maächa dankt ontroerd, Bathseba hoopt dat niet allen het gehoord hebben,

8. In de bijbel zelf heet de plaats Ma(c)hanaïm.

en op Joabs aandringen zendt David die lastige vrouwen uit het kamp weg.

Louter bijbelse gegevens, afgezien dan van het optreden van Maächa. Het tafereel is opnieuw zeer fraai gecomponeerd. Davids bijbels verzoek wordt mede gemotiveerd door de ultieme poging van Maächa, om haar zoon te redden. De laconische blijken van verzet bij Bathseba en Joab laten intussen aanvoelen, dat die wens niet zal worden ingevolg. Absaloms lot gaat zich onherroepelijk voltrekken.

V, B1. Absaloms legerent. De koning tracht zich uit Haggiths omarming los te maken. Eerst wil ze dat niet, ze bindt een lok van zijn haar rond haar arm. Maar als die lok losspringt, heeft ze begrepen: zij mag de vervulling van zijn militaire koningsplicht niet in de weg staan. Maar nu kan hijzelf geen afscheid nemen, en hij blijft doof voor al haar argumenten.

V, B2. Amasa roept hem dringend op. Absalom wil zelf zijn uur kiezen: heeft hij niet alles in zijn hand? Neen, antwoordt Amasa, hij heeft tijd verloren, zijn kansen verzwakt, Achitofel laten gaan. Absalom houdt zich nog altijd voor sterk genoeg, David te verslaan en Achitofel te dwingen. Nu komt het ommeuzen nieuws: Achitofel heeft zich verhangen. Dat schokt zelfs de koning. Nog meer geschokt is Haggith: wat al ramp om harentwil! Amasa wijt haar alle schuld. Absalom eist eerbied voor de koningin. Maar Amasa kent geen koningin, vóór de slag gewonnen is; blijft die vrouw in het leger, dan gaat hij eruit. Geprikkeld wapent zich Absalom, waardoor hij Amasa weer verzoent. En Haggith vraagt een geleide om het kamp te verlaten.

V, B3. Kort afscheid tussen Absalom en Haggith. Wat David Absalom niet gunde, nam deze zelf, en hij zal erom vechten.

Zelfs bij Absalom openbaren zich nu volop tekens van het naderende onheil. Vooral zijn zwakheid valt op. De mannelijke vitaliteit en strijd lust waarvan hij blijk geeft, geven niet meer dan valse hoop. Zijn omgeving is nochtans sterk: een doortastende veldheer, een verstandige vrouw vol heldere dienstbaarheid en onwankelbaar geloof.

V, C1. Opnieuw in Davids legerkamp. Daar zit... Haggith, gevangen. Ze vertelt aan Maächa wat er gebeurd is, en wacht op Absaloms overwinning.

V, C2. David en Bathseba komen op. De koning volgt het op en af van de strijd, en even hevig woedt het in zijn binnenste: nu kiest God tussen hem en zijn zoon; die zoon mag niet overwinnen, maar evenmin sneuvelen. Hij voelt zich koning, maar al te zeer ook mens, die om dat koningschap zo lang moet lijden. Nu heeft Bathseba de andere vrouwen opgemerkt en ze bejegend ze

met bittere spot. David beveelt haar, ze met rust te laten. Haggith toont terloops aan Maächa een dolk die Absalom haar gegeven heeft. Dan vreest hij voor zijn leven, zegt de moeder. Neen, alleen voor mij, antwoordt de geliefde. Dat stelt Maächa niet gerust. Nu naderen twee boden, waaronder de zoon van Zadok. David verwacht goed nieuws.

V, C3. Ahimaaz knielt voor de koning, meldt hem de zege en de vurige achtervolging van de vijand. Maar over Absalom heeft hij geen nieuws.

V, C4. De tweede bode, Cuschi, brengt nieuwe details, die Bathseba doen juichen. Van Absalom weet hij alleen, dat die op de vlucht met zijn haar in de takken van een eik verward geraakt zou zijn, en tussen hemel en aarde zou hangen. Joab heeft de soldaat die hem dat meldde, verweten, de vluchteling niet te hebben gedood; de soldaat heeft zich op Davids verbod beroepen. Meer weet hij dus niet. Maächa kreunt: haar zoon in Joabs hand! Haggith legt haar stilte op. David vervloekt de goede boodschap die een kwade werd. Bathseba vermaant hem, als overwinnaar die droefheid te verbergen; maar hij blijft daar doof voor: brengt men hem stad en rijk terug, niemand brengt hem zijn zoon.

V, C5. Zadok en Husaï wensen David geluk met de zege. Jerusalem smacht om hem in te halen. Dan knielt Simeï voor David neer, en smeekt om genade. David schenkt ze hem: „Kon / ik al die mij misdeën aldus vergeven" (388c). Bazuinen melden Joabs komst. Nu krijgt men zekerheid.

V, C6. Joab meldt de totale overwinning en legt zijn speer voor Davids voeten neer. David herinnert hem streng aan het gebod betreffende Absalom. Joab antwoordt: zoals het hem verging, moge het al onze vijanden vergaan.

In 't woud
van Efraïm heb ik uw zoon verslagen (403b-)

Haggith doorsteekt zich, Maächa valt op haar lijk neer, David zendt Bathseba die dit zonder deernis aanziet weg, doet Joab zijn speer verbranden en barst in weeklachten uit. Zadok raadt Joab aan, zich terug te trekken, tot hij loon krijgt naar trouw. Maar de veldheer weet beter:

Ik heb mijn loon al weg, dat weet
ik wel. Nooit zal de koning mij vergeven. (418b-)

Een echt katastrofe-tafereel. Haggith in het kamp van David: duidelijk teken voor de *peripeteia*. En dan gaat alles zeer vlug, in minder dan tweehonderd verzen. De spanning van het wachten wordt vaardig opgedreven. Davids gespletenheid wordt andermaal

uitgebeeld door de dualiteit Bathseba-Maächa. In een overvolle scène, met filmisch snelle flitsen, gebeurtenissen zonder commentaar, komt de ontknoping. Geen woord teveel, geen woord literatuur: de doffe slag van het noodlot, schrijnend midden de vreugde om de totale overwinning. Tot het einde toe mooie vondsten: Joabs speer die verbrand moet worden; Bathseba's onbarmhartigheid en haar bestraffing; de korte slotsom van de veldheer, vol verzwegen tragiek: hij heeft David en diens staat gered, maar om een persoonlijk gevoelsmotief oogst hij alleen ondank, blijvende wrok, op de lange duur dood.

TWEE BRONNEN

De bijbel

Welke bijbelpassages neemt De Clercq getrouw over, welke laat hij weg, welke wijzigt hij? We zullen achtereenvolgens die drie vragen onderzoeken⁹.

1. Overgenomen bijbelpassages:

- Absaloms „public relations” (15 : 1-6) : in Husai's verslag (I, A) ;
- Absaloms verzoek aan de koning (15 : 7-8) : in een andere context geplaatst en wat uitgebreid (I, B5) ;
- De boodschap met de bazuinen (15 : 10) : in II, A3 ;
- De trouwbetuiging van Ithai (15 : 18-22) en de terugzending van de priesters en van Husai (15 : 23-37) : in omgekeerde volgorde, in III, B3 resp. III, B1 en 2 ;
- De vloek van Simeï (16 : 5-20) in III, C ;
- De raad van Achitofel i.v.m. de achtervolging van David (17 : 1-3) : in IV, A4 ;
- De hulp van Sobi en cs. (17 : 27-28) : in het verhaal van David (V, A1) ;
- Davids bevel Absalom te sparen (18 : 5) : omgebogen tot een verzoek in V, A2 ;
- Het beeld van Absalom met zijn haar verward in eiketakken, hangend tussen hemel en aarde (18 : 9) : in V, C4 ;
- Het gesprek tussen Joab en de soldaat die Absalom gezien heeft (18 : 10) : in Cuschi's verslag (V, C4) ;
- De wedloop tussen de twee boden, en hun aankomst (18 : 24-27) : in V, C2 ;
- De begroeting en de mededeling van Ahimaaz (18 : 28-30) in V, C3 ;
- Het begin van de mededeling van Cuschi (18 : 31) in V, C4 ;
- De klacht van David (19 : 1) in V, C6 ;
- De genadeverlening aan Simeï (19 : 19-24), sterk vereenvoudigd in V, C5.

9. Ook hier gebruiken we de spelling van De Clercq.

2. Weggelaten bijbelpassages :

- De wijze waarop David Jerusalem verlaat (15 : 13-15) ; wel bevat het treurspel het gebeuren van de vlucht ;
- Davids beklimming van de Olijfberg (15 : 30) ;
- De episode van Siba (16 : 1-4)
- Absalom neemt Husaï tot raadsman (16 : 15) ; het feit is natuurlijk geïmpliceerd ;
- In de bijbel geven Achitofel en Husaï hun raad betreffende de achtervolging niet simultaan (17 : 4-14), in het treurspel wel ;
- Husaï's motivering (17 : 8-13) wordt totaal gewijzigd ;
- Husaï's voorstel wordt meteen aangenomen (17 : 14), in het treurspel houdt Absalom de beslissing in beraad ;
- Husaï laat David via de priesters over de beslissing inlichten (17 : 15-22) ; wel geïmpliceerd ;
- Details over de doding en begraving van Absalom (18 : 15-18) ;
- Twist tussen Joab en Ahimaaz over de boodschap aan David (18 : 19-23) ;
- De mededeling van Absaloms dood gebeurt in de bijbel door Cuschi, en niet, zoals in het treurspel, door Joab ;
- De treurende David wordt door Joab terechtgewezen (19 : 6-8) ;
- De reactie van Israël op de overwinning (19 : 10-16) ; wel een rudiment daarvan in de komst van Zadok en Husaï in V, C5 ;
- De rol van de volksvergaderingen (15 : 13 ; 17 : 4 ; 17 : 14-15 ; 19 : 10)

3. Gewijzigde of toegevoegde gegevens :

- De bijeenkomst van Zadok, Husaï en Joab (I, A1) ;
- De haremconflicten (I, B1) ;
- Haggiths liefde voor Absalom (ib.) ;
- Absaloms binnendringen in de vrouwenzaal (I, B4) ;
- Het conflict tussen Bathseba en Maächa (II, A5) ;
- Maächa als bemiddelaarster bij Absalom (II, B1) ;
- Absalom zet zichzelf de kroon op (III, A2) ;
- Maächa's zorg om de bedgenoten (ib.) ;
- De voorafgaande onthulling van de bijvrouwen (III, A5) ;
- Absalom als minnaar (IV, A1) ;
- Het edelmoedigheidsmotief in Husaï's raad (IV, A4) ;
- Maächa's verzet tegen de schending der bijvrouwen (IV, A2 en B4) ;
- Absaloms beslissing inzake de achtervolging beïnvloed door Haggith (IV, B3) ;
- David blijft uit de strijd om geen bloed van Israël te vergieten (V, A1) ;
- Maächa terug naar Davids kamp (V, A2) ;
- Absalom met een vrouw in 't leger (V, B1 en 2) ;
- Conflict tussen Absalom en Amasa (V, B2) ;
- Gevangenneming en zelfmoord van Haggith (V, C6).

Uit de vergelijking van deze gegevens blijkt, dat De Clercq in vele details de bijbel scrupuleus heeft geëerbiedigd. Met name in Davids omgeving vallen vele woorden die haast letterlijk door de schrift zijn overgeleverd. Wel heeft de dichter een aantal gegevens die de rechtlijnigheid van het treurspel onnodig zouden verwarren, weggelaten, als de episode van Siba, de twist tussen Joab en en Ahimaaz, de details over sterven en graf van Absalom, enz. Waar hij bijbelse gegevens wijzigde, gebeurde dat in fijne aanpassing aan de opzet van het eigen treurspel: zo motiveert Husai zijn raad door te speculeren op de overmatige zelfzekerheid van Absalom (en niet, zoals de bijbel, op het gevaar dat nog van David uitgaat – objectief-militair zijn Husai's argumenten bij De Clercq veel zwakker, maar psychologisch passen ze uitstekend); zo treft Absalom zijn beslissing niet meteen, maar pas nadat de binding met Haggith is ontstaan; zo brengt Joab zelf het bericht van Absaloms dood, waardoor dit veel sterker inslaat; zo blijft de terechtwijzing van de treurende David achterwege, die anders het sterke slot van Joabs tragisch inzicht zou hebben verstoord. Totaal vreemd aan de bijbel is eigenlijk alleen de grote rol, die De Clercq twee van Davids vrouwen toebedeelt, Absaloms moeder Maächa en de bijvrouw Haggith (al maakt de bijbel van beiden gewag).

Vondels David-spelen

Juist de rol van Maächa brengt ons op het spoor van een tweede bron: Joost van den Vondels *Koning David in Ballingschap*. Voor nagenoeg iedere fase van Maächa's optreden biedt de figuur van Absaloms zuster Thamar bij Vondel een parallel. Beiden verzetten zich tegen de verdachtmaking van Absalom. Beiden voelen zich persoonlijk door de rebellie getroffen. Beiden besluiten een persoonlijke poging te doen om Absalom tot inkeer te brengen. Beiden treden als beschermsters van de bijvrouwen op. Beiden veroordelen ten scherpste de schending van de bijvrouwen. Zulk een parallellie kan niet op toeval berusten. Ook zonder onderzoek van eventueel bewijsmateriaal in de brieven en de nalatenschap van De Clercq, durf ik vooropstellen, dat deze zich hier door Vondel heeft laten inspireren. Het was daarbij een gelukkige idee, de geschonden zuster door de moeder te vervangen: Thamar diende de hele tijd met instemming van David te opereren, en is uiteraard minder invloedrijk; Maächa kan veel meer eigen initiatieven nemen, haar woorden en daden hebben meer kracht, haar houding legt op veel vrijer wijze verband met David in de liefde tot zijn zoon.

Voor het overige is er weinig overeenkomst tussen het Davidspel van De Clercq en die van Vondel. De 17e-eeuwse dichter dramati-

seert het gebeuren in twee stukken, waartussen slechts een kunstmatig en vrij los verband bestaat ; De Clercq balt alles in één stuk samen. Vondel concentreert zich, vooral in *Koning David Herstelt*, op het gebeuren bij en rond David ; De Clercq neemt Absalom als centrale figuur. Vondel wijzigt zeer weinig aan de bijbel, al is Thamars rol van zijn eigen vinding ; De Clercq verrijkt de overgeleverde stof niet alleen met Maächa, maar ook met de totaal nieuwe liefde tussen Absalom en Haggith. Vondel experimenteert met het motief van de *peripeteia*¹⁰, en beeldt in David veel van zijn eigen smart als lijdende vader uit – overigens is de dramatische structuur van zijn stukken vrij zwaar en statisch ; De Clercq bouwt een levendig drama op, vol verrassingen, stroomversnellingen, lyrische passages, filmische flitsen. Vondel gaat helemaal uit van Davids schuld en Gods genade ; De Clercq, zonder bespiegeling of moralisatie, legt de motor van het gebeuren in de karakters. In de constructie overtreft, althans voor hedendaagse ogen, de moderne aanzienlijk zijn grote voorloper.

WAARDERING

De Clercq heeft helder ingezien dat, in heel de David-Absalom-geschiedenis, David degene is die ondergàt, Absalom degene die handelt. Daarom heeft hij zeer terecht de laatste als centrale figuur genomen : Absalom is degene die completeert, die zich te Hebron laat zalven, die als een meteor omhoogstijgt, die de beslissingen dient te treffen inzake de bijvrouwen en inzake de achtervolging ; hij is degene die aanvalt bij het bos van Efraïm, die vecht, die vlucht, die sterft. Hij heeft alles voor een dramatische figuur. Heeft hij ook alles voor een tragische figuur ? Dat is de vraag. Men had hem kunnen plaatsen voor het dilemma tussen de liefde van de zoon, en de plicht om een wankelende staat te herstellen. Maar dat is wat dun en strookt niet met het beeld van de vitaliteitsheros, die Absalom ongetwijfeld is. Daarom, meen ik, heeft De Clercq aan de reeds aanwezige heerszucht nog de passie van de liefde toegevoegd. Nu wordt Absalom de slaaf van zijn hartstochten, die hem een noodlottige, tevens door God gewilde weg opdrijven. Zoals het in een drama normaal is, worden de componenten van zijn wezen als zelfstandige figuren uitgebeeld : Achitofel als de boze geest, die heerszucht en erotisme aanwakkert en, tragische ironie, daardoor zichzelf ten val brengt ; Maächa als verpersoonlijking van al wat edel-koninklijk en moreel-hoogstaand is : tegen de boze neiging het geweten, tegen de autonomie hetgeen

10. Zie W. A. P. Smit, *Van Pascha tot Noah III*, Zwolle, 1962, blz. 57-58.

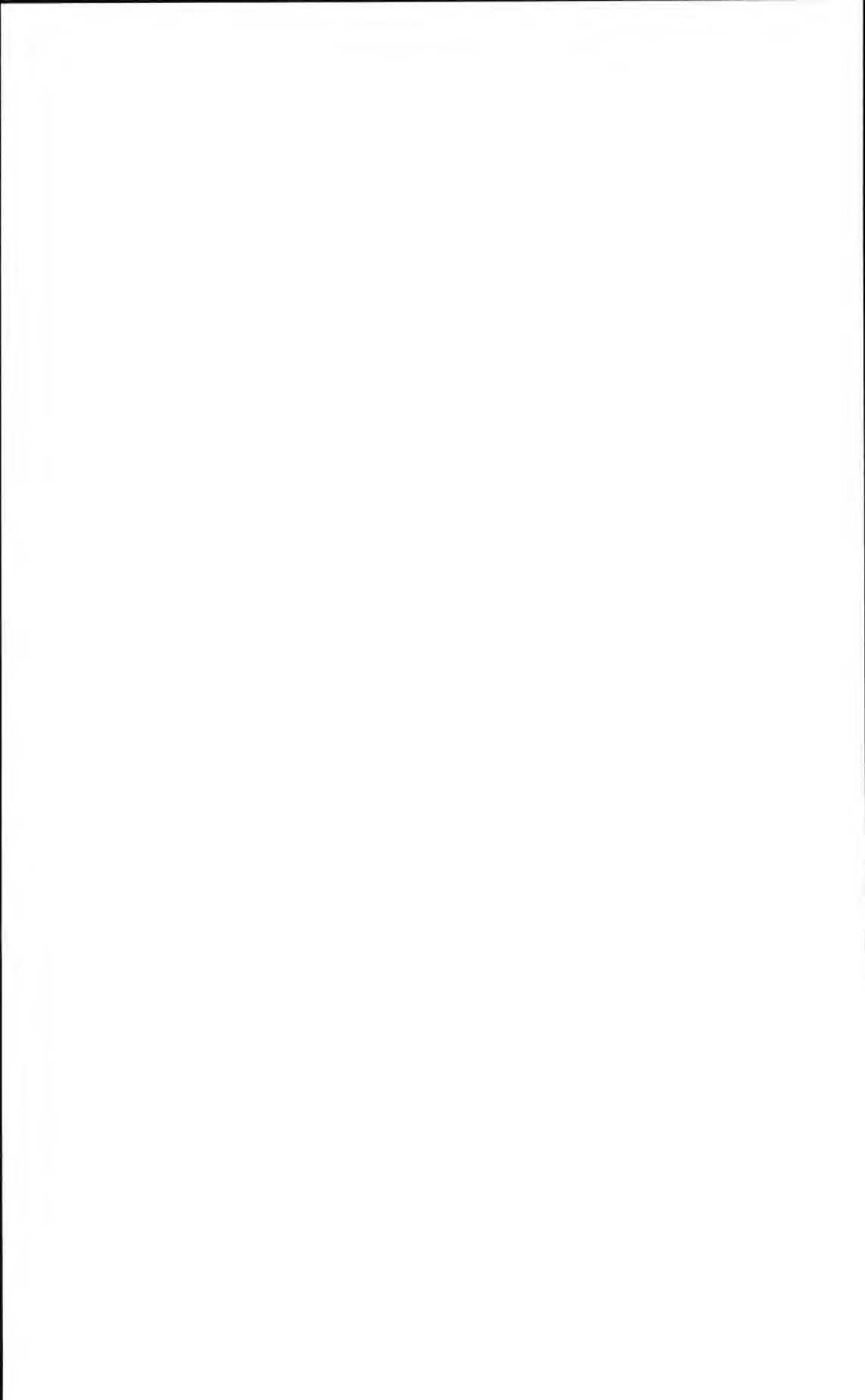
van David komt. De Clercq is er nu prachtig in geslaagd, die figuren, buiten het dramatisch-functionele, in psychologische zelfstandigheid te ontwikkelen: Achitofel, door hem een politiek ethos mee te geven dat zijn demonisme differentieert; Maächa, door haar in een liefdesdilemma tussen de vereerde David en de lieveling Absalom te plaatsen. Aldus wordt zij tevens personificatie van Davids gevoel voor zijn zoon; en via haar dringt Davids geest ook door tot die tonelen aan Absaloms hof, waar hij schijnbaar geheel buiten stond.

Het dramatisch-functionele en zelfstandig-figuurlijke kunnen we ook bij Haggith waarnemen. Functioneel is ze als minnares van Absalom, als medeslachtoffer van de tragedie. Maar ze is uitgewerkt als een prachtig-liefhebbende vrouw. Eerst geeft ze reliëf aan de harem, dan aan de scènes met de bijvrouwen. Objectief brengt zij Absalom ten val. Maar ze draagt geen persoonlijke schuld, haar liefde is vrij van egoïsme en eigenbelang. Voor haar telt alleen, eenmaal zijn liefde te hebben genoten, en hem verder in liefde dienstbaar te kunnen zijn. Ze is bereid zichzelf daarbij totaal weg te cijferen. Ze heeft alleen zijn geluk en zijn heil op het oog, en ziet met fijn realisme, wanneer zijzelf het een en het ander in de weg zou kunnen staan; dan aarzelt ze niet – dan treedt ze op de achtergrond. Alleen waar hij naar haar hartewens vraagt, en ze die spontaan, zonder zelfzucht, uitstort, wordt ze hem noodlottig; want dan speelt ze in de kaart van zijn werkelijke drijfveren, van zijn onbeheerste passie.

We willen nog even terugkomen op de psychologische motivering, waardoor dit stuk tot een bijbelspel is geworden dat de moderne mens kan smaken. Voor deze laatste zijn het noodlot of de goddelijke beschikking geen geloofwaardige machten meer. Hij begrijpt Absaloms handelwijze in het bijbelverhaal maar half. Dank zij de vondst van De Clercq wordt alles helder, begrijpelijk, geloofwaardig. Mooi is nu vooral, dat hij hiervoor noch de noodlotsidee, noch Gods raadsbesluit heeft laten vallen. De werking van de goddelijke beschikking is vooral verbonden met het David-beeld, met de David-scènes. Hoe verder het stuk vordert, hoe belangrijker de oude koning in het geheel blijkt. Met hem overwint de mens-onder-de-bovennatuur de mens-onder-de-natuur; en toch blijft ook hij in zijn smart nog geheel menselijk. We achten het een grote verdienste van De Clercq, die verschillende grondmotieven, of misschien spreken we beter van perspectieven, zo evenwichtig en veelzinnig tot een geheel te hebben verweven.

In de karakters, in de zingeving, in de loutere spelconstructie, in al deze aspecten heeft De Clercq een zeer verzorgde, in haar complexiteit fijn afgewogen structuur tot stand gebracht. Het is

jammer, dat het stuk als loutere taalstructuur niet op dezelfde hoogte staat. Vele mooie en meeslepene passages, vele poëtische vondsten sluiten niet uit, dat de dichter vrij slordig schrijft, dat hij zich herhaaldelijk aan germanismen en ander abnormaal taalgebruik bezondigt. Anderzijds echter kan men hem zeker geen hoogdravendheid in de trant van Verschaeve verwijten. Hij schrijft sober, soms wat àl te sober, àl te gewoon. In een tijd als de onze, die het taalkunstwerk eerder als zuivere woordstructuur, dan als omvattende structuur van ideële, psychologische, spelconstructieve vondsten beschouwt, valt dit ten nadele van het stuk uit. Ik hoop te hebben kunnen aantonen, dat juist door zijn prestaties op deze laatste gebieden, De Clercq hier toch een drama heeft geschreven, dat tot de interessantste werken behoort die de eerste helft van de eeuw in onze Vlaamse literatuur heeft voortgebracht.

Faustus Andrelinus en Erasmus in het Parijse Humanistenmilieu rond 1500

door

LIEVE TOURNOY-THOEN
Aspirante N.F.W.O.

Het laat-vijftiende eeuwse Parijs was het toneel van vele en grote tegenstellingen. Dagelijks vierden disputen hoogtij tussen volgelingen van de Heilige Thomas van Aquino, die de christelijke leer met het Aristotelisme had pogen te verzoenen en de menselijke geest als beslissend element zag inzake de geloofsovertuiging, en anderen die het standpunt van Ockham verdedigden en het als onmogelijk beschouwden door middel van het denkend verstand het geloof te bereiken.

Toch waren er enkele tekenen van vernieuwing te bespeuren in een tijd, rijk aan angst en onzekerheid, moe getobd over vragen die door jarenlang heen en weer debatteren aan inhoud en diepte verloren hadden.

Er was een Jan Standonck, hervormer *avant la Réforme*, zoals Renaudet¹ schrijft. Doordrongen als hij was van de geest der Windesheimers, bij wie hij in het kollege te Gouda opgevoed was, leefde in hem het verlangen om centra van hervorming in Frankrijk en dan vooral te Parijs in te planten. Sinds 1489 wijdde hij zich concreet aan die taak in het Collège Montaigu waar hij tot *provisor* was aangesteld. Zoals hij het voorstelde was hervorming niet gelegen in hernieuwing, doch in terugkeer naar het oude: de traditie en het gezag van de Kerk.

Ondertussen werd ook door een klein cenakel van humanisten het spoor doorgetrokken, waarvan Jean Gerson de eerste schreden gezet had. Voor het eerst had Jean Gerson, de kanselier van de Parijse universiteit rond 1400, de zielloosheid aangeklaagd van de scholastieke disputen. Vooral theologisch gericht, wilde hij het geloof funderen op een intuïtief vatten van God langs de weg van kontemplatie en onthechting.

Wat bij Gerson in de kiem aanwezig was, is in de loop der eeuw zeer langzaam en hortend tot rijping gekomen, over Nicolas de Clamanges, Jean Fouquet, François Villon en Guillaume Fichet.

1. A. Renaudet, *Humanisme et Renaissance* (Travaux d'Humanisme et Renaissance, XXX). Genève, 1958, p. 144.

In de kring van Robert Gaguin, de generaal van de orde der Mathurijnen of Trinitariërs, komt de beweging eerst tot volle leven. Naast de reactie tegen de school der scholastiek is er nu ook de inbreng van de schone letteren, die als een concrete verwerking gezien worden van alles wat edel en goed is. Onder impuls van Gaguin verzamelen zich talrijke Italianen aan de Parijse Alma Mater der laat-vijftiende eeuw. Maar ook vele Vlamingen — Gaguin was trouwens zelf een Vlaming —, komen er studeren, aangetrokken door de faam van de instelling. En inderdaad: de zuiver menselijke bewondering van aardse schoonheid, erfdeel uit Italië, wordt oversluierd door de mystieke traditie uit de Nederlanden, en ze wordt beschouwing van de christelijke waarheid die in die schoonheid beter tot uiting wordt gebracht. Die twee polen die aldus tot elkaar naderen en zich als het ware met elkaar vervlechten, stuwen de cultuur tot grote vitaliteit.

In die kring nu zijn er twee persoonlijkheden die speciaal mijn aandacht getrokken hebben. Toevallig kunnen ze beschouwd worden als de twee belangrijkste vertegenwoordigers van beide convergerende werelden te Parijs: de Italiaan Faustus Andrelinus uit Forlì en de Nederlander Erasmus van Rotterdam. De groei en de neergang van hun vriendschap zullen wij in deze lezing nader pogen te belichten.

Geboren te Forlì in de Romagna in 1462 of 1463, heeft Faustus al vroeg zijn vaderstad verlaten om zich op een jarenlang *iter Italicum* te bekwamen in de rechten en de schone letteren. Te Bologna studeert hij aan de universiteit, te Rome vertoeft hij aan de Academia Romana van Pomponio Leto in een kring van geleerden; te Mantova wordt hij tenslotte hofdichter van bisschop Lodovico Gonzaga, oom van Francesco, de toenmalige markgraaf. Omwille van zijn poëtische middelmatigheid verzinkt hij in Italië echter in het niet tegenover de galerij der groten die het humanisme er al sinds een eeuw heeft voortgebracht. Maar ambitieus als hij is, stelt hij zich lang niet tevreden met het karig betaalde baantje van hofdichter bij bisschop Gonzaga. Hij verkiest het avontuur en trekt in de herfst van 1488 naar Frankrijk, meer bepaald naar Parijs, om er zijn geluk te beproeven. Daar tracht de Venetiaan Girolamo Balbi reeds sinds enkele jaren vaste voet te krijgen. Samen met Faustus en een andere pas aangekomen Italiaan: Cornelio Vitelli uit Cortona, bekommt hij op 5 september 1489 toelating van de universiteit om gedurende één uur in de namiddag de schone letteren te doceren. Balbi, die zich door de nieuwkomers in zijn positie bedreigd ziet, vindt licht een reden tot onenigheid. Hij beschuldigt Faustus van plagiaat; bij het eerste verschijnen van Faustus' *Amores* (Parijs, 1 oktober 1490), kamt hij het werk

tot op de grond af en gaat zelfs zover in Italië het gerucht te laten verspreiden van Faustus' dood op de brandstapel wegens ketterij. Faustus ziet zich genoopt Parijs te verlaten. Achtereenvolgens in Toulouse en in Poitiers gaat hij dichtkunst en retoriek onderwijzen. Bij zijn terugkeer haalt hij het tenslotte op Balbi, dank zij de steun van de ganse pleiade van het opkomend humanisme, vooral dan van Robert Gaguin en van vooraanstaande lieden aan het hof en uit de kanselarij, onder wie Guillaume de Rochefort, de kanselier van de koning, en Pierre de Courthardy, de president van het Parijse parlement. Het jaar 1496 betekent voor Faustus de ware doorbraak. Robert Briçonnet, aartsbisschop van Reims, introduceert hem bij Karel VIII. Faustus leest de vorst voor uit zijn werk *De Neapolitana Fornoviensique victoria*, en de koning is zozeer ingenomen met de lof op zijn eigen krijgsdaden in Italië, dat hij de dichter onmiddellijk een som geld schenkt en hem een jaarlijks pensioen verleent. Faustus heeft zich een plaats verworven. Een veelbelovende toekomst van hofdichter ligt voor hem open.

Weinig tijd voordien heeft Faustus kennigemaakt met Erasmus.

Opgevoed bij de broeders van het Gemene Leven in het klooster van Steyn bij Gouda komt de augustijnnermonnik Erasmus van Rotterdam in de nazomer van 1495 naar Parijs om er zich in de godgeleerdheid te bekwamen. Reeds had Erasmus van Faustus horen spreken toen hij op de residentie verbleef van Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, als diens sekretaris in de jaren 1493 tot 1495. In die tijd immers vertoefde ook Petrus Santeranus, een Siciliaan die te Parijs gestudeerd had, in de omgeving van de bisschop. En hij had Erasmus een voorvalletje verteld dat hij korte tijd voordien met Faustus te Parijs beleefd had. Eens had hij een eigengemaakt distichon in antieke trant laten schilderen met letters die hier en daar als het ware door de tijd aangetast waren. Daarop had hij het aan Faustus voorgelegd met de vermelding dat hij het tussen andere overblijfselen uit de Oudheid had teruggevonden. Faustus, opgevoed in de traditie van de Academia Romana, dweept met alles wat uit de Oudheid kwam, en was eenvoudigweg niet te tomen in zijn opgetogenheid, tot Santeranus hem de ware herkomst van het distichon reveleerde en het gehele geval in het belachelijke trok.

Vrijwel dadelijk na zijn aankomst te Parijs tracht Erasmus in voeling te treden met de humanistenkring waar Gaguin en Faustus in die dagen zeker de toon aangeven. In de septemberdagen van 1495 introduceert Erasmus zich bij Gaguin met een brief en een gedicht. De brief is niet bewaard gebleven; het gedicht, een hendecasyllabon: *ad Gaguinum nondum visum*, werd opgenomen in het *Carmen de casa natalicia Iesu* (voor het eerst gepubliceerd

te Parijs in januari 1496²). In een gekunstelde stijl spoort Erasmus zijn Muzen ertoe aan zich, hoewel beschroomd om hun minderwaardigheid, naar Gaguin te begeven. Het gedicht en de brief vallen blijkbaar in goede aarde bij de chef der Parijse humanisten: dadelijk schrijft hij Erasmus een brief terug³. Hij is tenvolle bereid Erasmus als vriend op te nemen, doch tevens waarschuwt hij hem voor al te overdreven en onverantwoorde lof. In zijn antwoord op de zelfverdediging van Erasmus tegen de waarschuwing van Gaguin, complimenteert Gaguin de Rotterdammer met de goede stijl van zijn laatste brieven⁴, en hij moedigt hem aan in dezelfde richting voort te gaan en vooral steeds maat te houden. Hij vraagt Erasmus ook, of hij geen nieuws ontvangen heeft over Faustus' *De celesti vaticinatione*; indien ja, kom dan ten spoedigste over, zo schrijft Gaguin aan zijn jonge vriend. Met de *De celesti vaticinatione* wordt ongetwijfeld het werkje bedoeld *De influenza siderum*, dat te Parijs op 10 mei 1496 bij Felix Baligault van de pers kwam.

Preserved Smith publiceert in zijn boek over Erasmus⁵ enkele gedichtjes, ons bewaard in het B.M., Egerton ms. 1651. Het mooi versierde handschrift was bestemd om te worden opgedragen aan de jonge prins Hendrik, de latere Hendrik VIII van Engeland. Naast enkele gedichten van Erasmus bevat het ook een gedicht van Gaguin aan Erasmus en aan Faustus, waarin hij beide dichters uitnodigt tot een eenvoudige maaltijd bij zich thuis. „Mijn middelen om jullie te ontvangen zijn bescheiden”, zo schrijft Gaguin, „doch dat doet niets af aan de warme en oprechte genegenheid die ik jullie beiden toedraag.”

Erasmus kent ondertussen een ellendige tijd in het Collège Montaigu, waar Standonck de plak zwaait. De lucht en de kost maken hem er ziek, zijn tere en verfijnde natuur kan de harde onthechting niet verdragen die er aan de kostgangers wordt opgelegd. Daarbij zitten de wekelijkse scholastieke disputen hem lelijk dwars; stellig zal de kennismaking met de levendige Italiaan Faustus, die al evenzeer het land had aan de toenmalige Parijse theologen en aftandse scholastiek, hem dan ook een welkome verpozing geweest zijn in zijn kleurloos bestaan. Beiden veelmeer filoloog dan filosoof zullen ze zich zeker vermeid hebben in geestige woordspelingen en ironische aanvallen op de schare nog

2. C. Reedijk, *The Poems of Desiderius Erasmus*. Diss. Leiden, 1956, nr. 38, pp. 239-240.

3. P. S. Allen, *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*. Vol. I (Oxford, 1906), ep. 43, pp. 145-147.

4. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, I, ep. 44, pp. 147-148.

5. P. Smith, *Erasmus*. New York, 1962², app. III, p. 456.

middeleeuwse theologen, die het aan de Parijse universiteit nog steeds voor het zeggen hadden.

Nog in hetzelfde jaar schrijft Erasmus tijdens een verpozing op het platteland een gedichtje aan Gaguin en Faustus: *In Annales Gaguini et Eglogas Faustinas carmen ruri scriptum et autumno*⁶. Het gedicht is heel waarschijnlijk tot stand gekomen tijdens hetzelfde verblijf buiten (begin november 1495), waarin hij de brief schreef aan Hector Boece, die als inleiding fungeert op de bundel *De casa natalicia Iesu*. Erasmus vertelt in het werkje hoe hij geniet van een romantische rust op het land. Plots ontwaart hij de beeldschone Thalia, Faustus' muze. Zij komt hem lachend tegemoet en vertelt hem hoe Faustus eveneens in de eenzaamheid zijn *Bucolica* voorbereidt. Zijn muzen zijn werkelijk in opperbeste konditie. Stellig zal Faustus in grootheid Vergilius evenaren en, zo voegt de muze er ondeugend aan toe: geen Livia of ander popje valt in het werk te bespeuren, zodat de theologen er bezwaarlijk graten zullen kunnen in vinden. Waarschijnlijk had Faustus aan Erasmus bij hun kennismaking zijn nog onvoltooide *Bucolica* laten lezen. Reeds in de brief die een zekere Johannes Cordiger Alemannus bij de eerste uitgave van Faustus' *Amores* of *Livia* (Parijs, 1 oktober 1490) voegde, is er sprake van de voorbereiding der eklogen. Nu maakt Erasmus zijn nieuwbakken vriend een compliment hierover in de vorm van een bukolisch gedicht: wel echt een fijne attentie van hem! Slechts even raakt Erasmus de voorbereiding van het *De origine et gestis Francorum compendium* van Gaguin aan, en dan nog post factum. Immers reeds in de tweede helft van september 1495 was de drukker met het zetten klaar, en tot de definitieve uitgave heeft ook Erasmus een steentje bijgedragen. Toen het werk van de pers ging komen, bleven er achteraan nog twee bladen ongevuld over; in die tijd waren blanco-folia minder gebruikelijk. Gaguin lag ziek en kon onmogelijk voor enkele supplementaire pagina's zorgen. Dan sloegen zijn vrienden de handen in elkaar. Het voorlaatste blad kreeg men met wijd zetten gevuld met een gedicht van Gaguin, vier disticha van Faustus en een prelude van Benoît de Montecat. Voor het laatste folium bood Erasmus een brief aan, wel wat langdradig doch geschreven in zijn meest elegante Latijn⁷. Toch wat eigenaardig, de publikatie van die brief van een onbekend monnikje als Erasmus in het werk van die grote geleerde Gaguin, met wie hij pas vriendschap had gesloten. In elk geval: hij bewees er Gaguin een dienst mee, en voor hemzelf betekende een publikatie in het werk van de vereerde meester,

6. C. Reedijk, *The Poems*, nr. 39, pp. 240-243.

7. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, I, ep. 45, pp. 148-152.

zoals Huizinga zegt⁸, de springplank tot de roem bij de grote massa.

Erasmus kan echter in Parijs niet aarden. De nog middeleeuwse sfeer van middeleeuwse twisten en disputen en het barbaarse ascetisme van het Collège Montaigu jagen hem met de koorts op het lijf op de vlucht. Hij verlaat Parijs in de lente van 1496 om te gaan herstellen op de residentie van Hendrik van Bergen. Hij wordt er goed ontvangen en spoedig is hij weer geheel de oude. Daarna reist hij naar Holland, naar zijn vrienden in het klooster van Steyn. Op hun aanmoediging echter vertrekt hij in september 1496 terug naar de Franse hoofdstad. In zijn bagage steekt o.m. een bundel gedichten van zijn jeugdmakker Willem Hermans, die hij aan zijn Parijse vrienden wil voorleggen, in de hoop aldus zijn kameraad in zijn literaire carrière vooruit te helpen⁹. Met dit doel voor ogen had hij trouwens reeds vroeger Willem Hermans met Faustus in contact gebracht. In Parijs aangekomen, neemt Erasmus natuurlijk niet meer zijn intrek in het kollege van Standonck. Renaudet¹⁰ meent dat dit feit verband houdt met de onigheid die Standonck zocht met Faustus, terwille van diens losheid bij de keuze en de interpretatie van antieke schrijvers, én van diens gebrek aan religiositeit, daar hij ook op zon- en feestdagen cursus hield.

Van 1496 tot 1499 verblijft Erasmus te Parijs. Wel reist hij nog naar de residentie van Hendrik van Bergen en naar het Noorden op zoek naar steun bij zijn oude beschermheer en zijn vroegere vrienden. Ook meent hij op bescherming te mogen rekenen bij Anna van Borselen, Vrouwe van Veere, met wie hij door toedoen van zijn vriend Jakob Batt in contact was gekomen. Die steun is echter alles samen vrij gering, en dat werkt sterk in op het moreel van de tenslotte toch eerder melankolische noorderling. Hij voelt zich onzeker in het bestaan, en zijn werkkraft en levendigheid worden erdoor verlamd. Daarbij komen dan nog de ongunstige geruchten die in het klooster van Steyn de ronde doen in verband met Erasmus' gedrag te Parijs; daarvan krijgt hij lucht en dat jaagt het peil van zijn stemming zeker niet de hoogte in. Hij verwaarloost het contact met zijn vrienden, zoals blijkt uit een brief, gedateerd december 1498 en gericht aan Willem Hermans¹¹: „In geen drie maanden liet ik me zien bij Gaguin of bij Faustus”, zo schrijft hij. Toch vraagt hij Willem geen kwaad vermoeden

8. J. Huizinga, *Erasmus*. Haarlem, 1958⁵, p. 33.

9. *Ibid.*, p. 34.

10. A. Renaudet, *Préréforme et Humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie (1494-1517)*. Paris, 1953², p. 277, noot 2; cfr. eveneens van dezelfde auteur *Humanisme et Renaissance*, o.c., p. 154.

11. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, I, ep. 81, p. 214, rr. 71-74.

tegen hem te koesteren en hij spoort hem aan eens naar Gaguin en naar Faustus te schrijven, naar Faustus zeer kort en geleerd, naar Gaguin met wat meer omhaal. Heel waarschijnlijk op verzoek van Erasmus, schrijft Faustus een brief aan Willem Hermans¹², waarin hij in alle toonaarden de ongerepte levenswandel van hun wederzijdse vriend bezingt en hem uitermate looft om zijn geestesgaven. Na die zwarte tijd worden hun betrekkingen weer hechter. In een brief aan Batt¹³, gedateerd mei 1499, schrijft Erasmus: „cum Fausto mihi summa familiaritas”. Dat hij heel vertrouwelijk omging met Faustus kan men opmaken uit een vijftal korte briefjes¹⁴, heel waarschijnlijk van rond dezelfde tijd als voorgaande brief. Daarin vinden we een steekspel van geestigheden in verband met het menu dat Erasmus aan Faustus bij diens komst zal voorzetten. De briefjes, die kort zijn en puntig als telegrammen, dragen geen vermelding van plaats of datum. De joviale, schertsende, soms wat prikkende toon wijst op een zeer vertrouwelijke en eerder probleemloze omgang tussen beide vrienden.

Ondertussen heeft Erasmus hard gespaard om een reis naar Italië te kunnen ondernemen. De tocht is gepland voor augustus 1499, doch plots laat hij zijn plan varen en reist in mei 1499 met zijn leerling en vriend William Blount, de latere Lord Mountjoy, op diens verzoek naar Engeland. Samen met deze laatste gaat Erasmus er verblijven op het platteland, heel waarschijnlijk op het landgoed van William Say in Bedwell. Van daaruit is het dan wellicht dat Erasmus in de zomer van 1499 een brief richt aan zijn vriend Faustus te Parijs¹⁵. Eerst schrijft hij over de ruzie tussen Delius en Scopus, die hem ter ore is gekomen. Maar al vlug laat hij dat onderwerp varen en gaat vol entoesiasme aan het vertellen, hoezeer Engeland hem bevallen is en hoe hij er geheel terug kan herstellen van de algemene zwakte die de ontbering, het gebrek aan waardering en de gehele woelige sfeer te Parijs voor gevolg hebben gehad. Vooral hangt hij de genierter Faustus een veelzeggend beeld op van de schoonheid en de liefvalligheid van de Engelse meisjes, en hij illustreert hun aanminning met de volgende woorden: „Er zijn hier meisjes met een verrukkelijk snoetje, bekoorlijk, inschikkelijk, en je zal ze gauw hoger schatten dan je muzen... Kom je op bezoek, je wordt door eenieder met een kus verwelkomd; ga je ergens weg, ze laten je gaan met een kus; je komt terug, je krijgt een zoentje; komen ze je tegen, ze geven je kusjes. Gaan ze van je heen, bij het afscheid delen ze kussen

12. Ibid., ep. 84, pp. 220-221.

13. Ibid., ep. 95, pp. 233-235.

14. Ibid., epp. 96-100, pp. 235-236.

15. Ibid., ep. 103, pp. 238-239.

uit ; ontmoeten de lui elkaar, kussen van twee kanten ; kortom, waarheen je ook keert, alles is vol zoentjes" ¹⁶ ; en dan voegt hij er nog aan toe : „Indien jij zou weten wat voor heerlijkheden Engeland biedt, dan zou jij zeker door de lucht hierheen komen vliegen. En indien je jicht je weerhoudt, zou je zeker een Daedalus willen worden" ¹⁷.

In 1500 komt Erasmus naar Parijs terug. Opnieuw wordt hij er gekweld door geldgebrek. Zijn zuurgespaarde centen had hij immers bij de douane in Engeland moeten achterlaten. Daarom ziet hij zich gedwongen tot het schrijven van een werk, dat populariteit kan oogsten. Dit werk verschijnt in de zomer van het jaar 1500 onder de vorm van de *Adagia*. Faustus heeft zijn vriend bij die gelegenheid met een lovende brief bedacht, gedateerd 15 juni 1500¹⁸. Deze brief komt dan ook vooraan in het werk te staan.

Een tijd later vlucht Erasmus naar Orléans, vol angst voor de pestepidemie die uitgebroken is te Parijs. Faustus had gelachen om dit gebrek aan manmoedigheid. In een brief, gedateerd 20 november 1500¹⁹, verantwoordt Erasmus zijn vrees met de volgende woorden : „Het verwijt zou niet draaglijk zijn, indien een Zwitsers soldaat het zou te inkasseren krijgen ; doch op een dichter, een man die houdt van rust en schaduw, heeft het geen vat". Dan volgt nog een lange uiteenzetting in die ietwat geprikte toon die hem in deze periode, ten gevolge van de voortdurende teleurstellingen en onzekerheid, eigen is. Immers het voorval bij de Engelse douane had hem weer genoopt tot mooischrijverij om aan de kost te komen, en had aldus zijn plannen lelijk in de war gestuurd. Daarbij voelt hij zich achtervolgd door Standonck, die in opdracht van Hendrik van Bergen, welke Erasmus nu een antimecenas noemt, zijn doen en laten moest nagaan. Tenslotte vraagt hij Faustus toch deemoedig in de brief, of hij wat wil helpen om de *Adagia* voor de verkoop aan te bevelen, niet omwille van de intrinsieke waarde van het werk, maar omdat hij zich in geldnood bevindt. Hij belooft Faustus dat hij het werk zal bijschaven en uitbreiden ; hij zal hem daarbij niet alleen als *ensor*, doch ook als *architectus* doen optreden. Heeft Faustus dan werkelijk materiaal geleverd voor de verdere uitbreiding van de *Adagia* ? Men mag niet vergeten dat Johannes Cordiger in de inleidende brief op de eerste editie van Faustus' *Amores* (Parijs, 1 oktober 1490) schreef dat de dichter naast vele

16. Uit M. A. Nauwelaerts, *Erasmus* (Fibulareeks, nr. 46). Bussum, 1969, p. 23, hebben wij die zeer knappe vertaling van Erasmus' brief overgenomen.

17. Algemeen wordt aangenomen dat deze passage tot bron heeft gediend voor de kunst, die aan Dr. Johannes Faust in het Faustboek wordt toegeschreven : de mogelijkheid om door de lucht te vliegen.

18. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, I, ep. 127, p. 297.

19. *Ibid.*, ep. 134, pp. 311-313.

andere werken ook nog twee boeken *Epistolae morales* op stapel had staan. Waarschijnlijk heeft Erasmus daar ook wel van geweten. En in hoeverre hebben edities van de *Adagia* Faustus beïnvloed bij de definitieve uitgave van de *Epistolae proverbiales et morales*, waarvan de eerste gedateerde druk verscheen bij Josse Bade in 1508 (?). Reeds mensen die leefden in de tweede helft van de 16de eeuw stelden zich de vraag wie zich door wie had laten inspireren. De pedagoog Johann Sturm raakt de kwestie aan in zijn biografie van Beatus Rhenanus, leerling én van Faustus te Parijs én van Erasmus te Bazel, doch hij laat het probleem voor wat het is²⁰. In Erasmus' werk vinden wij overigens geen spoor van polemieken daarover. Wel lezen wij er twistgeschrijf tussen Erasmus en een ander auteur, Polydorus Vergilius²¹, wie als eerste het idee heeft opgevat een werkje van die aard te schrijven, en hierbij schijnt Erasmus nogal verdoezelend te werk te gaan. Een diepgaand onderzoek hebben wij aan die kwestie nog niet kunnen wijden; toch kan men alvast zeggen dat het zeer moeilijk is al dadelijk op invloed van de ene auteur op de andere te bewijzen, vermits het werk behoort tot een genre dat in die tijd met haar sterk pedagogische behoeften zeer vaak beoefend werd. Daarbij was hun werk inhoudelijk gezien niet de vrucht van eigen vinding, want beide schrijvers putten hun inspiratie uit de rijke bronnen van de Bijbel en de antieke auteurs.

Op 9 december 1500 schrijft Erasmus vanuit Orléans een brief²² aan zijn studiegenoot August Vincent Caminade, in wiens huis te Orléans hij een tijd verbleven heeft, en die zich nu te Parijs bevindt. Hij verheugt zich om het goede nieuws dat hij over zijn Parijse vrienden ontvangen heeft. Hij dankt Caminade oprecht voor de ijver waarmee die de roem van zijn naam hooghoudt te Parijs. Toch wil hij bij die dankbetuigingen niet in de welbekende Faus-tiaanse overdrijving vallen.

Door het pestgevaar tenslotte uit Frankrijk verdreven, begeeft Erasmus zich opnieuw naar de Nederlanden. Lange tijd verblijft hij er op het kasteel Tournehem bij zijn trouwe vriend Batt. Hij wijdt het beste deel van zijn krachten aan een intense studie van

20. *Beati Rhenani vita per Johannem Sturmium*, in: A. Horowitz-Hartfelder, *Briefwechsel des Beatus Rhenanus*. Leipzig, 1886 (anastatische herdruk: Nieuwkoop, 1966), p. 4.

21. Polydorus Vergilius (geb. ca. 1470, overl. 1555). Cf. D. Hay, *The Life of Polydore Vergile of Urbino*, in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XII (1949), pp. 132-151, en Id., *Polydore Vergil Renaissance Historian and Man of Letters*. Oxford, 1952. De meest representatieve brief voor de polemieken tussen Erasmus en Polydorus Vergilius wordt gepubliceerd door P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, IV, ep. 1175, pp. 425-430.

22. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, I, ep. 136, pp. 315-317, rr. 1-7.

het Grieks : onontbeerlijke voorwaarde voor een uitgave van de H. Hieronymus en voor een juister begripen van de Bijbel. De goede Batt sterft in het voorjaar van 1502. Dan trekt Erasmus naar Leuven, steeds weer verjaagd door de pest. Lange tijd blijft hij er niet ; zijn vrijheidszin belet er hem een leerstoel te aanvaarden.

In 1504 vinden wij Erasmus terug te Parijs. Uit Leuven heeft hij een belangrijke ontdekking meegebracht : een handschrift van Lorenzo Valla's *Adnotationes in Novum Testamentum*²³. Hij heeft het in de Premonstratenzerabdij van het Park teruggevonden en meteen weten te bemachtigen. Die ontdekking verdubbelt nog zijn verlangen om voortaan zijn gehele leven te wijden aan het herstel van de godgeleerdheid. De dichtkunst schuift hij op een zijspoor, en dat brengt mee dat zijn kontakten met vroegere vrienden-dichters, waaronder dan ook Faustus, minder druk worden. Na de dood van Batt verlaat hij zich ook meer en meer op zijn Engelse vrienden : John Colet, Linacre, Thomas More. Hij ontmoet er het nodige begrip en de steun voor zijn groots programma, iets wat hij bij de luchthartige Italiaan Faustus zeker niet aantreft.

In september 1505 nodigt Lord Mountjoy Erasmus via Colet naar Engeland uit. Onmiddellijk gaat Erasmus op de uitnodiging in en steekt het Kanaal over. Weer smaakt hij er de genoegens van een verfijnde levenssfeer tussen mensen wiens leven althans grotendeels door dezelfde idealen gericht is. Erasmus werkt hard en wij zien in zijn brieven hoe vergankelijkheidsbesef en diep bewustzijn van zijn kunnen elkaar afwisselen.

Een prachtige kans biedt zich in Erasmus' leven wanneer de Genuese lijfarts van koning Hendrik VII, Battista Boerio, hem vraagt zijn beide zonen op hun studiereis doorheen Italië te vergezellen. Deze reis betekent voor Erasmus de vervulling van een diep gekoesterd verlangen : eindelijk kan hij het ideaalbeeld dat hij zich van de antieke kultuur heeft gevormd aan de werkelijkheid gaan toetsen. Over Parijs gaat de reis naar Italië. Te Parijs laat hij inderhaast nog een paar werken achter bij Bade om ze tijdens zijn afwezigheid te laten drukken. Hij gaat er tevens zijn oude vrienden opzoeken. Aan Thomas Linacre schrijft hij²⁴ dat de vreugde onder hen des te groter was daar ze hem dood hadden gewaand. Nadien vertrekt Erasmus naar Italië. Op een lang *iter Italicum*, waarop hij alle grote steden van de Italiaanse renaissance bezoekt, schijnt alle contact met Frankrijk en Parijs dood.

23. Over deze episode cf. G. Tournoy, *Lorenzo Valla en Erasmus*, in : *Onze Alma Mater*, 23 (1969), pp. 144-149.

24. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, I, ep. 194, pp. 426-427, rr. 9-10.

Eerst vijf jaar later, in april 1511, komt Erasmus te Parijs terug. Ondertussen heeft hij op zijn terugreis vanuit Italië het opstellen van *De lof der zotheid* aangevat, werk dat hij nadien in het huis van Thomas More voltooide; nu is hij van plan dit bij Gilles de Gourmont uit te geven. Te Parijs heerst hoogspanning: koning Lodewijk XII is in volle koude oorlog verwickeld met paus Julius II. De inzet is hun machtspositie in Italië. Nu wordt de strijd voor één keer niet met de wapens beslecht: Lodewijk XII heeft haar op het religieuze plan verheven. Op 11 april had hij de bisschoppensynode van Lyon bijeengeroepen, en op 16 mei werd het anti-pauselijk concilie te Pisa geopend. Ongetwijfeld zal het konflikt het onderwerp hebben gevormd van vele gesprekken. Zeker zal Erasmus zich ook met die brandende tijdsproblemen hebben ingelaten. Te Bologna had hij de glorierijke intocht van Julius II in 1506 meegemaakt, en 'met een diepe inwendige zucht' had hij er geknield voor de man, in wie hij de belichaming zag van alles wat tegen zijn idealen indruiste. Heel waarschijnlijk heeft hij onder invloed van de heersende spanning het bijtende epigram²⁵ geschreven tegen Julius II, dat als het ware het stramien vormt voor zijn latere dialoog *Julius exclusus e coelis*²⁶. Ook Faustus draagt zijn steentje bij in de storm van schotschriften en satiren die in die tijd, veelal onder impuls van het Parijse hof, tegen de paus losbreekt. In opdracht van koningin Anna schrijft hij een brief, waarin zij de ondankbaarheid van Julius II ten opzichte van haar echtgenoot aanklaagt. De brief vertoont enkele opvallende gelijkenissen met de *Julius exclusus*. Het is wel wat gewaagd van ontegensprekelijke invloed te gaan spreken, al is het zeer aanneembaar dat Faustus aan Erasmus zijn heroïsche brief heeft laten lezen. Ook kan men zich afvragen waarom op één van de eerste uitgaven van de *Julius exclusus* de initialen F.A.F. voorkomen²⁶. In september 1517 komt een jonge Engelsman, Thomas Lupset, naar Parijs om er de supervisie uit te oefenen bij Gilles de Gourmont van de tweede uitgave van More's *Utopia*. Als sekretaris van Erasmus heeft hij lange tijd een kopij in bezit gehad van een *Julii genius*, welke Erasmus bij zijn overhaast vertrek uit Engeland in de zomer van 1514 bij hem had achtergelaten, en die hij eerst na herhaaldelijk aandringen in 1516 terugkreeg. In september 1517 nu vraagt Lupset in een brief aan Erasmus veront-

25. Voor dit epigram, cf. C. Reedijk, *Een schimpdicht van Erasmus op Julius II*, in: *Opstellen ... aangeboden aan Dr. F. K. H. Kossmann* ('s-Gravenhage, 1958), pp. 186-207.

26. Voor de ganse *Julius exclusus*-kwestie, cf. Godelieve Tournoy-Thoen, *Deux épîtres inédites de Fausto Andrelini et l'auteur du „Julius Exclusus“*, in: *Humanistica Lovaniensia*, XVIII (1969), pp. 43-75.

schuldiging voor wat met de *libellus* is gebeurd. Hij verzekert Erasmus dat er geen kwade wil in het spel is, doch dat zijn slordigheid aan de basis ligt van wat voorgevallen is. Wat anders kan Lupset met dit alles bedoelen dan een klandestiene uitgave van de *Julius exclusus*, waarvan hij ongetwijfeld een afschrift had gemaakt; heeft hij daarbij niet met medeweten van Faustus diens initialen F.A.F. op het werk aangebracht om aldus de aandacht van Erasmus af te leiden, die door al te veel publiciteit om het werk wel eens in moeilijkheden had kunnen komen? Faustus had dan al een veel minder angstvallig karakter, en daarbij genoot hij in zijn positie van hofdichter van vrijgeleide.

Na 1512 schijnt alle direkt contact met Faustus voor goed verbroken. Na zijn laatste verblijf te Parijs, ontdekt Erasmus een nieuwe vriendenkring in de drukkerij van Johannes Froben te Bazel. Hij smaakt er voor het eerst tenvolle de weelde van de roem, en in die sfeer van fijnzinnig begrip en verering wordt voor Erasmus het ideale klimaat geschapen voor goed en onverpoosd werken. Kort na elkaar verschijnen de werken van de H. Hieronymus, en de gezuiverde tekst van het Nieuwe Testament met een nieuwe Latijnse vertaling.

Toch vermeldt Erasmus zo nu en dan nog eens zijn oude makker. In een uitgave van de *Adagia* (ca. 1518)²⁷ komt weer even de herinnering op aan Faustus in een passage waarin hij het heeft over de soberheid van de Italiaanse keuken. Hij betitelt er Faustus als „poeta non solum regius, verum etiam regineus, vetus congerro meus”. Vertaald betekent dit zoveel als: „Faustus, mijn oude kameraad, niet alleen dichter van de koning, doch eveneens van de koningin”.

Ook schrijft hij onmiddellijk na Faustus' dood aan Petrus Barbirius: „Hou maar aan het leven, want dit jaar heeft de dood reeds vele beroemde lieden weggerukt, onder wie Faustus, poeta immortalis: de onsterfelijke dichter”²⁸. Even later op het jaar citeert hij Faustus met de neutrale vermelding: „Faustus diu regnavit Lutetiae”: „Faustus zwaaide lange tijd de scepter te Parijs”²⁹. Was het een soort schroom die hem weerhield zijn pas gestorven vriend te hekelen? In elk geval heel anders is de toon, die hij aanslaat in zijn korrespondentie met Vives van een paar

27. Deze tekst verscheen voor het eerst in een uitgave van de *Adagia* van rond 1518 (Cf. W. P. Mustard, *The Eclogues of Faustus Andrelinus and Joannes Arnolletus, edited with Introduction and Notes*. Baltimore, 1918, p. 13). Die uitgave konden wij echter niet bereiken; wel hebben wij het adagium (nr. 1168) teruggevonden in de editie van 1551 te Bazel bij Joannes Froben.

28. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, III, ep. 803, p. 257.

29. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, III, ep. 855, p. 358, r. 75.

jaren later. In mei 1520 was Vives naar Parijs vertrokken. Onmiddellijk na het bericht van zijn goede aankomst aldaar, schrijft Erasmus hem een brief vanuit Leuven³⁰ en noemt hem een geluksvogel omwille van de goede ontvangst die hem door de Parijse theologen bereid werd. Op zijn minst eigenaardig, dat hartelijke onthaal, als men bedenkt dat Vives nog kort tevoren de Parijse scholen heftig had aangevallen. Nog in een ander opzicht is de houding van de Parijse universiteit eigenaardig, zo schrijft Erasmus: hoewel bolwerk van beschaving en goede zeden, heeft zij jarenlang Faustus niet alleen verdragen, maar hem zelfs nog gespijst en op handen gedragen. Hoe ging hij niet te keer tegen de theologen? Wat al vuigs heeft hij niet onderwezen? En zijn geleerdheid die dan nog niet eens boven de middelmaat uitsteeg deed de Fransen al die verdorvenheid vergeten. Te Parijs is er altijd plaats voor wie iets nieuws of iets beters naar voor kan brengen. Hoe heel anders gaat het er niet aan toe te Leuven, waar nog niet eens aan het *Collegium Trilingue* bestaansrecht wordt verleend, en waar veel hoogstaander mensen dan die Faustus de mond wordt gesnoerd. Bij zijn thuiskomst doet Vives Erasmus vanuit Brugge het gehele verhaal van zijn reis en van het goede onthaal dat hem te beurt is gevallen. „Heel anders gaat het er nu aan toe dan in de tijd toen wij er studeerden”, zo schrijft Vives. „De theologen hebben alle pietluttigheden laten varen, en ze wijden zich nu vol ernst aan belangwekkende problemen”³¹. Daarop schrijft Erasmus een eerder zwaarmoedige brief³² terug; hij mijmert erover hoe overal de studie wordt hervormd behalve te Leuven, waar de mensen die het goed menen en een degelijk onderwijs willen brengen, steeds gedwarsboomd worden. Te Parijs mocht Faustus jarenlang gelijk wat voor soort dichters verklaren, tot de meest vuige toe, en dit alles dan nog op zijn welbekende manier. In Leuven laat men Nesenius nog niet toe de *Geographia* van Pomponius Mela te verklaren, terwijl men te Rome en te Milaan om dergelijke mensen schreit. In een brief aan John Longlond van 1 september 1528³³ doet Erasmus er nogmaals zijn beklag over dat Faustus' elegieën en Poggio's *Facetiae* in de scholen als leerboek worden gebruikt, terwijl zijn *Colloquia* en zijn *Encomium matrimonii* nauwelijks geduld worden.

Ongetwijfeld heeft de persoon van Vives, een verwoed dichters-hater en streng moralist, Erasmus' afbrekende houding tegenover Faustus medebepaald; in de brief aan Longlond spreekt zeker de

30. P. S. Allen, *Opus Epistolarum*, IV, ep. 1104, p. 263, rr. 10-25.

31. *Ibid.*, ep. 1108, pp. 270-271.

32. *Ibid.*, ep. 1111, p. 282, rr. 59-63.

33. *Ibid.*, VII, ep. 2037, p. 463, rr. 138-142.

gekwetste eigenliefde mee. Daarbij is Erasmus in de loop der jaren meer en meer een moraliserende houding gaan aannemen. In zijn Leuvense jaren komt die wending voor het eerst zeer duidelijk aan het licht, wellicht ook onder invloed van het aarts-konservatieve milieu. Hij rekent voorgoed af met enkele oude vrienden, vooral uit het Parijse milieu; met Lefèvre d'Étapes valt hij in onenigheid, omwille van de interpretatie van bepaalde passages uit het Nieuwe Testament. Aan Germain de Brie kan Erasmus moeilijk zijn *Antimorus* vergeven; zelfs met Budé neemt de korrespondentie af. Doch vooral de reeds overleden Faustus moet het nu ontgelden. Aan Erasmus' gedrag in de eerste Parijse jaren en meteen aan zijn vriendschap met Faustus zit nog een vuiltje, en nu wil Erasmus zich misschien uitwassen door de man tot op de grond af te breken. Daarbij is Faustus' rol met zijn dood ook geheel uitgespeeld. Hij had de antieke dichters weer van onder het stof gehaald, maar nooit heeft hij zijn onderwijs in de schone letteren weten te integreren in een volledige humanistische opvoeding van de jeugd. Misschien ziet Erasmus dit nog duidelijker in bij het bericht van de hervorming van de Parijse universiteit, en geeft het besef daarvan hem die vernietigende woorden in?

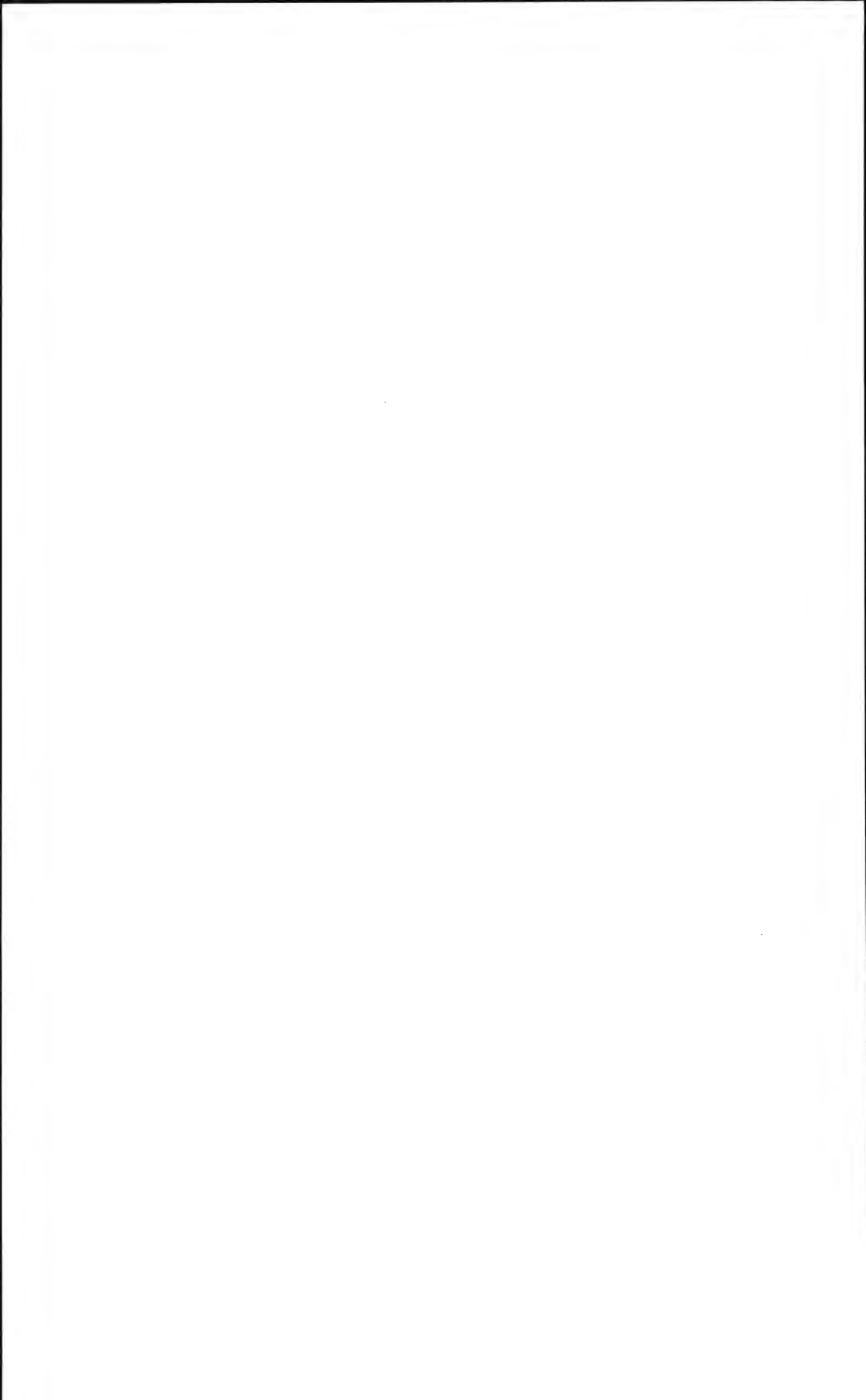
Men stelt het soms voor alsof Erasmus Faustus vóór diens dood alleen verheerlijkt heeft, en dat hij hem daarna geheel verguisde. Die opvatting moet wel even genuanceerd. Uit de briefwisseling tussen Erasmus en Faustus blijkt reeds voldoende dat Erasmus zijn makker door en door kent als een genietter van de heerlijkheden van het leven, en zeker als iemand die het vrouwelijk schoon niet versmaadt; en het is dan vooral tegen dit gebrek aan ernst en hoogstaande morele gezindheid dat Erasmus na Faustus' dood uitvaart, en dan nog vrij scherp. Waarschijnlijk zal zijn ingeboren vrees voor onenigheid en ongenoegen hem ervan afgeschrikt hebben Faustus bij diens leven anders dan op een luchthartige toon op diens fouten te wijzen. Faustus heeft hem daarenboven toch nooit persoonlijk leed berokkend.

Hoe dan ook, het is moeilijk een rechte lijn te trekken in een stof die zo onvolledig is en zo fragmentair, en in het geheel van een verhouding tussen twee mensen, zeer beweeglijk van aard en karakter, en dit over een periode van meer dan twintig jaar.

Waarschijnlijk zal hun vriendschap zich beperkt hebben tot een prettige kameraadschap in de dagelijkse omgang, gebaseerd op een fijne kennis van elkaars gaven en kleine tekortkomingen en gekruid met een flinke dosis humor en plagerijtjes over en weer. Maar tot een diep zielscontact en tot een uitwisseling van hoogstaande ideeën zullen zij zeker niet gekomen zijn. Beiden beleefden

immers hun tijd, hun omgeving en hun werk té verschillend. Faustus was de ware renaissance-mens uit het zuiden, los, genietend, bewust van zichzelf. Daartegenover stond de noorderling Erasmus, twijfelend, melankolisch, zwak naar lichaam en weinig manmoedig, maar met hoge aspiraties en diepzinnige ethische denkbeelden, die met de kopieuze woordenvloed van Faustus weinig raakpunten hebben kunnen vinden.

Scripsi in monte Caesaris, XV Kal. Mart. MCMLXX

Jean Paulhan als Estheticus

door

EUGÈNE VAN IJTERBEEK

„Ce n'est pas avec de l'émotion que l'auteur compose son œuvre : c'est avec des mots et des phrases et des lieux communs.”

Jean Paulhan, *Un rhétoricien à l'état sauvage* : Paul Valéry.

Het woord dient bij Paulhan niet om gevoelens uit te drukken, het is veeleer het voorwerp van diens denken. Daarom heeft het ook een tijdeloos karakter en lijkt het zelfs wereldvreemd.

Het schrijven getuigt van een hoge graad van bewustzijn. Niet de persoon van de schrijver staat op de voorgrond, maar het spreken en schrijven op zichzelf. Literatuur is voor Paulhan een vorm van taalkundig denken, een kritiek, die niet op het eigen schrijverschap is gericht, maar eerder een geestesdiscipline, die in het schrijven en het filosoferen over het woord aan de schrijver voldoening schenkt. Het is een autonome vorm van denken, dat niet rechtstreeks betrokken is op de historische problematiek. Het staat helemaal los van de vragen die de mens zich stelt over zijn bestemming en de tijd waarin hij leeft. In die zin is het schrijven bij Paulhan niet-geëngageerd : „Autant l'avouer : il n'est pas une fois question dans ce petit livre, et dans ceux qui le suivront, de la politique. Ni du fascisme (menaçant) ou de la démocratie (triomphante). Ni de l'avenir de l'homme. Ni de la culture et du reste. Ce sont des questions où je n'entends rien” (II, p. 289)¹. Het raadselachtige bij Paulhan vloeit voort uit de indruk dat hier over niets geschreven wordt. De afwezigheid van een inhoud staat in tegenstelling tot de rigoureuze stijl, tot de strakke, logische wijze van redeneren in een essay als *Clef de la poésie* (1944), waarvan de opzet door Paulhan zelf aldus wordt omschreven : „Bref, mon propos n'est ni critique, ni – de toute évidence – littéraire. Il est

1. Zie ook Alain Clerval : „Dans le temps que l'intelligence déroge si elle ne sert pas une idéologie, il s'est continûment élevé contre la formule de l'engagement, c'est-à-dire le détournement de la littérature à des fins qui doivent lui demeurer étrangères”, *Un démocrate, Jean Paulhan*, in *N.R.F.* (numéro spécial), mei 1969, p. 936.

Wij verwijzen naar Jean Paulhan, *Oeuvres complètes*, Parijs, Cercle du Livre Précieux, 5 dln, 1966-1970.

strictement logique" (II, p. 241). Het hele boek lijkt wel op een tegendraads aansnijden van de poëtische problematiek; in elk geval is het een poging, om tegen de filosofische en vooral metafysisch gerichte poëziekritiek in, met de logica van het gewone verstand het mysterie van de poëzie te beschrijven. Het uitgangspunt van die louter verstandelijke aanpak is de behoefte aan een wet, waarmee net zoals in de logica, nu ook op het gebied van de poëzie het poëtische en het niet-poëtische van elkaar kunnen onderscheiden worden. Paulhan reageert tegen een verbalistische literatuurkritiek. Hij beschouwt de poëzie niet als een uitdaging van de logica en ziet geen enkele tegenstrijdigheid tussen de verstandelijke benadering van het verschijnsel poëzie en het uiteindelijk niet te achterhalen mysterieus karakter ervan. Het gaat aldus niet om een rationalisering van de esthetische problematiek of om de negatie van de poëzie en het mysterie: „Je cherche une loi dont le mystère fasse partie" (II, p. 253).

Vanwaar komt die neiging bij Paulhan om de vooral sinds de romantiek sterk beklemtoonde tegenstelling tussen de poëtische taal en de ratio, althans op het vlak van de kritiek, te niet te doen? Door die tegenstelling niet uit de weg te willen gaan en door er juist op in te gaan, heeft Paulhan met een aan de elementaire mathematica ontleende vergelijking tussen de taal en de gedachte, tussen „le langage et la pensée", tussen „le mot et l'émotion" enz., het mysterie van de poëzie kunnen beschrijven als een taalwerkelijkheid, waarin de tegenstelling tussen de logica van de taal en de wereld van de uitgedrukte gedachten en gevoelens niet meer als een tegenstelling wordt ervaren, maar als een eenheid, als een mysterie. Op dat ogenblik ontstaat ook de poëzie. Dat is het besluit van *Clef de la poésie*, waarover wij verder nog zullen uitweiden. Tenslotte bespreken wij *Les Fleurs de Tarbes* (1941), waarin Paulhan getracht heeft een synthese van zijn literaire en taalkundige opvattingen op te bouwen.

* * *

De ideeën van Paulhan worden maar duidelijk, wanneer men ze plaatst tegen de achtergrond van de fundamentele tegenstelling tussen het classicisme en de romantiek, tussen « les terroristes » en « les rhétoriciens ». De hele opzet van de schrijver van *Les Fleurs de Tarbes* is gericht op het ontwerpen van een nieuwe retorica, op het ontzenuwen van de romantische opvatting, volgens dewelke de klassieke retorica de gedachte tot slaaf maakt van het woord. Paulhan tracht in *Les Fleurs de Tarbes* te weerleggen dat een systeem van regels niet dodend is voor de geest, dat bijvoorbeeld ook het spel maar aantrekkelijk is en geenszins de creativiteit

ondermijnt, naarmate het aan regels gebonden is. In feite houdt Paulhans nieuwe retorica een pleidooi in voor een klassieke esthetica en is het een verzet tegen surrealistische en existentialistische literaire theorieën. In die zin is het een verder doortrekken van de klassieke opvattingen van de stichters van *La Nouvelle Revue Française*, waarvan Paulhan trouwens samen met Marcel Arland in 1935, na de onderbreking van de uitgave tijdens de oorlog, de leiding op zich neemt.

Paulhan heeft de neiging voortdurend tegenstellingen op te bouwen, waardoor hij een grote geestelijke vrijheid schept, die hem dan weer doet verlangen naar een bepaalde wetmatigheid. Zijn geest wordt als het ware voortbewogen door een behoefte aan methodisch denken, aan intellectuele perfectie en coherentie, naar wat Paulhan noemt: „une *métrique* qui substituerait à l'extrême instabilité de nos appréciations critiques un système de mesures stable et simple” (t. II, p. 290). Hierop sluit ook, helemaal in de lijn van *Clef de la poésie*, Paulhans *Petite préface à toute critique* (1951) aan, waarin de schrijver het kritisch oordeel graag ziet verlopen volgens welbepaalde maatstaven: „Or c'est d'un principe de jugement que nous avons besoin” (II, p. 282). Het „systeem van maten” hoopt Paulhan te vinden in de taal, meer bepaald in het brede veld van de betrekkingen tussen het woord en de gedachte. De fonetische wetten voldoen hem niet, omdat hier de verhouding tussen klank en betekenis niet wordt onderzocht, ook de semantiek bevredigt Paulhan niet, omdat daar de fonetische en morfologische aspecten van het woord buiten het onderzoek vallen. Alleen de stylistiek betreft « le signifiant » en « le signifié » op elkaar, maar zij is louter beschrijvend. Toch meent Paulhan dat er tussen „le langage” en „la pensée”, die elk een eigen logica bezitten, toch een bepaalde wetmatigheid moet bestaan. Hoe kan men nu, zonder die wetmatigheid te kennen, een nieuwe retorica opbouwen, hoe kan men tenslotte uit de impasse geraken van de tegenstelling tussen de klassieke en de romantische opvatting over de verhouding tussen woord en geest: „Ainsi, les uns admettent – avec tous les Classiques et Rhétoriciens – que l'esprit procède du langage, et qu'une œuvre accomplie suivant les règles et lois de l'expression enferme toujours assez de pensée. Mais les autres – avec les adversaires de la Rhétorique: Romantiques, Terroristes – que le langage n'est bon qu'à opprimer la pensée, et que l'œuvre rhétoricienne, trop soumise aux règles, a le grand tort d'être fautive, abstraite et banale» (t. III, p. 290) ?

Paulhan kan moeilijk de zijde kiezen van „terroristen” als Breton of Sartre, omdat hij dan de taalkundige basis van zijn esthetica moet prijsgeven en omdat hij zonder die taalkundige basis geen

retorica meer kan opbouwen. Hoe dicht hij anderzijds ook staat bij de literaire opvattingen van Paul Valéry, Alain en Julien Benda, toch is hij het om diverse redenen niet eens met de taal filosofische fundering van hun esthetica². Wanneer Paulhan toch blijft opteren voor een retorische opvatting van de literatuur, dan beschikt hij slechts over één argument, tegelijkertijd het zwakste en het sterkste: „il reste à la rhétorique de tous les temps, à la rhétorique en soi, cette affirmation essentielle: c'est que, faute de métier et d'application verbale, l'écrivain ni l'homme ne parviennent à rien exprimer qui vaille, et qu'il n'est pire illusion que de croire que nos pensées telles quelles nous viennent – soit vives ou lentes, vraies ou fausses, ingénieuses, stupides – se trouvent *par nature* douées d'expression” (t. III, p. 201). Paulhan doet hier een beroep op zijn innerlijke voorkeur voor dat soort literatuur.

De oppositie tussen de romantici en de aanhangers van een klassieke esthetica steunt op tegengestelde opvattingen over de verhouding tussen: de taal en de gedachte. In *Un rhétoricien à l'état sauvage* plaatst Paulhan de taal tegenover de fysische werkelijkheid en komt tot het besluit dat de uitdrukking geen gesloten systeem is, „pas un système simple et clos comme sont les faits du monde physique ou chimique”, en verder: „elle peut à tout moment présenter l'une ou l'autre face opposée: soit faite des mots, et de formes, soit de pensées et de sentiments». De lezer kan aldus ongemerkt overglijden van het woord op de zaak, van het teken op de betekenis. Het spreken en denken blijven geheel eigen schema's volgen, maar het zou vermetel zijn te denken dat, althans volgens Valéry zoals Paulhan hem ziet, de schrijver zich opsluit binnen de fysisch waarneembare en van het eigenlijke denken afgesloten systeem van tekens. Paulhan blijft staande houden dat zowel het woord als de gedachte aan een eigen wetmatigheid onderworpen zijn: het taalteken is iets uitwendigs, zelfs een blinde kan het betasten, terwijl de gedachte een innerlijk verschijnsel is. En toch schrijft de auteur niet met onroeringen, maar met woorden, zinnen en gemeenplaatsen. Er moeten tussen beide werkelijkheden overgangen zijn, maar volgens welke wetten die overgangen verlopen, dat weet voorlopig geen mens. Paulhan gelooft dat die verbindingen wel achterhaalbaar zijn: „C'est affaire sans doute de patience à les dépister, de rigueur de minute” (II, p. 245). Zelfs indien die overgangen zouden gekend zijn, dan kent men als het ware nog steeds het mysterie van de poëzie niet: „Je dois donc admettre qu'il existe un mode de réunion, une combinaison de ces

2. Zie *Un rhétoricien à l'état sauvage: Paul Valéry ou La littérature considérée comme un faux* (1928-1945); Benda, *le clerc malgré lui* (1948) en Alain, *ou la preuve par l'étymologie* (1948-1952), in *Oeuvres complètes*, t. III.

éléments clairs, telle qu'intelligible et jouant en nous, elle n'en échappe pas moins aux prises de notre esprit : parfaitement inconcevable. Je ne me tiendrai pas satisfait tant que je n'aurai pas déterminé un tel rapport" (t. II, p. 245).

De nieuwe retorica gaat ervan uit dat teken en betekenis elk een aparte werkelijkheid vormen, maar dat ze beide in elkaar overgaan, m.a.w. dat de klassieke dichter een romanticus is en de romanticus een klassiek dichter. De berekening en de inspiratie sluiten elkaar niet uit : „C'est alors que le chantre trouve son compte, et le calculateur se met à chanter : Rimbaud devient Boileau, sans l'avouer ; et Valéry, Novalis en silence", en verder : „Le classique romantique en secret ; le surréaliste, rhétoricien sans le dire" (t. II, p. 249). De taalkundig verantwoorde scheiding tussen woord en gedachte, tussen „le signifiant" en „le signifié" is in de poëzie waardeloos. Woord en inspiratie vallen samen : „il revient au même que l'on use à son propos d'inspiration ou d'industrie, de rêve ou de calcul", of nog : „il arrive aux mots et à la pensée d'être en poésie *indifférents*" (t. II, p. 249).

De mathematische formule waarmee Paulhan de gelijkheid tussen de twee wezenlijk tegengestelde waarden uitdrukt in het hoofdstuk *D'un clef de langage, ou formule d'une loi modèle*, beantwoordt aan de naar rekenkundige exaktheid strevende geest van de schrijver, vooral op een gebied waar die exaktheid niet beoefend wordt. Paulhans omschrijving van het mysterie van de poëzie is echter niet alleen het resultaat van een onverbiddelijke logica, ze beantwoordt ook aan een innerlijke ervaring : „Or il s'est passé que ma clef était aussi mon expérience", en „Je ne me suis rien proposé que je n'aie souffert. Il est peu de faire une découverte : j'ai été la découverte même que je faisais" (t. II, p. 256). Door de vorm te handhaven als een volgens bepaalde taalkundige regels opgebouwde werkelijkheid, doch zonder ze volledig autonoom op te vatten, maar steeds als een uitdrukking van een in wezen geheel eigen wereld van gedachten en gevoelens, welnu dank zij die paradox is Paulhan erin geslaagd het beginsel te formuleren van de vernieuwde retorica en van een vernieuwde klassieke esthetica, die geen toegeving zijn aan de steriele Valeryiaanse autonomie van het woord noch een vervallen in de romantische uitleving van de zelfexpressie. Paulhan heeft het logisch gefundeerde evenwicht tussen het innerlijke en de uitdrukking, tussen het ik en het woord, als de basis genomen van een esthetica waarin verstand en mysterie niet langer meer als tegenstrijdigheden worden ervaren. Aldus heeft hij de grondslag gelegd van een retorica die niet berust op stylistische spitsvondigheden, „mais sur une persuasion qui vient d'un déclenchement intérieur, d'une critique qui parte à l'avenir,

non plus de règles et de mesures, mais d'une exacte participation, et, si l'on aime mieux, du partage du secret de la poésie : bref une critique en connaissance de cause" (t. II, p. 256).

* * *

Door sommige hedendaagse taalkundigen en literatuurtheoretici wordt Paulhan, samen met Paul Valéry, wel eens als een voorloper beschouwd van de heropleving van de retorica, waarvan Roland Barthes, Gérard Genette, Jacques Derrida en de Luikse groep met J. M. Klinkenberg en J. Dubois, althans voor het Franse taalgebied, tot de vruchtbaarste denkers behoren. De hele stroming vindt trouwens haar oorsprong in de linguïstische theorieën van de Saussure uit het begin van de XXe eeuw, waarmee ook Paulhan vertrouwd was door zijn studie van de oosterse talen. Een andere factor, die de wederopbloei van de retorica begunstigt, is de klassieke Franse onderwijstraditie, die in de eerste jaren van het middelbaar onderwijs gericht is op het leren schrijven aan de hand van duidelijke literaire modellen. Gaandeweg groeit de literatuurstudie in de hoogste klassen uit tot het denken en „dissenteren” over literatuur³. In zover de kritiek zich tot een nieuwe retorica ontwikkelt, tracht zij aldus ook de oude „explication de texte” tot de nieuwe kritische methoden om te buigen. Daarvoor zoekt zij steun in de literatuur zelf, die, volgens Genette, in haar diepste wezen een retorica is, „puisqu'elle est à la fois littérature et discours sur la littérature”⁴. De poëtische en de kritische functie vallen samen. In dat verband worden vooral Proust, Valéry, Mallarmé, Paulhan en Blanchot genoemd.

Toch moeten wij erop wijzen dat de ideeën van de auteur van *Les Fleurs de Tarbes* zomaar niet over de hele lijn te vereenzelvigen zijn met de theorie van de nieuwe retorica. Steeds gaat het om een zoeken naar het wezen van de literatuur. Dat hebben al de moderne critici, en ook Paulhan, met elkaar gemeen. Nu wordt in een boek als *Rhétorique générale* dit zoeken bepaald door een radicale scheiding tussen de poëtische taal en de dingen, m.a.w. tussen de uitdrukking en het uitgedrukte: „Ce qui caractérise le discours poétique, c'est qu'il ne parle pas des choses. La poésie est tout entière dans les mots (formes et sens)”⁵. Die stellingname betekent een duidelijke breuk met de opvatting dat de dichter zich van de taal *bedient* om zijn wereld uit te drukken. Hij zou zich dan helemaal niet onderscheiden van de gewone taalgebruiker, die de

3. Gérard Genette, *Rhétorique et enseignement*, in *Figures II*, Parijs, 1969, p. 23-43.

4. Gérard Genette, *op. cit.*, p. 41.

5. J. Dubois, F. Edeline, J. M. Klinkenberg e.a., *Rhétorique générale*, Parijs, 1970, p. 27.

taal gebruikt als middel. Daartegenover staat het standpunt van de kunstenaar voor wie de taal een bron van creativiteit is. Het taal-kunstwerk is een geheel eigen wereld die zijn bestaansreden uitsluitend in zichzelf vindt en bijgevolg niet in de wereld daarbuiten. Die visie mag niet begrepen worden als een afzondering van de dichter, die zich buiten de maatschappelijke werkelijkheid zou willen plaatsen, maar wel als een erkenning van het feit dat de kunst een eigen maat heeft en tenslotte ook een aparte benadering is van de wereld. De moderne kunst en meer in het bijzonder de retorica trachten nu juist met een grotere nauwkeurigheid te bepalen volgens welke wetten de creativiteit verloopt, bij voorbeeld door een analyse van de taal. Die kritische bezinning over het wezen van de poëzie wordt hoe langer hoe meer ervaren als een participierend dichterlijk creëren, omdat het filosoferen over de dichterlijke schepping tegelijkertijd een filosoferen is over de wereld.

Aldus is het langzamerhand duidelijk geworden dat de poëzie, steeds volgens de geschetste gedachtengang, geenszins een opsmukken is van de taal: „Il ne s'agit pas pour lui (l'écrivain) d'orner un propos, mais de faire exister le langage sans la caution des choses”⁶. Het woord van de dichter bestaat niet dank zij de dingen: het is een gesloten maar niet minder dynamisch systeem van taalfiguren, die het voorwerp vormen van de moderne retorica. Het feit dat de poëtische schepping omschreven wordt als het scheppen van taalvormen („la création poétique est élaboration formelle de la matière linguistique”) en niet meer als het spontaan en onafscheidelijk scheppen van taal en inhoud (vgl. Croce), sluit niet in dat de taal herleid wordt tot een betekenisloos spel van woorden. Integendeel, de poëtische taal wordt een haast onuitputtelijke bron van interpretatie- en combinatiemogelijkheden, waarvan bij voorbeeld Ricardou blijk geeft in zijn bundel kritieken, *Théorie du nouveau roman*⁷.

Een literatuurstudie die steunt op de creatieve eigenschappen van de taal, maakt ook de literaire schepping los van de persoon van de dichter. Het dichterlijk taalgebeuren grijpt weliswaar in de dichter plaats, maar dan niet als een gebeuren dat volkomen door de dichter bepaald wordt. Wanneer bij voorbeeld in de romantiek de dichter als de bestaansreden zelf van de poëzie beschouwd werd, dan werd hij gezien als de zetel van de menselijke emoties die door middel van het woord in een gedicht, roman of toneelstuk van hun strikt persoonlijk karakter werden ontdaan en aldus een universele uitdrukking kregen. De „verwoording” zelf was nog onder-

6. J. Dubois ..., *op. cit.*, p. 27.

7. Jean Ricardou, *Théorie du nouveau roman*, Parijs, 1961.

worpen aan een geheel van overgeërfde normen, die betrekking hadden op de strofe, het rijm, het ritme, de beeldspraak enz., hoezeer die normen ook onder een langzaam onhoudbare druk kwamen te staan, die tenslotte met het dadaïsme en het surrealisme het oude retorische gebouw met de grond gelijkmaakte. Dat tijdens de romantiek nog in leven zijnde retorisch systeem berustte op de gedachte dat de dichter zich vooraf een idee had gevormd van wat hij wilde zeggen. Ook de wereld bestond maar in zover die beantwoordde aan een vooraf bepaalde en historisch gegroeide voorstelling. Aan de grondslag van de traditionele retorica ligt een wereldbeeld, dat ook de grenzen aangeeft waarbinnen de dichter zijn persoonlijke ervaringen weergeeft. Hoe sterk ook de oude retorische beginselen afwijken van de modernistische, ten gevolge van een radicale ommekeer in de benadering van de werkelijkheid en de opvatting van de creativiteit, toch zijn de oude normen op hun beurt ontstaan uit een studie van de taal zelf. Barthes merkt inderdaad terecht op: „la Rhétorique a perçu l'œuvre comme un véritable objet de langage et en élaborant une technique de composition, elle préfigurait fatalement une science du discours”⁸.

Uit al hetgeen voorafgaat blijkt dat Paulhan op bepaalde punten, o.m. wat betreft de autonomie van de tekst ten opzichte van de auteur, een aantal denkbeelden uitdrukte die thans aan de grondslag liggen van de nieuwe retorica. Hierbij mag men echter niet uit het oog verliezen dat Paulhan, uit reactie tegen de surrealistische woordtheorieën, eerder aanleunde bij de traditionele retorische beginselen, alhoewel zijn wereldbeeld er niet mee overeenstemde. Hij ging ervan uit dat de regel op zichzelf een grote intellectuele waarde heeft. In die zin kan hij een classicus genoemd worden en meer nog dan de filosofische Jacques Rivière, de grondlegger van het moderne classicisme in de Franse letteren, dat vooral in *La Nouvelle Revue Française*, zijn uitdrukking had gevonden. Aldus is hij als baanbrekend theoreticus en verdediger van de nieuwe stromingen in de kunst, ook door zijn eigen nauwkeurige en beheerste verwoording, een klassiek modernist gebleven.

Paulhan onderscheidt zich nog op een ander punt van de nieuwe retorica: hij beschouwt de poëtische taal niet als een volkomen op zichzelf bestaande wereld, waarbij het woord in geen enkele relatie tot de werkelijkheid zou staan. Het feit dat de poëzie beschouwd wordt als een taalwerkelijkheid die alleen in zichzelf haar betekenis put, sluit geenszins in dat er een radicale scheiding zou zijn tussen het woord en de dingen. De idee van de souverainiteit van de dichter en de poëzie, zoals een Baudelaire die voorstond, be-

8. Roland Barthes, *Linguistique et littérature*, in *Langages*, dec. 1968, nr. 12, p. 4.

tekent immers nog niet dat, taalfilosofisch gezien, de betrekkingen tussen woord en wereld opgeheven zijn, zoals bij voorbeeld de Tel Quel-theoretici dat verstaan. Paulhans poëtische opvattingen houden juist innig verband met het zoeken naar de relaties tussen het woord als taalteken en het uitgedrukte. Als dichter en logicus wordt hij geboeid door het geheim van taal en wereld. Vandaar dat Paulhan als denker en estheticus nooit het pad van de poëzie verlaat. De helderheid van zijn denken verdrijft nergens het dichterlijke. Integendeel, de logische duidelijkheid legt voortdurend het geheim van de dingen bloot. In die zin is er geen scheiding tussen denken en dichten. Paulhans „discours” is wezenlijk poëtisch, d.w.z. scheppend.

Er zijn onbetwistbare parallellen te trekken tussen de literaire inzichten van Paulhan en diens beschouwingen over de informele kunst, meer bepaald over Braque en Picasso. Paulhan omschrijft de informele kunst als „un piège à prendre la Réalité”⁹. De werkelijkheid kennen door de taal en de vorm, blijft nog altijd de hoofdbekommernis van Paulhan als estheticus. Kunstenaars als Braque en Picasso trachten de werkelijkheid te grijpen, niet door de traditionele imitatie-leer te beoefenen, maar door de techniek van de metamorfose. De schilderkunst wordt juist door de navolging van bestaande modellen of door de weergave van een vooraf bepaalde voorstelling van de wereld bedreigd: „Et l'on peut craindre à tout instant que l'imitation ne la dévore. Mais Braque et Picasso avaient passé le danger. Ils pouvaient se démettre de toute personnalité, jusque-là que les objets même, au lieu de leur image, prennent place dans leur toile”. Elders noemt hij de informele kunstenaar: „tout abandonné au parti pris des choses”¹⁰. Wezenlijk in de aangehaalde zinnen is de antiromantische kerngedachte dat de kunstenaar afstand moet doen van zijn eigen idee van de werkelijkheid. De ideeën vervalsen de wereld: „tout se passe comme si la conscience que nous en prenons suffisait à altérer les objets les plus simples, ôtait au paquet de tabac, à la caisse, à la pipe, une part – et peut-être la part essentielle – de sa nature. Ou bien, dirait-on encore, comme s'il y avait dans les objets réels – arbre, tabac, caisse – une part secrète, qui refuse notre connaissance et perde, à être pensée, sa valeur et jusqu'à sa signification. Donc tout se passe comme s'il était – des événements qui ne supportent pas d'être regardés, qui perdent à devenir idées leur valeur et jusqu'à leur sens et comme secrets par nature” (t. V, p. 68). De traditionele kunst geeft het beeld van een wereld van

9. *Oeuvres complètes*, t. V, p. 253.

10. *Oeuvres complètes*, t. V, p. 17. Deze uitdrukking herinnert aan de bekende dichtbundel van Francis Ponge, *Le parti pris des choses*.

schijn en is weggegroeid van de werkelijkheid. Het uitschakelen van de persoon van de kunstenaar betekent het wegbreken van het scherm dat de kunst van de dingen verwijderd houdt. Vandaar de poging van de informele kunst om het object zelf op het doek aan te brengen of om de realiteit zozeer te grijpen dat het doek zelf voorwerp wordt. De dingen moeten zichzelf openbaren in hun naakte aanwezigheid: „Braque évite de s'imposer. Il souhaite seulement – mais il le souhaite avec force – que ce monde sous ses mains s'éveille et devienne révélateur” (p. 21). Met de opkomst van de kubisten is het plots duidelijk geworden hoe wij temidden van decors leefden, die ineens zijn ingestort. De figuratieve kunst die de natuurlijke vorm van de dingen eerbiedigde, heeft diezelfde dingen tot schijn herleid: „Ainsi les idées tendent à nous couper des choses, elles forment une sorte de monde clos qui se suffit à soi-même, à l'écart de la réalité” (p. 68). Door het verlaten van de schijn-vormen is de informele kunst, als het ware op een negatieve wijze, een terugkeer naar de werkelijkheid. Vandaar de aandacht voor de meest banale en zelfs triviale voorwerpen, die in de wereld van de figuratieve kunst geen bestaansrecht kregen.

Het is merkwaardig dat ook in Paulhans politieke geschriften, o.m. in *La démocratie fait appel au premier venu*, net zoals in de pleidooien voor de informele kunst, de staatkundige werkelijkheid ontdaan wordt van de bekende schijndefinities. Ook hier dezelfde nuchterheid van het zuiver retorisch denken, dat onmiddellijk naar de kern van de sociale realiteit grijpt, nl. „le premier venu”, de gewone man, van wie de rechten en eigenschappen in de Verklaring van de Rechten van de Mens vervat liggen. In de democratie gaat het om de man van de straat: „c'est que le premier venu est demeuré près de l'essentiel” (p. 278). In dat wezenlijke ligt het *geheim* van de democratie. Op precies dezelfde wijze zijn de gewone dingen het geheim van de poëzie en de schilderkunst: « La démocratie a son mystère comme une religion ; et son secret, comme une poésie” (p. 277). Aldus vermag Paulhan het artistieke met het politieke te verbinden. De retorica is in die zin veel meer dan een literaire theorie ; zij is een levensfilosofie of wat de oude Romeinen „sapientia” noemden. Graag besluit ik dan ook deze bijdrage over Paulhan als estheticus met een zin, die duidelijk aantoonst dat het bij de schrijver van *Les Fleurs de Tarbes* om veel meer gaat dan om literatuur: „D'où vient avec évidence que si l'Europe nous donne aujourd'hui de l'inquiétude, c'est faute de rhétorique” (t. III, p. 125).

Het ontstaan van de Grote Raad onder Filips de Goede

door

JAN VAN ROMPAEY

De Grote Raad van de Boergondische hertogen is een onderwerp dat zowel historici als juristen kan aantrekken. Uit deze Grote Raad is immers in 1504 de Grote Raad van Mechelen gegroeid, het opperste rechtskollege van de Nederlanden onder Karel V en tijdens de eerste decennia van de regering van Filips II. Met de scheiding tussen noord en zuid ingevolge de opstand tegen Filips II vielen de noordelijke Nederlanden weliswaar weg uit het rechtsgebied van de Grote Raad van Mechelen, maar voor de zuidelijke Nederlanden bleef dit Hof de hoogste gerechtelijke instantie tot 1794. Historici past het de oorsprong en de ontwikkeling van instellingen te bestuderen en juristen met belangstelling voor het rechtsverleden zijn ook niet zeldzaam. Nochtans bestaat er geen moderne studie over de Grote Raad van Mechelen als zodanig¹. Over de Grote Raad in de Boergondische tijd zijn we beter ingelicht, omdat deze instelling op het einde van vorige eeuw plots in de belangstelling kwam naar aanleiding van een polemiek tussen de historici J. Frederichs en F. Brabant². Voortgaande op een passus uit de *Antiquités de Flandre* van Filips Wielant zochten deze auteurs naar een precieze datum van ontstaan voor de Grote Raad en uiteindelijk hielden ze het bij een ordonnantie die Filips de Goede te Brussel op 6 augustus 1446 uitgevaardigd had³. Met onze moderne geestesgesteldheid, die wil dat een instelling op een bepaalde dag opgericht wordt bij wet of koninklijk besluit, zocht men dus naar het juiste jaar waarin de Grote Raad opgericht was, maar hierbij verloor men dan volledig uit het oog dat men bij

1. De grote trekken van de geschiedenis van de Grote Raad van Mechelen zijn echter wel te vinden in J. Gilissen, *De Grote Raad van Mechelen: Historisch overzicht*, Belgisch Bulletin van de Internationale unie der Magistraten, oktober 1970, p. 2-22.

2. F. Brabant schreef een *Note sur le Grand Conseil de Philippe le Bon*, B.C.R.H., 4e reeks V (1877-78), p. 145-160. J. Frederichs antwoordde hierop met *Le grand conseil ambulatoire des ducs de Bourgogne et des archiducs d'Autriche (1446-1504). Contribution à l'étude du droit public des Pays-Bas au XVe siècle*, B.C.R.H., 4e reeks XVII (1890), p. 423-499. De polemiek tussen beide auteurs ging nog verder door.

3. De ordonnantie werd o.a. door L. P. Gachard uitgegeven in *Analectes historiques*, B.C.R.H., 3e reeks XII (1871), p. 141-147.

middeleeuwse instellingen steeds voor een kwasi biologisch groei-proces staat en dat ze praktisch nooit plots opschoten.

In 1900 verscheen dan het bekende werk van E. Lameere, *Le Grand Conseil des ducs de Bourgogne de la maison de Valois* en meteen was men een hele stap vooruit. E. Lameere rekende immers af met de gangbare opvatting en maakte duidelijk dat de ordonnantie van 6 augustus 1446 niet mag beschouwd worden als een verordening die de Grote Raad plots in het leven riep. Dit inzicht is juist en hierin ligt dan ook de grootste verdienste van E. Lameere, want aan de andere kant bracht hij het ontstaan van de Grote Raad toch weer terug tot de ordonnantie van 6 augustus 1446 door te schrijven dat deze tekst de bestaande hofraad van Filips de Goede omvormde tot de Grote Raad⁴ en dat zich in de schoot van deze Grote Raad drie sekties of afdelingen ontwikkelden, de eerste voor algemene politiek, de tweede voor rechtspraak en de derde voor financiën. Volgens E. Lameere kwam de Grote Raad dus in de plaats van de vroegere hofraad en groeide hij uit tot de enige centrale Boergondische instelling met verschillende bevoegdheden. Hij beschreef dan ook achtereenvolgens *les attributions judiciaires et administratives du Grand Conseil*⁵ en *les attributions de la section financière du Grand conseil*⁶. Hij kon echter niet ontkennen dat de zogenaamde rechtsprekende afdeling van de Grote Raad op zichzelf ook *Grand Conseil* of Grote Raad genoemd werd⁷, zodat deze term een dubbele betekenis kreeg, wat zou leiden tot een zekere begripsverwarring in de historische literatuur ter zake. Het werk van E. Lameere werd immers klassiek en zijn opvatting over de Grote Raad is tot dusver algemeen aanvaard en overal verspreid. Dit betekent echter ook dat de term Grote Raad op dit ogenblik in de historische literatuur nog altijd een dubbele betekenis heeft en dus aanleiding kan geven tot verwarring. In nochtans uitstekende werken zoals de „Algemene Geschiedenis der Nederlanden” en de studie van P. Bonenfant over Filips de Goede wordt de term Grote Raad immers nog steeds gebruikt, zowel voor de overkoepelende centrale instelling⁸, als voor de gerechtelijke afdeling van deze instelling⁹.

Deze dubbelzinnigheid leek me verdacht, want het is toch moi-

4. E. Lameere, *Le Grand Conseil des ducs de Bourgogne*, p. 82-84.

5. E. Lameere, *a.w.*, *Livre VI*, p. 122-168.

6. E. Lameere, *a.w.*, *Livre VII*, p. 169-177.

7. E. Lameere, *a.w.*, spreekt op p. 161-165 bijv. zelf voortdurend over de Grote Raad in deze betekenis.

8. J. Bartier, *Filips de Goede en de vestiging van de Boergondische staat*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden III*, p. 264 (regel 10) en p. 265 (regel 3). P. Bonenfant, *Filips de Goede*, p. 102.

9. J. Bartier, *a.w.*, p. 265 (laatste regel) en p. 266 (regel 8). P. Bonenfant, *a.w.*, p. 103.

lijk te geloven dat één enkele term in de vijftiende eeuw twee verschillende realiteiten zou gedekt hebben. Dit probleem en mijn inschakeling in het projekt tot stelselmatige bewerking van de rechtspraak van de Grote Raad, zoals het door de Leidse hoogleraar Prof. Mr. J. Th. de Smidt en zijn betreurde Gentse kollega Prof. Mr. Eg. I. Strubbe op het getouw werd gezet¹⁰, brachten me ertoe een nieuwe studie te wijden aan de Grote Raad van de Boergondische hertogen¹¹, maar nu aan de hand van de vele bewaarde archiefbronnen, die E. Lameere al te zeer verwaarloosd had. Daar er slechts vanaf 1470 registers met vonnissen van de Grote Raad bewaard zijn¹², kon ik deze studie niet aanpakken zonder eerst zoveel mogelijk vonnissen van de hofraad van de Boergondische hertogen vanaf 1384 en van de Grote Raad vanaf zijn ontstaan verzameld te hebben uit de verschillende archieffondsen waarin ze bewaard zijn en het is met deze gegevens dat ik zal pogen het ontstaan van de Grote Raad onder Filips de Goede te schetsen.

Met betrekking tot de Grote Raad valt de zeer lange regering van Filips de Goede uiteen in drie stukken: 1419-1435, 1435-1445 en 1445-1467. Het beeld dat de centrale instellingen in ieder van deze drie periodes vertonen is inderdaad telkens verschillend. In de eerste periode bestaat de Grote Raad nog niet, in de tweede vormt hij zich geleidelijk en na 1445 is hij in volle expansie. De dood van Filips de Goede in 1467 remt deze expansie vanzelfsprekend niet af. Integendeel, onder Karel de Stoute bereikt de Grote Raad een voorheen nooit gekend peil van ontwikkeling en op het einde van 1473 wordt hij bij één van de bekende ordonnances van Thionville omgedoopt tot Parlement en te Mechelen gevestigd. In zijn val sleepte Karel de Stoute echter het Parlement van Mechelen mee, want de Staten Generaal vroegen en bekwamen bij het Groot Privilege van 11 februari 1477 de afschaffing van dit gerechtshof. De Grote Raad herrees echter na enkele maanden en in 1504 werd hij dan opnieuw, maar deze keer definitief te Mechelen gevestigd, niet meer als Parlement maar als Grote Raad van Mechelen.

10. Een eerste concreet resultaat van deze bewerking zijn de *Chronologische Lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën en Procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, waarvan deel I, opgesteld onder leiding van Prof. Mr. J. Th. de Smidt en Prof. Mr. Eg. I. Strubbe, verscheen in 1966 en deel II, opgesteld onder leiding van Prof. Mr. J. Th. de Smidt, (†) Prof. Mr. Eg. I. Strubbe en Prof. Dr. J. Van Rompaey, verscheen in 1971.

11. Deze studie draagt als titel *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* en zal verschijnen in de reeks *Verhandelingen van de Klasse der Letteren van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*.

12. Ze werden in regestvorm ontleed en beschreven in de bovenvermelde *Chronologische Lijsten* deel I voor de jaren 1470-1504 en deel II voor de jaren 1504-1531.

Zoals alle vorsten van hun tijd hadden Filips de Stoute en Jan zonder Vrees zich omringd met een hofraad en in 1419 nam Filips de Goede deze situatie gewoon van zijn vader over. Deze hofraad bestond uit een onbepaald aantal tot de adel behorende raadsheren-kamerlingen, maar ook reeds uit enkele juristen met de titel van raadsheer-rekwestmeester of sekretaris. De leiding berustte vanzelfsprekend bij de kanselier en deze functie werd onder Filips de Goede bijna veertig jaar lang uitgeoefend door de bekende Nicolas Rolin, een Boergondische edelman met juridische vorming. Om de kanselier eventueel te vervangen bij afwezigheid had Filips de Goede reeds in 1419 de functie van hoofd van de raad – *chief du conseil* – in het leven geroepen en dit ambt werd later herhaaldelijk toevertrouwd aan de bisschop van Doornik, evenwel zonder automatisme. Bij het begin van de regering van Filips de Goede waren de raadsheren-kamerlingen de belangrijkste figuren in de hofraad en voerden zij er het hoge woord. Men denke aan de bekende broers Antoine en Jean de Croij, aan de Boergondiër Pierre de Bauffremont en aan de heren van Brimeu, Crèveœur, Lannoy en Lalaing.

De bevoegdheid van de hofraad was van zuiver adviserende aard en hij hielp zowel het algemeen politiek beleid bepalen als het centraal financieel beheer. Hij deed ook aan rechtspraak, maar in de eerste jaren van Filips de Goede zeer weinig in vergelijking met de tijd van Filips de Stoute. Toen sprak de hofraad geregeld recht, maar onder Jan zonder Vrees verminderde dit sterk en tijdens de eerste vijftien jaar van de regering van Filips de Goede was de rechtspraak van de hofraad bijna onbeduidend geworden. Men kan zich afvragen waarom, want een in het oog springende verklaring voor dit verschijnsel is niet voorhanden. Wel is het duidelijk dat de omstandigheden bepaald ongunstig waren voor een geregelde en drukke rechtspraak van de hofraad. Tussen 1420 en 1435 telt men immers minstens zes regentschappen, veroorzaakt door de honderdjarige oorlog of door verschillende reizen van Filips de Goede naar Boergondië en langdurige afwezigheden van de vorst waren uiteraard niet gunstig voor een efficiënt politiek beleid of voor een ernstige vorstelijke rechtspraak. Bovendien kan men niet aan de indruk ontkomen dat Filips de Goede in die jaren processen voor zijn hofraad bepaald vermeed en dat hij er dus helemaal niet op uit was om de centrale vorstelijke rechtspraak te stimuleren. Dit blijkt uit zijn reactie op klachten van schepenen en andere instanties die normaal tot een proces voor de hofraad hadden kunnen leiden: in plaats van de aangeklaagde feiten naar de hofraad te verwijzen en de tegenpartij te laten dagvaarden zoals Filips de Stoute vaak deed en hij later zelf zou doen, nam

Filips de Goede vóór 1430 in een dergelijke situatie eenvoudig zijn toevlucht tot een juridische fictie om het probleem op te lossen. Hij deed alsof het aangeklaagde feit niet gebeurd was en verklaarde het gewoon voor *non avenu*¹³! Dit betekende dat het betrokken feit geen precedent kon zijn en dat het dus later de instantie, die het aangeklaagd had, geen enkel nadeel kon berokkenen. Met deze plechtige verklaring van de vorst was men tevreden en zo kwamen er uiteraard weinig zaken voor de hofraad.

Doorgaans heet deze hofraad eenvoudig *conseil*, maar in de tekst of op de plica van de oorkonden die van de hofraad uitgaan ontmoet men soms ook de term *grand conseil* en E. Lameere verklaarde dit door het groot aantal raadsheren dat bij het nemen van een bepaalde beslissing aanwezig was¹⁴. Deze verklaring gaat echter niet op, omdat in sommige teksten de termen *conseil* en *grand conseil* naast elkaar voorkomen en men toch niet kan volhouden dat er op een bepaald ogenblik weinig en veel raadsheren aanwezig waren in de hofraad. Voor de uitdrukking *grand conseil* moet dan ook een andere verklaring gezocht worden en de meest waarschijnlijke is wel dat men ze gebruikte om het bijzonder belang van de genomen beslissing te onderstrepen. Belangrijke ordonnaties en benoemingen laat men dus uitgaan van *nostre grand conseil*, maar hiermee heeft men nog geenszins een bepaalde instelling op het oog zoals het later wel het geval zal zijn.

Vanaf 1435 verandert er geleidelijk wat in de hoger geschetste gang van zaken en de jaren 1435-1445 zijn dan ook de ontstaansjaren van de Grote Raad, die dan wel een instelling is en meer bepaald een gerechtshof. Het nieuwe is na 1435 te situeren op een dubbel vlak: aan de ene kant is een geleidelijke groei van de hertogelijke rechtspraak niet te ontkennen en aan de andere kant stelt men in de bronnen van deze rechtspraak een even geleidelijke naamverschuiving vast van *conseil* naar *grand conseil* om het orgaan aan te duiden dat de centrale rechtspraak uitoefent. In deze dubbele vaststelling ligt de geboorte van de Grote Raad besloten, want de twee fenomenen zijn duidelijk met elkaar verbonden: de toename van de centrale rechtspraak heeft een weerslag gehad op de structuur van de hofraad als rechtskollege en uit deze structuurwijziging is de Grote Raad als een nieuw orgaan te voorschijn gekomen.

13. Als voorbeeld: Stadsarchief Veurne, Boek met de knoop, f° 35 v° - 36, brieven Gent 24 januari 1427: „Savoir faisons que nous voullans a nostre povoir eschever toute matiere de question et proces au regard de noz subgez et les preserver de fraiz et de despens... ottroyons que le cas dessusdit de la justice des diz deux poings copez par ordonnance de nostredit souverain bailli comme dit est, soit compté et réputé pour non avenu”.

14. E. Lameere, *a.w.*, p. 27.

De geleidelijke groei van de hertogelijke rechtspraak na 1435 is niet terug te brengen tot enig vorstelijk initiatief, maar lijkt veeleer te berusten op een samenloop van een aantal gunstige historische omstandigheden. Een eerste faktor, die gunstig moest uitvallen voor de centrale rechtspraak, was de grote sprong in de territoriale expansie van de Boergondische staat in de Nederlanden in de jaren 1428-1433. Naast Vlaanderen, Artesië en Namen kwamen immers kort na elkaar ook Holland, Zeeland, Henegouwen en Brabant onder het gezag van Filips de Goede en ingevolge het verdrag van Atrecht kwamen daar in 1435 nog de graafschappen Boulogne en Ponthieu bij en heel Pikardië, zodat de Boergondische staat van dat ogenblik af in het zuiden tot aan de Somme reikte. Op zichzelf heeft deze territoriale expansie de centrale rechtspraak sterk gestimuleerd, want als de oppervlakte van de Boergondische staat verdubbelde, dan moest automatisch ook het aantal zaken voor de hofraad verdubbelen. Men kan dit misschien vrij simplistisch vinden op het eerste gezicht, maar de feiten wijzen het niettemin uit: zoals gezegd zijn er vanaf 1470 registers met vonnissen van de Grote Raad bewaard en dan blijkt inderdaad dat nog slechts 55 % van de zaken afkomstig zijn uit gebieden die reeds vóór 1428 onder het gezag van Filips de Goede stonden, terwijl de overige 45 % komen uit territoriale aanwinsten vanaf 1428¹⁵. Als men bedenkt dat de gebieden, die in 1470 nog 55 % opleverden, vóór 1428 de volle 100 % van de rechtspraak moesten aanbrengen, dan is het wel duidelijk dat de territoriale expansie alleen de rechtspraak van de hofraad ongeveer verdubbeld heeft.

Een tweede gunstige faktor was het sluiten van het vredesverdrag met de Franse koning te Atrecht in 1435. Dit verdrag is het grootste diplomatiek sukses dat Filips de Goede ooit behaald heeft, want het bood hem alleen maar voordelen: zoals reeds vermeld boekte hij in het zuiden een belangrijke terreinwinst tot aan de Somme, maar bovendien trok hij zich eervol terug uit de honderdjarige oorlog en kon hij bijgevolg rustig toezien hoe de strijd tussen de koningen van Frankrijk en Engeland om Normandië verder aansleepte. Nu is het wel zo dat men met de vrede van Atrecht niet plots van volle oorlog in volle vrede terecht kwam en dat er ook nog na 1435 schermutselingen met Franse troepen te noteren waren, maar dit neemt niet weg dat de latente oorlogstoestand met Frankrijk in 1435 vervangen werd door een relatieve vrede en dat Filips de Goede van dat ogenblik af veel meer aandacht kon wijden aan het bestuur van zijn gebieden dan vroeger.

15. Deze cijfers zijn het resultaat van een groepering per streek van de 100 zaken die in deel I van de bovenvermelde *Chronologische Lijsten* beschreven werden vanaf p. 3 (791.37 a) tot en met p. 29 (791.17).

Ook de rechtspraak onderging de weldoende invloed van het nieuwe klimaat, want het is toch duidelijk dat er aan ernstige rechtspraak maar kon gedacht worden in een sfeer van rust en vrede. De groei van de hertogelijke rechtspraak was dus geen rechtstreeks gevolg van het verdrag van Atrecht, maar dit verdrag heeft wel de opgang van de centrale rechtspraak mogelijk gemaakt door het vereiste gunstige klimaat te scheppen.

In de bronnen van de centrale rechtspraak stelt men tussen 1435 en 1445 meer bepaald vast dat deze rechtspraak geleidelijk overgaat van wat men de hofraad of *le conseil* noemt naar *le grand conseil* of de zich vormende Grote Raad. Men kan niet genoeg beklemtonen dat deze naamverschuiving geleidelijk gebeurd is en dat er bijgevolg geen sprake is van de oprichting van de Grote Raad op een bepaald ogenblik. Het proces, meteen de geboorte van de Grote Raad, heeft ongeveer tien jaar geduurd en dit kan lang schijnen, maar vergeten we dan niet dat het gaat om een organisch groeiproces, dat niet door eksterne, maar wel door interne factoren bepaald werd. Het ontstaan van de Grote Raad is dus niet te verklaren door een initiatief van Filips de Goede, die men nochtans in het algemeen als een grote vorst aanziet, maar wel door de aangroei en de ontwikkeling van de rechtspraak in de schoot van de hofraad zelf.

Hoe komt de naamverschuiving van *conseil* naar *grand conseil* nu te voorschijn uit de bronnen? Het uitgangspunt is dat men vanaf 1435 de term *grand conseil* begint te gebruiken, niet meer om zoals vroeger het belang van een bepaalde beslissing te onderstrepen, maar wel om een orgaan aan te duiden dat verschillend is van de hofraad en zich uitsluitend aan centrale rechtspraak wijdt. De hofraad heeft deze rechtspraak echter zeer geleidelijk uit handen gegeven en gedurende de hele overgangperiode van tien jaar komen de termen en tevens organen *conseil* en *grand conseil* dan ook naast elkaar voor in processtukken van dezelfde zaak. In de eerste fase, die begint in 1435 en loopt tot bij de aanstelling van een regentschapsraad voor de Nederlanden in 1441, heeft de hofraad of *le conseil* nog duidelijk de bovenhand en dit is volkomen normaal, aangezien de ontwikkeling dan nog maar juist op gang gekomen was.

Inzake de naamverschuiving en de daarbij aansluitende overgang van de centrale rechtspraak van de hofraad naar de Grote Raad zijn de jaren 1441-1443 echter een neutrale fase, omdat noch de hofraad noch de Grote Raad in die tijd als zodanig bestonden en alle bestuur en rechtspraak berustte bij de regentschapsraad. Dit was een deel van de hofraad, door Filips de Goede bij zijn vertrek naar Boergondië en voor de duur van zijn afwezigheid belast met

het regentschap over de Nederlanden. Deze raad bestond zowel uit edelen als uit juristen en zetelde permanent als bestuurskollege, maar ook als gerechtshof en dit laatste illustreert precies de toename van de centrale rechtspraak in die tijd. Uit 1443 alleen zijn immers niet minder dan vijf vonnissen van deze regentschapsraad bewaard¹⁶ en dit is bijzonder veel voor die tijd.

De regentschapsraad van 1441-1443 heeft dus gezorgd voor de continuïteit van de centrale rechtspraak en onmiddellijk na de regentschapsraad, wanneer hofraad en Grote Raad weer te voorschijn komen, is de verhouding tussen beide precies het omgekeerde van wat ze was in de jaren 1435-1441. De term *grand conseil* heeft nu duidelijk de bovenhand gekregen en in drie tussenvonnissen van een zaak uit 1444 worden *grand conseil* en *conseil* gebruikt in een verhouding van 13 tegenover 5¹⁷. Uit 1446 dateert dan het eerste eindvonnis dat volledig uitgaat van de Grote Raad en waarin de hofraad niet meer vernoemd wordt¹⁸.

Deze naamverschuiving is nu zo belangrijk, omdat ze tot uiting brengt dat de centrale rechtspraak op tien jaar tijd volledig overgegaan is van de hofraad op een Grote Raad, die nu duidelijk een gerechtshof is. Door een natuurlijk groeiproces zijn hofraad en Grote Raad tussen 1435 en 1445 twee verschillende realiteiten geworden, want het gaat hier wel degelijk om een naamverschuiving gekoppeld aan een bevoegdheidsverschuiving en niet om een gewone naamverandering. De hofraad heeft geen nieuwe naam gekregen, maar door de toename van de rechtspraak is in zijn schoot geleidelijk een nieuwe instelling gegroeid, die Grote Raad genoemd wordt en vrij vlug alle centrale rechtspraak voor zijn rekening gaat nemen. Het ontstaan van de Grote Raad is dus terug te brengen tot het fenomeen van specialisatie en taakverdeling binnen de bestaande hofraad en dit fenomeen vinden we in alle vorstelijke raden van de late middeleeuwen terug, vanaf het ogenblik dat het werk zich in de raad begint op te stapelen en de nodige specialisten voorhanden zijn. In de hofraad van Filips de Goede waren deze voorwaarden omstreeks 1440 vervuld, enerzijds door de toename van de bestuurslast en de rechtspraak in het sterk

16. Het gaat om volgende vonnissen : Gent 21 januari 1443, uitg. Th. de Limburg-Stirum, *Cout. de Courtrai*, p. 290 en v. ; Rijsel 19 juli 1443, regest J. Diegerick, *Inventaire des archives de la ville d'Ypres* III, p. 185 ; Rijsel 27 juli 1443, Stadsarchief Kortrijk, Perkamenten privilegeboek, f° 174 v° - 176 ; Rijsel 7 augustus 1443, ADN 1 G 259, 1638, en Rijsel 23 augustus 1443, uitg. L. Gilliodts-Van Severen, *Cout. de la ville d'Ypres* II, p. 323 en v.

17. De drie tussenvonnissen bevinden zich op het Rijksarchief van Bergen, charters van de stad Bergen 327-329. Ze dateren van 3 juli, 28 juli en 5 oktober 1444.

18. Vonnis Gent 27 december 1446 op het Rijksarchief te Bergen, charters van de stad Bergen 332.

uitgebreide rijk en anderzijds door de aanwezigheid van een aantal juristen. Zo is het spontaan gekomen tot een zekere scheiding tussen bestuur en rechtspraak, waarbij de uit edelen bestaande hofraad het bestuur voor zich hield, maar de rechtspraak overliet aan de juristen, die dan een apart kollege, de Grote Raad, gingen vormen.

Het is nu meteen wel duidelijk geworden dat de grondstelling van E. Lameere, als zou de Grote Raad gevormd zijn door de ordonnantie van 6 augustus 1446, niet opgaat. Op het ogenblik dat deze ordonnantie uitgevaardigd werd, WAS de Grote Raad reeds gevormd en bovendien komt de term Grote Raad in de ordonnantie niet eens voor! E. Lameere GELOOFDE dan ook maar dat deze verordening de hofraad transformeerde tot Grote Raad...¹⁹ Men zegt soms dat een sterk geloof bergen verzet en bij E. Lameere was het inderdaad zo, want in werkelijkheid was de ordonnantie van 6 augustus 1446 bedoeld om de hofraad zelf te transformeren. Hij moest permanent werkzaam zijn en bestaan uit speciaal aangeduide raadsheren, die zouden advies geven inzake *la conduite tant dudit fait de justice, comme de noz finances et autres grans et pesans matières*²⁰. Deze formulering heeft E. Lameere ongetwijfeld misleid, want op het eerste gezicht worden hier drie sectoren vooropgezet, gerechtszaken, financiën en gewichtige aangelegenheden en men weet dat E. Lameere de Grote Raad inderdaad een drieledige bevoegdheid gaf, overeenkomend met deze drie sectoren. Een aandachtige lektuur van de tekst wijst echter uit dat men met *justice* niet de rechtspraak bedoelde, maar wel *pourveoir aux offices de justice*, dus het benoemen van gerechtelijke ambtenaren op centraal, gewestelijk en lokaal vlak. Houdt men hiermee rekening, dan is de taak van de hofraad volgens de ordonnantie van 6 augustus 1446 nog tweeledig, nl. advies geven inzake algemene politiek (*justice* en *grans et pesans matières*) en inzake financiële politiek (*noz finances*). De centrale rechtspraak komt hier helemaal niet meer aan bod, omdat ze reeds bij de Grote Raad berust.

Meteen vervalt ook de visie van E. Lameere op de Grote Raad na 1446, want als de Grote Raad de rechtspraak overneemt van de hofraad en deze laatste zelf blijft bestaan, zijn er na 1445 twee centrale instellingen in plaats van één enkele, de Grote Raad met drie afdelingen, zoals E. Lameere die ziet. Hiermee verdwijnt tevens de tot nog toe bestaande begripsverwarring in verband met de Grote Raad: het is niet tegelijkertijd DE centrale instelling en

19. E. Lameere, *a.w.*, p. 82 (bovenaan).

20. L. P. Gachard, *a.w.*, p. 142.

daarbij nog de naam van de gerechtelijke afdeling van die instelling zoals men met E. Lameere tot dusver aannam, maar eenvoudig de naam van het centrale Boergondische gerechtshof, dat uit de hofraad ontstaan, naast deze hofraad werkzaam is. Filips Wielant noemt de Grote Raad overigens alleen een *consistoire* of gerechtshof²¹ en hij had het goed gezien.

De verhouding tussen de hofraad en de Grote Raad na 1445 verdient wel enige aandacht. Het gaat hier wel degelijk om twee instellingen met verschillende naam, bevoegdheid en samenstelling, maar tussen beide bestaat er nog een sterke band en is er nog een intense wisselwerking. Vooreerst stonden de twee organen onder gemeenschappelijke leiding: de kanselier en het hoofd van de raad traden zowel in de hofraad als in de Grote Raad op. De functie van kanselier werd nooit gesplitst, maar wel die van zijn adjunkt, het hoofd van de raad, want onder Karel de Stoute kwamen er twee hoofden, één voor de hofraad en één voor de Grote Raad. Dit is wel een duidelijke aanpassing van de leiding aan het feit dat er twee afzonderlijke raden naast elkaar werkten. In 1473 werd de functie van hoofd van de Grote Raad op haar beurt gesplitst in een eerste en een tweede president voor het Parlement van Mechelen. De gemeenschappelijke leiding in hoofde van de kanselier was dan zuiver theoretisch geworden, want kanselier Hugonet was altijd te vinden aan de zijde van Karel de Stoute en deze verbleef praktisch nooit te Mechelen.

De wisselwerking tussen hofraad en Grote Raad na 1445 bestond hierin dat de juristen van de Grote Raad geregeld in de hofraad verschenen om advies te geven wanneer ze daartoe verzocht werden en dat de edelen van de hofraad op hun beurt in de Grote Raad verschenen, niet om mee te werken aan de instructie van de processen, maar wel om het rapport over de onderzochte zaken te horen en om de vonnissen goed te keuren. Deze wisselwerking is dus veeleer te situeren op het vlak van de personen dan op dit van de bevoegdheden en doet geenszins afbreuk aan het eigen karakter van de twee raden. Dit eigen karakter komt in de bronnen echter niet duidelijk tot uiting en dit is misschien wel de reden waarom men het tot hiertoe niet opgemerkt heeft. Het is immers een paradoks dat de Grote Raad wel in eigen naam tussenvonnissen afleverde, maar dat de eindvonnissen van de Grote Raad zuiver formeel en diplomatisch bekeken uitgaan van de hofraad! Het is altijd de vorst zelf die recht spreekt en hierbij denkt men spontaan aan de hofraad die hem in alles bijstaat, maar eigenlijk is het hele vonnis door de Grote Raad voorbereid en geïnspireerd. Diplomatisch beke-

21. F. Wielant, *Antiquités de Flandre*, uitg. J. J. De Smet, p. 113 (laatste regel).

ken blijft de Grote Raad dus altijd in de schaduw en dit is te begrijpen, omdat alle oorkonden, ook de vonnissen van de Grote Raad, opgesteld werden in de ene centrale kanselarij en volgens een geijkt formulier. Door het geleidelijk uit elkaar groeien van hofraad en Grote Raad, gekoncretiseerd door de uiteenlopende itineraria die beide raden beginnen te volgen vanaf omstreeks 1465, werd deze toestand steeds minder houdbaar en leek het steeds meer gewent hofraad en Grote Raad ieder een eigen kanselarij te geven. Dit gebeurde in 1473, toen de Grote Raad als Parlement te Mechelen gevestigd werd en een eigen kanselarij kreeg. De arresten van het Parlement gaan dan ook van het Parlement zelf uit en niet meer van de vorst. Hiermee kon het Parlement ten opzichte van de hofraad een zelfstandigheid beklemtonen, die de Grote Raad vroeger nooit bereikt had.

Na 1445 kwam de Grote Raad onmiddellijk tot grote bloei en kende hij een expansie die van verschillende zijden gestimuleerd werd. Van Filips de Goede zelf gingen verschillende impulsen uit, maar het is natuurlijk de vraag of de initiatieven en de verdiensten hiervan bij hem zelf te zoeken zijn dan wel bij zijn raadsheren. In elk geval is het duidelijk dat het systematisch gebruik van technieken zoals het beroep, de reformatie en de evokatie de rechtspraak van de Grote Raad na 1445 ten zeerste heeft doen aangroeien. Rond 1450 is dit nog niet zo duidelijk aan te tonen, maar in 1470 blijkt het in elk geval uit de cijfers: de rechtspraak van de Grote Raad bestond toen voor 60 % uit zaken in eerste en laatste aanleg en de overige 40 % betroffen zaken die in beroep, reformatie of evokatie voor de Grote Raad gekomen waren²². Vóór het ontstaan van de Grote Raad behandelde de hofraad praktisch uitsluitend zaken in eerste aanleg, zodat het systematisch gebruik van de bovenvermelde technieken inderdaad heel wat nieuwe zaken heeft opgeleverd. Het beroep was hiervan nog het eenvoudigste en voor de rechtsonderhorigen ook het meest aanvaardbare verhaalmiddel, omdat men toch kon verwachten dat de Grote Raad, éénmaal op gang gekomen, zich zou ontpoppen tot het opperste beroepshof van de Boergondische staat. De reformatie en de evokatie waren ook wel verhaalmiddelen, maar ze hadden een politieke en geen juridische grondslag. Bij reformatie was het immers de wil van de vorst die bepaalde of men bij de Grote Raad de hervorming mocht vragen van schepenvonnissen die regelmatig tot stand gekomen waren en niet meer vatbaar waren voor beroep, terwijl de evokatie of het onttrekken van een zaak aan de rechtbank waar ze aanhangig was en het toekennen van deze zaak aan de

22. Deze cijfers hebben betrekking op de 100 zaken vermeld in noot 15.

Grote Raad ook volledig afhing van het goedvinden van de vorst. In deze technieken zagen Filips de Goede of zijn raadsheren echter uitstekende middelen om de Grote Raad bijkomende zaken te bezorgen en tegelijkertijd telkens het vorstelijk gezag te beklemtonen. Ze hebben er dan ook ruimschoots gebruik van gemaakt en dit soort gerechtelijke politiek heeft de expansie van de Grote Raad ten zeerste gestimuleerd.

Minder spektakulair maar even efficiënt was daarnaast de actie van de hertogelijke raadsheren die geen enkele kans onbenut lieten om in wetgeving en rechtspraak de centralisatie te bevorderen en de bevoegdheid van de hofraad – later van de Grote Raad – uit te breiden. Het vonnis van 4 maart 1438 tegen het opstandige Brugge biedt van deze werkwijze een uitstekend voorbeeld: ten eerste werd de supervisie van de stad Brugge op het rechtsleven te Sluis in burgerlijke zaken vervangen door de supervisie van de hofraad, ten tweede werd de interpretatie van het akkoord in 17 punten dat in 1317 gesloten was tussen de stad Brugge en het Brugse Vrije voorbehouden aan de hofraad en ten derde werd de interpretatie van alle bepalingen uit het vonnis zelf eveneens aan de hofraad voorbehouden²³. In ordonnanties en privileges gingen de raadsheren op dezelfde wijze te werk en zo slaagden ze erin in een aantal teksten bepalingen in te lassen die stuk voor stuk de bevoegdheid van de Grote Raad ten goede kwamen en dus zijn expansie moesten mogelijk maken.

Deze expansie werd na 1445 ook gekoncretiseerd door de institutionele uitbouw van de Grote Raad zelf. Vooreerst is er de opmerkelijke groei van het aantal juridisch gevormde raadsheren met de titel van raadsheer-rekwestmeester of sekretaris. Het aantal rekwestmeesters steeg van 4 in 1433 naar 20 in 1467 en het aantal sekretarissen van 7 in 1433 naar 18 in 1467²⁴. Deze uitbreiding van het kaderpersoneel bewijst onrechtstreeks dat het juridisch werk eerst in de hofraad en later in de Grote Raad sterk toenam, want de nieuwe benoemingen zullen zeker niet gebeurd zijn om een aantal afgestudeerden eenvoudig aan een baantje te helpen.

Een tweede uiting van de institutionele uitbouw van de Grote Raad is het ontstaan uit het sekretariaat van een aantal gespecialiseerde diensten. Een eigen griffier voor de Grote Raad duikt voor het eerst op in 1448. Aanvankelijk stond deze griffier er alleen voor, maar in 1467 waren er reeds drie griffiers en in het Parle-

23. Het vonnis van 4 maart 1438 werd uitgegeven in L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des chartes de la ville de Bruges* V, p. 134-157.

24. Deze cijfers berusten enerzijds op de hofordonnantie van 27 februari 1433 (ADN B 1605, f° 181 en v.) en anderzijds op de samenstelling van de Grote Raad in 1467 volgens F. Wielant, *Antiquités de Flandre*, uitg. J. J. De Smet, p. 134-135.

ment van Mechelen hadden ze zich zelfs reeds gespecialiseerd. Een prokureur-generaal van de vorst bij de Grote Raad verschijnt reeds in 1447. Ook hij deed aanvankelijk het werk alleen, maar later kreeg hij een substituut en werd hij bijgestaan door een advocaat-generaal. Bij het Parlement van Mechelen bestond het Openbaar Ministerie zelfs uit vier leden: een prokureur-generaal, diens substituut en een eerste en een tweede advocaat. De boeten en andere geldstraffen, die de Grote Raad uitsprak, werden aanvankelijk geïnd door de ontvanger-generaal van de financiën, maar dit bleek niet efficiënt en in 1464 gaf Filips de Goede de Grote Raad een eigen ontvanger van de eksploten. Deze drie gespecialiseerde diensten zijn wel degelijk ontstaan uit het sekretariaat van de Grote Raad, want de eerste titularis was telkens een sekretaris die een speciale taak toebedacht kreeg.

Hiermee is het ontstaan van de Grote Raad onder Filips de Goede eigenlijk geschetst, maar het loont toch nog de moeite even het verschil tussen de oude en de nieuwe optiek te illustreren aan de hand van de opvatting van E. Lameere over de regentschapsraad van 1454. Op het einde van maart van dat jaar vertrok Filips de Goede naar Duitsland voor besprekingen met de Duitse keizer en de rijksvorsten en met het oog op zijn langdurige afwezigheid stelde hij een regentschapsraad voor de Nederlanden aan onder leiding van de jonge Karel de Stoute, toen nog graaf van Charolais, die de titel kreeg van luitenant-generaal van de landen van herwaarts over. Deze regentschapsraad werd zowel met het bestuur als met de rechtspraak in de Nederlanden belast. Hij bestond dan ook uit edelen en juristen en bovendien waren er nog een aantal sekretarissen aan toegevoegd. Tot zover de feiten, maar hoe moet men die nu interpreteren?

Aangezien E. Lameere meende dat de Grote Raad toen de enige bestaande centrale instelling was, stelde hij het voor alsof dit orgaan zich splitste in twee stukken: het ene vergezelde Filips de Goede naar Duitsland en Boergondië en het andere bleef onder leiding van de graaf van Charolais als regentschapsraad in de Nederlanden achter²⁵. Voor hem werd de eenheid van de Grote Raad door het aanstellen van een regentschapsraad verbroken en was deze regentschapsraad niets anders dan de helft van de Grote Raad maar met diens volledige bevoegdheid. In de nieuwe optiek moet men het juist andersom zien: niet de Grote Raad splitste zich, maar wel de hofraad, waarvan een gedeelte met Filips de Goede meeging op reis, terwijl de overige leden in de Nederlanden achterbleven en tijdelijk toegevoegd werden aan de Grote Raad

25. E. Lameere, *a.w.*, p. 98.

om samen de regentschapsraad te vormen. Deze regentschapsraad bestond dus uit de leden van de Grote Raad die de rechtspraak verder verzorgden EN uit ongeveer de helft van de leden van de hofraad die het bestuur voor hun rekening namen. Zo kon de wisselwerking tussen beide organen in stand gehouden worden en is het ook te verklaren dat de regentschapsraad zowel aan rechtspraak als aan bestuur deed.

Men heeft de ontwikkeling van de centrale Boergondische instellingen tijdens de vijftiende eeuw vergeleken met een onontwaaarbaar net van raden²⁶ en deze ontwikkeling is inderdaad ingewikkeld, omdat ze verschillende aspecten vertoont en de bronnen niet altijd een duidelijke taal spreken. Bepaalde teksten hebben zelfs zoals E. Lameere het uitdrukt, geleid tot *de regrettables confusions dans l'esprit des érudits depuis le XVIe siècle*²⁷. Zelf bleef E. Lameere echter niet van begripsverwarring gespaard en o.a. de dubbele betekenis van de Grote Raad, die hij de wetenschappelijke wereld inzonder, overleefde hem lang. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd het tijd dat iemand een eenvoudiger en hopelijk ook juist inzicht bracht in het ontstaan van de Grote Raad, zonder daarbij aan de verdiensten van E. Lameere te willen tornen. Moge de nieuwe optiek evenveel bijval kennen als de oude !

26. J. Bartier, *a.w.*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* III, p. 261 naar E. Lameere, *a.w.*, p. 2.

27. E. Lameere, *a.w.*, p. 95.

Errare Humanum Est

De roman als ontwerp van de moderne mens

door

B. F. VAN VLIERDEN

Op het einde van het eerste deel van Don Quichote wordt „el ingenioso Hidalgo” in een leeuwekooi op een kar naar huis teruggevoerd. Op het einde van het tweede deel van de roman, tien jaar later, keert Don Quichote, na een nieuwe reeks avonturen, nogmaals naar huis terug, dit keer als een vrij en ongekooid man, maar onder de belofte, *niets meer te ondernemen*. De eerste keer werd een ongeneeslijke zieke man naar huis gebracht, in het tweede geval iemand die genezen is. De vraag is echter, waarvan was de eerste Don Quichote niet genezen dat hij gekooid werd vervoerd, waarvan is de tweede Don Quichote wel genezen, zodat hij als een eerbaar burger naar huis mag gaan? – Om er eventueel herder te spelen. – De vraag is lang niet zo eenvoudig als ze eruit ziet, maar één van de mogelijke antwoorden is misschien wel dit: in het eerste geval was Don Quichote nog de ridder die mordicus zijn queeste wilde voortzetten, in het tweede geval was hij nog (slechts) een personage, niet alleen voor zijn entourage maar ook voor zichzelf. Ridder zijn is hachelijk maar personage zijn is ongevaarlijk. Als personage is Don Quichote wijs geworden, wijs genoeg om te geloven dat hij er het bijltje, in casu zijn ridderlans, bij neer zal leggen.

Don Quichote abdikeert en mag naar huis. Hij speelt niet meer mee. De idealist is nuchter geworden, zegt de psycholoog; de ridder is burger geworden, zegt de socioloog; de held is een personage geworden, zegt de literator. En ze hebben allemaal gelijk, ze zeggen eigenlijk allemaal hetzelfde, want telkens is er tussen beide panelen hetzelfde breukvlak: daden (hédendaden) zijn verkeerd, gevaarlijk, dubbelzinnig. Voortaan laat men de dingen op hun beloop. Tegenover de man die een droom achterna zit, staat voortaan de mens, die de moordende kritiek van de werkelijkheid aanvaardt. Eén klap van de molenwiek is ruimschoots genoeg, en een ezel stoot zich geen tweemaal aan dezelfde steen (om in de stijl van Sancho Panza te spreken). Rossinant wordt op stal gezet. Voortaan geen queeste, geen yeesten, geen res gestae, geen wapenfeiten meer. Het epos vertelde over een queeste, de

roman vertelt over de „werkelijkheid”. De werkelijkheid, – wat dat ook mag betekenen, – spelt de mens de les.

Betekent zulks dan, dat Sancho Panza gelijk heeft gekregen? Eigenlijk niet. Want de boerse schildknaap heeft zich (ook) bewust in de wereld van wondere daden binnengelogen, heeft met zich het dolle spel laten spelen als „goeverneur” van het eiland Barataria, dat niet alleen nergens ligt, maar ook geen écht eiland is. En hij was een goéd goeverneur, hoe kortstondig hij dit verheven ambt ook heeft mogen bekleden. Ook hij heeft zich moeten verzoenen met de werkelijkheid, maar zijn aftocht werd hem ook gemakkelijker gemaakt en viel hem lichter: als waarachtige schelm, zoon van Lazarillo de Tormes en van Guzman de Alfarache, heeft hij altijd wel geweten dat werkelijkheid datgene is waarmee men zich wel móét verzoenen. De schelm is psychologisch, sociologisch, literair, enz. de ware anti-held. De held (ridder, enz.) dient zijn vorst, zijn land, zijn geloof, zijn Dulcinea; de schelm dient zéér gewone mensen, ook als die zichzelf ridder noemen. *Personne n'est grand devant son valet de chambre*. In de ogen van de schelm bestaat geen held, al laat hij het zijn meester wel eens geloven (en doet hij alsof hij het zelf gelooft). De schelm heeft dan ook niet de macht die eenheid zou schenken aan een verhaal. Hoe zou hij het kunnen! De held heeft één doel, zijn queeste geeft richting aan zijn yeesten, hij heeft een ideaal, wil dit verwezenlijken. De schelm heeft geen doel, geen ideaal, zijn queeste is vaak een bedeltocht, als hij al niet steelt, zijn leven heeft geen richting, en daarom komt hij ook in alle landen van de wereld terecht. Twaalf stielen en dertien ongelukken, dat is de (episodische) samenvatting van zijn versnipperd leven. De ridder gaat zijns weegs, de schelm gaat alleen maar zijn gangen, en zelfs dat niet altijd. De schelm doét niet – wat hij ook allemaal mag uitsteken – hij ondergàt het leven, het leven overkomt hem in zijn wisselende verscheidenheid. Zijn leven is niet doelgericht, maar steekt dan ook vol afwisseling en verrassingen: hij staat zo dicht bij de werkelijkheid, dat deze hem volledig overrompelt. Voor hem geen doel op het einde van een rechtlijnig streven, voor hem is er de dool, zonder doel, met al de verrassende kronkels, het nieuwe dat op hem afkomt, dat hem overkomt. Het zijn accidenten, in beide betekenissen vaak van het woord: toevalligheden én ongelukken, en het symbolische cijfer van dertien ongelukken is zelfs geen limiet.

Op zijn queeste trekt de ridder, telkens als hij zijn paard de sporen geeft, zijn spoor doorheen de werkelijkheid. Maar de werkelijkheid genaakt hem niet. Hij zit nl. te hoog. Ziet hij de werkelijkheid wel, gebiologeerd als hij is door de verwezenlijking van zijn ideaal? De werkelijkheid biedt hem ten hoogste requisie-

ten. Zijn tocht is in de eerste plaats een tucht. De daad (héldendaad immers in de intentie reeds voor ze is verricht: *res gestae*) is de uitdrukking van zijn wil, kent geen compromis met de werkelijkheid, verplettert zo nodig de werkelijkheid en reduceert ze tot toverij. — In de dooltocht van de schelm echter komt werkelijkheid, datgene wat er reeds is, massief op de man af. Van op een ezelsrug gezien, en nog meer te voet, ziet de wereld er heel anders uit dan van op een paard. Je geraakt er nooit mee klaar, weet hij, je geraakt er nooit mee in het reine, in de rondte. Niet toevallig is dolen en zich vergissen hetzelfde: *Errare humanum est*. De ridder is verslingerd op de daad, de schelm wordt heen en weer geslingerd door de avonturen. Avonturen zijn dingen die, letterlijk op je afkomen, en er gebeurt heel wat in een schelmenroman, eigenlijk veel meer dan in een ridderepos. Datgene wat in een ridderepos gebeurt, de yeesten, vindt allemaal zijn plaats in het éne grote gebeuren, de queeste. De veelheid van voorvallen en evenementen die op de schelm toevallen is de onuitputtelijke verscheidenheid van een massale nooit doorziene of ontgonnen werkelijkheid. Er is namelijk geen beginnen aan. Voor de ridder gelden de dingen die hij doet, in gedachte reeds gedaan hééft, de *res gestae*, voor de schelm de dingen die hem overkomen. Als hij iets verricht zijn het Uilenspiegelstreken, kapriolen op het strakke koord boven het zinledige. Is er al een eindeloosheid in de queeste van de ridder, dan heeft die te maken met de onbereikbaarheid van een ideaal, de Wilde Berg, de Graal, een Zwevend Schaakbord, of Gineviere. De eindeloosheid van de doolweg van de schelm heeft te maken met de valse oneindigheid van accidenten: twaalf stielen en toch nog altijd één ongeluk meer. Het dertiende. In deze valse oneindigheid zullen de tegenslagen toch steeds met een eenheid voorop blijven liggen, het oorspronkelijk ongeluk nl. geboren te zijn. De ridder is iemand, hij kent zijn functie, zijn plaats, zijn taak in een verticale wereld, de schelm is niemand — o, de sluwheid van de bekaaide Odusseus, die het vege lijf redde door aan de Cycloop te zeggen dat hij niemand was — de schelm heeft geen functie, geen plaats, en kan en moet op tijd en stond dan ook alle stielen kunnen uitvoeren. Alle, zonder uitzondering. Hij is het manusje van alles. De kleine Lazarus, — Lazarillo — zal toch altijd belazerd zijn.

De schelm is een marginale figuur, wordt uitbesteed bij een blinde, wordt knechtje bij een gierige geestelijke, van een kale sire, van een aflatenverkoper, van een deurwaarder, enz. als hij al geen zwerfstudent is, vagant of boefje. Hij is de knecht van vele meesters, liefst niet gelijktijdig, men kan geen twee heren tegelijk dienen. Hij is niet trouw. Alleen Sancho Panza bleef zijn heer en meester trouw, en dat maakte hem dan tot een karikaturale heer,

tot gouverneur nl. van Barataria. Al nam hij zichzelf grandioos au sérieux, in feite was het maar een travesti, een grap. Toch leeft de schelm niet jenseits van goed en kwaad. Hij is nl. nog niet aan de morele vraagstelling toe. Hij staat nog aan déze zijde van de streep, létterlijk in de marge van een verticale maatschappij, en staat er met zijn twee (blote) voeten op de grond, in het stof en slijk van alle 's heren wegen. De held heeft – zelfs als hij een wees is – een stamboom, de schelm is een vondeling, voor de ondervoede geen opvoeding, voor de boef geen vrijheid van die van de vogel-vrije. In een maatschappij waar de burger nog geen horizontale, nivellerende lijn heeft getrokken ten koste van een aantal hoofse hoofden, staat de schelm helemaal onderaan de ladder, doet soms of hij ze vasthoudt maar zal ze op tijd en stond ook laten kantelen van de kantelen. Het is nog geen daad, het zijn nog maar streken, schelmstreken. Bij hem is niets transcendentiaal. Zelfs geen ladder. Hij is parodie en ontmaskeraar terzelfder tijd. Reinaert de Vos is niets heilig, ook hij zelf niet, is alles schijn-heilig, zelfs zijn eigen pelgrimstocht. Daarover weten hooggeplaatste dieren mee te spreken.

Wil dat zeggen dat de schelm door al zijn belevenissen levenswijjs wordt. Neen, veeleer wordt hij wéreltwijs. Want hij leert niet veel bij, trekt alleen maar zijn plan, haalt fratsen uit en bakt poetsen, en poetst op tijd en stond de plaat. De veelvuldigheid zelf van de dingen die hem overkomen maakt dat hij eigenlijk weinig ervaring opdoet. Ervaring spaart belevenissen op, werkt cumulatief, transcendeert de versnipperde reeks van voorvallen. Is de ridder blind voor de werkelijkheid, vervuld als hij is door zijn ideaal dat hij metterdaad wil honoreren, de schelm zit er te dicht met zijn neus op, wordt sluw en onder zich uit, maar ziét de werkelijkheid evenmin. De ridder ziet de wereld van te ver, van te hoog misschien, de schelm ziet ze van te dichtbij, van te laag bij de grond. Hij weet dat de wereld schoon is van ver en verre van schoon. De daden van de ridder maken schoonschip met de werkelijkheid, reduceren deze tot nietigheid, maar voor de schelm is de werkelijkheid ondoorzichtig en massief aanwezig en hij speelt schampavie. Hij is maar een schalk, geen mareschalk. Zijn voor-naamste vermaak is leedvermaak. In feite is hij altijd bedroefd.

Doch ook Don Quichote is bedroefd, hij is de ridder van de droevige figuur. Het is wel betekenisvol, dat hij zich uiteindelijk heeft laten overtuigen, en belooft niets meer te ondernemen. Met dit zijn wijze besluit komt er een einde aan de eigengereide daad. De werkelijkheid heeft hem de les gespeld, hij kent de klappen van de zweep, in casu die van de molenwiek. Door het uitblijven van nieuwe (helden-)daden ontstaat er een opening voor de werke-

lijkheid, voor gebeurtenissen. Don Quichotte heeft de les verstaan en is opzij gaan staan. De werkelijkheid is onttoverd, hij kan zich overgeven aan zijn desengaño. De ontgoocheling, de bevrijding van de begoocheling, van de res gestae, kan hem voortaan aandachtig maken voor de dingen zelf. Hij ziet zichzelf niet meer en de dingen niet meer in de bladspiegel van de boeken, wordt vatbaar voor datgene wat hij eigenlijk is, nl. die van de droevige figuur, en geen ridder meer, in een wereld waarin immers geen plaats meer is voor ridders. Daarin was hij overigens, ook materieel, extravagant geworden. Don Quichote bijt in het zand, geeft zijn ontslag als ridder, en mag naar huis als een fatsoenlijk burger.

Bijna terzelfder tijd als de ridder verdwijnt de schelm, ze hadden elkaar nodig om te bestaan : heer en knecht. Sancho Panza gaat samen met Don Quichote naar huis. Beiden zwichten voor de werkelijkheid. De vagant heeft de ridder tot extravagant gemaakt. Voor de eerste was ze te laag bij de grond, voor de tweede te dichtbij en perspectiefloos. Dus voortaan geen queeste meer, en geen dool meer ? Nee, maar iets anders, iets tussen de twee. Geen innerlijk beleven dat het uiterlijke uitwist, en geen uiterlijk beleven meer dat het innerlijk geen kans tot ontplooiing laat, maar een innerlijk tegenover een uiterlijk in een onuitputtelijke confrontatie. Men zou willen haastig zijn en maar vlug concluderen : tussen de ridder en de schelm voortaan de burger. Literairhistorisch klopt dat wel ongeveer : uit de paradoxale harmonie tussen ridderroman en schelmenroman ontstaat de eerste moderne roman, en niet alleen de eerste, maar in die eerste de héle moderne roman. Het literairhistorische loopt hier even vooruit op de psychologische en maatschappelijke ontwikkeling. *Don Quichote* is voorlopig een dood punt, niemand is profeet in eigen land. Psychologisch moet eerst de spanning tussen innerlijk en uiterlijk nog worden verkend, voor de Hidalgo is de werkelijkheid nog te veel een bestraffing geweest van zijn verbeelding. Maatschappelijk heeft de burger nog geen eigen gezicht. Hij kan het weldra echter krijgen : de man die niet (niet meer) in de queeste gelooft, en ook niet (niet meer) op de dool wil, is reeds de *burger in potentie*.

Tussen de queeste achter een gedroomd ideaal en de doelloze dool zonder uitkomst ontstaat nu de kans op een tocht die ni t over de werkelijkheid heen of eronderdoor gaat, maar er doorheen : de pelgrimage. Het is een trage geleidelijke doortocht door de werkelijkheid, en er is op die weg, ei zo na, vooruitgang mogelijk. Het puriteins vooruitgangsoptimisme hangt al in de lucht. John Buynan schrijft, in de gevangenis, zijn meesterwerk, de tweede Engelse bijbel : *The Pilgrim's Progress* (from this world to that which is to come). Het leven van de mens (de kristen, de

puritein) is een pelgrimage van deze wereld naar de andere. Die andere is het doel, maar hij komt op ons af. En déze wereld dan? Eigenlijk nog maar een zeer uitgebreid symbolisch landschap, waarin o.m. The Slough of Despond, The Palace Beautiful, The Valley of the Shadow of Death, Vanity Fair (!), Doubting Castle, Delectable Mountains en The Celestial City. Een volledige landkaart, waarop personages rondlopen als Mr. Wordly Wiseman, Faithful, Giant Despair, enz... Is dat nu werkelijkheid? Eerlijk gezegd, nee. Het is in elk geval niet de concrete wereld, het wordt allemaal overigens nog maar aangediend als een „droom”. Een échte droom. Het is een droomlandschap (echter geen begoocheling), dat als achtergrond dient voor de innerlijke ontwikkeling van de puritein, dat deze innerlijke ontwikkeling concreet voorstelt. Het is de tocht door het leven, zoals Graciàn hem reeds uitvoerig had beschreven in *El Criticón*. De werkelijkheid, de éne die telt, is het innerlijk van de mens, zijn geestelijke volmaking. Het unum necessarium. De rest is vanitas. Het geestelijk beleven van de mens, die doorheen deze bordpapieren wereld trekt, primeert, reduceert de omgeving tot requisieten van een geestelijke oefening. De reis (geen queeste, geen dool meer) is een tocht, een vooruitgang (progress) doorheen de werkelijkheid. De tocht is hier ook nog vooral een tucht, de wereld heeft nog geen dimensie, is nog geen ruimte, is een tijdsverloop, een leven. In 3 stadia zelfs in *El Criticón*: La primavera de la niñez, El Otoño de la Veroniledad, El Ivierno de la Vejez. Lente, herfst en winter van het leven, het zomert alleen nog niet in deze wereld. Alleen de „wenteling” van de tijd „wordt in *El Criticón* (uitdrukkelijk) gecontempleerd. De ruimte wordt gereduceerd tot dalen die zovele verlokkingen zijn, en tot bergen die moeizaam moeten bestegen worden.

In haar finaliteit en doelgerichtheid ligt deze peregrinatio nog dichter bij de queeste dan bij de dool. Het leven is een strijd, waarin wijsheid het voornaamste wapen is. Graciàn plaatst zijn *Criticón* tussen *El Heroé* en *El Discreto*. Kritische wijsheid houdt heldhaftigheid in toom. Beide werken die het eerste flankeren zijn nog traktaten, alleen *El Criticón* bezit het dynamisme van een verhaal. Men heeft Graciàn een pessimist, ja zelfs een cynicus genoemd. Dat is overdreven: zijn raadgevingen zijn voor de helft levenswijsheid voor een ridderlijke held, voor de helft wereldwijsheid voor een schelm. Maar hij zelf staat los van de twee. Zei hij niet dat de ene helft van de mensheid spot met de andere, en beide zijn gek? Hij is dus een realist; die zich kritisch tot de werkelijkheid verhoudt en daarin zijn eigen persoonlijkheid gestalte wil geven. In zijn in maximen versnipperde aandacht voor

het concrete leven in de maatschappij, komt naast de held ook de schelm nog om het hoekje gluren. Levenswijsheid en wereldwijsheid liggen nu zeer dicht bij elkaar.

Deze spanning, in de pelgrimage, tussen queeste en dooltocht, tussen doelgerichtheid en haperingen aan de wisselvalligheden van het leven, tussen levenswijsheid en wereldwijsheid, komt nog sterker tot uiting in een werk dat tussen de Spaanse *Criticón* en de Engelse *Pilgrim* verscheen, en dat even archetypisch zal blijken te zijn voor zijn taalgebied, nl. *Der Abentheuerliche Simplicissimus Teutsch*. De ruk naar het eigentijdse wordt overigens reeds aangekondigd in het werk dat Grimmshausen twee jaar voordien schreef, zijn *Satyrischer Pilgram*. Naast het verheven moraliseren van de Engelse houdt deze satyrische Pilgram een ruk in naar de eigen werkelijkheid. Het schelmenromankarakter van zijn meesterwerk is hierin ook duidelijker en concreter. De Engelse Pelgrim had nog te veel van de ridder, van de miles christianis, al zou Bunyan enkele jaren later zijn eigen tegenhanger van die Pelgrim schrijven, nl. *The Life an Death of Mr. Badman*. Eén ding blijkt hieruit al wel: ondeugd en zonde zijn veel vruchtbaarder voor de roman van de mens, dan idealisme en deugd. De *Simplicissimus* is nog (ten dele) een schelm en een charlatan, uit noodzaak, als het móét, maar hij is ook een idealist, die in een bewogen en beroerde tijd, de dertigjarige oorlog, zijn weg zoekt, langs vele kronkelpaden en ver van huis en land, maar zijn eigen vader, de kluizenaar. — En zélf tenslotte kluizenaar wordt in het woud. Dit keer geen symbolisch woud, geen *Selva Oscura*, maar het oereigen Zwarte Woud. —

Evenals Don Quichote, de ridder op de boerekar, een soort van burgerlijke Lancelot wordt, zo is de *Simplicissimus*, die zijn idealisme met veel wereldwijsheid heeft moeten kruiden, een burgerlijke Parzifal. Voor *Simplicissimus* is er echter geen Graal, en geen vorst, alleen de opdringerige realiteit van een woelig tijdsgewricht. Hij is niet op weg naar de mystieke wilde berg, maar, eenvoudig, naar zichzelf. Als hij na de oorlog terug in het Zwarte Woud aankomt, maakt hij een ware balans op van zijn leven: „Dein Leben ist kein Leben gewesen, sondern ein Tod; deine Tage ein schwerer Schatten, deine Jahre ein schwerer Traum, deine Wohlüste schwere Sünden, deine Jugend eine Phantasie und deine Wohlfahrt ein Alchimistenschatz, der zum Schornstein hinausfähret und dich verlässt, ehe du dich dessen versiehst. (...) o meine arme Seele, was hast du von dieser ganzen Reise zu Wege gebracht?“ De lange reis van *Simplicissimus* was een tocht naar zichzelf (de tocht naar zijn vader was een tocht naar zichzelf),

leidde tot inkeer. Hij wordt eenzame kluizenaar. Bij zichzelf alleen.

Wat heeft hij gewonnen? De eeuwige zaligheid in de Delectable Mountains of in The Celestial City? Nee. Eenvoudig zichzelf, en nog niet voor altijd, want hij zal nog eens weggaan. Hij is niet gelukkig om zichzelf. Hij maakt een balans op: hij werd geconfronteerd met een turbulente werkelijkheid en vond zichzelf. Hij heeft daardoor de versnippering van het schelmenleven getranscendeerd, weet dat „je morgen niet bent als vandaag”. Het leven heeft een finaliteit, dat verneemt hij van de Prins van de geesten van het Mummelmeer, in het middelpunt der aarde waarnaar hij is afgedaald: „Dat wat jullie leven noemen, is in feite maar een ogenblik, een moment, waarin jullie de kans is gegund God te leren kennen, en hem nader te komen, opdat hij je bij zich opneemt. Vandaar dat wij de wereld beschouwen als de toetssteen Gods.” De tocht is naar God, maar de wereld is de toetssteen. Het droomlandschap dat bij Bunyan nog staat voor een zuiver innerlijk proces, wordt hier vervangen door het concrete bestaan, al krijgt het achteraf ook al niet meer waarde dan een droom. Doch concreet was het: de tocht van Simplicissimus is geen exemplarische paradigmatische tocht meer, maar een sterk autobiografisch getint levensbericht. In zijn balans ligt het ik in evenwicht met de gang van de wereld.

Bij Grimmelshausen dringt de materiële biografie, de levenservaring van een man die door de werkelijkheid was verslagen en tot schelm en kwakzalver geworden, zich op. De schelmenroman van een Parzifalfiguur is hier (bijna) geworden tot Bildungsroman en Entwicklungsroman: verslag van de zeer persoonlijke ontwikkeling van een ikfiguur in zijn zeer wisselvallige relatie tot de werkelijkheid. Dit evenwicht heeft misschien te maken met het feit dat Grimmelshausen, aanvankelijk protestant en later katholiek, tussen twee werelden, de twee grote werelden van toen, terecht kwam. (Ook een Rousseau zou later een zelfde ontwikkeling doormaken.) Puritanisme en barok mysticisme worden het best vertolkt in een symbolisch of gedroomd beleven (van de Pilgrim tot de Criticón is een kleine stap) maar wie daartussenin vertoefd heeft, zélf op reis moest, wéét van de concrete werkelijkheid. Achteraf is het nauwelijks een toeval te noemen, dat de burgerlijke roman in het anglicanisme, halfweg catholicisme en puritanisme zal ontstaan. Daarin wordt de werkelijkheid sterker dan de theologie, daarin eist de werkelijkheid haar betekenis op als toetssteen.

De pelgrimage van de Simplicissimus is, in haar peripethieën, zowel queeste als dooltocht geweest, een dooltocht nl. die achteraf haar queeste-karakter openbaart. De mens wordt geconfronteerd

met de werkelijkheid, beleeft zichzelf als werkelijkheid, en hieruit ontstaat de ervaring van het leven als lotsbestemming én als opdracht. De queeste van de ridder en de dool van de schelm gingen beide – zij het precies aan de andere zijde, erboven en eronder, – aan de werkelijkheid voorbij. De pelgrimage van de Simplicissimus, die nu eens page en dan weer eens hofnar speelt, reddende ziel en kwakzalver, participeert aan beide, en wordt daardoor ook iets heel anders en eigens: de splitsing Don Quichote-Sancho Panzo wordt uitgewist, de tegenstelling is niet meer tussen types, tussen ridder en schelm, maar behoort tot het meest innerlijke en eigene van de mens. Is het hart van elke mens. Geen opdeling meer voortaan, in twee types, maar de ondeelbaarheid van het ene individu.

In het reine trachtende te komen met zichzelf wordt het individu, de veelvuldige, tegenstrijdige, maar voortaan ook ondeelbare mens, geconfronteerd met de werkelijkheid waardoorheen de tocht gaat en die deze tocht mede bepaalt. Het individu ontstaat en vindt zichzelf in deze confrontatie met de wereld. Het moeizaam om zichzelf worstelende ik worstelt met de werkelijkheid. De Bildungsroman is dé uitdrukking van de nieuwe (moderne, modderen) man. Wielands *Agathon* mag nog een alibi zoeken in een symbolisch Griekenland, piëtisme in rococotravesti, maar bij het einde van dezelfde verlichte eeuw schrijft Goethe zijn *Wilhelm Meister* met zijn *Lehrjahre* en zijn *Wanderjahre*. En verder *Aus meinem Leben, Dichtung und Wahrheit*. De roman is autobiografie omdat hij de worsteling van een wordend ik met een wordende werkelijkheid uitbeeldt. In het „stirb und werde” worden de wisselvalligheden van het episodisch passieve schelmenbestaan getranscendeerd, krijgen lijn en zin, tot in de zone van de genialiteit. Deze laatste zijnde de ontwikkeling en de dynamische realisatie van wat de mens in de kiem, zijn genie, in zich draagt. De eenheid van de mens ligt in de wereld, de eenheid van de wereld in de mens.

Dat laatste is niet nieuw, het is de voltooiing van wat reeds in de Renaissance was ingezet, in feite reeds vóór Don Quichote. *Pantagruel* is nog een held, zij het van een burlesk epos, imitatie van het volksepos, over reuzen, en mist menselijke maat. Toch heeft Rabelais hiermee een transcriptie gemaakt van de opvoeding en de volkomenheid van de renaissancistische, nieuwe, mens. In volle renaissance sloeg hij de brug tussen middeleeuwen en barok. Maar welke versnippering, welke toevalligheid in de vier of vijf boeken over „les épouvantables faits et gestes du grand Pantagruel, enz.” *Pantagruel* mag al een reus zijn, hij is ook nog een schelm. Rabelais' boeiend samenraapsel kreeg nog niet de tweeledigheid

van Don Quichote, laat staan de ondeelbare eenheid van de *Simplicissimus*. Op de versnippering na is hij toch een aanzet geweest voor de ontwikkelingsroman. In feite kwam hij te vroeg, dat merkt men aan de paradoxale verhouding tussen vorm en inhoud, en hij kreeg, evenmin als Don Quichote in Spanje een voortzetting. Ook Pantagruel was een dood punt. Ridders hebben geen voorvaders meer, reuzen hebben geen afstammelingen meer. Gulliver zal de laatste echte reus zijn, en zelfs dat al niet meer, want hij is ook dwerg op tijd en stond. In Frankrijk triomfeert intussen het classicisme, dat de zelfbeleving van de mens voor een hele tijd verstart, bevriest, wellicht vervalst ook. We hebben het wachten op Rousseau. Met Rousseau zal Engeland teruggeven aan Frankrijk wat het, met Swift en Sterne, van het Frankrijk van Rabelais gekregen had.

Intussen sluit het classicisme voor een tijd de horizonten af met de volmaakte horizontale lijn van Versailles. De wereld is bestemd, de mens getypeerd, een crisis is een rimpeling die wordt uitgewist opdat alles weer op zijn plaats kan komen. Er is namelijk voor alles een plaats in de gefixeerde hofwereld, de Franse tuin rondom de zon. De mansarde is nog geen heul en symbool voor een maatschappij in de marge, voorlopig nog maar van een maatschappij in de franje. *La Princesse de Clève* heet het archetypen van de Franse roman te zijn, de roman à la française. Kort helder, conflictsituatie, ontkenning. Zo al geen leesdrama als *La Celestina*, dan toch een drama in proza. Maar Versailles is Frankrijk niet, doet Frankrijk alleen maar even vergeten.

Frankrijk heeft ook zijn Don Quichote, een herderlijke Don Quichote, maar even extravagant. Sorels *Le Berger Extravagant* is een parodie, dit is mede een verburgerlijking van de romaneske herdersroman, en zal in zijn tweede uitgave heten „l'antiroman, ou l'histoire du berger Lysis accompagné de ses remarques”. Deze antiroman is eigenlijk nog maar antiepos, burlesk travesti. En twaalf jaar vóór madame de la Fayette schreef een abbé, Antoine Furetière reeds zijn *Roman bourgeois, ouvrage comique*. Het woord roman steekt in de titel, niet in de soort aanduiding die neutraal blijft. Komiek en realisme zijn nog synoniem, en uit de spanning tussen galante virtuositeit en burleske komiek ontstaat de nuchtere werkelijkheid van de burger: „Je vous raconterai sincèrement et avec fidélité plusieurs historiettes ou galanteries arrivées entre des personnes qui ne seront ni des héros ni des héroïnes, qui ne dresseront point d'armées, qui ne renverseront point de royaumes mais qui seront de ces bonnes gens de médiocre condition qui vont tout doucement leur grand chemin, dont les uns seront beaux et les autres laids, les uns sages et les autres sots.” Waarheidsgetrouw

verslag over het leven van gewone mensen. De intentie is er al. De inhoud heeft echter nog andere allures. Die van Don Quichote nog voor een deel. La jolie Javotte, verstokte lezeres van de vijfdelige *Astrée* is een vrouwelijke Don Quichote, zij spēelt haar lectuur achteraf als haar eigen leven, ook hier is het boek de partituur van de werkelijkheid. Er is echter een belangrijk verschil : zij speelt het minnespel uit het boek omdàt het daarin als gewoon wordt voorgesteld : „Ce n'est pas comme ces autres romans où il n'y a que des amours de princes et de paladins, qui n'ont rien de proportionné avec les personnes du commun, ne les touchent point, et ne font point naître d'envie de les imiter.” De imitatie in het concrete leven, van de lectuur, is hier precies de omgekeerde van bij Don Quichote : hij werd extravagant, La jolie Gavotte niét : zij had reeds boeken over „gewone mensen”. Een eeuw later, neen, 99 jaar later, zal Marivaux zijn *Pharsamon* ou les Nouvelles Folies romanesques omdopen in... *Le Don Quichote Moderne*.

Het is een lange eeuw geweest. La Princesse de Clève heeft Frankrijk een eeuw doen verliezen, le siècle de Louis XIV. Zelfs *Gil Blas* van Lesage heeft het tij niet kunnen keren en deze unieke schelmenroman zou het schelmstuk heten van een plagiator, ten minste volgens Voltaire die zelf over het kanaal leentjebuur was gaan spelen, bij Swift nl. Was er dan geen Franse roman ? Jawel : Richardson leerde veel van Marivaux, en l'abbé Prévost, deze banneling die daaruit zijn naam haalde, haast zich om deze Richardson te vertalen. Even voor de revolutie is er een druk verkeer op het kanaal. La France et l'Angleterre se tiennent par la Manche. Prévost d'Exiles is oorspronkelijker dan dat, hij schrijft zelf zijn *Mémoires et aventures d'un homme de qualité qui s'est retiré du monde*. De aristocratische titel van zeven delen brengt evenwicht tussen ervaring en bezinning, individualisering in de vereenzaming, en voert als blinde reiziger in zijn zevende deel dé nieuwe Franse roman mee : *Manon Lescaut*. Zij wreekt de vergetelheid waarin Gil Blas is terechtgekomen. HAAR candeur is van een ander gehalte dan die van Candide, deze verlichte schelmenroman. Prévost staat niet alleen. Diderot schrijft zijn *Eloge de Richardson*, en ontdekt, schrijvende, zichzelf in *Le neveu de Rameau* en *Jacques le fataliste et son maître*. Rabelais keert weer uit het Engeland van Sterne. De ironie brengt de openbaring, in de roman, van de schrijver zelf : „Il est bien évident que je ne fais pas un roman, puisque je néglige ce qu'un romancier ne manquerait pas d'employer. Celui qui prendrait ce que j'écris pour la vérité serait peut-être moins dans l'erreur que celui qui le prendrait pour une fable.” De ironie beheerst de spanning binnen de roman die zichzelf slechts herkent als anti-roman. De roman is zijn eigen

ontkenning. Hij vertelt namelijk over de werkelijkheid, vindt niets uit, de roman vertelt zijn schrijver. Dat wisten de Fransen reeds sedert Rabelais' *Devis et Narrès*, ze waren het alleen maar vergeten, tot de Engelsen hen eraan kwamen herinneren. De ring is (eindelijk) gesloten. Op wie wacht men nog?

Op Rousseau. Hij maakt alles nieuw. De bewogen levende, de voortvluchtige, de zwerver, de rusteloze, onophoudelijk op zoek, naar rust natuurlijk, maar in de eerste plaats naar zichzelf. Voorbij Julie en l'Emile, in zijn *Confessions*, vooral in zijn *Rêveries d'un promeneur solitaire*. Natuurlijk, Goethe zijn leerling, is klassieker in zijn olympische genialiteit, maar Rousseau is de bewogene, de eeuwig wandelende, slechts rust vindend als „promeneur solitaire”. Hij is niet zo naïef, hij wéét dat hij alles nieuw maakt. Zo kondigt hij zijn *Confessions* aan: „Je forme une entreprise qui n'eut jamais d'exemple et dont l'exécution n'aura point d'imitateur. Je veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature: et cet homme ce sera moi. Moi seul.” Låt zijn autobiografie nog tendele verbeeld zijn, de sincérité wordt daarin toch hét criterium. Dat is geen tegenstrijdigheid, het is ZIJN „Dichtung und Wahrheit”. De mens die zichzelf wordt, beleeft zichzelf als „verhaal”, is zijn eigen verhaal. Het is een grote paradox van de ontwikkeling van de roman, dat Goethe de serene Olympicus wordt, en dat Frankrijk de grootste romanticus oplevert. Frankrijk heeft met hem zijn achterstand ruimschoots opgehaald. Rousseau is ook, neen vooral, de Franse roman. Zie ze na hem komen, allemaal, Bernardin de Saint-Pierre, Madame de Staël, Senancour, Benjamin Constant, en Chateaubriand. Vooral Chateaubriand. En wie kan nog volhouden dat de Franse roman door la princesse de Clève ter wereld werd gebracht. Schrijven is voor al deze kinderen van Rousseau zelfopenbaring, zoeken naar het mysterie van de eigen lotsbestemming, is gestalte geven aan een eigen ik. Men noeme dit alles „étalage du moi” maar de sincérité is in de eerste plaats bedoeld als zelfontginning, zelfbeleving, zelferkenning, zelfwording. De ontwikkelingsroman, die daaraan gestalte geeft, de autobiografie en nog liever de genesis van een ik, is even Frans, zo niet meer, als de „dramatische” roman. Proust is een kind van Rousseau, niet van Madame de la Fayette. De ontwikkelingsroman is, ook in Frankrijk, de archetypische gestalte van de moderne roman waarin een ik zichzelf wordt in confrontatie met de werkelijkheid. – Dat ook de werkelijkheid daarin zichzelf wordt, zal een revelatie zijn voor later, van Proust, Musil, Joyce. Deze revelatie ligt in het verlengde van de ontwikkelingsroman. Is er de noodzakelijke keerzijde, of liever wederhelft van.

Het enige boek dat Julie van Rousseau ter lezing meekreeg was *Robinson Crusoe*. Op het eerste gezicht een bevreemdende keuze. En toch helemaal niet. Zo schrijft Defoe in zijn inleiding: „Our meditations are all solitude in perfection; our passions are all exercised in retirement; we love, we hate, we covet, we enjoy, all in privacy and solitude.” Dit is reeds Prévost, dit is reeds Rousseau. De confrontatie van een ik met de werkelijkheid laat zich best situeren in de eenzaamheid, op een eiland. In-dividu en in-sulair zijn in de limiet hetzelfde: solus is als de buitenkant van individus, een eiland is een opzichzelf besloten eenheid. Het eiland is het archetypische milieu van een ik dat zich meet aan de werkelijkheid, zo men wil de scheikundige zuivere situatie. De maatschappij komt later, in de eerste plaats natuurlijk als bederf van deze zuiverheid. Voor de humanisten was het eiland het symbolisch reageerbuisje voor de maatschappij, het heette nova insula Utopia. Voor de romantici is het ik thuis in een concreet eiland. Het zijn allemaal eenzamen: de promeneur solitaire, l'homme de qualité qui s'est retiré du monde, de eenzame van Weimar, de Simplificissimus kluisenaar, en vervolgens schipbreukeling, vinden daarop elkaar terug, en kennen talloze nakomelingen. Zij waren voorafgegaan door *El Criticón*, door Sancho Panza goeverneur, door Pantagruel in het parodistische klokkeneiland Rome. Robinson Crusoe op zijn eigen eiland is de definitieve gestalte van een eilandgevoel, dat reeds confuus bij zijn vele voorgangers aanwezig was geweest, en weldra tot mode zou worden in niet meer te tellen Robinsonades.

Dit kan op een paradox lijken: het eiland als archetypische ruimte voor de ik-zoeker, voor de moderne mens die zijn leven als pelgrimage beleeft. In die zin, nl. voor een „tocht”, is het eiland wel een erg gefixeerde en beperkte plaats. Men zou kunnen zeggen: eilanden zijn rustpunten op de weg naar huis en naar zichzelf en gemakshalve verwijzen naar Odusseus. Ongetwijfeld zal dat wel ergens kloppen, maar toch lijkt er iets anders aan de orde te zijn. De welomschreven plaats in de ruimte komt nl. voor als de fixatie van een dynamisme in de tijd. Het eiland transcendeert de wisselvalligheden van een bewogen bestaan. De ontwikkelingsroman, hoezeer ook terend op de veelvuldigheid van een menselijk lotgeval, wil voorbij deze veelvuldigheid de continuïteit sauveren van de éne strijd waarin het ik gewikkeld is, de strijd met de werkelijkheid. De dwingende localisering op één plaats is het tegengif voor de onstandvastigheid van de levensomstandigheden. De ruimtelijke afronding binnen de omtrek van de oevers houdt de valse oneindigheid van de nooit voltooide zelfwording in toom.

Er is nl. een dreigende onuitputtelijkheid aanwezig in het zich naar zichzelf toe schrijven. Deze werd op meesterlijke ironische

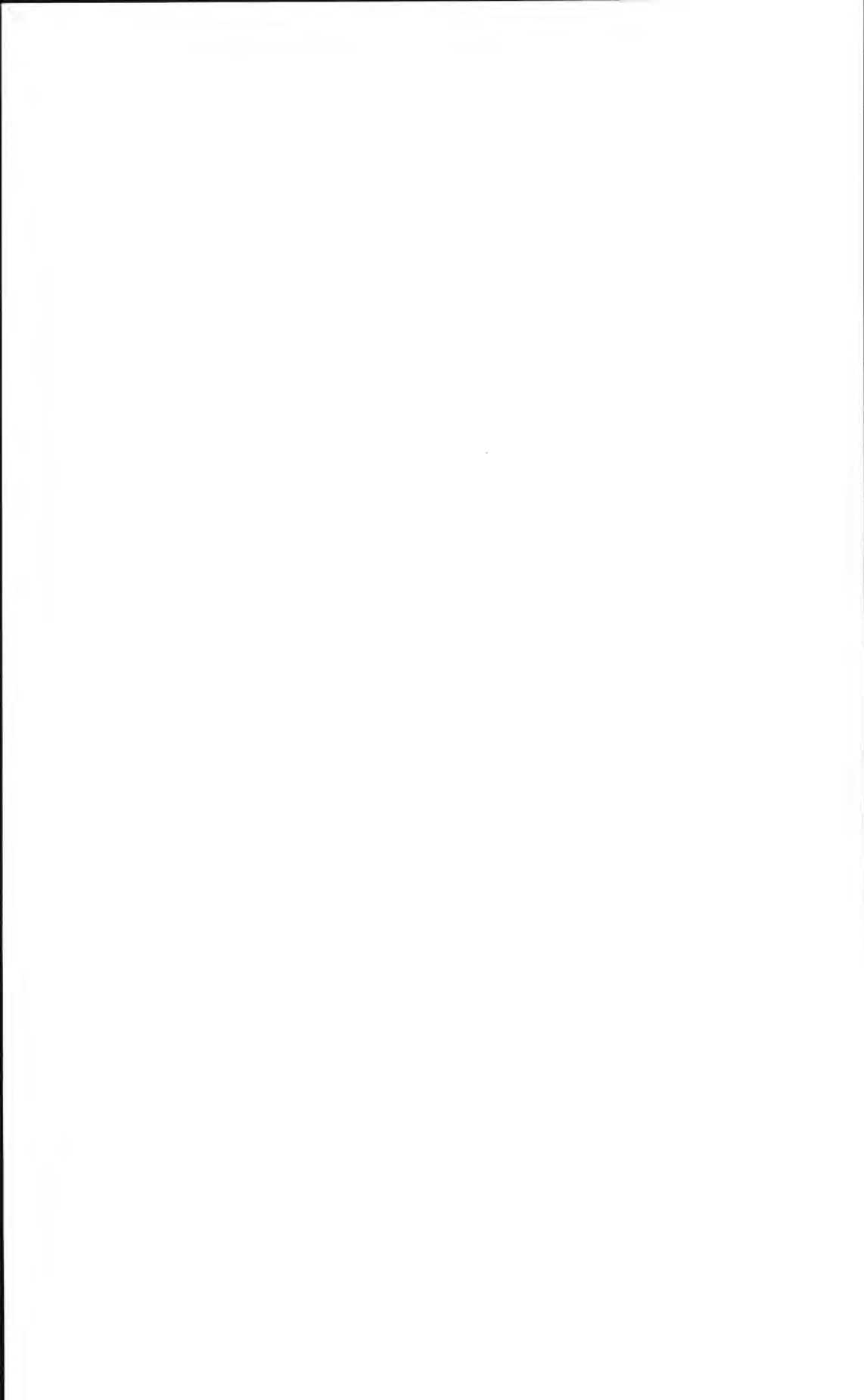
wijze omspeeld in Sterne's *Tristram Shandy*, sedert *Don Quichote* de zoveelste eerste moderne roman. Vermits schrijver een gans jaar heeft geschreven om één dag te beschrijven van zijn held, zal hij 365 jaar moeten schrijven om diens eerste levensjaar te beschrijven zodat... „so that instead of advancing, as a common writer, in my work with what I have been doing at it – on the contrary, I am just thrown so many volumes back”. Schrijven zit gevangen in de eindeloosheid van de voorbije tijd, in de onuitputtelijkheid van le temps perdu. Ook *Jacques le fataliste* wordt, in het spoor van *Tristram Shandy* gevangen in de spanning tussen verteltijd en vertelde tijd. De verteltijd die het hele boek in beslag neemt is niet voldoende om Jacques' vertelling af te maken, zodat de „uitgever” de voltooiing post factum klaarspeelt door... *Tristram Shandy* te plagiëren! (Dat alles IN het boek wel te verstaan.) Het eiland met zijn oevers is de ruimtelijke reductie van de oeverloze tijd, waarzonder de werkelijkheid totaal zou vervluchtigen, rook in de schoorsteen zoals *Simplicissimus* het zag. Schrijven openbaart zich als een oeverloos bezig zijn met de tijd waarin de mens zichzelf wordt, zichzelf schrijft terwijl hij de werkelijkheid schrijft.

De Bildungsroman, om het anders te zeggen, draagt in zich de kiemen van de roman-fleuve. De roman is nooit af, is het open genre bij uitstek, eindigt niet, tenzij voorlopig, met b.v. het „enzovoorts enzovoorts” van L. P. Boon. De comédie humaine en de comédie mondaine zijn de objectieve, maatschappelijke gestalte van de Bildungsroman. De spanning tussen beide is precies de spanning tussen het worden van een ik en het worden van een werkelijkheid. De dialectiek tussen een dynamische ik-beleving en een dynamische werkelijkheid, die beide, die samen zichzelf worden, beheerst de ontwikkeling van het romangenre. Naast de *Comédie humaine*: de *Souvenirs d'égotisme*, naast *Die Leute vor Seldwyla*: *Der grüne Heinrich*, naast *Oorlog en Vrede*: de *Mémoires uit het souterrain* (en reeds *Het Dagboek van een Krankzinnige*), naast de *Familie Roothoof*t: *Elias of het gevecht met de nachtegalen*, naast *Een Hollands Drama*: *De Wereld een Dansfeest*, enz. de lijst is onvolledig en overigens onaf en onuitputtelijk. Het zichzelf zoeken, het zichzelf vinden in de maatschappij, in de werkelijkheid, het zich voelen vervreemden van die maatschappij, van die wereld, tenslotte van het eigen zelf, dat zijn stadia in een romanontwikkeling, maar ook van de maatschappij van de burger, waarvan de roman de emanatie zal worden. De burger is in zijn onvatbaarheid terzelfder tijd de anti-burger, de roman is in zijn onvatbaarheid terzelfder tijd anti-roman.

Het meest open en vrij menstype dat tot nog toe bestond, nl. de burger, tracht zichzelf te vinden in het meest open en vrij genre dat tot nog toe ontstond, de roman. De fixatie van de mens in een bepaald klassiek type in een besloten maatschappij wordt door de burger definitief verbroken, de fixatie in een door poëtica's gereguleerd genre wordt door de roman definitief verbroken. Mét de burger krijgt de roman burgerrecht, mét de burger loopt de roman even het gevaar gefixeerd te worden, mét de burger twijfelt de roman uiteindelijk ook aan zichzelf. De mens, „DE mens”, bestaat niet: hij is degene die zichzelf zoekt, zichzelf vindt, zichzelf verliest om zichzelf weer terug te vinden. Het literaire „genre” bestaat niet (niet meer), maar zoekt, steeds opnieuw, cameleontisch, naar de enig mogelijke in feite nooit definitieve vorm. De vorm is zijn utopie. In deze volstreckte openheid is de roman het volmaakt aangepaste medium van de mens die steeds opnieuw zichzelf wil worden door zichzelf te zoeken, steeds opnieuw zichzelf ontwierp in een te ontwerpen wereld. De roman is van bij zijn kronkelende moeizame én speelse aanloop in een onduidelijk tijdsgewricht het zelfontwerp geweest van de moderne mens, van de Mann ohne Eigenschaften, op zoek naar zijn plaats in de wereld, d.i. op zoek naar zijn identiteit, in een wereld die „het andere” is.

Dit laatste impliceert dat zijn plaats nergens is. Ou-topeia. Errare humanum est. Dat bedoelt Carmiggelt toch waar hij schrijft dat de mens zich nu eenmaal moet behelpen met de werkelijkheid. Dit is niet nieuw, er is niets zo oud als het nieuwe. De avontuurlijke Simplicissimus wist het reeds, men leze er de titel op na van het 25ste hoofdstuk in het eerste Boek:

Simplex kann sich in die Welt nicht recht schicken,
Und die Welt pflegt ihn auch scheele anzublicken.

Naar een herwaardering van Fronto's Cicero-kritiek? *

door

RAYMOND WAUTERS

Fronto's faam is, wellicht meer dan die van enig ander auteur, herhaaldelijk het voorwerp geweest van ingrijpende veranderingen, nuanceringen en zelfs van abrupte ommekeer. Wanneer we zijn „lotgevallen” grafisch zouden voorstellen, kregen we een lange keten ups & downs te zien. Genoot hij in de oudheid zelf een groot respect¹, dan is het achteraf voor hem eerder een „ongelukkige gebeurtenis”² geweest dat A. Mai in 1815 zijn correspondentie ontdekte en uitgaf. Van de bewonderende nieuwsgierigheid waarmee men zich voor hem interesseerde, zolang men zijn oeuvre niet kende³, en van de eerste al te enthousiaste Fronto-verering bij Mai en Leopardi⁴ bleef alras niet veel méér over dan een vernederende negatieve appreciatie van de auteur van het hervonden oeuvre⁵.

Fronto bleek de in hem gestelde verwachtingen niet in te lossen. Kultuurhistorisch had hij weinig aan te bieden waardoor het kennispatrimonium der diverse disciplines had kunnen verrijkt worden⁶. Toen daarnaast ook bleek dat de *litteraire waarde* van zijn oeuvre helemaal niet zo'n hoge toppen scheerde als de lovende

* Dit artikel is een bewerking van onze lezing voor de *Kon. Zuidned. Mij.* van 14 maart 1971.

1. Cf. de unaniem gunstige *testimonia veterum* (ed. S. A. Naber, Lipsiae 1867, pp. XXXIV-XXXVI) : e.g. Dio Cassius, *Hist. Rom.* LXIX 18, 3; Hier., *Chron.* p. 204, 18 Helm; Cassiod., *Chron.* 829; Aus., *Grat. act.* VII, 32-33; Eutr., *Brev. a. u. C.* VIII 12, 1; Aul. Gell., *N. A.* XIX 8, 1; Mart. Cap., *De Nupt. Phil. et Merc.* V 432; *Paneg. Constantio* 14, 2; Macr., *Sat.* V 1, 7; Hier., *Ep.* CXXV 12; Claud. Mamert., *ep. post. Sapaudo*, CSEL 11 p. 205, 30-206, 3.

2. Th. Schwierczina, *Frontoniana*, diss. Vratislaviae 1883, p. 7; S. A. Naber, *o.c.*, *proleg.* p. III.

3. P. Monceaux, *Les Africains. Etude sur la littérature latine d'Afrique, Les Pâiens*, Paris 1894, p. 212.

4. A. Mai, ed. Mediolani 1815, *comm. praev. I & II passim*; G. Leopardi, *Discorso sopra la vita e le opere di M. Cornelio Frontone e Volgarizzamento degli scritti, che il Mai ne pubblicò*, 1816, in *Opere inedite di G. Leopardi pubblicate da G. Cugnoni*, t. 1, Halle 1878, pp. 344-347 *passim*.

5. Cf. o.a. B. G. Niebuhr, *Zwei klassische lateinische Schriftsteller des dritten Jahrhunderts n.Chr.* (1821), in zijn *Kleine historische und philologische Schriften, Erste Sammlung*, Bonn 1828, p. 326; G. Bernhardt, *Grundriss der römischen Literatur*, Halle 1850², p. 614; S. A. Naber, *o.c.*, *proleg.* p. III: *Verba venditat et voces et praeterea nihil*.

6. Cf. Brzoska, *R.E.* IV 1, Stuttgart 1900² (repr. 1958), kol. 1336, 20-25.

testimonia over hem hadden laten verhoppen⁷, was zijn reputatie meteen gebroken. Geen kritische geest noch instelling tegenover tijd en materie⁸, en blijkbaar weinig literair talent⁹, waren twee criteria die ruimschoots volstonden om Fronto's oeuvre als 'gelezen en te misprijzen' van de hand te doen, opzij te schuiven om nooit meer opnieuw aan te raken¹⁰. Dat daarbij Fronto bepaalde literaire aspiraties die hem werden toegeschreven, niet had gehad, werd in de gloed van de aanvallen al te vaak vergeten¹¹. Het lijkt verder ook wel of men persoonlijke ontevredenheid over ondanks de vondst van Fronto's oeuvre onopgelost gebleven vraagstukken af-reageerde op Fronto zelf¹². Revaluatiepogingen bleven na dergelijke uitvallen dan ook niet uit¹³. Het was alsof men zich plots schuldig voelde de geloofwaardigheid der antieke critici te hebben geminimaliseerd: kulturhistorisch bleek Fronto's correspondentie nu toch niet zo onbelangrijk te zijn¹⁴.

Zo is sinds 1815 pro en contra over Fronto niet meer uit de lucht geweest. Meer dan eens nam men het met de normen der objectieve benadering niet zo nauw: wreveligheid omdat men voor zo weinig maar bij Fronto terecht kon, remde de inspanning tot gefundeerde kritiek op zijn auteurschap; persoonlijke gevoelens

7. S. A. Naber, *o.c.*, *proleg.* p. VI.

8. Cf. Brzoska, *R.E.* IV 1, kol. 1335, 40-41 en 53.

9. Cf. E. Norden, *Die Antike Kunstprosa ... 5. unveränderte Aufl.*, Leipzig 1898 (repr. Darmstadt 1958), p. 307 *nichtige Individuen wie Fronto und Gellius; ab eod.*, *Die römische Literatur ... 6. ergänzte Aufl.*, Leipzig 1961, p. 98 *Der Mann, der seiner Zeit und der Nachwelt als Grösse neben Cicero galt, muss uns (...) als Nullität erscheinen.*

10. H. Van Herwerden, *Nova Frontoniana*, in *Mn. n.s.* 1 (1873) pp. 293-294.

11. Daarop wees reeds M. D. Brock, *Studies in Fronto and His Age*, Cambridge 1911, *Preface* p. V.

12. Cf. B. G. Niebuhr, ed. Berolini 1816, p. VII; Fr. Roth, *Bemerkungen über die Schriften des M. Corn. Fronto, und über das Zeitalter der Antonine*, Nürnberg 1817, p. 4.

13. Deze revaluatie zette in met de werken van R. Ellis, *The Correspondence of Fronto and M. Aurelius. A Lecture, with an Appendix of Emendations of the Letters*, London 1904; A. Beltrami, *Le tendenze letterarie negli scritti di Frontone*, Roma-Milano 1907; A. Klotz, *Klassizismus und Archaismus. Stilistisches zu Statius*, in *ALLG* 15 (1908), pp. 416-417; M. D. Brock, *o.c.*; C. R. Haines, Loeb ed. London-Cambridge 1919-1920 (repr. 1962-1963), *Intröd.* pp. IX-XLII en *ab eod.*, *Fronto*, in *CR* 34 (1920), pp. 14-18.

14. Cf. Th. Mommsen, *Die Chronologie der Briefe Frontos*, in *Hermes* 8 (1874), p. 198; M. D. Brock, *o.c.*, p. 67; M. Schanz-C. Hosius-G. Krüger, *Geschichte der röm. Lit. ... 3. Teil*, München 1922⁸ (repr. 1959), pp. 96-97. Zelfs Brzoska, *R.E.* IV 1, kol. 1337, 5-11 kon het historisch belang van Fronto's correspondentie niet geheel ontkennen; L. Polverini, *Sull'epistolario di Frontone come fonte storica*, in *Seconda Miscellanea greca e romana* (Roma 1968), pp. 437-459 beschreef het best waarin precies de historische betekenis van Fronto's brieven gelegen is (cf. vooral pp. 458-459). Voor het literairhistorisch belang ervan, cf. R. Ellis, *o.c.*, p. 17; R. Marache, *La critique littéraire de langue latine et le développement du goût archaisant au deuxième siècle de notre ère* (Thèse Fac. Lettres, Paris 1950), Rennes 1952 (Fronto: pp. 115-179) en F. Portalupi, *Marco Cornelio Frontone*, Torino 1961, spec. p. 86.

prevaleerden op objectief-wetenschappelijke argumentatie¹⁵. Zo werden bv. Fronto's literair-kritische uitspraken een criterium te meer voor de beoordeling van zijn waarde als auteur.

Bijzonder opvallend kan dit geïllustreerd worden door de verklaringen die men heeft voorgesteld van de betekenis en de plaats die Cicero inneemt in het oeuvre en de theorieën van M. C. Fronto. Fronto's appreciatie van Cicero speelde een voorname rol in de vorming van de verschillende Fronto-appreciaties, en men zou gemakkelijk een tweede grafische voorstelling kunnen opstellen over de appreciatie van Fronto's Cicero-oordeel waarbij dan zou opvallen hoe opmerkelijk parallel de grafieken van Fronto's *fortuna* (bij de critici) en die van de beoordeling van Cicero's *fortuna* in Fronto verlopen¹⁶.

*Non secundum sed alterum decus Romanae eloquentiae*¹⁷: kan duidelijker bewezen hoe groot Fronto's roem wel was in de oudheid? En toch is juist die uitspraak een nieuwe bron van desillusies geweest. Fronto was geen tweede Cicero, helemaal niet: de lectuur

15. G. Boissier, *La jeunesse de Marc-Aurèle d'après les lettres de Fronto*, in *Revue des deux Mondes* 74 (1868), pp. 671-698 bracht deze ontgoocheling van de eerste critici mooi onder woorden: „Les lecteurs, qui comptaient sur la perfection, s'indignèrent de trouver beaucoup de petites choses chez un rhéteur et quelques puérités chez un jeune homme, et la curiosité publique, qui n'aime pas à être trompée, se vengea de ce mécompte par le dédain et la raillerie” (p. 672).

16. Ruw geschetst kan men de evolutie in de appreciatie van Fronto's oeuvre enerzijds en de appreciatie van Fronto's Cicero-beoordeling anderzijds zo periodiseren. Tot 1815: gunstige en hoge appreciatie van Fronto (*testimonia veterum*; A. Mai, ed. 1815, G. Leopardi, o.c.); 1816-1817: negatieve beoordeling van Fronto (B. G. Niebuhr, ed. 1816; Fr. Roth, o.c.); 1817-1852: positieve én negatieve beoordeling van Fronto (A. Mai, ed.² Romae 1823, mildert zijn enthousiasme, maar blijft positief. A. Westermann, *Geschichte der Beredsamkeit in Griechenland und Rom II*, Leipzig 1835, p. 311, Fr. A. Eckstein, art. Fronto, in J. G. Ersch-J. G. Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste ... I.51 Nachträge: Farel-Fuss* (Leipzig 1850), pp. 442-446 en A. Pierron, *Hist. de la litt. rom.*, Paris 1852, pp. 607-608 zijn voluit negatief, terwijl A. Philibert-Soupé, *De Frontonianis reliquiis*, Ambiani 1853, Fronto én zijn Cicero-oordeel herwaardeert); 1852-1900: de oordelen over Fronto en Fronto's Cicero-oordeel worden steeds negatiever (S. A. Naber, ed. 1867; Th. Schwierczina, o.c.; P. Monceaux, o.c.; E. Norden, *A. K.*, pp. 362-367; Brzoska, *R.E.* IV 1; W. S. Teuffel-W. Kroll-F. Skutsch, *W. S. Teuffels Gesch. der röm. Lit.* 6. Aufl., u. mitw. von E. Klostermann, R. Leonhard und P. Wessner, neu bearb., 3. Band, Leipzig-Berlin 1913⁹, § 355, 5 p. 75 en M. Schanz-C. Hosius-G. Krüger, o.c.); 1904-1920: aansporing tot revaluatie van Fronto's oeuvre en zijn Cicero-beoordeling (R. Ellis, o.c.; A. Beltrami, o.c.; A. Klotz, art. cit.; M. D. Brock, o.c.; C. R. Haines, op. cit.); 1930-1961: E. Hauler, *Von meiner letzten italienischen Studienreise (Zu Terenz und Fronto S. 180 und 203 Naber)*, in *WS* 47 (1929), p. 182; M. Schuster, *Zum archaischen Element im Stile Frontos*, in *WS* 49 (1931), pp. 153-157 en J. F. D'Alton, *Roman Literary Theory and Criticism. A Study in Tendencies*, New York 1931 (repr. 1962), *passim* (cf. index) zetten de positieve revaluatie ondubbelzinnig in (1929-1931) wat uiteindelijk uitmondt in een eerder positieve appreciatie van Fronto en zijn Cicero-oordeel bij R. Marache, o.c.; Ch. Henderson jr., *Cato's Pine Cones and Seneca's Plums: Fronto* p. 149 *vdH*, in *TAPhA* 86 (1955), p. 267 n. 29 en F. Portalupi, o.c. (1950-1961).

17. *Paneg. Constantio* 14, 2.

van zijn geschriften liet een gelijkstelling van de twee redenaars niet toe. Bij nader toezicht bleek ook dat Fronto Cicero zelfs bekritiseerde. Dus niet alleen geen nieuwe Cicero, maar ook geen Cicero-vriend. Nu is het hier niet onze bedoeling te illustreren hoe en in welke mate het parallellisme tussen de beoordeling van Fronto's œuvre en van zijn Cicero-beoordeling zich bij de diverse critici manifesteert. Maar we kunnen alvast aanstippen dat zijn Cicero-uitspraken bij sommigen de desillusie nog vergrootten, terwijl bij anderen een neiging tot positieve beoordeling erdoor gereduceerd werd. Fronto's Cicero-oordeel is evenwel niet zo'n beslissende factor geweest in de tendens tot minimalisering van zijn betekenis als men het soms liet uitschijnen¹⁸.

Opvallend hierbij is alleszins dat in die sfeer van verdediging van een pro- of contra-houding ten opzichte van Fronto, het vraagstuk van zijn Cicero-kritiek in se nooit een complete, grondige en afdoende behandeling kreeg. Meerdere keren spreekt Fronto over Cicero, over zijn persoon of over zijn œuvre, algemeen of in het bijzonder, hetzij direct hetzij indirect¹⁹. Bij nader toezicht blijkt hoe weinig aspecten van Cicero's talent Fronto zijn ontgaan. Hij karakteriseert Cicero niet alleen als *praktisch* redenaar, maar interesseert zich ook voor Cicero-stilist, zoals kan blijken uit korte theoretische beschouwingen over enkele redevoeringen²⁰. Verder verschijnt Cicero als epistograaf en theoreticus in de welsprekendheid²¹, terwijl ook de staatsman, politicus en filosoof in

18. M. D. Brock, *o.c.*, p. 86; F. Portalupi, *o.c.*, p. 112. — Het parallellisme tussen de twee evolutielijnen is inderdaad niet overal volledig. Het is immers niet steeds zo dat een hoge achting voor Fronto de beoordeling van zijn Cicero-oordeel positief kleurt (bv. M. D. Brock, *o.c.*; R. Ellis, *o.c.*). Wel wordt een negatieve appreciatie bijna steeds gevolgd door ontstemming over zijn Cicero-oordeel in de periode van de volledige reductie van Fronto tot nietswaardig auteur (bv. A. Westermann, *o.c.*; E. Norden, *o.c.*). Sinds 1930 daarentegen wordt door de meeste critici die voorhouden dat Fronto meer aandacht verdient dan een kwalificatie als onbeduidend of minder betekenisvol auteur, ook de relatie Fronto-Cicero in een positiever daglicht gesteld (bv. M. Schuster, *art. cit.*; J. F. D'Alton, *o.c.*; R. Marache, *o.c.*; F. Portalupi, *o.c.*).

19. Bij een andere gelegenheid zullen we hier uitvoeriger op ingaan. Voorlopig wordt vastgesteld dat bij 32 vermeldingen van Cicero (7 maal door Marcus en 25 maal door Fronto), het 4 (6?) keer zijn persoon en 28 (26?) keer zijn œuvre betreft. Zijn personage wordt drie (vijf?) maal direct en éénmaal indirect besproken. Over Cicero's œuvre wordt 21 (20?) keer rechtstreeks en 7 (6?) maal onrechtstreeks commentaar geleverd. Uiteraard krijgen zijn redevoeringen de meeste aandacht (14 à 16 maal); zijn correspondentie komt 5 maal ter sprake, terwijl Fronto minstens éénmaal een theoretisch essay van Cicero vermeldt (*Brutus*).

20. Theoretische beschouwingen bv. in *ad M. Caes.* IV 3, p. 57, 9-24 vdH (= M. P. J. Van den Hout, *M. Cornelii Frontonis Epistulae. Volumen prius*, Lugduni Batavorum 1954); *ad Anton. Imp.* I 2, p. 91, 24 vdH en III 1, p. 100, 1 vdH. Theorie én praktijk, bv. *ad M. Caes.* II 1, p. 24, 10 vdH en III 6, p. 39, 23 vdH. Voor uitspraken over Cicero als praktisch redenaar, cf. bv. p. 15, 14 vdH; *de eloq.* 1, p. 132, 4-5 en *de eloq.* 3, p. 143, 23 vdH.

21. Cf. *ad Verum* II 1, p. 121, 14-18 vdH.

hem²², m.a.w. Cicero als *mens*²³, Fronto niet onverschillig liet.

Nochtans vindt men van Fronto's wijdsse Cicero-interesses wanneer men er de critici over naleest, omzeggens niets terug. Enkele zeldzame uitzonderingen niet te na gesproken²⁴, hebben zij in hun Fronto-beoordeling zijn uitlatingen over Cicero, zijn illustere voorganger, nogal eng gesystematiseerd. De Cicero-passages uit de correspondentie worden niet gediversifieerd naar hun object. Gewoonlijk werden ze alle ingedeeld in twee groepen, overeenkomstig de twee niveaus waarop Fronto zich naar men meende met Cicero had ingelaten. Zo werd dan de stelling breed verspreid dat bij Fronto slechts over Cicero's epistolografische en vooral over zijn oratorische gaven en gebreken gehandeld werd. Maar bij de overgrote meerderheid der critici werd zelfs deze indeling niet gemaakt. Volgens de meesten had Fronto zich positief of negatief tegenover Cicero opgesteld, zonder dat daarbij moest gespecificeerd worden welke aspecten van diens persoonlijkheid het betrof. Men gaf Fronto trouwens deze creativiteit van geest niet na, zelf Cicero's persoon en werk meer dan door een algemeen kwalificatie te beoordelen of te veroordelen. Zijn methode in zijn literair-kritische beschouwingen liet nu inderdaad niet direct vermoeden²⁵ dat hij voor de *supremum os Romanae linguae*²⁶ een uitzondering zou maken, en bijgevolg van hem een uitvoeriger beschrijving van zijn rijk gevarieerd talent zou geven.

Nochtans waren de critici wellicht minder oppervlakkig gebleven, indien ze ten eerste het milieu waarin Fronto zijn literaire kritiek leverde en ten tweede Fronto's eigen positie nader hadden beschouwd. Hoewel men in het tweede-eeuwse archaïsme weinig of geen plaats uittrok voor de „classici”, maakte voor velen Cicero hierop een eervolle uitzondering. Gezien het algemeen taalarchaïsme van de tijd, waaruit vanzelfsprekend de linguïstische interesses van de literatoren en grammatici voortspuiten, kreeg Cicero's oeuvre een speciale betekenis. Samen met Vergilius²⁷ was hij een

22. Cf. *ad M. Caes.* III 10, p. 107, 24-25 vdH.

23. Cf. R. Marache, *o.c.*, pp. 172-173.

24. Zo bv. A. Philibert-Soupé, *o.c.*, p. 112 n. 4 en p. 122; E. Droz, *De M. Cornelii Frontonis Institutione oratoria*, Vesontione 1885, pp. 46-47 en 76-78. Recenter: R. Marache, *o.c.*, pp. 169-173.

25. Meestal typeert Fronto de auteurs met één enkel adjectief, adverbium of werkwoord; cf. R. Marache, *o.c.*, p. 177.

26. *Ad Verum* II 1, p. 119, 25 vdH.

27. Over de belangstelling voor Vergilius en Cicero als literaire modellen en hun succes als bestudeerde auteurs bij de grammatici en in de retorenscholen, cf. D. Comparetti, *Virgilio nel Medio Evo. Parte Prima*, Firenze 1896², kap. III, pp. 37-38 en 40-42 (Verg.), p. 43 (Cic.), en kap. IV, vrl. p. 49 (2e eeuw: Florus' *Vergilius orator an poeta*) en pp. 52-56 (Fronto). Cf. ook L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms IV*⁸, Leipzig 1910, pp. 30-32 (Verg.) en vrl. p. 16 (Verg. en Cic. in de 2e eeuw); Th. Zielinski, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*,

bron voor linguïstische argumentatie- of vergelijkingspunten. Zijn hele œuvre was hiervoor dienstig, gezien de verscheidenheid van het linguïstische materiaal binnen de verschillende genres die hij immers had beoefend. Dit voor het algemeen kader waarin de Cicero-interesse in de tweede eeuw te situeren is. In Fronto's geval is er echter nog een bijzondere reden waarom Cicero meer dan een oppervlakkige aandacht kreeg. Fronto was retorisch leermeester van Marcus Aurelius en Lucius Verus, en vanuit deze positie moet Cicero's œuvre – evenals zijn persoon – dankbaar en nuttig illustratiemateriaal bij het onderricht in de welsprekendheid geweest zijn. Dich dit zijn bedenkingen die men zich slechts kan maken wanneer men *alle* passussen over Cicero in de correspondentie aan een onderzoek wil onderwerpen. Karakteristiek voor de behandeling van het probleem van Fronto's Cicero-kritiek bij de meeste critici is echter juist deze oppervlakkigheid waarover we het hoger reeds hadden, alsook en vooral het feit dat men meestal slechts oog heeft gehad voor de meest opvallende en tevens uitvoerigste passus in de briefwisseling waar Fronto zich kritisch uitlaat over de Arpinaat.

In *ad M. Caes.* IV 3, een van de belangrijkste brieven voor de kennis van Fronto's „théorie du mot rare”²⁸, wijdt hij zijn speciale aandacht aan een beschouwing over Cicero. Aan Marcus schrijft hij, na vooraf in degraderende lijn die auteurs te hebben vermeld die *verba industriosius quaerendi sese commiserere*²⁹: *Hic tu fortasse iandudum requiras, quo in numero locem M. Tullium, qui caput atque fons Romanae facundiae cluet. Eum ego arbitror usquequaque verbis pulcherrimis elocutum et ante omnis alios oratores ad ea, quae ostentare vellet, ornanda magnificum fuisse. Verum is mihi videtur a quaerendis scrupulosius verbis procul afuisse vel magnitudine animi vel fuga laboris vel fiducia non quaerenti etiam sibi, quae vix aliis quaerentibus subvenirent, praesto adfutura. Itaque conperisse videor, ut qui eius scripta omnia studiosissime lectitarim, cetera eum genera verborum copiosissime uberrimeque tractasse, verba propria translata simplicia composita et, quae in eius scriptis ubique dilucent, verba honesta, saepe numero etiam amoena; quom tamen in omnibus eius orationibus paucissima admodum reperias insperata atque inopinata verba, quae non nisi cum studio atque cura atque vigilantia atque multa veterum carminum memoria indagantur.* (p. 57, 9-24 vdH).

Hierdoor vooral had Fronto het bij zijn eerste critici verkorven.

5. *Aufl.*, Leipzig 1912³ (repr. Stuttgart 1967), pp. 36-37 en R. Marache, *o.c.*, pp. 291-298 (Cicero bij Aul. Gell.) en pp. 303-310 (Verg.).

28. Cf. R. Marache, *o.c.*, pp. 138-151.

29. p. 56, 23-57, 8 vdH.

Hoewel A. Mai eerst nog onzeker reageerde in zijn commentaren op de Cicero-passages en meer bepaald hier een opvallend stilzwijgen in acht neemt³⁰, is deze aanmerking op Cicero's woordkeuze Fronto tot ca. 1900 zwaar aangerekend geworden. Voor de 'negativisten' – en tot 1900 was de kritiek over Fronto bijna eensluidend negatief³¹ – was het een argument te méér om zich met klem af te zetten tegen de roem en eer die zijn tijdgenoten hem hadden toegeschreven. Men was verontwaardigd³² en men ging zelfs zover hem, op grond van die passus, *alle* kritisch gezag te ontzeggen³³. Aan een gefundeerde studie van het nochtans complexe Cicero-materiaal werd echter – bewust of onbewust? – niet gedacht.

Ook niet toen de correspondentie langzamerhand gunstiger werd onthaald. De andere elementen van Fronto's Cicero-kritiek kregen nu wel meer aandacht. Er was positief én negatief. Het werd steeds duidelijker dat Fronto zich niet eenzijdig positief of uitsluitend negatief over Rome's beroemdste redenaar had uitgelaten. Naargelang van de omstandigheden was de tendens van zijn kritiek nu eens positiever dan weer negatiever. Men kwam dus in de beschrijving van Fronto's opvattingen over Cicero nu vlugger dan tevoren tot nuanceringen³⁴. Maar om tot een éénstemmige totaalvoorstelling van Fronto's Cicero-kritiek te komen, gebeurde het nog wel eens dat enkele positieve of negatieve facetten ervan (al naargelang van de strekking van het globaalbeeld) niet werden belicht³⁵.

Een volwaardige synthese bleef uit. Ook bij een al meer positieve instelling dus tegenover zijn kritiek viel men steeds weer terug op de tekst uit *ad M. Caes. IV 3*: zowel wanneer men naar een

30. Cf. A. Mai, ed. 1815, p. 37 n. 1 en p. 294 n. 2, en vgl. *ab eod.*, ed. 1823, p. 36 n. 1 en p. 289; in deze editie, p. 95, wordt de tekst p. 57, 9-24 vdH (toen pas ontdekt) – gemakshalve? – niet gecommentarieerd.

31. Enkel A. Philibert-Soupé, *l.c.* en E. Droz, *l.c.* (cf. noot 24) lieten zich in die periode zowel over Fronto zelf als over zijn Cicero-kritiek eerder positief uit. Dioz' visie (*o.c.*, pp. 76-78) zou trouwens de basis worden van de algemene schets die A. Klotz, *l.c.* (cf. n. 13) van Fronto's Cicero-behandeling gaf.

32. Het ergst geschokt was wel E. Norden, *A.K.*, p. 364.

33. Cf. Brzoska, *R.E. IV 1*, kol. 1319, 58-60; H. Crossley, *The Correspondence of Fronto and M. Aurelius*, in *Hermathena* 5 (1877), p. 71.

34. Reeds M. Schanz-C. Hosius-G. Krüger, *o.c.*, p. 98 en Brzoska, *R.E. IV 1*, kol. 1333, 15-22, die toch negatief dachten over Fronto, namen tegenover zijn Cicero-uitspraken al een meer genuanceerd standpunt in. Andere 'negativisten', bv. C. Priebe, *De M. Cornelio Frontone imitationem prisci sermonis latini adfectante, particula I*, in *16. Progr. des Stadtygmn. zu Stettin 1885*, p. 7 en P. Monceaux, *o.c.*, pp. 235-236 trachtten (weliswaar onbevredigend) Fronto's interesse voor Cicero's correspondentie te verklaren. M. D. Brock, *o.c.*, pp. 136-137 en C. R. Haines, *art. cit.*, p. 16 en *ab eod.*, Loeb ed., *Introd.* p. XXXI tenslotte spraken zich respectievelijk nog meer genuanceerd en positief uit.

35. Cf. A. Klotz, *art. cit.*, *l.c.* (cf. n. 13).

gunstige verklaring zocht voor zijn houding³⁶ als wanneer men de negatieve strekking van zijn woorden trachtte te rechtvaardigen³⁷. De geciteerde passus vormde bijgevolg de spil van praktisch elke eindconclusie over het probleem. Immers, voor de negativisten was ze, zoals hierboven gezegd, als olie op het vuur, terwijl ze bij andersgezinden ten opzichte van Fronto voor een uitgesproken positieve beoordeling van hem als Cicero-criticus een belemmerend knelpunt vormde.

Bekijken we even zelf de tekst. Fronto verwijt Cicero er op zijn zachtst uitgedrukt inderdaad slordigheid of nalatigheid in zijn woordkeuze. Doch klinkt dit verwijt echt wel zo sterk als men het meestal voorstelde? Positivisten meenden van niet. Immers, die kritiek werd vooreerst voorafgegaan door een voor Fronto's doen ongewoon en relatief lange lofprijzing³⁸. De stilistisch verfijnde afwerking van de redevoeringen had Fronto bij Cicero meer dan bij om 't even welke andere redenaar bekoord (*ante omnis alios oratores ... magnificum fuisse*). Bovendien was de aanmerking op zijn woordkeuze slechts een detailopmerking³⁹ en de laakbare afwezigheid van de bewuste *insperata atque inopinata verba* zelf werd beperkt tot Cicero's *orationes*⁴⁰.

Maar er is ons inziens nog meer. In deze theoretische brief⁴¹ geeft Fronto Marcus Aurelius een uiteenzetting van zijn theorie van het zeldzame en onverwachte woord. De passus over Cicero behoort tot de inleiding en bekleedt er een centrale plaats. Onmiddellijk ervóór worden meerdere auteurs in een *kort* overzicht vermeld die een uiterste zorg besteedden aan hun woordkeuze (§ 2, p. 56, 23-57, 8 vdH). Onmiddellijk erna volgt Fronto's definitie van het *insperatum atque inopinatum verbum* (§ 3, p. 57, 24-58, 6 vdH), terwijl in de rest van de brief (§§ 4-7, pp. 58, 7-60, 7 vdH) het belang van een verzorgde woordkeuze en -volgorde treffend geïllustreerd wordt. Cicero krijgt in de inleiding een ereplaats toegewezen: *hic tu fortasse iandudum requiras, quo in numero locem M. Tullium, qui caput atque fons Romanae facun-*

36. M. D. Brock, *o.c.*, p. 134 en R. Marache, *o.c.*, p. 173 zien in Fronto's nota over Cicero's woordkeuze een bewijs van zijn originaliteit.

37. E. Hauler, *art. cit.*, p. 182 en M. Schuster, *art. cit.*, p. 154 verdedigen Fronto's negeren van Cicero vanuit de overweging dat de Latijnse literatuur door het archaïsme in de 2e eeuw als het ware volgens een logische natuurwet terugkeert tot de bloei van haar jeugd.

38. M. Schuster, *art. cit.*, p. 155; cf. A. Klotz, *art. cit.*, p. 416-417.

39. Cf. M. Schuster, *ibid.*

40. Cf. R. Marache, *o.c.*, p. 172 *ad init.*

41. Over de indeling van Fronto's correspondentie in theoretische brieven over de welsprekendheid en familiale brieven, cf. A. Beltrami, *o.c.*, p. 61 *sq.* en P. V. Cova, *I Principia historiae e le idee storiografiche di Frontone*, Napoli 1970, p. 33 n. 19.

diae cluet. Hieruit blijkt ons inziens al een en ander. Cicero wordt uit een hele reeks schrijvers met opzet uitgekozen om vooraf te gaan aan de bespreking en de theorie van het *insperatum verbum*. Zijn voorbeeld zal de belangrijkheid van Fronto's theorie doen stijgen en vergroot de draagkracht ervan. Het moet de leerling stimuleren om Fronto's theorie over een moeilijke materie (§ 4, p. 58, 7-8 vdH) in de praktijk om te zetten, wanneer hem wordt duidelijk gemaakt hoe hij Cicero die, naar het heet, in de welsprekendheid de grootste roem verwierf, nog kan overtreffen. Terloops sluit Fronto zich hier dus ook al impliciet aan bij de traditie in de literaire kritiek vóór hem (Quintilianus, Plinius) die Cicero als de onbetwiste voorman van de Romeinse welsprekendheid had genoemd. Het lijkt wel een anticipatie van wat hij later (vanuit een ander standpunt) aan Verus schreef, waar hij Cicero meer expliciet als zodanig erkent⁴².

Met de woorden *iandudum requiras* zou men kunnen verwachten dat hierop een negatieve appreciatie van Cicero zou volgen, die schrill zou afwijken van de traditionele opvatting over Cicero. Nochtans doet Fronto dit niet. Hij stelt al onmiddellijk dat Cicero zich ten allen tijde uitermate voortreffelijk en welsprekend wist uit te drukken (*Eum ego arbitror usquequaque verbis pulcherrimis elocutum*). En ook verderop prijst hij hem om zijn uiterst rijk gevarieerde *copia verborum*, waarmee hij meteen ook een heel karakteristieke eigenschap van Cicero's redenaarsstijl heeft gereleveerd⁴³.

De beginwoorden van de passus dienen dan ook anders geïnterpreteerd. Voor de moderne lezer kunnen ze inhoudelijk verklaard worden vanuit de hierboven geschetste redenen die Fronto beletten eerder over Cicero te beginnen. Fronto wil echter ook het ongeduld van zijn correspondent (én dit van de moderne lezer) niet langer op de proef stellen: Marcus had Cicero al eerder in de rij verwacht naast de andere auteurs, zoals elders ook al was gebeurd⁴⁴. Maar belangrijker lijkt het ons vast te stellen hoe uit Fronto's allusie op Marcus' ongeduld (eigenlijk een anticiperende refutatie van een eventueel wrevelige bedenking van Marcus over het opvallende

42. *Ad Verum* II 1, p. 119, 25 vdH: *Iam M. Tullius summum supraemumque os Romanae linguae fuit*. Dit is een marginale nota die echter zeker in de tekst thuishoort, cf. M. P. J. Van den Hout, ed. 1954, *proleg.* p. LXXIX. Voor de relatie tussen de tekst van het palimpsest en de nota's in de marge, zie P. V. Cova, *Le note marginali e il contenuto dei Principia historiae di Frontone*, in *Hommages à Marcel Renard I* (= Coll. Latomus, vol. 101), Bruxelles 1969, pp. 268-279.

43. p. 57, 16-20 vdH: *Itaque conperisse videor (...), cetera eum genera verborum copiosissime uberrimeque tractasse, verba propria translata simplicia composita et, quae in eius scriptis ubique dilucent, verba honesta, saepe numero etiam amoena*. Cf. L. Laurand, *Études sur le style des discours de Cicéron*, 3e éd., Paris 1928, pp. 31-100 en p. 280.

44. *Ad M. Caes.* I 7, p. 15, 13-15 vdH en *de eloq.* 1, p. 131, 13-132, 5 vdH.

ontbreken van Cicero's naam in de reeks vermelde auteurs) kan blijken dat Cicero tevoren al vaker als illustratief voorbeeld bij uitstek was aangehaald geworden⁴⁵. Fronto's Cicero-studie was diepgaander en grondiger dan men veelal veronderstelde en zijn vertrouwdheid met het ciceroniaanse oeuvre mag ook blijken uit de woorden *ut qui eius scripta omnia studiosissime lectitarim*⁴⁶.

Tenslotte is het niet onbelangrijk nog te onderstrepen hoe in deze overigens efficiënt opgebouwde passus⁴⁷ bijna dubbel zoveel aandacht wordt besteed aan Cicero als aan vijftien (!) andere auteurs samen die ervóór vermeld worden.

Aansluitend bij deze tekst zal het niet overbodig zijn ook de brief *ad M. Caes.* I 9 nader te onderzoeken. Zij bevat een andere uitspraak over Cicero die voor de Fronto-critici telkens weer hun respectievelijke interpretaties van *ad M. Caes.* IV 3, p. 57, 9-24 vdH scheen te bevestigen en/of aan te vullen.

In deze eveneens theoretische brief illustreert Fronto met voorbeelden uit zijn eigen ervaring⁴⁸ hoe belangrijk het voor een redenaar is rekening te houden met de wil en de smaak van het publiek⁴⁹. Hij neemt vol vertrouwen aan dat zijn discipel dit gebod voortreffelijk zal naleven⁵⁰. Volledig zelfzeker immers voorspelt Fronto Marcus Aurelius een grootse toekomst als redenaar: niet alleen Marcus' talent, maar ook zijn studie-ijver versterken Fronto in zijn optimistische toekomstvisie over zijn leerling⁵¹. Hierop krijgen we al onmiddellijk een concreet voorbeeld van Marcus' ijver: *Certum habeo te, domine, aliquantum temporis etiam prosae*

45. Cf. e.g. de loci p. 24, 10; 100, 6-8; 100, 11-12; 119, 6 en 210, 9-14 vdH die daarvan getuigen. We herhalen geenszins de bedoeling te hebben hier alle aspecten van Fronto's Cicero-critiek volledig te onderzoeken.

46. Cicero's oeuvre was trouwens opgenomen in het leatuurprogramma van zijn leerlingen, cf. *ad M. Caes.* III 15, p. 47, 19 vdH; IV 13, p. 69 vdH; V 74, p. 87, 13 vdH; *ad Anton. imp.* III 1, p. 100, 11 vdH; IV 1, p. 109, 4 en 13 vdH; *de fer. als.* 3, p. 213, 3 vdH. Fronto over zijn eigen Cicero-lectuur: *ad am.* I 14, p. 173, 17 vdH; II 2, p. 180, 3-4 vdH en *de bello Parth.*, p. 210, 9-18 vdH. Ook de *excerpta* zijn een bewijs van de ijverige Cicero-lectuur der correspondenten (cf. *ad Anton. imp.* III 9, p. 107, 18-20 vdH; III 10, p. 107, 24-30 vdH).

47. De lof (a) en de kritiek (b) wordt mooi ingedeeld en de overgang van het ene naar het andere is subtiel verzorgd. Eerst wordt Cicero algemene lof toegeweerd (a), waarna een eerste aanduiding volgt (b) van wat Fronto, na een gespecificeerde lofprijzing van zijn *copia* (a), speciaal over Cicero wil releveren (b).

48. Volgens de enen lezen we hier (p. 17, 11 en 12-13 vdH) citaten uit zijn dankrede voor het consulaat (C. Brakman, *Frontoniana II*, diss. Traiecti ad Rhenum 1902, p. 27), volgens anderen (Th. Mommsen, *art. cit.*, p. 211) uit zijn dankrede als *designatus*. R. Hanslik, *Die Anordnung der Briefsammlung Frontos*, in *CV* 1 (1935), p. 25 tenslotte meent met R. Klusmann, *Emendationes Frontonianae*, Berolini 1874, p. 28 dat het hier een *oratio epideiktiké* betreft.

49. p. 17, 21-23 vdH. Men vergelijk Cic., *or.* 8, 25 *semper oratorum eloquentiae moderatrix fuit auditorum prudentia*.

50. p. 18, 8-9 vdH.

51. p. 18, 10-13 vdH.

orationi scribendae impendere (p. 18, 14-15 vdH). Dit is meer dan een terloopse vaststelling van Marcus' proza-schrijven als tegenhanger van zijn versificatie-oefeningen, waarover verder in de brief wordt geschreven⁵². Hoewel in de beeldspraak waarmee Fronto uit utilitaire overwegingen zijn aanmaning verdedigt⁵³, de elementen aanwezig zijn voor een stilistische differentiatie tussen proza en poëzie⁵⁴ heeft Fronto hier niet de bedoeling dit thema verder uit te werken. Veeleer moet het begrip *prosa oratio* hier enger geïnterpreteerd worden.

De termen *prosa oratio* en *oratio soluta* zijn equivalente begrippen ter onderscheiding van de prozaïsche tegenover de poëtische stijl⁵⁵. Bij de behandeling echter van de *compositio* – in de retorische leer een belangrijk onderdeel van de *ornatus* als elementaire eigenschap van de *elocutio*, waaraan Fronto overigens uitzonderlijke aandacht besteedt⁵⁶ – verschijnt het begrip *oratio soluta* in zijn eng-retorische betekenis als equivalent met het Griekse *διαλελυμένη λέξις* onderscheiden van de beide andere *compositio*-types, nl. de *oratio perpetua* = *εἰρομένη λέξις* en de periodische zinsbouw (*λέξις κατεστραμμένη* = *oratio vincita atque contexta*)⁵⁷. In het licht van deze theorie willen wij Fronto's *prosa oratio* = *oratio soluta* interpreteren. De aanmaning heeft eigenlijk meer het karakter van een verheugende vaststelling dat zijn leerling zijn raad opvolgt (*certum habeo te ...*) en zich dus eerder bekwaamt in ongebonden, los gestructureerd proza (*oratio soluta*) dan in het schrijven van een onafgebroken aaneengerijgde prozaïsche stijl (*εἰρομένη λέξις oratio perpetua*)⁵⁸. De tegenstelling proza - poëzie, zoals ze verwerkt is in de beeldspraak, kan hierbij dan van functionele aard geweest zijn⁵⁹.

52. p. 19, 19-20, 2 vdH.

53. *Nam etsi aequae pernicitas equorum exercetur, sive quadrupedo currant atque exercentur seu solutim, at tamen ea quae magis necessaria, frequentius sunt experiunda* (p. 18, 15-17 vdH).

54. Cf. A. Schmitt, *Das Bild als Stilmittel Frontos*, diss. München 1934, pp. 65-66.

55. De aanduiding van de prozastijl door *prosa oratio* is post-ciceroniaans en zet in bij Quint., *I.O.* 1, 5, 18; 10, 1, 81; 11, 2, 39. Cicero gebruikt waar hij hetzelfde onderscheid tussen poëzie en proza aanstipt, voor dit laatste de term *oratio soluta*, e.g. *or.* 21, 70; 29, 101; *de or.* 3, 14, 53; 3, 25, 100; 3, 38, 153; 3, 44, 173-174; 3, 48, 184. Cf. LSh. p. 1474, s.v. 2 *prorsus* II en A. S. Wilkins, *M. Tulli Ciceronis de Oratore libri tres*, Oxford 1892 (repr. A'dam 1962), p. 492.

56. Cf. A. Beltrami, *o.c.*, p. 16.

57. Cf. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, §§ 911-924, pp. 455-460, die zich voor zijn analyse bedient van Quint., *I.O.* 9, 4, 19-22 en Aquila 18 (*RbLM* p. 27, 14 sq. Halm).

58. Reeds A. Schmitt, *o.c.*, p. 65 suggereerde een interpretatie in die richting. Voor de karakteristiek van beide structuurtypes verwijzen we naar H. Lausberg, *o.c.*, § 916 en § 921.

59. Omdat het principe van de prozaïsche *compositio* retorisch beschouwd werd

De volgende paragraaf waarin Fronto zijn lofzang op het oratorisch talent van Marcus voortzet en zich aan het slot terloops andermaal onrechtstreeks over Cicero uitspreekt, kan nu in samenhang met wat voorafgaat verklaard worden. We lezen: *Iam enim non ita tecum ago ut te duos et viginti annos natum cogitem; qua aetate ego vixdum quicquam veterum lectionum adegeram, deorum et tua virtute profectum tantum in eloquentia adsecutus es, quantum senioribus ad gloriam sufficiat et, quod est difficillimum, in omni genere dicendi. Nam epistulae tuae, quas adsidue scripsisti, mihi satis ostendunt, quid etiam in istis remissioribus et Tullianis facere possis* (p. 18, 18-19, 5 vdH).

De overgang *nam epistulae tuae* etc. lijkt bruusk. Nochtans gebeurt ze volledig normaal en is ze logisch te verklaren. In *ad M. Caes.* III 17, een brief uit dezelfde tijd⁶⁰, had Fronto zich ook al optimistisch uitgelaten over Marcus' vorderingen in de welsprekendheid. Fronto had er tevens naar aanleiding van een ὑπόθεσις ἐπιδεικτική van Marcus een overzicht gegeven van de *genera causarum* en de *elocutionis genera* (of *genera dicendi*) en besloot zijn brief vol hoop op de toekomst⁶¹.

De brief die wij lezen (*ad M. Caes.* I 9) klinkt bijna als een echo, en Fronto's optimisme en de lofzang op zijn leerling krijgen er als het ware een verlengstuk⁶². Ook hier wordt toch een (weliswaar korte) theoretische uitleg ingelast over het *prosam orationem scribere*. Maar onmiddellijk corrigeert Fronto zichzelf: „Ach wat wil ik je nog langer over die theorie uitweiden; je bent immers op je leeftijd al ver vooruit; als redenaar heb je je al een faam verworven die men zich pas op hoge leeftijd verwerft, en {volgt nu de climax} je uitmuntendheid is niet beperkt tot de stijl van het epideictische genre [daarover had Fronto het in *ad M. Caes.* III 17], maar je kunt elke stijl aan (*in omni genere dicendi*)”.

Een illustratie van Marcus' all-round stilistisch kunnen, ligt voor

als identisch met het principe van de *versificatio* in de poëzie (cf. Quint., *I.O.* 9, 4, 116 geciteerd bij H. Lausberg, *o.c.*, § 911) stelt Fronto terloops beide genres nog eens tegenover elkaar. Een verzorgde *compositio* droeg overigens bij tot de *concinntas* van een rede (voor Fronto een niet onbelangrijk sieraad van de rede, cf. A. Beltrami, *o.c.*, p. 32). Bijgevolg is zijn aandacht voor dit onderdeel van de *ornatus elocutionis* tevens heel begrijpelijk.

60. C. R. Haines, Loeb ed. I p. 105 en C. Brakman, *o.c.*, p. 26 dateren de brief in 143 n.Chr. en vóór *ad M. Caes.* I 9 (zeker uit 143 n.Chr.). S. A. Naber, ed. 1867, *proleg.* p. XXIV dateert: 141 n.Chr., Th. Mommsen, *art. cit.*, p. 211 en R. Hanslik, *art. cit.*, p. 31 stellen, o.i. niet overtuigend, een latere datum voor (resp. 143-145 n.Chr. en 144 n.Chr.). Cf. ook L. Pepe, *Marco Aurelio latino*, Napoli 1957, pp. 109-110.

61. p. 49, 10-24 vdH en p. 50, 9-11 vdH.

62. Men vergelijkte p. 18, 10-13 vdH met p. 49, 15-16 vdH, maar vooral p. 18, 18-19, 3 vdH met p. 49, 10-14 vdH en p. 19, 1-3 vdH met p. 50, 9-11 vdH.

in de brieven die hij Fronto bijna dagelijks zendt. Ook deze worden nu nog stilistisch getaxeerd. De overgang van de bespreking van Marcus' oratorische kwaliteiten naar een beoordeling van zijn epistolografisch talent is dus wel voorbereid en komt aldus ongebruiseerd bij de lezer over⁶³. Misschien zelfs bracht juist deze tweeledigheid van Marcus' talent Fronto ertoe Cicero te betrekken in de beoordeling van Marcus' correspondentie.

Rest ons nog *remissiores* te verklaren. Aanvankelijk waren de critici bijna unaniem⁶⁴ negatief in hun commentaar. De kwalificatie *remissiores et Tullianae (epistulae)* was pejoratief te interpreteren en was derhalve een aanvullende uitbreiding van de kritiek die Fronto in *ad M. Caes. IV 3* op Cicero had uitgebracht⁶⁵. Niet alleen als redenaar, maar ook als briefschrijver kon Cicero Fronto niet bekoren, aldus de negativisten. Wanneer naderhand A. Klotz een positiever beeld van de Cicero-kritiek schetst, blijft de passus over de epistolografie buiten beschouwing⁶⁶. De positivisten tenslotte verbinden *ad M. Caes. I 9*, p. 19, 3-5 vdH met *ad M. Caes. IV 3* en beschouwen de nieuwe kritiek als een bevestiging van Fronto's positieve houding ten overstaan van de Arpinaat⁶⁷. De tekst werd in geen van beide kampen echter ooit verklaard in samenhang met de rest van de inhoud en de toon van de brief.

A.-M. Desrousseaux kent aan *remissiores* een pejoratieve betekenis toe en stelt tevens <minus> *assidue* als lezing voor, wat zijns inziens Fronto's opmerking zinvoller maakt⁶⁸. Doch deze aanvulling is overbodig en de lezing *assidue* is nu wel zeker⁶⁹ en kan

63. *Nam* heeft hier de functie van *nam quid dicam (...)*, „wat moet ik nog vermelden dat ...”. Voor dit gebruik van *nam*, vrl. in de *occupatio* en *praeteritio*, cf. R. Kühner-C. Stegmann, *Ausführliche Gram. der lat. Sprache II 2*, Hannover 1912² (repr. 1966), pp. 117-119 en H. Menge, *Repetitorium der lat. Syntax und Stilistik*, München 1961¹⁶, p. 355 § 533 Anm. 4.

64. Uitzonderingen: E. Droz, *o.c.* en A. Philibert-Soupé, *o.c.* (cf. n. 24 en 31). Ook A. Mai, ed. 1815, p. 37 (vgl. *ab eod.*, ed. 1823, p. 36 n. 1) aarzelde en durfde het niet aan de eerste te zijn die Fronto onbetwistbaar als negatief Cicero-criticus voorstelde. Daarom wellicht splitst hij, ed. 1815, p. 294 n. 2 Fronto's Cicero-kritiek in een positief en negatief gedeelte.

65. Voor H. Peter, *Der Brief in der röm. Litt.*, in *Abhandl. phil.-hist. Classe Sächs. Gesellsch. der Wiss.* 20, 3 (Leipzig 1901), p. 125 was die passus zonder twijfel een affirmatie én aanvulling van Fronto's oordeel in *ad M. Caes. IV 3*.

66. A. Klotz, *art. cit.* (cf. n. 13 en 35).

67. Bv. R. Marache, *o.c.*, p. 172.

68. A.-M. Desrousseaux, *Sur la correspondance de Fronton*, in *RPh* n.s. 10 (1886), pp. 150-151.

69. A. Mai, ed. 1815, p. 37 en *ab eod.* ed. 1823, p. 36 las nog *adiduas* en kwam in zijn commentaar via een betekeniswisseling van het woord, nl. (a) *assiduus* = *contentus* en (b) *assiduus* = *classicus / locuples* (cf. LSh. p. 179-180) tot de onzekere vaststelling *adiduas opponitur heic remissiori*, waarbij hij niet specificerde of het woord hier in de eerste of de tweede betekenis moest begrepen worden. De tegenstelling *contentus-remissus* (en afleidingen *contentio*, *remissio*) is echter het meest frequent; bv. *Cic. or.* 17, 59; *de leg.* 4, 11; *de or.* 3, 58, 219; 3, 60, 225;

begrijpelijk verklaard worden. Desrousseaux had bezwaren tegen de betekenis „aanhoudend, gedurig, quasi dag aan dag”, en stelde voor te interpreteren „avec soin, avec diligence”⁷⁰. Nochtans verheugt Fronto zich juist erover dat Marcus hem zo trouw praktisch elke dag zijn briefje stuurt⁷¹. Trouwens, Marcus' brieven kunnen best een onderdeel zijn geweest van het uitgebreide leer- en oefenprogramma dat Fronto zijn leerlingen oplegde⁷². Hoe dan ook, Fronto achtte het een noodzakelijke voorwaarde dat Marcus hem *ijverig* schreef om met kennis van zaken diens epistolaire stijl te kunnen beoordelen. Fronto stelt hier dus tegelijkertijd zijn kritische bevoegdheid voorop én tracht ze te rechtvaardigen. De leraar ontving al een flink aantal brieven van zijn leerling, zodat hij wel al over wat materiaal beschikt om zich te wagen aan een kritische beschrijving van diens capaciteiten als briefschrijver.

Eens vastgesteld waarom hij al als autoriteit met gezag erover kan en mag spreken, volgt zijn visie: *epistulae tuae*⁷³ *mibi satis*⁷⁴ *ostendunt quid etiam in istis remissioribus et Tullianis facere possis*.

Eerst *Tullianus*. Driemaal gebruikt Fronto het adjectief nog elders (eerst in dezelfde brief een paar lijnen lager over *Polemon rhetor Tullianus* en nog in *ad M. Caes.* II 1, p. 24, 10 vdH en *ad Anton. imp.* I 2, p. 91, 24 vdH), terwijl Marcus het in *ad M. Caes.* IV 13 over *oratiunculae Tullianae* heeft (p. 69, 6 vdH). Eén keer gebruikt Fronto *Ciceronianus* in plaats van *Tullianus*, nl. in *ad am.* II 2, p. 180, 3 vdH waar hij aan Volumnius Quadratus schrijft hem *excerpta* uit Cicero's oeuvre te hebben opgestuurd. Dat het woord een belangrijk criterium is voor de interpretatie van Fronto's standpunt ten opzichte van Cicero is zonder meer duidelijk. Naargelang men het als een pejoratief of positief begrip verstaat, krijgt Fronto's

3, 61, 227. A. Cassan, *Lettres inédites de Marc Aurèle et de Fronto*, Paris 1830, t. 1 p. 118 leest eveneens *assiduas*, doch raakt met zijn vertaling „assidument” al in het goede spoor.

70. *art. cit.*, p. 151. Ook E. Droz, *o.c.*, pp. 46-47 verklaarde *assidue* = *diligenter* (cf. n. 77).

71. *E.g.* p. 2, 18; 15, 10-12; 46, 3-4; 63, 20; 94, 26-27 vdH.

72. Cf. G. Boissier, *art. cit.*, p. 683. Vgl. F. Portalupi, *o.c.*, p. 98.

73. *Tuae* is hier niet overbodig, zoals A.-M. Desrousseaux, *art. cit.*, p. 151 beweerde, maar kan samen met het volgende pronomen (*istis*) erop wijzen dat Fronto's oordeel niet alleen Cicero's correspondentie betrof, maar ook op Marcus' briefstijl van kracht was. Voor de verbinding *iste* = *tuus*, cf. R. Kühner-C. Stegmann, *Ausführl. lat. Gramm.* II 1, Hannover 1912² (repr. 1966), p. 619 en H. Menge, *o.c.*, p. 165 § 238, 2. Bij Fronto komt ze meermalen voor (*e.g.* p. 2, 15; 2, 22-3, 1; 4, 19; 26, 2; 35, 7 vdH), hoewel hij de combinatie niet systematisch rigoureuus aanhoudt (cf. p. 15, 5; 26, 8; 45, 3 vdH).

74. Wijst dit adverbium ook niet op een rechtvaardiging door Fronto van zijn gezag als criticus? Fronto gaat wel erg behoedzaam te werk.

Cicero-kritiek een negatief of positief karakter⁷⁵. Hier echter wordt Cicero als het ware door analogie in de bespreking van Marcus' briefstijl vermeld (cf. *supra*). De term *Tullianus* is hier dan ook in eerste instantie een neutraal begrip: het is Fronto's aanduiding van het (gelijkwaardige) model-genre waarmee hij Marcus' correspondentie wil vergelijken. De „kleur” van het begrip is afhankelijk van de stilistische kwalificatie van Marcus' brieven als *remissiores*.

E. Droz heeft hier andermaal als eerste een positieve interpretatie voorgestaan en gereageerd tegen de opvatting als zouden hiermee zowel Marcus' als Cicero's brieven als minderwaardige literatuur gekarakteriseerd zijn⁷⁶. Hij onderscheidt in Marcus' brieven twee categorieën. Een eerste reeks vormen de kunstvol uitgewerkte brieven⁷⁷, de andere zijn *remissiores et tullianae, non quod Tullio ingenium fuit humile, sed quod ad humilia sermonem cum amicis libenter contulit*⁷⁸. Dit onderscheid is ons inziens overbodig. Fronto handelt hier niet over het verschillend karakter van bepaalde van Marcus' brieven, maar hij typeert zijn correspondentiestijl in haar geheel als Ciceroniaans.

Door voortdurende oefening (*assidue*) heeft Marcus ook mooie resultaten bereikt in het epistolaire genre, waarin hij met instemming van zijn leraar⁷⁹ – die trouwens hetzelfde deed⁸⁰ – Cicero als zijn model koos. Marcus schrijft geen *lettres d'apparat*, ook Cicero schreef geen *litterae curatius scriptae* zoals Plinius⁸¹. Marcus stelde zijn brieven in een lossere, eenvoudige stijl (*remissior*), zoals

75. Pejoratief: H. Crossley, *art. cit.*, p. 71; Th. Schwierczina, *o.c.*, p. 29; P. Monceaux, *o.c.*, p. 235; W. S. Teuffel-W. Kroll-F. Skutsch, *o.c.*, p. 75 § 355, 5; Brzoska, *R.E.* IV 1, kol. 1333, 15-22 en M. D. Brock, *o.c.*, p. 136. – Positief: C. R. Haines, Loeb ed., *Introd.* p. XXXI en R. Marache, *o.c.*, p. 170. – Ons inziens is het begrip doorgaans positief geladen. In *ad M. Caes.* II 1, p. 24, 10 vdH wil Fronto met een *Tulliana conclusio* een wending afsluiten waarover hij zelf niet ontevreden lijkt; p. 91, 24 vdH herkent hij in een *passus* van een van Marcus' redevoeringen die hij bijzonder geslaagd vindt, een *formam sententiae Tullianae*. Ook *oratiunculae Tullianae* is niet negatief van strekking, cf. L. Pepe, *Le oratiunculae di Scipione Africano e una testimonianza di M. Aurelio*, in *GIF* 1 (1948), p. 109 n. 24. Enkel in *ad M. Caes.* I 9, p. 19, 7 vdH kan het eerder negatief verstaan worden, maar ook hier is het niet extreem negatief.

76. G. Boissier, *art. cit.*, p. 674.

77. E. Droz, *o.c.*, p. 46-47 *Quas (sc. epistulas) autem assidue scriptas laudat (...) majore cura et studio Marcus limavit (...)*.

78. E. Droz, *o.c.*, p. 47. A. Ronconi, *La letteratura romana. Saggio di sintesi storica*, Firenze 1968, p. 174 handhaaft echter nog dit onderscheid, o.i. ten onrechte.

79. Cf. *ad Anton. imp.* III 10, p. 107, 30-108, 2 vdH: *Omnes autem Ciceronis epistulas legendas censeo, mea sententia vel magis quam omnis eius orationes: epistulis Ciceronis nihil est perfectius*.

80. Cf. Th. Schwierczina, *Fronto und die Briefe Ciceros*, in *Ph* 81 (1926), pp. 72-73 en C. R. Haines, Loeb ed., *Introd.* p. XXXV. Dat Fronto hierbij niet dezelfde perfectie bereikte als Cicero (cf. S. A. Naber, ed. 1867, *proleg.*, pp. XXV-XXVII daarover) doet niets af van zijn bewondering voor Cicero als epistograaf.

81. Plin., *ep.* 9, 28, 5: cf. A.-M. Guillemin, *Pline et la vie littéraire de son temps*, Paris 1929, p. 134. Zie ook R. Marache, *o.c.*, p. 174.

Cicero⁸². In dit verband krijgt Fronto's wil betreffende het prozaschrijven wellicht nog meer betekenis. Precies in de briefstijl immers die het dichtst de dagelijkse omgangstaal benadert, komt de *oratio soluta* het meest frequent voor⁸³; vandaar Fronto's interesse voor Marcus' epistolaire prestaties. Ook in Cicero's correspondentie komt menige term uit het dagelijks taalgebruik voor⁸⁴.

Men kan zelfs verder gaan en stellen dat Fronto het briefschrijven niet als een vernederende bezigheid voor een redenaar beschouwt. Veeleer lijkt het hem een niet onaangenaam en tevens nuttig tijdverdrijf, een waardige nevenactiviteit van de redenaar, waarin deze zelfs de veelzijdigheid van zijn talent kan illustreren. M.a.w. Fronto heeft waardering voor de briefvorm als proza-genre, terwijl hij ze terzelfdertijd ten opzichte van het redenaarsproza als van een lagere (maar niet minderwaardige) rangorde kwalificeert. Ook dit schuilt in het begrip *remissior*⁸⁵.

Een dergelijke interpretatie van *ad M. Caes.* I 9 p. 19, 4-5 vdH stemt beter overeen met Fronto's andere – overigens lovende – uitspraken over Cicero's correspondentie⁸⁶. Ze laat tevens ruimte voor een belichting van Fronto's pedagogische rol als leraar van

82. Cf. L. Laurand, *Cicéron*, Paris 1933, pp. 152-153.

83. Aquila 18; Quint., *I.O.* 9, 4, 19-21. Cf. H. Lausberg, *o.c.*, § 911; J. Sykutris, art. *Epistolographie*, *R.E.* Suppl. V, Stuttgart 1931 [1962], kol. 189, 59-190, 9; 192, 39-62 en 193, 51-194, 3.

84. Cic., *ad Fam.*, 9, 21, 1: cf. R. Y. Tyrrell-L. C. Purser, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, Dublin-London 1885², vol. 1, *Introd.* p. 59. Vandaar wellicht Fronto's linguïstische interesse voor Cicero's brieven (*ad Anton. imp.* III 10, p. 107, 24-30 vdH) die overigens gedeeld wordt door Marcus (*ad Anton. imp.* III 9, p. 107, 18-20 vdH). Zie daarover R. Marache, *o.c.* p. 171 en 173; F. Portalupi, *o.c.*, p. 119. – Ter affirmatie van de stilistische notie die de term *remissus* inhoudt, kunnen we in dit verband ook nog verwijzen naar de *Rhet. ad Herenn.* 3, 12, 31: *sermo est oratio remissa et finitima cotidiana locutioni*.

85. Voor de betekenis van *remissus*, cf. A. Forcellini-J. Furlanetto-V. De Vit, *Tot. Lat. Lex.* V, Prati 1871, p. 163-164 en LSh. p. 1562. – Als mogelijke parallellen van het gebruik van *remissus* in dezelfde betekenisfeer kunnen Mart., *epigr.* 4, 14, 11-14 en Ovid., *Trist.* 2, 547 vermeld worden. Martialis vraagt er Silius minder streng, zachter en zonder vooringenomenheid een oordeel uit te spreken over zijn epigrammen, waarbij hij verwijst naar de *tener Catullus* die het toch ook aandurfde zijn lyrisch oeuvre (*Passer*) aan de epicus Vergilius te sturen. Het epigram is wel een lichter genre dan de epiek, maar hoeft daarom toch niet a priori minderwaardig te zijn en als zodanig van de hand gewezen te worden. Ovidius stelt zijn *Ars* als *opus remissum* (= *iocosum, leve*), waarmee hij het lichtere genre bedreef, tegenover zijn meer ernstige werken: brieven (*Heroides*), tragedie (*Medea*) en didactisch oeuvre (*Fasti*). Zijn lyrische poëzie is weliswaar van het lichtere genre, maar niettemin volwaardig werk, dat gerust kan geplaatst worden tegenover de meer ernstige literatuur van Vergilius e.a. Cf. ook A.-M. Guillemin, *o.c.*, p. 134 sq. over de invloed van de lyrische poëzie op het briefgenre.

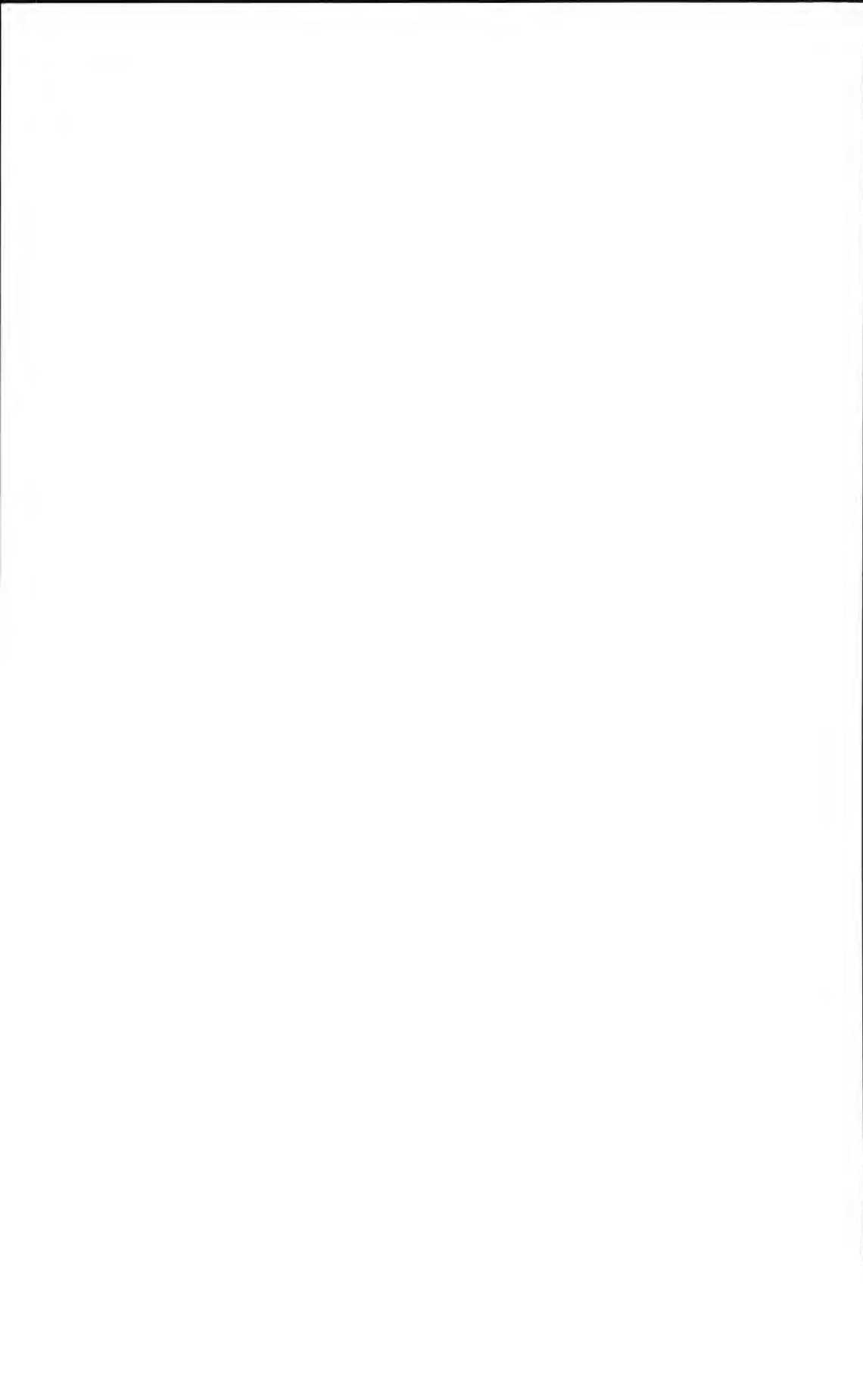
86. Cf. n. 79 en 84.

Marcus en is geenszins in tegenspraak met Fronto's fundamentele Cicero-kritiek in *ad M. Caes. IV 3*⁸⁷.

Misschien kunnen de hier onderzochte teksten sommigen al helpen, denkend aan Fronto, zich minder een Cicero ongunstig gezinde criticus en eerder een *laudator Ciceronis* voor de geest te roepen? Misschien ook moeten we uiteindelijk wel met R. Marache⁸⁸ toegeven dat *tullianus* hier en elders in Fronto echt een positief begrip is; niet alleen ter aanduiding van oratorisch, maar ook van literair-epistolografisch talent.

87. Fronto's 'negativisme' is er toch ook niet méér dan de vaststelling dat hij slechts weinig *insperata atque inopinata verba* in zijn *redevoeringen* vindt.

88. *O.c.*, p. 170.

Enkele aspecten van her 16de-eeuwse Brugs van Willem Weydts ¹

door

DR. R. WILLEMYNS

Enkele jaren geleden excerpeerde ik een boekje van E. Varenbergh, getiteld *Chronique Flamande* en bevattende het relaas van hetgeen te Brugge was gebeurd ten tijde van de protestantse overheersing 1578-1584. De auteur van deze kroniek is een Brugse kleermaker, Willem Weydts en het stuk is zeer levensecht, niet saai en dor zoals vele kronieken uit die tijd; het werk valt daarenboven op door de taal waarvan Varenbergh verklaart: „... comme il écrit de la même façon qu'il parle et qu'il parle le dialecte brugeois, on est obligé, en le lisant, de se familiariser un peu avec sa manière avant de le bien comprendre. Il ne faut pas non plus aller chercher dans la grammaire les règles de l'orthographe dont il fait usage: elle est fort irrégulière, suit la prononciation des mots, les élisions et autres licences extra grammaticales, usitées chez le peuple”². Dat klopt met de werkelijkheid: de gebruikte taal is inderdaad nogal verrassend, net als de spelling overigens en daarom wou ik vergelijken met het origineel en bovendien ook dat gedeelte van het handschrift terugvinden dat Varenbergh niet had gepubliceerd. Uit een aantekening van de uitgever bleek dat het manuskript zich honderd jaar geleden te Melle bevond in een of ander klooster. Daar heb ik het dan ook teruggevonden in het College van de Paters Jozefieten, langs de Brusselse Steenweg te Melle, waar mijn vraag overigens verrassing verwekte daar niemand er weet van had dat daar ook maar enig handschrift uit de 16de eeuw aanwezig was. Deze ontdekking, of liever herontdekking was de aanleiding tot een aantal publikaties: enkele gedichten en kleiner werk heb ik gepubliceerd in de *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*³ en een groot prozastuk, het verslag van een reis doorheen Spanje in de *Handelingen van de Konink-*

1. Uitgewerkte tekst van een lezing gehouden op 14 maart 1971 in de afdeling „Taalkunde” van de Zuidnederlandse.

2. „Guillaume Weydts: *Chronique flamande 1571-1584*”, Gent, Brugge, Den Haag, 1869, p. xi-xii.

3. „Een teruggevonden handschrift van de 16de-eeuwse Brugse kroniekschrijver en ‘poëet’ Willem Weydts”, Med VA, 1969, p. 1-41.

lijke Commissie voor Geschiedenis⁴. Bijzonderheden over Weydts heb ik ook meegedeeld in mijn dissertatie over het laatmiddelenbrugs⁵ en in mijn artikel *Kultuurinvloed*⁶. Ik heb aan hem ook een biobibliografische notitie gewijd die verschenen is in het vierde deel van het *Nationaal Biografisch Woordenboek*⁷. Het is dus zo dat ik alle aspecten die aan het „geval Weydts” vastzitten reeds heb behandeld met uitzondering dan van de taalkundige kenmerken, die totnogtoe slechts fragmentarisch aan bod kwamen en waarover ik het hier wil hebben.

Men kan zich de vraag stellen of het nog nodig is uit te weiden over de taal van een 16de-eeuwse Brugse auteur, daar ik toch een hele dissertatie over het 16de-eeuwse Brugs heb volgeschreven. Ik geloof dat aldus te kunnen rechtvaardigen: het vroeger gepubliceerde deel van Weydts' geschriften bevat een aantal merkwaardigheden die slechts volop tot hun recht komen wanneer men het hele manuscript leest, zodat bepaalde zaken die men, met alleen Varenberghs publikatie voor ogen, als toevalligheden of verschrijvingen zou kunnen afdoen, in een heel ander licht komen te staan. Het zijn bovendien dingen die in mijn dissertatie haast niet aan bod komen omdat ze bij andere 16de-eeuwse skribenten niet of nauwelijks te vinden zijn. Men mag immers niet vergeten dat Weydts een van die weinige Middeleeuwse auteurs is geweest die zonder schaaferk hun eigen dialekt schreven. Hij is één van die witte raven waar elke filoloog verlangend naar uitkijkt, omdat men niet zo vaak de kans krijgt een taal te lezen die bijna neergeschreven werd zoals zij werd gesproken.

Samenvattend, ik wil enkele feiten bespreken die ik bij anderen niet heb gevonden en dat alhoewel ik een niet onaardig aantal Brugse teksten uit die periode heb gelezen en geëxcerpeerd.

1. DE EPENTHETISCHE „R”

Het invoegen van een „r” tussen een klinker en een volgende „s”, is een voor Weydts typische spelling. We hebben vroeger reeds omstandig uitgelegd dat wij de overtuiging zijn toegedaan dat het hier een hyperkorrekte spelling betreft⁸. Kort samengevat komt onze redenering hierop neer: in de positie tussen klinker en

4. „*De Spanjereis (1564-1571) uit het 16de-eeuwse Weydts-hs.*”, Hand. Kon. Comm. Gesch., 1970, p. 49-141.

5. „*Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*”, in „*Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse Afdeling*”, deel 12, Tongeren, 1971.

6. Med VA, 1968, p. 336-351.

7. N.W.B., deel IV, Gent, 1971, p. 951-954.

8. Willemyns, *Bijdrage...*, p. 287-291.

„s” wordt in het Westvlaams de „r” niet uitgesproken, b.v. /bø:zə/ (= beurs), /kæ:sə/ (= kaars), /væ:zə/ (= vaars), /bɔ:s/ (= baars) enz... Daar Weydts blijkbaar wist dat hier ergens een „r” hoorde te staan, schreef hij die ook waar die spelling etymologisch niet verantwoord was; dit verklaart dan b.v. spellingen als „merstere” (= meester), „nuerse” (= neus) en dgl. meer. We geven hier een lijst van de woorden met epenthetische, hyperkorrekte „r” die we aantreffen in de „Spanjereis”:

- na /aɪ/ : *baers* (baas) : xxij v^o
haerste (haast) : i v^o, xxxij r^o
ghehaerst (gehaast) : 41 r°
naerst (naast) : viij r^o
verbaerst (verbaasd) : 53 v°
- na /a/ : *ghenaers* (genas) : xxij v^o
- na /eɪ/ : *bersten* (beesten) : viiij r^o, xiiij r^o (2×), xxxiiij v^o
gheverst (geweest) : xxiiij v^o, xxxiiij v^o, 54 r°
gheveerst (id.) : xxviiiij v^o
merst (meest) : iiij v^o, xxv r^o, 47 v°, 51 r°
mers (id.) : xxiiiij v^o
merstere (meester) : iiij r^o, viij r^o, xx r^o (2×), xxviiiij v^o, 47 v°, 53 v°, 54 r°, 54 v° (2×)
temperst (tempeest) : 50 r°, 54 r°
- na /ɛ/ : *mers* (mes) : 54 v°
- na /u:/ : (*h*)*oerst* (oogst) : vj v^o, xx r^o
- na /ø:/ : *ammeruers* (amouereus) : 54 r°
 Enkele voorbeelden van het omgekeerde (synkope) :
- na /ɔ/ : *vostelde* (worstelde) : xviiij v^o
- na /ø:/ : *buesse* (beurs) : xiiij r^o

In onze dissertatie hebben we soortgelijke excerpten uit Weydts' kroniek opgegeven alsook enkele vormen uit werken van andere laatmiddebrugse auteurs.

Ook bij Hoebeke treffen we enkele vormen met epenthetische „r” aan, b.v. *verste* (= veste), *mersten* (= mesten), *hersschen* (= essen), *caers* (kaas), *dorzzyne* (dozijn) enz.⁹ Ook hij heeft het in dit verband over een hyperkorrekte spelling en hij wijst insgelijks op het tegenovergestelde fenomeen, nl. synkope van „s” en „s + kons.” in b.v. *baes* (baars), *eeste* (eerste), *meesch* (meers), enz...¹⁰

Dit geval is dus wel duidelijk en het fenomeen blijft niet helemaal tot Weydts beperkt. We hebben er toch even op willen

9. M. Hoebeke, *De Middelnederlandse oorkondentaal te Oudenaarde*, Gent (uitg. KVA), 1968, p. 519.

10. Ibid.

wijzen omwille van het grote verschil in frekwentie. Wat Brugge betreft, we vinden in Weydts' werken veel meer dergelijke gevallen dan in alle andere onderzochte bronnen samen.

In twee (Oostvlaamse) 16de-eeuwse reisverhalen die net door Prof. Dr. S. de Vriendt werden gepubliceerd¹¹, lezen we eveneens vormen met epenthetische „r” en daar de uitgever zijn teksten met behulp van een elektronische rekenmachine heeft onderzocht, kan hij (op p. 53) de volledige lijst van die woorden meedelen. Hij vermoedt dat de „r” werd geschreven om een /ə/-achtige naslag aan te duiden en noteert verder (p. 54): „Daarnaast kan ook het feit dat woorden, die wel gewoonlijk met een -r- geschreven worden, eveneens met een dergelijke naslag i.p.v. de r uitgesproken werden, een rol gespeeld hebben. De r zou dan in de hier besproken woorden als hyperkorrekt moeten beschouwd worden.”

2. DE PARAGOGISCHE EN APOKOPISCHE „T”

Het onetymologisch weglaten of toevoegen van een „t”, bijna steeds na /p/ en /x/ is een eigenaardigheid die bijna uitsluitend bij Weydts voorkomt¹². We geven de lijst :

I. Paragogische „t”.

a. Substantieven :

- een *bercht* (berg) : xxvij v^o, 48 r°
- busschopt* (bisschop) : viiiij v^o, xj r^o
- dorpt* (dorp) : 48 v°, 49 r°, 50 r°, 50 v°
- in den hoept* (hoop) : xvj r^o
- scaept* (schaap) : xxiiij r^o
- sc(h)yppt* (schip) : i v^o (2×), xxvj v^o, 51 v°, 52 r° (4×), 53 v°, 55 r°
- vaeterloept* (waterloop) : xxija r^o, 49 v°
- in de loept* (loop) : xiiiiij v^o
- den *wecht* (weg) : xxxiiiiij r^o, 49 r°
- (in Varenberghs uitgave :
- om *vecht* (weg) te trecken : p. 21
- eet gheheele *doerpt* (dorp) : p. 29

11. „*Reyse van Bruussele vut Brabant te Constantinopels in Thracynen en Reyse van Weenen in Hoosteryc te Constantinopels in Thracynen, twee reisjournaals uit de jaren 1570-1585*”, Gent (uitg. KVA), 1971.

12. In „*t Bouck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe sichten jaer 1477*” (uitg. door C. Carton in „*Uitg. v. d. Maatschappij der Vlaemsche Bibliophilen*”, 3de serie, nr. 2, Gent 1859) vinden we op p. 151 (Hs. Kon. Bibl. Brussel nr. 13167-69, f° 157 r°) de vorm „*beeilct*” = bilk.

blutschaept (blijdschap) : p. 39
 met een zeere groete *achterloept* : p. 48
 eenen *hoept* peerden : p. 49
 dat men meer *volckt* zach : p. 56
 een *scypt* : p. 59
 de kerne melck iij groete de *stoept* : p. 76
 met *vryenscaept* (vriendschap) : p. 92).

b. Werkwoorden :

eet en *bedrocht* (het bedroeg) : 49 v°
 hy *crecht* (hij kreeg) : xvij v°, xxx r°
 den osse *lyept* (liep) : xvij r°
 men *zacht* (zag) : 49 v°, 50 r°
 (in Varenberghs uitgave :
 hy *crecht* : p. 9
 die mensche die *zacht* (zag) : p. 90).

II. Apokopische "t".

1ste pers. : zoe *gheroch* ic (geraakte) : xxvij v°
 zoe *verscoe* ic (verschoot) : xxvij r°
 3de pers. : hy *stycck* (steekt) : xviii r°
 die eerst hudt *stycck* (steekt) : xxiii r°
 part. praet. : *ghemack* (gemaakt) : xxxiii r°
 (in Varenberghs uitgave : hy *stycck* (steekt) : p. 67).

Men dient er bij het lezen van deze lijsten rekening mee te houden dat al deze woorden ook (of zelfs vaker) „normaal” worden gespeld.

Het is me niet helemaal duidelijk waarom Weydts deze spelling, die ik in andere geschriften niet heb aangetroffen, gebruikt. Van Loey (*Mnl. Spr., Klankleer* § 114), vermeldt apokope en hyperkorrekte toevoeging van -t als regel slechts voor het Limburgs. In „Aant. b” bij deze paragraaf vinden we toch enkele vormen die eventueel dienstig kunnen zijn, nl.

- „heif ghelevert”, „heif sine wet” (Ieper 1325)
- „gemeentuch” en „tamboch” (Brugge 1303)
-
- „virtecht” (Zomergem 1277)
- „eneghen copt” (Brugge 1325)
- „te zyns selves bouft” (Aardenburg 1350)
- „dit es tonfancht” (Brugge 1350).

J. Jacobs (*Middelvlaams* § 205) schrijft: „Apocope van -t is niet zeldzaam achter ch, f, s, r; ook midden in samengestelde woorden.” Hij geeft daarvan volgende voorbeelden:

- „- na ch : nach (Brugge 1383/84)
snachts (Brugge 1453)
slich (Brugge 1382/83)
vercoch (Brugge 1380)
ghewroch (Brugge 1336)
- na f : hoofman (Brugge 1382/83)
hoefstoel (Brugge 1381/84)
voorhoef (Hazebroek 1336)
- na s : mes (Hazebroek 1336)
mees (Brugge 1382)
- na r : barmakre (Oudenaarde 1346)
bastaer (Brugge 1379/80)
honder (Brugge 1284)”.

Van paragoge geeft Jacobs slechts één interessant voorbeeld, nl. het in Brugse teksten inderdaad vaak voorkomende „kelct” (= kelk, Brugge 1416).

Wat is daarvan in het huidige Brugs overgebleven? Heel weinig eigenlijk, alleen een vorm als „s nachts’ met synkope van de „t” tussen „ch” en „s” en (misschien) een samenstelling als „hoofman”. Maar dat brengt weinig klaarheid.

Meer vinden we bij M. Hoebeke die op p. 561 opmerkt: „apocope van auslauts-t treedt enkele keren op, vooral na /x/.” Hij voert enkele voorbeelden aan: „ghecoch” (1317/27 en 1370/73), „weech” = weegt (1415), ghebesich (1419), bruloch (1433) en verwroch, vercnoch, vernouch (1437). Verder citeert hij enkele keren „moe” (= moet) en „moese” (= moet ze), iets wat in Brugge nu nog steeds voorkomt. Uit het Kortrijkse is mij een dergelijke apokope vaag bekend b.v. in „gel” (= geld); ik weet echter niet na welke konsonanten en evenmin of dit al dan niet een frekwent verschijnsel is. Hoebeke citeert ook paragogische vormen:

- „- werft, warft (van 1285 tot 1450)
- donkt (= donk, 15de eeuw)
- sact (= zak), Pieter Tact (= tak), stict (= stuk) in ‘TO’¹³
- spetaelt (rond 1317)
- torpt (= het dorp, 1285)

13. Over deze bron schrijft de auteur: „registertje van de ontvanger der tollén te Pamele; van een onbekende hand, maar stellig geschreven door de ontvanger der tollén, iemand die bovendien weinig geletterd was”. Vooral deze laatste opmerking is interessant omdat ze ook op Weydts van toepassing is.

- neffent ("Thans te Oudenaarde /nefist/; 1395 - ca. 1411 herhaaldelijk neffent naast ook neffens'.) Ook in Brugge is /nefast/ nu nog bekend."

In zijn reeds eerder geciteerde uitgave schrijft de Vriendt: „anderzijds is er een opvallend groot aantal woorden waarvan men zou verwachten dat ze op -t uitgaan en waar deze letter weggevallen is: de meeste zijn zwakke voltooidde deelwoorden en vormen van de 3de persoon enkelvoud presens". Hij geeft dan een hele reeks voorbeelden waar hij slechts twee paragogische vormen tegenover stellen kan: *morghent* en *neffent*¹⁴. De taal van deze reisjournaals is Oostvlaams, vermoedelijk zelfs uit het zuidwesten van Oost-Vlaanderen, d.w.z. ongeveer hetzelfde gebied dat door Hoebeke werd behandeld.

Woorden met paragogische „t” worden verder vermeld in I. Teirlincks *Klank- en Vormleer van het Zuid-Oostvlaandersch dialect* (Gent 1924, § 255) en bij E. Blancquaert & C. Tavernier, *Overzicht van Gentse klanken* in L. Lievevrouw-Coopman, *Gents Woordenboek* (Ledeberg 1950, p. 31).

We kunnen ons nu afvragen wat er uit deze aanhalingen is op te maken voor de verklaring van de bij Weydts aangetroffen woorden. In de eerste plaats dat vormen met apokope en paragoge van „t” in Westvlaamse bronnen af en toe sporadisch voorkomen. Enkele vormen bij Hoebeke zijn interessant (b.v. *torpt*) maar toch is het opvallend dat zowel Jacobs als Van Loey en Hoebeke, die een enorme hoeveelheid geschriften hebben geëxcerpeerd, eigenlijk heel weinig voorbeelden hebben aangetroffen, daar waar we er bij Weydts in nog niet eens 200 folio's in verhouding een heleboel konden optekenen. We willen er ten overvloede nog eens op wijzen dat in onze andere laatmiddelbrugse bronnen soortgelijke vormen niet werden aangetroffen.

Voor de verklaring van deze vormen hebben we dus heel weinig houvast. De overeenkomst met de epenthetische „r” in die zin dat bij „t” zowel paragoge als het tegenovergestelde voorkomt, zou het vermoeden kunnen doen rijzen dat we ook hier misschien met een hyperkorrekte spelling te doen hebben. De moeilijkheid is echter dat paragoge plaats vindt na /p/ en /x/, maar apokope vooral na /k/ en dat apokope bovendien veel minder voorkomt. Is het werkelijk hyperkorrekt dan zou men moeten veronderstellen dat na /p/ en /x/ de „t” niet werd uitgesproken, zodat Weydts, afgaande op de uitspraak niet wist waar hij „t” hoorde te schrijven en waar niet. Maar voor die hypothese bestaat geen enkel bewijs. In Varenberghs uitgave vinden we enkele gevallen van „t”-apokope

14. p. 55-56.

in het eerste lid van samenstellingen, b.v. „vachhuus” (= wachthuis, p. 1 en 2), *vesquartyer* (= westkwartier, p. 7), *pachhoeven* (= pachthoeven, p. 20). Gezien de zeer speciale positie in samenstellingen is het zeer de vraag of dit bewijsmateriaal mag heten.

Een nog voorzichtiger hypothese : apokope c.q. paragoge kan in de Middeleeuwen in heel West-Vlaanderen hebben bestaan, getuige vormen als „snachs”, „moese” en dgl. te Brugge. Dit verschijnsel zou dan in de loop der tijden langzamerhand naar het ZO teruggedrongen zijn en ten tijde van Weydts alleen nog door enkelingen zijn gebruikt (iets dergelijks kwam wel vaker voor), daar vormen als „gel” (= geld) enz. in het Kortrijkse zeker frekwenter zijn dan in het noorden. Alhoewel dit eerder speculatie is, verdient het volgende toch vermelding : naar aanleiding van een schriftelijke enquête over een heel ander onderwerp, signaleerde men mij uit Avelgem en Moen (zo van West-Vlaanderen) de vorm „weugt” voor „weg”, terwijl een korrespondent uit Zuidzande (Zeeuws-Vlaanderen) „wegt” opgaf¹⁵. Zij waren de enigen van ongeveer 220 informanten uit West- en een gedeelte van Zeeuws- en Oost-Vlaanderen die voor „weg” een vorm met paragogische „t” opgaven. Bij navraag in de streek van Avelgem en Zuidzande bleek dat daar geen andere dergelijke gevallen meer bekend zijn.

3. „WORDEN + TE + INFINITIEF” IN DE BETEKENIS „BEGINNEN TE”

Van deze eerder ongewone konstruktie vinden we volgende voorbeelden :

- „desen osse vyerdt zeere de lyeden te kyesen” : xvj r^o
 - „zoe vyerden zy zeere te lachen” (= toen begonnen ze hard te lachen) : xvij v^o
 - „zoe vyerdt ic te pensen” (= toen begon ik na te denken) : xxija r^o
 - „zoe vyerdyck te gaan vedden” : xxvj v^o
 - „zoe vyerdt dat volck te tyeren” : 50 r°
 - „hy vyerdt zeere te veenen” (= hij begon erg te huilen) : 54 r°.
- In Varenberghs uitgave lezen we bovendien :
- „men vyerdt te vercoepene eet vlees op vyghelyedach” : p. 10
 - „ende dat poer vyerdt ock te branden” : p. 59
 - „ende de catten vyerden ock te branden” : p. 59.

15. Deze laatste vorm wordt trouwens ook vermeld in het *Woordenboek der Zeeuwse dialecten* (o.r.v. Dr. Ha. C. M. Ghijsen, Den Haag, z.j., p. 1124) met de toevoeging „de vorm met t-achtervoeging nog Alg. ; doch Westdorpe en omg. kent deze vormen niet”.

Deze konstruktie kwam mij hoogst ongewoon voor. In de vele teksten die ik voor mijn dissertatie had gelezen en geëxcerpeerd, had ik nooit iets dergelijks aangetroffen. Prof. V. F. Vanacker was zo vriendelijk mij mee te delen dat ook hij ze in zijn Oostvlaamse bronnen nooit was tegengekomen.

Bij nader onderzoek bleek deze konstruktie echter niet zo ongewoon te zijn als ik aanvankelijk dacht. In het *Mnl. Wb.*¹⁶ lezen we :

„Uit het begrip 'komen tot' vloeide voort dat van 'beginnen te' :
 – Ende wert zeere te scryvene ende te weenene (Kaetspel 65)
 – Numbermeer ward jonc vrouwe mans te minnen so ghetrouwe, dat haer lief iets mach verstaen (Torec 2558)
 enz...” (het is opmerkelijk dat we van het ww. worden steeds een praeteritumvorm vinden).

Verdam verwijst verder o.m. naar De Bo waar we, s.v. „worden” inderdaad lezen dat het „veel met den infinitief gebruikt wordt voor beginnen”¹⁷. Het was mij totaal onbekend dat die konstruktie ook nu nog in het Westvlaams bestaat, althans in De Bo's tijd nog bestond. Een zegsman verklaarde mij later dat hij vroeger (d.w.z. vóór ong. 50 jaar) in zijn Zuid-Westvlaamse geboortestreek die konstruktie nog had gehoord. Het materiaal ontbreekt echter om na te gaan in hoeverre „worden” ook nu nog in bepaalde dialecten in de betekenis „beginnen te” gangbaar is.

De konstruktie „worden + infinitief”, dus zonder „te” blijft gewoner te zijn, cfr. Stoett (*Mnl. Syntaxis*, § 258) en Van Helten (Ts. X, p. 233) waar ook Mhd. voorbeelden worden geciteerd.

Weydts gebruikt hier dus eens te meer een konstruktie die wellicht in zijn tijd niet zo ongewoon was onder het volk, maar die nauwelijks tot ons is doorgedrongen omdat andere skribenten ze blijkbaar hebben gemeden.

4. KONSTRUKTIE ZONDER INVERSIE NA BIJW. BEP. OF BIJW. BIJZIN

Om duidelijk te maken waar we het over hebben, willen we beginnen met te verwijzen naar een bijdrage van Prof. Dr. V. F. Vanacker, *Syntaktische Daten aus Französisch-Flämischen Tonbandaufnahmen*¹⁸ die handelt over de zinsschikking in zinnetjes met vooropstelling van een bijwoordelijke bepaling. In die gevallen

16. s.v. *werden*, deel IX, p. 2175.

17. p. 1215.

18. „*Verhandlungen des 2. Internationalen Dialektologenkongresses*, Marburg 5-10 September 1965” in „Beiheft 4 (1968) des Zeitschrifts für Mundartforschung”, deel II, p. 844-855.

kent men in het Nederlands (en in het Westvlaamse dialect) normaal inversie, b.v. „*op dat schip kregen ze beschimmeld brood*”. Vanacker onderzocht zes dergelijke zinnen die in de *Reeks Nederlandse dialectatlassen* voorkomen en breidde het onderzoek uit door een aantal bandjes te beluisteren met vrije gesprekken. Hij kwam tot de konklusie dat de inversieeloze konstruktie, dus „*op dat schip ze kregen beschimmeld brood*”, niet alleen in heel wat Frans-Vlaamse maar ook in enkele Westvlaamse dorpen dicht bij de Franse grens wordt gehoord. Vroeger vermoedde men dat dergelijke inversieeloze konstrukties in Frans-Vlaanderen onder de invloed van het Frans waren ontstaan (de opnemer, Prof. Pée, had in Frans-Vlaanderen immers de zinnen in het Frans voorgezegd, zodat zijn informanten in het Vlaams dienden te vertalen en zich misschien door de Franse konstruktie lieten beïnvloeden). Na de studie van Vanacker blijkt dit helemaal niet meer vast te staan. Indien nu deze konstruktie in een aantal Middelnederlandse bronnen kon worden aangetoond, dan zou dat zeker de hypothese van „autochtone” ontwikkeling kracht bijzetten. Ik geloof bij Weydts alvast enkele bouwsteentjes voor zo een studie te hebben gevonden :

- na bijwoordelijke bepaling vinden we vier inversieeloze zinnen :
 - „gaende naer de kercke *ghy gaet* over een open plaetse” : v v°
 - „tende van de myle *ghy hebt* daer een ander staedt” : xxija r°
 - „noch op dese eerste twee mylen *eet es ghebuerdt* op eenen tijt” : xxiiij r°
 - „vy zullen vertrecken ende anders *vy blyven* noch hyer” : 49 r°
- daarnaast vinden we nog drie soortgelijke zinnen die echter niet door een bijw. bepaling maar door een bijw. bijzin worden ingeleid :
 - „als *ghy byder poerte compt ghy zyet* daer een sprynghende fonteynhe” : xxiiij r°
 - „als *zy in eet land gheraecken zy roeven* eet goed van de lyeden” : xxiiij r°
 - „als *vy in dye haven vaeren vy vaeren* zeere verblydt” : 51 v°¹⁹.

Uit Vanackers studie blijkt dat er een onderscheid dient te worden gemaakt tussen vooropstelling van een bijwoordelijke bepaling en een bijwoordelijke bijzin. In dit laatste geval is het aantal Westvlaamse gemeenten waar geen inversie optreedt veel groter.

Deze vindplaatsen lijken in elk geval wel een stevige steun voor de stelling dat het ontbreken van inversie niet noodzakelijk door

19. In deze laatste twee gevallen is er echter een pauze mogelijk tussen de bijzin en de hoofdzin, waardoor inversie makkelijker kan wegvallen.

invloed van het Frans dient te worden verklaard. Het is best mogelijk dat wij hier voor een autochtone konstruktie staan : alleen Frans-Vlaanderen en enkele Westvlaamse gemeenten zouden dan een vroeger algemeen-Vlaamse syntaktische eigenaardigheid hebben bewaard.

Wat dan meer bepaald Weydts betreft, dit bewijst nogmaals hoe dicht de taal van die man de volkstaal benadert en hoe hij probleemloos konstrukties gebruikt die andere skribenten door „kultuurinvloed” in de pen bleven steken.

BESLUIT

Het is niet zo makkelijk uit deze feiten konklusies te trekken. Eén konklusie ligt natuurlijk voor de hand : Weydts' taal staat veel dichtter bij de gesproken volkstaal dan de taal van alle andere skribenten uit die tijd ; dat komt omdat hij blijkbaar niet de minste opleiding heeft genoten, zijn taal dus niet „verzorgt” en noodgedwongen schrijft zoals hij spreekt. Zijn spelling is ongelooflijk gedifferentieerd, slaat alle records en dat in een tijd waarin men het met de uniformiteit heus niet zo nauw nam. Stukken zoals die van Weydts zijn dus voor de linguïst bijzonder waardevol.

Die konklusie ligt zoals gezegd voor de hand maar het moeilijke moet nog komen : mag men uit het feit dat alleen mensen als Weydts de gesproken volkstaal dicht benaderen besluiten dat alle andere skribenten, en die vormen de grote meerderheid, ongeveer waardeloos zijn ? Wie zich op dit standpunt stelt, neemt een beslissing die bijzonder verre gaande implikatie heeft : nl. dat wij zogoed als alle studies over Middelnederlandse dialekten naar de rommelzolder mogen verwijzen.

Nu is dit uiteraard een standpunt dat ik niet zo maar kan bijtreden. Men dient immers de volgende vragen te overwegen : wat verwacht men van de taalkundige behandeling van een Middelnederlands dialect en waar moet een dergelijke studie toe dienen ? Ik wil proberen op die twee vragen een, zij het dan summier, antwoord te geven :

– Wie de geschiedenis van een taal wil schetsen moet uiteraard de beschikking hebben over een aantal studies van chronologisch op elkaar volgende taallagen. Dat men vroegere taaltoestanden niet op dezelfde manier kan beschrijven, laat staan verklaren, als de huidige moet men op de koop toe nemen. Het voornaamste is dat men een overzicht krijgt van, laten we zeggen, de klankleer, de morfologie, de syntaxis en noem maar op van het onderzochte dialect, al naar gelang van het aspekt dat men behandelen wil. Dit gezegd zijnde wil ik herhalen wat ik reeds vroeger schreef :

leest men heel verschillende dokumenten zoals oorkonden, cijnsboeken, rekeningen, literaire en historiografische teksten, dan heeft men beslist een overzicht van een bepaalde taaltoestand op een bepaalde plaats omdat precies die veelvuldige combinaties het gevaar dat men vreemde invloed met autochtone ontwikkelingen zou verwarren, tot een minimum herleiden. Dit betekent dat het althans mogelijk is een behoorlijk gefundeerd overzicht te geven van de geschreven taal in de onderzochte periode.

– Aan de vraag in hoevere dit beeld van de geschreven taal overeenstemt met de gesproken taal uit dezelfde tijd zitten verschillende aspecten vast. Men zou er natuurlijk verkeerd aan doen die twee beelden over dezelfde kam te scheren : ook nu nog bestaat er een niet onaanzienlijk verschil tussen beide en wie zou stellen dat dit verschil in de loop der eeuwen niet is verminderd maar eerder is toegenomen – en zelf ben ik wel die mening toegedaan – heeft toch nog altijd het fenomeen Weydts om voor overhaaste konklusies terug te schrikken. Maar ook in de andere richting mag men niet overdrijven : in mijn artikel „*kultuurinvloed*”²⁰ heb ik reeds gewezen op het feit dat dit fenomeen in het 16de-eeuwse Brugse niet te hoog mag worden aangeslagen en dat er zelfs een tegenbeweging kan worden aangetoond, d.w.z. dat men tegen elke beïnvloeding in, zelfs poogde regionale partikulariteiten tot uiting te brengen. Iets dergelijks geldt m.i. ook voor het verschil volkstaal - geschreven taal : wij hebben inderdaad bij Weydts een aantal kenmerken gevonden die uit het werk van andere skribenten onmogelijk konden worden afgeleid, maar wanneer men dat statistisch zou onderzoeken, dan ben ik ervan overtuigd dat die verschillen in het niet verzinken bij de overeenkomsten. Toegegeven, zijn spelling is wel een beetje vreemd, maar voor de rest verschilt zijn taal toch niet zo verschrikkelijk veel van die van zijn tijdgenoten. Veel kenmerken van Weydts' taal kan men met een beetje zin voor combinatie en deduktie ook wel in andere geschriften terugvinden.

Samenvattend : beschouwt men het onderzoek van Middelnederlandse geschriften niet als een doel op zichzelf maar als het smeden van een schakel van een geheel, als een deel van een systeem, dan is er voorshands geen reden om de resultaten van een dergelijke monografie met meer dan de gebruikelijke dosis skepsis te bekijken. Het onderzoek van Middelnederlandse teksten, ook minder volkse dan van Weydts, blijft dan niet alleen een bijzonder boeiende, maar ook zeer nuttige bezigheid.

Brugge.

20. Cfr. noot 6.

De inspiratie wordt door een leegte voorafgegaan

door

DIRK WILMARS

De zinsbouw geschiedt deels bewust deels onbewust.

Hoe banaler de zin, hoe bewuster de spreker.

Is dat geen paradoks ?

Een gemeenplaats wordt dikwijls bewust gekozen omdat de juiste woorden niet beschikbaar zijn. Om elke inspanning te vermijden kiest men de gemeenplaats.

Moeten wij daaruit besluiten dat wij de hoogste vrijheid hebben bereikt als we gemeenplaatsen zeggen ?

Geenszins, want gemeenplaatsen zijn maar automatische reacties zoals de geconditioneerde reflexe.

„Hoe maakt U het ?”

„Fijn, dank U.”

De ene trekt er zich niets van aan of de andere gezond is of zieltogend. De andere heeft de tering, maar vindt het onwielvoeglijk zijn kwalen te gaan vertellen om te antwoorden op een beleefdheidsformule.

In dergelijke formuleringen hebben de woorden hun betekenis verloren en daarom verwekken zij reacties die doen denken aan de geconditioneerde reflexe.

Het aandeel van het onbewuste wordt groter naarmate de woordordering origineel is.

Om in het duistere onbewuste klaar te zien moeten wij eens te meer te rade gaan bij de geniale woordkunstenaars.

Niemand heeft bij mijn weten ooit beter het creatief proces in het onbewuste belicht dan F. Nietzsche :

„Heeft iemand bij het einde der 19de eeuw een duidelijk begrip van wat de dichters uit machtiger tijden inspiratie noemden ? Desgevallend wil ik het beschrijven.

Als men nog met het geringste restant van bijgeloof is behept, kan men nauwelijks de gedachte verwerpen dat men de incarnatie, het mondstuk of het medium van een almachtige kracht is.

Het is een openbaring in de betekenis dat plots, met onuitsprekelijke zekerheid en duidelijkheid, iets schokkend uit het diepste zichtbaar en hoorbaar wordt. Men hoort en ziet niet ; men neemt

en men vraagt niet wie dat geeft ; als door een bliksem wordt een idee verlicht, zij is onvermijdelijk en aarzelt niet, want nooit kon ik kiezen.

Er bestaat een extase met een vreselijke spanning die soms in tranenvloed verzwindt en waarbij de gedachte onwillekeurig voortrollen of langzaam voortschrijden ; een algeheel buiten zichzelf zijn, met het bewustzijn dat men duidelijk een oneindig aantal trillingen onderscheidt die de denker van kop tot teen doorzinderen ; er is een diep geluk waarbij de pijnlijkste en duisterste gevoelens geen discordante uitwerking hebben, maar integendeel de onontbeerlijke en vereiste kleuren zijn tijdens die overvloed van licht. Er is een instinkt van ritmische verhoudingen dat verre *ruimten* van vormen overspant ; (Lengte en behoefte naar een wijds overspannend ritme zijn meestal een aanwijzing van de kracht der inspiratie en van hare spanning en druk).

Alles geschiedt in de hoogste mate onvrijwillig, als in een storm van vrijheid en onafhankelijkheidsgevoel, van macht en goddelijk zijn.

De spontaneïteit der beelden en der gelijkenissen is het merkwaardigste ; men heeft geen begrip meer wat beeld en gelijkenis is, alles meldt zich aan als de meest voor de hand liggende, de juiste en de eenvoudigste expressie. Om aan een woord van Zarathustra te herinneren : het is alsof de dingen zelf naar u toekomen en zich als een gelijkenis aanbieden. (Hier komen al de dingen liefkozend naar u toe en ze vleien u omdat ze op uw rug willen rijden. Op om het even welke gelijkenis rijdt gij naar iedere waarheid. Hier springen al de woordschrijnen en zijnswoorden voor u open ; al het zijn wil hier woord worden, al het wordende wil het spreken van u leren).

Dat is mijne ervaring van de inspiratie ; ik twijfel er niet aan dat ik duizenden jaren in het verleden moet terugkeren alvorens iemand te vinden die mij durft zeggen : dat heb ik ook ervaren." (Vertaling uit het Duits door Dirk Wilmars).

Al die andere beschrijvingen van de inspiratie zijn vergeleken met die van Nietzsche fragmentarisch.

Balzac spreekt van de genster die plots wijdse landschappen verlicht, een subliem toppunt van geprikkeld begrijpen terwijl de barensweeën verzwinden, bedolven onder het genot van de verstandelijke prikkel (Maurois, *La vie de Balzac*, Hachette, blz. 217).

Tijdens de inspiratie wellen er woorden uit het onbetwiste op die zo doeltreffend geordend zijn dat zij optimaal de emotie vertolken. Die woordordening is er nodig omdat de woorden niet simultaan kunnen gehoord en begrepen worden. Om een emotie uit te drukken moeten zij in een bepaalde orde opeenvolgen.

Beguïn schrijft over Balzac : „On dirait qu'il prend avec les yeux les choses qui sont et les arrange de sorte qu'elles sont à nouveau, et elles sont elle-mêmes, et elles sont autrement.”

De kunstenaars die echt geïnspireerd zijn, slaan dank zij hun optimale woordordening een brede bres in de muren van hun momenteel leven en ontwaren verre gezichteinders waar nooit vermoede uniciteit voorhanden is.

De goddelijke inspiratie zoals ze door Nietzsche wordt beschreven is voornamelijk gekenmerkt door haar onvrijwilligheid, het niet-kunnen-kiezen omdat het onbewuste reeds een trefzekere juiste keuze heeft gedaan.

Hij moet de woorden niet gaan zoeken. Ze komen naar hem toe als de enig mogelijke (men hoort en men zoekt niet, men neemt en vraagt niet wie dat geeft). De geïnspireerde kan er zich alleen maar bij neerleggen, en die toverachtige keuze bewonderend ondergaan. Ook Gezelle kende die „onvrijwilligheid” van de inspiratie zoals uit het volgende gedicht blijkt :

„Niet ooit en hebbe ik vrij gezongen
 maar vogelvrij, waar hier waar daar,
 als uit een aangeroeerde snaar
 is woord en dicht en deun te gaar
 van 's zelfs mij uit de ziel ontsprongen.”

Het grote geheim van de inspiratie is ten slotte de geheimzinnige woordordening. Voorname kunstenaars waren er zich van bewust dat de artistieke woordordening alleen in het onderbewustzijn kan geschieden.

Jean Jacques Rousseau beschreef de langzame ordenende werking van het onbewuste als volgt :

„Cette lenteur de penser jointe à cette vivacité de sentir, je ne l'ai pas seulement dans la conversation, je l'ai même seul et quand je travaille. Mes idées s'arrangent dans ma tête avec la plus incroyable difficulté : elles y circulent sourdement, elles y forment jusqu'à m'émouvoir, m'échauffer, me donner des palpitations ; et, au milieu de toute cette émotion, je ne vois rien nettement, je ne saurois écrire un seul mot ; il faut que j'attende. Insensiblement ce grand mouvement s'apaise, ce chaos se débrouille, chaque chose vient se mettre à sa place, mais lentement et après une longue et confuse agitation. N'avez vous point vu quelquefois l'opera en Italie ? Dans les changements de scènes, il règne sur ces grands théâtres un désordre désagréable et qui dure assez longtemps ; toutes les décorations sont entremêlées, on voit de toute parts un tiraillement qui fait peine, on croit que tout va renverser ; cependant peu à peu tout s'arrange, rien ne manque, et l'on est tout

surpris de voir succéder à ce long tumulte un spectacle ravissant. Cette manœuvre est à peu près celle qui se fait dans mon cerveau quand je veux écrire.

Si j'avais su premièrement attendre, et puis rendre dans leur beauté les choses qui s'y sont ainsi peintes, peu d'auteurs m'auroient surpassé.

De là vient l'extrême difficulté que je trouve à écrire.

Mes manuscrits raturés, barbouillés, mêlés, indéchiffrables, attestent la peine qu'ils m'ont coûtée. Il n'y en a pas un qu'il ne m'ait fallu transcrire quatre ou cinq fois avant de le donner à la presse. Je n'ai jamais pu rien faire la plume à la main vis à vis d'une table et mon papier. C'est à la promenade, au milieu des rochers et des bois, c'est la nuit dans mon lit et durent mes insomnies, que j'écris dans mon cerveau : l'on peut juger avec quelle lenteur, surtout pour un homme absolument dépourvu de mémoire verbale, et qui de la vie n'a pu retenir six vers par cœur."

Als wij de ordening zoals ze door Nietzsche werd beschreven vergelijken met die van Jean Jacques Rousseau constateren wij dat het onderbewustzijn van Nietzsche bliksemsnel ordent terwijl dat van Jean-Jacques een zekere tijd nodig heeft. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn te zeggen dat de bliksemsnelle inspiratie van een betere kwaliteit is dan de langzame ordening. Het gehalte van de inspiratie houdt geen verband met snelheid der ordening. Er zijn genoeg voorbeelden in de wereldliteratuur van trage maar geniale ordeningen (Faust van Goethe, De verloofden van Manzoni (15 jaar) – Al de werken van Flaubert – De beste stukken van Shakespeare). Zelfs de begenadigde Guido Gezelle bezingt overheerlijk zijn trage ordening in het gedicht „De slapende botten” :

„Ten halven afgewrocht
ontvangen, niet geboren
gevonden algeheel
noch algeheel verloren
zo ligt er menig rijm
onvast in mij en beidt
den aangename tijd
van volle uitspreekbaarheid.”

Een plotse krachtige inspiratie zoals ze door Nietzsche werd beschreven is altijd de vrucht van een lange ondergrondse kwalitatieve ordening, die zo schoon door Rainer Maria Rilke wordt beschreven (Brieven aan jonge dichter, Stols, 1946, blz. 22).

„Laat uw oordeel aan zijn eigen stille, ongestoorde ontwikkeling over, die, als iedere vooruitgang diep van binnen uit moet komen en door niets gedreven of vermeld kan worden. Alles is dragen,

in ons dragen, en dan baren. Iedere indruk en iedere kiem van een gevoel volkomen in zich, in het donker, in het woordeloze onbewuste zich laten voleinden, onbereikbaar voor het eigen verstand, en dan in diepe deemoed en geduld het uur waarin een nieuwe klaarheid doorbreekt, afwachten: dat alleen is leven als kunstenaar: in het begrijpen, zowel als in het scheppen. Daar bestaat geen meten met de tijd, daar is een jaar niet van belang, en tien jaren zijn niets."

Een kunstwerk van een zekere omvang wordt gewoonlijk zeer traag geordend, omdat de auteur het eerst moet kunnen overspannen. Daarom wordt een goede roman b.v. over een wereldoorlog, vele jaren na zijn afloop geschreven.

De eerste romans die een wereldoorlog verhaalden staan nog veel te dicht bij het beleefde detail. De woordordering is niet ontstaan uit een overzichtelijke spankracht.

De grote Napoleontische oorlogen hebben in de literatuur hun ware dimensie gekregen dank zij werken als *Oorlog en Vrede* (1864-1869) van Tolstoi, *La chartreuse de Parme* (1839) van Stendhal, *Les misérables* (1862) van Victor Hugo.

Zij werden lang na het gebeuren geschreven.

Blijvende werken die de gebeurtenissen uit de laatste wereldoorlog beschrijven, hebben lang op zich laten wachten.

De romans die kort na de eerste wereldoorlog verschenen zoals *Feu* van Barbusse of *Les croix de bois* van Roland Dorgelès zijn nu niet meer leesbaar. Hetzelfde kan gezegd worden van *Stalingrad* van Th. Plivier. Die auteurs hadden toen nog niet voldoende overzicht om hun feiten in hun groot-menselijk verband te situeren, en om zich van de gewone actualiteit of reportage te distancieren.

De ordening wordt bij veel schrijvers in hoge mate bevorderd door herschrijven.

De auteurs die zoals Shakespeare, Giraudoux, Proust en Simenon, ineens een werk van een zekere omvang neerpennen, zijn zeldzaam.

Een veelschrijver zoals Balzac herschreef dikwijls, soms zelfs tienmaal zijn romans, ook als zijn uitgevers hem op de hielen zaten.

„Cet écrivain aux abois, ayant à ses trousses une meute de créanciers, ne transigait pas sur la perfection du travail. Ce 'fondeur obstiné' rejetait dix ou douze fois au creuset le métal qui n'avait pas exactement rempli le moule" (A. Maurois, *La vie de Balzac*, Hachette, blz. 394).

Van Shakespeare wordt gezegd dat hij één van die mirakel-schrijvers was die nooit een vers schrapte, althans dat beweerde Ben Johnson (Oeuvres de William Shakespeare – Desclée de Brouwer – *Les drames et les poèmes*, blz. 1532). Zijn beste werken heeft hij het meest herschreven.

Van Hamlet bestond er een eerste versie, die dagtekent van 1585, maar die is zoekgeraakt. Een tweede bewerking geschiedde in 1596. Een derde in 1601-1602. De definitieve versie werd geschreven in de jaren 1602-1603 en gepubliceerd in 1604.

Wij vestigen uw aandacht op de grote tijdspanne tussen de eerste en de tweede versie (1585-1596) die een lange ondergrondse ordening toeliet (id., blz. 445-446).

Een eerste versie van Othello werd gespeeld in 1604. De definitieve teksten dagtekenen van 1622-1623 hetzij nagenoeg 20 jaar later (id., blz. 605).

Tempest is het laatste stuk van Shakespeare.

Een eerste versie zou dagtekenen van rond 1608. Sommigen beweren dat de eerste versie dagtekent van 1611 en een herbewerking van 1612 (id., blz. 1400).

Maurice Gilliams schrijft in *De man aan 't venster* (Nederl. Boekhandel, blz. 67) : „Eerst een boek schrijven zoals ik het maar kan ; (het dan tienmaal anders herhalen). Daarna herbeginnen om er van te maken wat ik gedroomd heb ; (het dan 10 maal herhalen). Zover gekomen het nogmaals herschrijven. Er bestaat één kans op honderd dat het worden zal zoals ik het wil achterlaten onderweg, terwijl ik zonder terugkeer het landschap binnendring, waar geen van allen mij tegemoet komt, waar geen van allen mij erkent.”

In zijn *Oefentocht in het luchtledige* zegt hij dat hij de acht eerste verhalen schreef alsof ze naar hem toevloeiden. (Zie de gelijkenis met de woorden van Nietzsche – Het is alsof de dingen naar u toekomen). En niettemin had hij drie jaar nodig om het vlot geschreven werk scherp te stellen.

Françoise Mallet-Joris schrijft elke roman 3 maal na meer dan 3 jaar voorbereiding.

Willem Elschot vertrouwde mij toe dat hij sommige voorname delen van zijn romans wel zeven maal had herschreven.

Francis Walden, de Belgische Prix Gancourt 1958 (Saint Germain de la Négociation) heeft dat boek 17 maal herschreven.

Er zijn ook auteurs zoals o.m. Ivo Michiels die hun boeken niet herschrijven, maar ze van bij de aanvang zodanig bewerken dat de tekst „af” uit hun handen komt. Deze auteurs hebben ongetwijfeld een grote spankracht omdat zij van bij de aanvang voldoende overzicht hebben om blijvende teksten té schrijven.

Persoonlijk herschrijf ik mijn teksten gemiddeld driemaal. De eerste versie moet ik gedurende een vrij lange tijd laten rusten totdat die tekst wat vervreemd is. Een werk van een zekere omvang moet ik minstens gedurende één jaar vergeten. De tweede versie heeft niets gemeen met de eerste en er groeit alsdan een totaal

nieuw werk dat volkomen verschilt van de eerste versie. Terwijl ik de tweede versie schrijf raadpleeg ik nooit de eerste. Achteraf heb ik de indruk dat ik mij in de eerste versie te veel heb laten leiden door details. In de tweede versie dring ik beter door tot het essentiële. De derde versie dient hoofdzakelijk om taal en zinsbouw te zuiveren en te verbeteren. Moeilijke delen moet ik soms wel 4 à 5 maal overdoen, zoals het ook voorkomt (maar zeer zelden) dat gedeelten van de tweede versie niet moeten verbeterd worden. Uit het feit dat ik de eerste versie lang moet laten rusten, leid ik af dat de ordening in het onbewuste hoogst onvrijwillig gebeurt want tussen de eerste en tweede versie houd ik mij helemaal niet bezig met het onderwerp.

Vele schrijvers beseffen dat de ordening gemakkelijk gebeurt als ze hun onderwerp laten rusten en er zich niet om bekommeren.

Alfred de Vigny zegt: „En poésie, en philosophie et en toute littérature quand on n'a que le temps de penser et d'écrire on est perdu. *Il faut avoir le temps de rêver.*” (Alfred Vigny, *Journal d'un poète, Oeuvres complètes*, blz. 952, avril 1932).

Ook Baudelaire is van oordeel dat de vrije tijd belangrijker is dan de voortdurende inspanning. „C'est par le loisir, que j'ai en partie, grandi à mon grand détriment ; car le loisir, sans fortune, augmente les dettes, les avanies résultant des dettes. Mais, à mon grand profit, relativement à la sensibilité, à la méditation et à la faculté du dandysme et du dilettantisme. Les autres hommes de lettres sont, pour la pluspart de vils piocheurs très ignorants.” (Baudelaire, *Journal Intime*, Ed. Van Bever, p. 82-83).

André Gide kent ook het belang van de vrije tijd: „La préoccupation. Mot admirable. L'œuvre d'art ne peut germer, croître et s'épanouir que dans un esprit non préoccupé.” (André Gide, *Journal*, 31 Juillet 1434).

De woorden „Préoccupation” en „Recréation” wijzen eens te meer op de grote wijsheid die in de taal verscholen ligt. Waar de inspanning op kommer en zorgen wijst die de creativiteit remmen, is de „recreatie” of het herscheppen eveneens verwant aan het idee „speeltijd”, of de tijd om zich te ontspannen.

Met Claudel benaderen wij de kern van het probleem waar hij zegt dat er onderbrekingen in het denken en het voelen moeten zijn. „On ne pense pas d'une manière continue, pas d'avantage qu'on ne sent d'une manière continue, ou qu'on ne vit d'une manière continue. Il y a des coupures, il y a l'*intervention du néant*. La pensée bat comme la cervelle et le cœur, notre appareil à penser en état de chargement, ne débite pas une ligne ininterrompue, il fournit par éclairs, secousses, notions, concepts, puis se détend avant que l'esprit se réalise à l'état de conscience dans un nouvel

acte. Sur cette manière première, l'écrivain éclairé par sa raison et son goût et guidé par un but plus ou moins distinctement aperçu, travaille, mais il est impossible de donner une image exacte des allures de la pensée, si l'on ne tient pas compte du blanc et de l'internittence.

Tel est le vers essentiel et primordial, l'élément premier du langage, antérieur au mots eux-mêmes : *une idée isolée par du blanc*. Avant le mot, une certaine intensité, qualité et proportion de tension spirituelle." (P. Claudel, *Reflexions et propositions sur le vers français*, dans positions et propositions : N.R.F., 1929, T. I, p. 9-10).

Ook Charles Du Bos, (*Journal 1921-1923*, Correa, 1946, blz. 28-29) heeft vastgesteld dat om de inspiratie te bevorderen het denken moet ophouden.

Al die uitspraken van grote kunstenaars wijzen erop dat een leegte in het gemoed het creatief proces bevordert.

Maar ik ga verder : ik beweer dat die leegte een noodzakelijke voorwaarde is voor de grote creatieve ordening.

De bewering lijkt aanvaardbaar voor wat ik noem de trage ordening zoals ze door J. J. Rousseau en Rilke werd beschreven (hoewel Rousseau ook de bliksem ordening kende zoals o.m. blijkt uit zijn brief aan M. de Malesherbes, *Correspondance générale*, Armand Colin, 1927, p. 50-51).

De bliksem ordening zoals ze door Nietzsche en enkele anderen werd beschreven, gewaagt op het eerste gezicht niet van een leegte ; wel integendeel het gemoed lijkt boordevol van emoties en vormen.

Bij nadere beschouwing van Nietzsches tekst constateren wij dat de rijke inspiratie blijkbaar door een leegte werd voorafgegaan. (Het is alsof de dingen zelf naar u toekomen en zich als een gelijkenis aanbieden. hier springen al de woordschrijven en zijns-woorden voor u open ; al het zijn wil woord worden, al het wordende wil het spreken van u leren.)

De Nietzscheaanse inspiratie is een ware creatieve ontploffing die veroorzaakt wordt door de leegte in het gemoed zoals een gloeilamp openbarst wanneer de lucht in het luchtledige door-dringt.

Hoe kan een leegte de creatieve ordening bevorderen ?

Vele openbare gezagsdragers hebben al ondervonden hoe moeilijk het is op een vaderlandse plechtigheid een eerlijke toespraak te houden. Hoewel de redenaar beseft dat hij de gevaarlijke klippen van de bombast moet omzeilen, stelt hij tot zijn groot leed-

wezen vast dat de beeldspraak en de toon van zijn rede stijf staan van bombast. Het verschil tussen een eigen doorvoelde rede en de ontleende bombast is soms niet groot.

Ook de rechtzinnige patriot kan zich niet altijd van zijn holle patriotische fraseologie ontmaken. Hij heeft die gemeenplaatsen zo dikwijls gehoord dat ze bedrieglijk spontaan, als de zuiverste inspiratie opwellen. En niet alleen de patriotische gemeenplaatsen versperren de toegang tot het creatieve onbewuste. Heel ons leven staat in het teken van de gemeenschap vanaf de geboorte, tot de plechtige begrafenis met grote toeloop. Onze bewuste gedragingen die door de gemeenschap zijn ingegeven, zoals o.m. onze gewoonten en gedragingen, onze eerbaarheid en sociabiliteit, verdringen de inhoud van het onbewuste.

Op wat moeten wij allemaal niet letten om een beetje degelijk en verstandig voor te komen. Altijd moeten wij behoorlijk zijn, d.w.z. onze eigen begeerten verdringen ten voordele van het schijnbaar onbaatzuchtige. Altijd moeten wij redelijk zijn hoewel het onbewuste de logica negeert. De dingen die wij moeizaam en gestadig nastreven, behoren meestal tot de conventionele wereld, terwijl het dierlijk wezen in ons alsmaar naar de gelegenheid zoekt om zijn lusten eens „rücksichtlos” uit te leven.

Het banale, het conventionele, het logische liggen maar voor 't grijpen, terwijl de inhoud van het onbewuste slechts omzichtig kan worden benaderd.

Of we nu Mijnheer Piroen zijn, „Le bourgeois Gentilhomme” of een moderne status-zoeker, we zijn allen omgeven door zoveel maatschappelijke taboes en vooroordelen, dat ons bloed eigen ik verloren is gegaan. We zijn allen maatschappelijke dieren geworden omdat wij veilig te midden van onze klasse of stand willen leven. Daarom hebben wij van jongsaf het meest eigene van onze persoonlijkheid leren verdringen.

Hoe de zinnelijke begeerte de schrijver aanzet tot dromen en hem tevens verwijderd van de grote maatschappelijke conformismen, legt Proust als volgt uit :

„L'amour, c'est trop dire, le plaisir un peu enfoncé dans la chair aide au travail des lettres, parce qu'il anéantit les autres plaisirs, par exemple les plaisirs de la société, ceux qui sont les mêmes pour tout le monde. Et même si cet amour amène des desillusions, du moins agit-t-il, de cette façon là aussi, la surface de l'âme, qui sans cela risquerait de devenir stagnante. Le désir n'est donc pas inutile à l'écrivain pour l'éloigner des autres hommes d'abord et de se conformer à eux, pour rendre ensuite quelques mouvements à une machine spirituelle qui, passé un certain âge, a tendance à s'immobiliser. On n'arrive pas à être heureux, mais on fait de

remarques sur les raisons qui empêchent de l'être et qui nous fussent restées invisibles sans ces brusques pensées de la deception. Les rêves ne sont pas réalisables, nous le savons ; nous n'en formerions peut-être pas sans le désir, et il nous est utile d'en former pour les voir échouer et que leurs échec instruisse." (Proust, *A la recherche du temps perdu*, La prisonnière, I, P.N.R.F., T. XI, blz. 227). Proust legt op zijn manier uit hoe een inwendige leegte de literaire creatie bevordert. De liefde doet dromen en verwijderd hem van de anderen, om zich telkens terug aan hen aan te passen.

Hij gewaagt van een zekere zielsberoering die de creativiteit bevordert en die wij hierna een golving zullen heten.

De meeste schrijvers beschikken over kleine lapmiddelen om die leegte te verwekken.

Wanneer Balzac zijn inspiratie wou forceren en de zwarte koffie geen uitwerking meer had, plaatste hij zijn voeten op koude marmer, zoals zijn uitgever E. Plon het persoonlijk constateerde.

Agatha Christie schrijft regelmatig in een warm bad omdat ze gelooft dat ze dan beter geïnspireerd is.

Françoise Mallet-Joris daarentegen schrijft bij voorkeur in de druk bezochte Parijse cafés, waarschijnlijk omdat een dergelijke eenzaamheid in de menigte de voorbereidende leegte bevordert.

Sommige schrijven beter na geslachtsgemeenschap.

Het is interessant de uiterlijke omstandigheden der creatie na te gaan bij dat monster van creativiteit, Simenon.

„Het begint" zegt Simenon „wanneer ik mij niet helemaal op mijn gemak voel. Op zekere dag begin ik te brommen, ben niet tevreden over mijzelf, zoals een kat die zich miauwend langs de muren wrijft : dan is er geen twijfel mogelijk, ik moet schrijven." Als alles goed gaat de avond voor hij zich aan 't werk zet, maakt Simenon een wandeling in een verlaten oord.

Hij tracht „zich in gang te zetten, *in zich een leegte te scheppen*, zodat om het even wat kan binnendringen."

Hij weet immers dat hij moet schrijven maar hij heeft nog geen flauw idee van het onderwerp of van de helden.

Alleen is in hem een machtig, veeleisend en haast fataal instinct ontwaakt dat de krachten van zijn onderbewustzijn gaat vrijmaken. De geringste indruk heeft een buitengewone weerklank in zijn geheugen : een tak die beweegt, het beeld van een korenveld, een vlucht vogels, de lijn van een wolk, soms zelfs wekken geuren in hem bruuske gedachten associaties op en storten hem „in een reeds beleefde toestand" waarin episodes uit zijn voorbije leven worden opgeroepen. Dat is de sleutel dan heeft hij de overwinning behaald. (André Parinaud, *Georges Simenon*, Motarama N° 23, Januari 1960).

Wij noteren dus dat de inspiratie bij Simenon wordt voorafgegaan door een leegte die gevuld wordt door een scherpere waarneming en door bruuske gedachtenassociaties.

Dit verschijnsel der leegte werd eveneens door Willem Elschot waargenomen.

In een brief aan Dr. Kaas van 1 maart 1940 schrijft Willem Elschot :

„Ik denk dat ik uw vraag niet beter beantwoorden kan dan door te vertrekken van een periode van niet-schrijven. Na een zekere tijd ontstaat een *innerlijke leegte* die zich uit in zenuwachtige ontevredenheid, doelloosheid, onrechtvaardigheid jegens die mij omringen. Onbewust ga ik doen alsof zij schuld hadden aan mijn niet schrijven. Ik begin het leven nutteloos te vinden zodat ik in alle oprechtheid soms naar de dood verlang. Kon op dergelijke momenten een zacht einde aan het leven gemaakt worden b.v. indien de wilssterkte genoeg was om het ontwaken te beletten dan was ik er zeker sedert lang niet meer geweest.

Tot ik mij eindelijk weer aan het schrijven zet. Dat schrijven vervangt het geloof waaraan het mij totaal ontbreekt. Dan is het gedaan met die zwartgalligheid, mijn gezin slaakt een zucht van verlichting. Ik ben tevreden, zou alle dagen bloemen meebrengen voor mijn vrouw of voor andere vrouwen, geef breede foaien en aalmoezen.

Ik verbeeld mij dat dit sentiment niet verschillend kan zijn van de vreugde die b.v. een goede timmerman gevoelen moet wanneer hij na jaren gedwongen werkloosheid, eindelijk weer hout en een schaaftank krijgt.” (Die brief bevindt zich in het Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen).

Willem Elschot stelt eveneens vast dat een leegte de inspiratie voorafgaat.

In zijn roman *De Idioot* heeft Dostojefski zich grotendeels vereenzelvigd met Prins Michkine. De Prins lijdt zoals Dostojefski aan vallende ziekte en voor dat hij de grote vergezichten der extase mag aanschouwen beleeft hij eerst een periode van angst, bedruktheid en verdwazing.

„Que lisons-nous au sujet du Prince Michkine dans l'Idiot ? Il songe à la phrase par ou annoncaient ses attaques d'épilepsi. En plein état d'angoisse, d'*hebêtement d'oppression*, il lui semblait soudain que son cerveau s'embrasait et que ses forces vitales reprennaient un prodigieux élan. Dans ces instants rapides comme l'éclair, le sentiment de la vie et de la conscience se décuplaient. Son esprit et son cœur s'illuminaient d'une clarté intense, sa raison se haussait jusqu'à la compréhension des causes finales. Mais ces moments radieux ne faisaient que préluder à la seconde décisive

qui précédait immédiatement l'accès..." (Dostojevski, *Marc Semenovoff*, Deux rives, blz. 72).

Dergelijke aanval van epilepsie gaat blijkbaar gepaard met een golving in het gemoed. Eerst bedruktheid, angst en verdwazing. Daarna de grote inspiratie die gevolgd wordt door de dierlijke aanval van epilepsie die een vreselijke uitputting verwekt. Hierna zullen wij de betekenis van die golvingen verklaren.

De grote spanning waaruit *Max Havelaar* werd geboren, werd voorafgegaan door een vlaag van neerslachtigheid zoals blijkt uit Multatuli's brief van 28 sept. 1859 gericht aan Tine.

„Nu vraag je wat ik schrijf. Lieve engel, 't is zoo'n raar boek. Voor ik begon *liep ik verdrietig rond* en bedacht of ik over onze positie en het infame gouvernement aan de koning zou schrijven

Rainer Maria Rilke geeft in *Brieven aan een jonge dichter* (Uitgeverij Stols, blz. 18) een verklaring voor die lege verdrietigheid. „Laat u niet door ironie beheersen, zeker niet in onvruchtbare perioden”, zegt hij. En verder legt hij uit dat kunstenaar zijn betekent: niet rekenen en tellen, rijpen als de boom, die zijn sappen voortdrijft en getroost in de voorjaarsstormen staat, zonder angst, *dat er daarna geen zomer zou kunnen komen*.

Inderdaad, elke kunstenaar, die een steriele periode doormaakt is bezeten van een panische schrik dat zijn creativiteit is uitgedoofd.

Daarom, zegt Rilke, moogt ge niet bang worden wanneer er in u een verdriet ontstaat, zo groot, als ge nog nooit hebt gezien wanneer een onrust, als licht en schaduw van wolken, over uw handen heentrekt en over al uw doen en laten. Ge moet bedenken, dat er iets met u gebeurt, dat het leven u niet vergeten heeft, dat het u in de hand houdt; het zal u niet laten vallen.”

Wat wij inspiratie noemen is een verruimd bewustzijn, d.w.z. een intenser tijdsbeleven zoals beschreven door Nietzsche. Die overgang van leegte naar verruiming kan allerlei vormen aannemen.

De opeenvolgende golven kunnen diep en verrukkelijk zijn en dagen aanslepen. Zij kunnen oppervlakkig en profijtig zijn en slechts enkele uren of minuten duren. Zij kunnen kort en hevig zijn of lang en flauw al naargelang de persoonlijkheid van de schrijver.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 14 maart 1971 en op zondag 10 oktober 1971 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 14 maart 1971

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10u.15 geopend door Prof. Th. Luykx, voorzitter. Mej. Lic. Els Witte nam het secretariaat waar. Vijftien leden waren aanwezig.

Prof. Dr. J. Craeybeckx sprak over *De houding van de politieke partijen tegenover de agrarische crisis van het einde der 19de eeuw*. De samenvatting: „De massale import van goedkoop vreemd graan veroorzaakte van omstreeks 1880 af een diepe crisis in de Belgische landbouw, die vooral in Vlaanderen met zijn talloze dwergbedrijfjes scherp aanvoeld werd. De eigenaars zagen ook hun pachtinkomsten verminderen. In de jaren vóór de eerste verkiezingen met M.A.S. (1894) was de vrees voor een socialistische doorbraak zeer groot in het katholiek kamp. De christene landbouwersverenigingen, hoofdzakelijk de Boerenbond, hebben het gevaar kunnen afwenden. Hoe zij daarin geslaagd zijn en waarom het de socialisten, die zich nochtans niet vastklampten aan een orthodox collectivisme, niet lukte vaste voet te krijgen op het platteland, maakt het voorwerp uit van deze uiteenzetting. De Boerenbond kon, van 1890 af, de Vlaamse boeren duurzaam inlijven bij de katholieke Standenpartij, waarvan zij nochtans gedeeltelijk de gevangenen werden. Tot de oprichting van een afzonderlijke agrarische partij, die tegelijk eigenaars en pachters omvatte, is het in België niet gekomen. De katholieke partij heeft de klassentegenstellingen in haar eigen schoot weten te neutraliseren.”

Daarna handelde Prof. Dr. J. van Rompaey over *Het ontstaan van de Grote Raad onder Filips de Goede*. De tekst van deze lezing wordt hier opgenomen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Mevr. Th. Luykx, de heren W. Blockmans, J. Craeybeckx, G. Gysels, Th. Luykx.

Om 12u.30 werd de vergadering opgeheven.

2. **Taalkunde.** – De vergadering werd voorgezeten door Prof. V. F. Vanacker. Secretaris was Dr. F. Claes.

Dr. Roland Willekens hield een lezing over *Enkele aspecten van het 16de-eeuwse Brugs van Willem Weydts*. De tekst verschijnt in deze *Handelingen*.

Aan de bespreking namen deel : de heren V. F. Vanacker, F. Claes en G. Degroote.

3. **Moderne Filologie en Literatuur.** – De voorzitter, Prof. M. Janssens, opende de vergadering om 10u.15. Secretaris was Lic. K. Wauters. Negentien leden waren aanwezig.

Prof. Clem Neutjens sprak over *Tekst en context in de moderne literatuurwetenschap*. Deze lezing wordt hier opgenomen.

Dr. J. van Alsenoy (Dirk Wilmars) handelde vervolgens over *De inspiratie wordt door een leegte voorafgegaan*. De tekst verschijnt in deze *Handelingen*.

Namen aan de besprekingen deel : Mevr. M. Gilleir, Juffr. A. Morlion, de heren V. Claes, W. de Pauw, J. van Gurp, H. van Gorp, Fr. van Vlierden, H. A. Wage, M. Janssens.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – De vergadering werd voorgezeten door Prof. A. Welkenhuysen. Secretaris was Dr. D. Knecht. Twaalf leden waren aanwezig.

Lic. F. Claus sprak over *De literaire opvatting van Ambrosius over „Imitatio” in „De officiis ministrorum”*. Over de inhoud van deze lezing werd niets naders meegedeeld. Ze zal in de *Handelingen* verschijnen.

Lic. R. Wauters hield een lezing over *Naar een herwaardering van Fronto's Cicero-kritiek?* De tekst verschijnt in deze *Handelingen*.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door de heren A. Ampe, G. Sanders, M. Grijpdonck en A. Welkenhuysen. De vergadering werd om 11u.55 opgeheven.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. Th. Luykx, opende de vergadering om 15u.10. Achtentwintig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Mevr. K. Meeuwesse-Dullemond, Mevr. N. Wagemans-Lemaigre, Juffr. G. Schieb ; de heren A. Gerlo, R. Derolez, E. de Strycker, E. Rombauts, K. Meeuwesse, M. Rutten, Jef Notermans, E. Fran-

quinet, Em. Janssen, A. Demedts, R. de Keyser, Theo Bogaerts, Dries Janssens, A. Jans, F. Wagemans, M. L. L. van Nierop, L. Ceysens.

Agenda

1. De voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van de eminente medeleden van de Zuidnederlandse, die ons in 1970 ontvielen. Hij drukte zich hierbij als volgt uit.

„Dr. A. Cosemans, zeer gewaardeerd historicus en ere-conservator bij het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Hij was ondervoorzitter van de Maatschappij in de jaren 1959-1964. Herhaalde malen fungeerde hij als voorzitter van de sectie *Geschiedenis*. Hij trad verschillende malen op als spreker en publiceerde niet minder dan vijf bijdragen in onze *Handelingen*. Deze belangrijke artikelen zijn meestal gewijd aan de taaltoestanden in Vlaanderen, en inzonderheid te Brussel, tijdens de 18e-begin 19e eeuw.

Maurits de Meyer, een van onze allergrootste volkskundigen, overleed op 24 november 1970. Hij was een trouw lid van onze Maatschappij. Op de plenaire vergadering van 13 maart 1966 gaf hij een lezing over *De parabel van de wijze en de dwaze maagden in de literatuur, de kunst en de volksverlevering van de middeleeuwen en de moderne tijden in West-Europa*, die in onze *Handelingen* van 1967 werd opgenomen.

Op 7 november 1970 overleed de bekende rechtshistoricus Prof. Dr. E. I. Strubbe, die de Vlaamse historische rechtsliteratuur met tal van fundamentele studies heeft verrijkt. Hij was, evenals Dr. Cosemans en Maurits de Meyer, een bescheiden wetenschapsman, die het Vlaamse wetenschappelijk patrimonium op belangrijke wijze heeft verrijkt.”

Na enkele ogenblikken stilte ter nagedachtenis van deze drie overleden medeleden, ging Prof. Dr. Th. Luykx verder: „Bij de aanvang van mijn mandaat van voorzitter van onze Maatschappij verwacht U van mij ongetwijfeld een kleine maidenspeech. Ik zal echter uiterst kort zijn, enerzijds omdat ik geen programma heb voor te leggen – ik moet immers maar in de voetstappen treden van mijn voorgangers en blijven beroep doen op de werkzaamheid van onze zo ijverige secretaris –, anderzijds moet nog een hele dagorde afgewerkt worden, die ik niet nutteloos hoef te verlengen.

Toch moet ik eerst en vooral een eresaluut brengen aan mijn voorganger, Prof. Dr. Aloïs Gerlo, die niettegenstaande zijn drukke bezigheden zich zo getrouw van zijn taak als voorzitter kweet en zich inzonderheid zo heeft ingespannen om de honderdste verjaring van onze Maatschappij met luister te vieren.

Bij deze hulde betrek ik trouwens heel het inrichtend comité, het onthaalcomité van deze feestviering en mag hierbij wel speciaal volgende medeleden in de bloemen zetten: Juffr. Hilda van Assche, die de *Analytische Bibliografie* van onze *Handelingen* verzorgde, Jan Deschamps die de Tentoonstelling van *Middel-nederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* in de Albertina inrichtte en de *Catalogus* samenstelde, en onze secretaris, Dr. Gilbert Degroote, die ook hier weer de spil was van de organisatie en op wiens bestendige hulp ik als voorzitter zal mogen blijven rekenen. Ik dank hem hiervoor reeds nu bij voorbaat.

Het toeval heeft gewild dat ik als voorzitter het startsein moet geven voor de tweede eeuw, die de Zuidnederlandse thans is ingetreden. Ik heb in dit opzicht maar één wens: ik hoop dat onze Maatschappij met de hulp van U allen een schitterend nieuw begin en een nog grotere uitstraling zal kennen gedurende haar tweede eeuw. Dit ten bate van de verdere cultuurverheffing van ons Vlaamse volk, waarvoor onze Maatschappij door haar stichters werd opgericht."

2. Het verslag over de werkzaamheden in 1970 door de secretaris, en dat over de financiële toestand van de Maatschappij door de penningmeester, werd door de vergadering goedgekeurd.

3. Het bestuur van de Zuidnederlandse voor 1971-1973: Voorzitter: Dr. Theo Luykx, historicus; Ondervoorzitters: Dr. José Aerts, literatuurhistoricus; Dr. V. F. Vanacker, taalkundige; secretaris: Dr. G. Degroote; penningmeester: Lic. L. Simons.

De op 31 december 1970 afgetreden voorzitter, Dr. A. Gerlo, evenals het aanwezig bestuur droegen als derde ondervoorzitter voor: Dr. J. Veremans, hoogleraar te Gent en te Brussel in de klassieke filologie. De voorzitter wees erop, dat de vergadering vanzelfsprekend het recht heeft andere kandidaten voor te stellen. De vergadering ging akkoord met de benoeming van Dr. J. Veremans tot derde ondervoorzitter.

4. Benoeming van nieuwe leden: Prof. W. P. Gerritsen, Prof. J. Van Rompaey, Dr. C. G. L. Apeldoorn, Dr. R. Willemyns, Dr. W. Van den Steene, Lic. G. Ros, Lic. M. Van Uytfanghe, Mevr. Lic. G. Tournoy-Thoen, Lic. Fr. Vanwijngaerden, Lic. G. Provoost, Lic. G. Van de Putte, Lic. A. Hantson, Lic. M. Cock, Lic. F. Claus, Lic. R. Wauters, Lic. P. Avonds.

5. De voorzitter stelde de spreker, Prof. Fr. Van Vlierden, voor en wenste hem, namens de Zuidnederlandse, geluk voor de Driejaarlijkse Staatsprijs voor het Essay, die hem op 24 december 1970 was toegekend. Prof. Van Vlierden sprak over *De roman als ont-*

werp van de moderne mens. De tekst verschijnt in deze *Handelingen*.

6. Bij de laatste rondvraag stelde Dr. R. Willemyns de vraag of het niet wenselijk is de vergaderingen op zaterdag te houden in plaats van op zondag. De voorzitter en de secretaris wezen erop, dat vroeger besloten werd de vergadering op zaterdag te houden zodra de vijfdaagseweek in het secundair onderwijs zou ingevoerd zijn. Als een aantal leden werkelijk erop zou aandringen op zaterdag te vergaderen, kan dat voor volgend jaar worden overwogen.

De vergadering werd om 17 u. opgeheven.

Vergadering van 10 oktober 1971

GROEPSVERGADERINGEN

1. Algemene Geschiedenis. – De voorzitter, Prof. Th. Luykx, opende de vergadering om 10u.10. Het secretariaat werd waargenomen door A. M. Meyers-Reinquin. Vijftien leden waren aanwezig.

Lic. Beatrijs De Walsche sprak over *Leef- en denkwereld van een kleine grensstad tijdens de 16de eeuw: de „beroerten” te Menen*. Volgende samenvatting werd van deze lezing meegedeeld:

„Na een algemene sfeerschepping van de 'beroertentijd' in het graafschap Vlaanderen en de kasselrij Kortrijk ontleedde spreker nader de sociaal-economische en de godsdienstige toestanden aan de hand van 'objectieve' gegevens.

Het randstadje Menen werd – mede door zijn strategische ligging – wel erg getroffen: doelwit van de diverse legers en vrijbuiters; de lakennijverheid ging er volledig teloor, de linnenindustrie viel op het minimum en zelfs de Menense 'kuyte' vond geen afzet meer. Twintig jaar later herneemt de economische activiteit maar voor 10% van haar vroegere intensiteit, om in 1621 nauwelijks 28% van de vroegere produktiviteit te renderen. Dat de massale uitwijking en de troepenbewegingen daar schuld aan hebben ligt voor de hand.

Zowel de sterk overtuigde en belijdende anabaptistische broederschap als de calvinistische gemeenschappen bleken vrij actief. Toch bestond er geen oorzakelijk verband tussen beide. Namen, cijfers en frappante details tonen dit ruimschoots aan. Concrete voorbeelden uit de processen en de correspondenties bewezen dit eveneens. Dat de magistraat niet altijd wist welke houding aan te

nemen en liever de verantwoordelijkheid naar hoger verschoof, is een ook hedendaags verschijnsel. En ook in deze zin vormde Menen geen uitzondering."

Dr. W. Van den Steene hield een lezing over *De evolutie van de taalwetten in bestuurszaken*. Hij vatte zijn lezing als volgt samen: „In art. 23 kondigde de Belgische grondwet de taalvrijheid af. Wat de overheidssector betreft werd die taalvrijheid echter zo geïnterpreteerd, dat die van de ambtenaar en de magistraat evenzeer werd gewaarborgd als die van de particulier en dat bij conflict de eerste zelfs de voorrang kreeg.

Art. 23 bevatte echter een bepaling, die de mogelijkheid voorzag bij wet het vrije gebruik der talen te beperken. Hoewel in de geest van het Nationaal Congres deze clausule bedoeld was om aan het Frans de positie van overheidstaal te verzekeren, heeft de Vlaamse beweging zich daarop gebaseerd om in Vlaanderen een juridische ruimte uit te bouwen voor het gebruik van het Nederlands buiten het private domein.

Wat meer bepaald het taalgebruik in bestuurszaken betreft, gebeurde dit in een vijftal wetten, waardoor de Vlamingen in de overheidsdiensten van het Vlaamse land en in het centraal bestuur voor hun taal de plaats veroverden, die haar toekwam.

De taalwet in bestuurszaken d.d. 22 mei 1878, de eerste in de reeks, was van zeer bescheiden draagwijdte. Ze legde, in hoofdzaak, aan de centrale administratie het gebruik van het Nederlands op voor haar betrekkingen met gemeenten en particulieren in het Vlaamse land.

De tweede wet, die veertig jaar later, op 31 juli 1921, tot stand kwam, schakelde over op het beginsel streektaal-bestuurstaal en legde het Nederlands op als binnendiensttaal aan alle overheidsdiensten in de Vlaamse gewesten. Al werden aan dit principe zekere beperkingen aangebracht, deze wet betekende toch een belangrijke stap vooruit en stelde een einde aan de positie, die het Frans sedert 1830 als enige bestuurstaal innam.

De wet van 28 juni 1932 paste het territorialiteitsprincipe van de wet van 1921 consequent toe (Nederlands enige bestuurstaal in Vlaanderen). Bovendien reorganiseerde ze het centraal bestuur om het aan de eentaligheid van de overheidsdiensten in Vlaanderen en Wallonië aan te passen: door de invoering van taalrollen in het centraal bestuur maakte ze het mogelijk dat nederlandsstalige dossiers komend uit Vlaanderen zonder vertaling door Nederlands kennend personeel werden afgehandeld.

De taalwetten van de dertiger jaren (o.a. in zake onderwijs, bestuur, gerecht) streefden duidelijk de assimilering van de

franstalige minderheid in Vlaanderen na. Dit doel, werd, mede dank aan deze wetten, in de daarop volgende jaren grotendeels bereikt. Vandaar dat het zwaartepunt in de Vlaamse strijd kon worden verlegd naar de overblijvende probleemgebieden, naar de periferie : de taalgrens en de Brusselse agglomeratie.

Het bleek inderdaad uit de uitslagen van de taaltelling van 1947, dat deze twee punten ernstig werden bedreigd. Krachtens de taalwet van 1932 werd aan taalminderheden, die bij de tienjaarlijkse telling minimum 30 % van de bevolking bereikten, in de betrokken gemeenten automatisch een aantal taalrechten toegekend. Door de afschaffing van deze taaltelling (1961) en door de goedkeuring van twee taalwetten in bestuurszaken trachtten de Vlamingen aan de langsheen de taalgrens en vooral rondom de Brusselse agglomeratie opdringende verfransing een eind te stellen.

Vooreerst door de wet van 8 november 1962. Deze wet wilde, nadat in de dertiger jaren de sociale taalgrens in grote mate was uitgeschakeld, nu ook de geografische taalgrens vastleggen en de administratieve indelingen (provincies, arrondissementen) eraan aanpassen. De taalgrensgemeenten kregen een vast taalstatuut opgelegd. Aldus wenste men het homogeen geworden Nederlands taalgebied te behoeden voor de periodieke afbrokkeling, voortvloeiend uit de bepalingen van de wet van 1932.

Vervolgens door de wet van 2 aug. 1963. Bij deze wet werd de hervorming van het centraal bestuur, begonnen in de taalwet van 1932, doorgezet (taalkaders). Vooral werd gepoogd de Vlaamse positie in de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie te versterken en de Vlaamse randgemeenten rondom de agglomeratie te beveiligen. Eigenlijk werd het taalstatuut van de Brusselse agglomeratie in de wet van 1963 voor het eerst ernstig aangepakt : het Nederlands werd er eindelijk naast het Frans als binnendiensttaal ingevoerd en taalrollen werden voorzien, met pariteit tussen de Nederlandse en Franse taalrol voor de topambten (althans binnen tien jaar).

De Brusselse agglomeratie werd niet uitgebreid, maar aan zes Vlaamse randgemeenten werd een (stabiel) regime van taalfaciliteiten opgelegd. Het blijft een open vraag of de wet van 1963, sluitstuk van de taalwetgeving in bestuurszaken, volledig beantwoordt aan haar opzet : het afsluiten van de Brusselse bres."

Namen aan de besprekingen deel : Mevr. A. M. Meyers-Reinquin, Juffr. B. De Walsche, de heren Th. Luykx, M. De Vroede, L. Wils, H. Joosen, J. Sinninghe, J. De Brouwer.

De vergadering werd om 12u.30 gesloten.

2. **Taalkunde.** – Voorzitter, Prof. V. F. Vanacker, opende de vergadering om 10u.15. Secretaris was Lic. A. Hantson. Dertien leden waren aanwezig.

Lic. G. De Schutter hield een lezing over *De bouw van de Nederlandse zin – Een kritiek op Paardekoopers groepen wu-patroondelen*. Deze lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Prof. J. P. Ponten sprak over *De Ersatz-Infinitiv in de Duitse syntaxis*. De lezing met gewijzigde titel in deze *Handelingen*.

Namen aan de besprekingen deel: de heren V. F. Vanacker, G. De Smet, J. P. Ponten, G. De Schutter, P. C. Paardekooper, M. Mattens.

3. **Moderne Filologie en Literatuur.** – Voorzitter, Prof. A. Van Elslander opende de vergadering om 10u.10. Secretaris was Ludo Simons. Zestien leden waren aanwezig.

Prof. Ada Deprez sprak over *De vriendschap Willems-Snellaert*. – De verhouding tussen Willems en Snellaert was een echte vriendschap: zij steunden, hielpen en respecteerden elkaar. Daarom stijgt deze vriendschap boven de persoonlijke dimensie uit en helpt ons de richting van de jonge Vlaamse Beweging begrijpen en verklaren.

Em. Janssen S.J. handelde over *Gezelle-Van Oye, de beruchte brief van 22 juni 1858* – Bij de Gezelle-Van Oye-verhouding, in Gezelles Roeselaarse tijd (1854-1860) legde pater Em. Janssen de beruchte brief van 22 juni 1858 voor. Het is eigenlijk een literair stuk, – een naloper van *Kerkhofblommen* (onlangs geschreven en verschenen), – de centrale uiting (mag men zeggen) van Gezelles toenmalige dynamiek (eucharistie, vriendschap, poëzie daarin verenigd), – een vrij compleet zelfportret, – één moment in een vriendschap die op verre na haar beloop nog niet had (de wittebroodsweken waren voorbij) ..., en de Gezelle-studie vergt nog veel aandacht, onderzoek en inspanning. Deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door de heren A. Van Elslander, M. De Vroede, L. Wils, J. Westenbroek, Jef Notermans, Langvik Johannesen, J. De Meester.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – Voorzitter, Prof. J. Veremans, opende de vergadering om 10u.15. Secretaris was Lic. F. Claus. Zeventien leden waren aanwezig.

Lic. M. Cock sprak over *Bijdrage tot een nieuwe tekstkritische uitgave van het „Carmen de mortibus boum” van Endeledichus Rhetor*. De tekst van deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Lic. S. Sué gaf *Inleidende beschouwingen bij een nieuwe vertaling van D. Erasmi Lingua*. – In augustus 1525 verscheen te Bazel bij Froben de *Lingua* van Erasmus, zijn enig werk voor dat jaar. Het hoort thuis in de reeks van moreel-dogmatische verhandelingen, die Erasmus in de laatste vijftien jaar van zijn leven publiceerde. Het is een vrij uitvoerig tractaat, gewijd aan de nadelen der *loquacitas*. Sedert de 16de eeuw is er geen enkele vertaling meer verschenen van dit werk. Deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Lic. M. Van Uytfanghe handelde over *De Vita Severini van Eugippius : bijbelse inspiratie en historische werkelijkheid*. Deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Bijna al de aanwezige leden namen aan de besprekingen deel. De vergadering werd om 12u.30 opgeheven.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Th. Luykx, opende de vergadering om 15u.10. Tweeëntwintig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Mevr. E. Luykx-Foncke, Mevr. N. Wagemans, de heren A. Gerlo, G. Schmook, R. Foncke, R. Derolez, R. Sterkens, M. Rutten, A. Demedts, W. Thys, W. P. Gerritsen, W. Hegman, F. Wagemans, L. Ceyskens, J. Van Gorp, A. Jans, A. I. J. M. Schellaert, F. Debus, R. Van der Linden.

Agenda

1. De voorzitter huldigde de nagedachtenis van onze overleden medeleden : de heren Theo Bogaerts en Theo De Vries.

2. Het verslag van de vorige vergadering werd door de secretaris voorgelezen en door de vergadering goedgekeurd.

3. De volgende nieuwe leden werden benoemd : Lic. K. Porteman, Lic. Fr. Grypdonck, Lic. H. Thys, Lic. J. Taeldeman, Lic. E. Ottevaere.

4. Prof. Dr. M. De Vroede hield een lezing over *De samenwerking van de Vlaamsgezinden doorheen de geschiedenis van de Vlaamse Beweging*. In verband met deze lezing wees de voorzitter erop, dat in 1972 het feit wordt herdacht dat honderd jaar geleden F. A. Snellaert is gestorven, en dat Dr. A. Van de Perre werd geboren. Ludo Simons voegde hieraan toe, dat in 1972 ook zal herdacht worden dat Aug. Vermeulen honderd jaar geleden werd geboren.

5. Laatste rondvraag : de suggestie van ons medelid, Dr. Ger Schmook werd besproken : voortaan niet meer op zondag te vergaderen. Uit de bespreking kwam eigenlijk naar voren dat zowel zondag als zaterdag voor- en nadelen bieden. Hierbij werd ook verwezen naar het besluit op de vergadering van 14 maart 1971. Een definitieve beslissing werd niet genomen en het bestuur werd vrijheid van handelen in dat verband gelaten.

De vergadering werd om half vijf gesloten.

Ledenlijst 1971

- Lic. G. ACHTEN, Taunusstrasse 33, 1 Berlin 33 (D.B.R.).
Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, 9500 Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, 1680 Sint-Kwintens-Lennik.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, 3000 Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, 3000 Leuven.
Dr. W. Jappe ALBERTS, Bongersd Kamp 10, Voorst (Ned.).
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. R. ANTONISSEN, Rhodes-Universiteit, Grahamstad (S.-Afrika).
Dr. C. G. L. APELDOORN, Spreuwenstraat 117, Amersfoort (Ned.).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, 9000 Gent.
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, 2510 Mortsel.
Lic. Piet AVONDS, Helenalei 26, 2000 Antwerpen.
Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, 3000 Leuven.
Jef M. A. BAARTS, Scharnerweg 113a, Maastricht.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, 2800 Mechelen.
Dr. M. BAELDE, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Heist-Duinbergen.
Mevr. Dr. M. BAERLECKEN-HECHTLE, 4 Düsseldorf, Xantener Str. 8 (D.B.R.).
Mevr. Ida BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
Dr. J. BAERTEN, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
Lic. R. BAETENS, Ter Rivierenlaan 129, 2100 Deurne.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 74, Leiden.
Dr. Otto BASLER, D-78 Freiburg, Steyrerstr. 2.
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Maur. BECQUAERT, Guido Gezellelaan 44, 8000 Brugge.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
Dr. C. BETERAM, Vrijbroeckstraat 13, 2800 Mechelen.
BIBLIOTHÈQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, 5000 Namur.
Lic. W. P. BLOCKMANS, A. Stockmanslei 81, 2510 Mortsel.
Dr. J. BOETS, Wezelsebaan 153, 2120 Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, 2000 Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 4, 9000 Gent.
Dr. Th. BOGAERTS, Biesthoefstraat 13, 1850 Grimbergen.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, 4040 Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, 2020 Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Drs. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. B. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN, Koningin Astridlaan 187, 2800 Mechelen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, 9220 Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Dijkstraat 1, 2252 Viersel.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Hofstede de Grootkade 41, Groningen.
Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Dr. W. BRAEKMAN, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Mevr. Lic. A. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, 9001 Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Brandstraat 20, 9830 St.-Martens-Latem.
Dr. C. J. M. BROK, Willem III-Laan 34, Breda (Nederland).
† Lic. A. BROUNTS, Jan Frans Willemsstraat 6, 9000 Gent.
Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsesteenweg 8, 1030 Brussel.

- Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
 Dr. H. BURSSENS, Kromme Leie 14, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Mevr. Lic. L. BYNON-POLAK, Steenweg op Brussel 68, 1980 Tervuren.
 Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 3, 3000 Leuven.
 Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch.
 Dr. L. CEYSSENS, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel.
 Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, 1050 Brussel.
 Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
 Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, 2120 Schoten.
 Lic. Felix CLAUS, Fortuné Dekokerlaan 5, 9050 Evergem.
 Dr. Michiel CLOET, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven.
 Lic. M. COCK, Ijsbroekstraat 4, 9582 Schendelbeke.
 Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGER, Frankenstraat 54, 1040 Brussel.
 Maur. COENS S.J., Sint-Michielslaan 24, 1040 Brussel.
 Dr. Abel COETZEE, Escombelaan 51, Parktown, Johannesburg (Z.Afrika).
 Lic. K. COLLIN, Hoegaardenstraat 97, 3300 Tienen.
 Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, 3000 Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, 1770 Liedekerke.
 Dr. H. L. COX, Charlotte de Bourbonlaan 32, Zeist.
 Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, 1328 Ohain.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 14, 9000 Gent.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, 8370 Blankenberge.
 Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schriecklaan 60, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Dr. H. DE BELDER, Paardenkerkhofstraat 171, 2800 Mechelen.
 Lic. Fr. DE BEUSSCHER, Lange Zandstraat 2, 2580 St.-Katelijne-Waver.
 Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, 2510 Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, 2120 Schoten-Antwerpen.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Diksmuidse Heerweg 307, 8201 St.-Michiels.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, 9340 St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, 1080 Brussel.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Drs. G. DE BRUIN, Het Bat 14, Maastricht.
 Lic. A. DE BRUYNE, Oude Stationsstraat 129/1, 8880 Tielt.
 Dr. Friedhelm DEBUS, 2301 Schierensee üb. Kiel.
 Lic. P. DE BUSSCHERE, Granaatstraat 15, 2600 Berchem.
 Dr. Karel De CLERCK, Barrièrestraat 13b, 8200 St.-Michiels-Brugge.
 Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolsiaan 157, 1020 Brussel.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, Strijtem.
 Lic. Luc DECORTE, Vuurkruisenlaan 24, 8310 St.-Kruis.
 Jan DE CUYPER, Kapittelstraat 14, 8500 Kortrijk.
 Lic. J. E. DE DEURWAERDER, Sparrebosdreef 2, 9626 Elene.
 Lic. A. DE FRANCE, 12 Apostelstraat 6, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Lic. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.
 Dirk DE JONG, Franchimontlaan 23, Leiden.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, 5100 Jambes (lez Namur).
 Lic. R. DE KEYSER, Beosierlaan 44, 3200 Kessel-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, 8320 Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, 9400 Ninove.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, 8530 Rekkem (W.-VI.).
 Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, 9000 Gent.
 Dr. H. DE LEY, Kasteeldreef, 9840 Landegem.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, 4800 Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, 3000 Leuven.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, 2060 Merksem.
 Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, 9300 Aalst.
 Dr. A. DEMAN, J. Jongenlaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. L. DE MAN, Nindsebaan 15a, 2850 Keerbergen.

- Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, 1150 Brussel.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, 8500 Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, 8320 Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, 9000 Gent.
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 418B, 3009 Winksele (Post Veltem).
 Mevr. Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterloolaan 58, 1000 Brussel.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, 1080 Brussel.
 Mej. Dr. A. DEPRez, Schooldreef 91, 9001 Gentbrugge.
 Dr. P. DEPRez, Kington Row 55, Winnipeg (U.S.A.).
 Dr. F. DE RAEVE, Vlissingenstraat 21, 1000 Brussel.
 Mevr. Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, 9920 Lovendegem.
 Dr. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 57, 9000 Gent.
 Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, 2820 Bonheiden (Antw.).
 Lic. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, 3000 Leuven.
 Lic. H. DE SCHEPPER, Beatrijslaan, 1850 Grimbergen.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Prinses Lydialaan 7 A, 3030 Heverlee.
 Lic. G. DE SCHUTTER, Pijkestraat 46, 9040 Oostakker.
 Lic. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 22, 9000 Gent.
 Mevr. Lic. Marie-José DESMET-GOETHALS, Corbiëlaan 57, 3060 Bertem.
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 A. DE SWAEF, Brabantdam 97 B, 9000 Gent.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. P. B. DE TROEYER, Minderbroedersstraat 5, 3800 St.-Truiden.
 Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, 8920 Langemark.
 Drs. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Lebonlaan 9, 1160 Brussel.
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.
 Mej. Lic. B. DE WALSCHE, Doornikstraat 62, 8500 Kortrijk.
 Mevr. Dr. Denise DE WEERDT, Nijvelse Dreef 172, 1150 Brussel.
 Paul DE WISPELAERE, Speystraat 16, 8351 Damme (W.-VI.).
 Lic. A. DE WITTE, St.-Sebastiaanstraat 9, 8202 Varsenare, Brugge.
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, 9900 Eeklo.
 Dr. H. DIERICKX, Tommeltilaan 25, 2510 Mortsel.
 Lic. R. DIRVEN, Beekstraat 39, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, 2800 Mechelen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, 1190 Brussel.
 Dr. H. DRAYE, Winksele Steenweg 80, 3020 Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, 3500 Hasselt.
 Dr. W. J. du P. ERLANK, Laan van Meerdervoort 14, Den Haag (Ned.).
 Lic. R. DUTHOY, Dorp 9, 9190 Sinaai.
 Dr. E. DUVERGER, Nassastraat 26, 9000 Gent.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. H. DYSERINCK, Bekkerweg 109, Heerlen (Ned.).
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 202, 9000 Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 27, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. Ernest EYLENBOSCH, Onafhankelijkheidslaan 16, 9000 Gent.
 Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, 3301 Bunsbeek (Tienen).
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York, New York 10036 (U.S.A.).
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge“, Predikherenberg 7, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, 1020 Brussel.
 Dr. Marron C. FORT, University of New Hampshire, Department of German and Russian, Durham, New Hampshire 03824 U.S.A.
 Mr. E. FRANQUINET, Via Regia 44C, Maastricht (Ned.).
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert 1er, 1420 Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, 1020 Brussel.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, 1050 Brussel.

- Dr. D. GEERAERTS, Steenweg op Leopoldsbuurg 37, 2490 Balen-Nete.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, 8310 St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Trolieberg 43, 3200 Kessel-Lo.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, 2020 Antwerpen.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, 1150 Brussel.
 Dr. W. P. GERRITSEN, Obbinklaan 125, Utrecht (Ned.).
 Mevr. Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, 2800 Mechelen.
 Lic. J. GIJSEL, Charleslei 12, 2130 Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, 1080 Brussel.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, 3000 Leuven.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, 9600 Ronse.
 George GOOSSENS, Venlose Weg 102, Tegelen (Ned.).
 Dr. J. GOOSSENS, Celestijnenlaan 9, 3030 Heverlee.
 Lic. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, 2540 Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, 8500 Kortrijk.
 Lic. W. M. GRAUWEN O.Praem., Rode Beukenlaan 7, 1810 Wommel.
 Lic. Frank GRYPDONCK, Zuidmoerstraat 133, 9900 Eeklo.
 Dr. M. GYSELING, Heiveldstraat 137, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, „La Quinta”, La Baraque, 5872 Corroy-le-Grand.
 Dr. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 367, 9000 Gent.
 Drs. J. H. W. M. HANSEN, Godsweetersingel 31a, Roermond.
 Lic. A. HANTSON, 92, rue Moriéme, 5843 Suarlée.
 Lic. Hans HAUBEN, Wijngaardlaan 11, 3030 Heverlee.
 Dr. K. HEEROMA, Rijksstraatweg 366, Haren Gr. (Ned.).
 Dr. W. E. HEGMAN, Kon. Elisabethlaan 32, 9000 Gent.
 Dr. H. M. HEINRICHS, 1 Berlin 33, Boltzmannstr. 3 (D.B.R.).
 Lic. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
 Dr. W. Gs. HELLINGA, Keizersgracht 416, Amsterdam.
 Dr. J. HELSEN, Bovenrij 57A, 2410 Herentals.
 Mevr. Lic. Elsa HENDRIX-DE BENS, Havikstraat 10, 9000 Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, 4000 Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, 9810 Drogenen.
 Dr. M. HOEBEKE, Parkstraat 41, 9700 Oudenaarde.
 Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, 3500 Hasselt.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, 1900 Overijse.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg
 13, Von-Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, 9000 Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 29, 3044 Haasrode.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, 1710 Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, 3000 Leuven.
 Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, 2080 Kapellen, Antwerpen.
 Mej. Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, 3000 Leuven.
 Dr. J. M. JALINK, Jacob Cabeliastraat 3, 's-Gravenhage.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, 2100 Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, 2800 Mechelen.
 Dries JANSSEN, Vijverstraat 99, Kiewit-Hasselt.
 Em. JANSSEN S.J., Bruul 56, 2800 Mechelen.
 E. JANSSEN Csr, Wittemeralle 32, Wittem (Ned.).
 Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, 3000 Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, 9720 De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK-JOHANNESSEN, Sörlí Terrasse 15, 1475 Skårer (Noorwegen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, 2800 Mechelen.
 R. A. JOOSTENS (Albe), Louisalaan 114, 1050 Brussel.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, 2570 Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, Stationsstraat 31, 3800 St.-Truiden.

- Otto KIESER, 402 Halle (Saale), Schleiermacherstr. 7 (D.D.R.).
 Dr. J. KLUYSKENS S.J., Collegelaan 36, 2200 Borgerhout.
 Dr. D. KNECHT, Vlaamse Kunstlaan 74, 2020 Antwerpen.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, St.-Michielsgestel (N. Br., Ned.).
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen.
 Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, 3190 Tongerlo.
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden.
 Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, 9810 Drongen.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, 1030 Brussel.
 Lic. Em. LAUF, Walravenslaan 32, 1710 Dilbeek.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, 1030 Brussel.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. G. LERCHNER, K. Marx Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C1 (D.D.R.).
 Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (S.-A.).
 Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
 Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3040 Korbeek-Lo (Leuven).
 C. LINDEMANS, Archimedestraat 60, 1040 Brussel.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, 1180 Brussel.
 Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth (Zuid-Afrika).
 Dr. E. LOUSSE, Newtonstraat 11, 1040 Brussel.
 Dr. S. A. LOUW, Dept. Afrikaanse, Nederl. en Germ. Taalkunde, Universiteit van Pretoria, Pretoria (S.-A.).
 Dr. Eva LÜDERS, Luthagesplanaden 25, Uppsala - Zweden.
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1980 Tervuren.
 Dr. Th. LUYKX, Laneastraat 12, 1020 Brussel.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, 1020 Brussel.
 Lic. J. MACHIELS, Kleine Hoefijzerstraat 4, 8000 Brugge.
 Lic. K. MADDENS, Lentedreef 11, 8500 Kortrijk.
 Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, 2800 Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, 1150 St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. J. J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Mevr. A. MANTEAU, Nerviërslaan 63, 1040 Brussel.
 Mej. Lic. G. MARECHAL, Brugse Steenweg 83, 9900 Eeklo.
 Lic. C. MATTHEUSSEN, Bleekstraat 6, app. 3E, 2800 Mechelen.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, 2020 Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, 3550 Heusden (Limburg).
 Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaeckerlaan 10, 1980 Tervuren.
 Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Mevr. Dra. H. P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Dr. ALCANTARA MENS, Roeselarestraat 297, 8700 Izegem.
 Lic. J. MERTENS, Bikschotelaan 259, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Drs. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. A. M. MEYERS, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Mevr. Lic. W. MEYERS-REINQUIN, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 St.-Martens-Latem.
 Lic. Leon MOOREN, Dorpsstraat 128, 3583 Overpelt.
 Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, 4920 Embourg-Liège.
 Mej. Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, 1810 Wemmel.
 Dr. A. MUNNICH, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 Mej. Lic. Anne-Marie MUSSCHOOT, Begijnhoflaan 412, 9000 Gent.
 Drs. J. MUYLLE, Gravin Beatrijsstraat 11, 8510 Marke bij Kortrijk.

- L. NAGELS, Grote Markt 1, 3500 Hasselt.
 Dr. M. NEIRYNCK, Mostincklaan 14, 1150 Brussel.
 Dr. Peter H. NELDE, Beukenlaan 9, 9810 Drongen.
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 Dr. Clem NEUTJENS, Kasteellei 16, 2130 Vriesdonk-Brasschaat.
 Dr. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, 3040 Korbeek-Lo.
 J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, 8340 Sysle.
 Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, 9120 Destelbergen.
 Dr. E. ÖHMANN, Pihlajatie 50, Helsinki (Finland).
 H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, 3800 Sint-Truiden.
 Drs. H. J. OP DEN KAMP, Jos. Hoensstraat 8, Sittard (Ned.).
 Drs. P. M. ORBONS, Pres. Rooseveltlaan 125c, Maastricht.
 Lic. E. OTTEVAERE, Lentedreef 23, 8500 Kortrijk.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPER, Anna van Engelandstraat 27, Eindhoven.
 Dr. J. L. PAUWELS, Pr. Lydialaan 49, 3030 Heverlee.
 Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, 1080 Brussel.
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, 2020 Antwerpen.
 Dr. H. C. PEETERS, Byenhofstraat 1, 2100 Deurne.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertslaan 28, 2520 Edegem.
 Dr. K. C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, 2020 Antwerpen.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, 2300 Turnhout.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, 2080 Kapellen-Antwerpen.
 Mej. Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, 2120 Schoten.
 Lic. E. PERSOONS, Corbielaan 3, 3060 Bertern.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, 1950 Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, 2840 Haacht.
 Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, 8000 Brugge.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen.
 Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Dr. J. P. PONTEN, Lentedreef 13, 8500 Kortrijk.
 Lic. Karel PORTEMAN, Philipslaan 35, 3040 Korbeek-Lo.
 P. POTARGENT, Berglaan 32, 3030 Heverlee.
 Lic. L. PRENEEL, Aug. Vermeylenstraat 29, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguut 14, 9830 St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Aart van der Leeuwlaan 67, Delft (Ned.).
 Lic. Guido PROVOOST, Eeuwfeestlaan 35, 9720 De Pinte.
 Lic. Y. PUTSEYS, Van 't Sestichlaan 26, 3009 Winksele.
 Lic. Jan QUAEGBEUR, Groot Begijnhof 91, 3000 Leuven.
 Lic. R. RAES, Koningin Fabiolapark 73, 9220 Merelbeke.
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, 2630 Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, 1682 Gaasbeek.
 Dr. L. ROCHER, Bennett Hall, Box 25. The University of Pennsylvania Philadelphia, PA., 1 (U.S.A.).
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, 3000 Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, 3030 Heverlee.
 Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, 1710 Dilbeek.
 Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, 3500 Hasselt.
 Lic. Guido ROS, Rostijnstraat 36, 9020 Gent.
 Dr. W. ROUKENS, St. Gerlachusweg 13B, Maastricht.
 Dr. Kurt RUH, 87 Würzburg, Schellingstrasse 29 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, 4000 Liège.
 Dr. G. SANDERS, Ter Ramenlaan 2, 9120 Destelbergen.
 Lic. J. SCHEERDER, Fr. van den Berghelaan 23, 9830 St.-Martens-Latem.
 A. I. J. M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 Lic. Gilbert SCHELSTRAETE, Vaderlandstraat 130, 9000 Gent.
 Lic. G. SCHERPS, Vrouwvlietstraat 30, 2800 Mechelen.

- Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, 2020 Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertenlaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENCKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Herestraat 51, 3000 Leuven.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, 1090 Brussel.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47405 (U.S.A.).
- Mej. Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Lic. L. SIMONS, Huize Windekind, Fr. van Eedenplein 3, 2050 Antwerpen.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Kortenaerlaan 31, Breda.
 Lic. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoek Road 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenredamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 25, 9000 Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, 3300 Tienen.
 Drs. J. SPRENGER, Sint Hubertuslaan 25, Maastricht.
 Drs. L. SPRONCK, Europalaan 49, Maastricht-Heer.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, 1040 Brussel.
 Dr. L. STAPPERS, Université Lovanium, Kinshasa XI, B.P. 122 (République du Zaïre).
- Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, 2700 St.-Niklaas.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, 2230 Schilde.
 Lic. A. STEVENS, Moerenstraat 29, 3700 Tongeren.
 Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, 2510 Mortsel.
 Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pymontlaan 2, Oegstgeest (Ned.).
 Mej. Lic. S. SUÉ, Strijdersstraat 51, 3300 Tienen.
 Lic. Wilfried SWINNEN, Beosierlaan 36, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. J. TAELEMAN, Muizendale 10, 9840 Landegem.
 Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 143, 2100 Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VEREecken, Rijsschenbergstraat 97, 9000 Gent.
 Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, 2000 Antwerpen.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, 9000 Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, 8201 Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, 9000 Gent.
 Dr. Piet THOMAS, Leuzestraat 45, 8540 Bellegem.
 Drs. Herman THYS, Zimmerplein 29, 2500 Lier.
 Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, 2550 Kontich.
 Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, 1000 Brussel.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, 2520 Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, 2190 Essen.
 Lic. Gilbert TOURNOY, Pompstraat 28, 3010 Wilsele.
 Mevr. Lic. Godelieve TOURNOY-THOEN, Pompstraat 28, 3010 Wisele.
 Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 25, Nijmegen.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, 9000 Gent.
 Lic. Marc UYTFANGHE, Schoolstraat 48, 9140 Zele.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, 9220 Merelbeke.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, 9910 Mariakerke.
 Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabaksvest 28, 2000 Antwerpen.
 Mej. Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, 1190 Brussel.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, 2300 Turnhout.

- Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Petunialaan 29, 8402 Stene (Oostende).
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, 9400 Ninove.
 Lic. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, 3000 Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee (O.-Vl.).
 Dr. M. VAN CAN, Bieslanderweg 78c, Maastricht.
 Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 7, 9000 Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Diksmuidestraat, 9000 Gent.
 R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, 9770 Kruishoutem.
 Dr. B. VAN DEN BERG, Wevelaan 71, Utrecht (Ned.).
 Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, 9000 Gent.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, Kerkstraat 61, 2232 's-Gravenwezel.
 Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Gierlebaan 16, 2340 Beerse.
 Dr. Willy VAN DEN STEENE, Leopoldlaan 9, 2800 Mechelen.
 Lic. Guy VANDE PUTTE, Léon Cuissezstraat 65, 1050 Brussel.
 Dr. P. Jan VANHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, 9040 Oostakker.
 Dr. D. VAN DER CRUYSSSE, Bredabaan 23, 2130 Brasschaat.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, 2510 Mortsel-Antwerpen.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, 3000 Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, 9620 Zottegem.
 Dr. H. J. J. M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 95, Waterkloof, Pretoria.
 Dr. Henri VANDERMOERE, Verruelaan 37, 8500 Kortrijk.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Kleinderbeek, 9430 Nieuwerkerken.
 Dr. H. VAN DER WEE, Meulenstraat 2, 2778 St.-Pauwels (Waas).
 Lic. Luc VAN DE VELDE, Kievitlaan 9, 9120 Destelbergen.
 Dr. R. VAN DE VELDE, Peter Benoitstraat 19, 9300 Aalst.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, 2800 Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, 1030 Brussel.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Aug. van Geertstraat 32, 9110 St.-Amandsberg.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Dennenlaan 69, 2610 Wilrijk.
 Dr. H. VAN GORP, Bleydenberg 34, 3010 Wilslele.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, 1730 Zellik.
 Em. VAN HEMELDONCK, 2350 Vosselaar (Turnhout).
 Lic. F. VANHEMELRYCK, Gehuchtstraat 68A, 1640 Sint-Genesius-Rode.
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, 2550 Kontich.
 Dr. A. VAN HOOFF, Em. Duraylaan 22, 1050 Brussel.
 Lic. Frans VANHOOF, Garden Citylaan 24, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Hasseltberg 29, 1881 Brussegem-Merchtem.
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTERBEEK, Rerum Novarumlaan 35, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, 1160 Brussel.
 Dr. H. VAN LOOY, Res. Botticelli, Koning Leopold II laan 6, 9000 Gent.
 Lic. Urbain VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, 1030 Brussel.
 Lic. W. VAN NESPEN, Anselmostraat 84, 2000 Antwerpen.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, 1080 Brussel.
 M. J. L. VAN NIEROP, Groenenborgerlaan 208, 2610 Wilrijk.
 Drs. J. B. VAN NIMWEGEN, 8560 Heuchling Post Lauf a. d. Pegnitz, Hirtenstrasse 355, Deutschland.
 Lic. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, 1090 Brussel.
 Lic. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, 1030 Brussel.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTTELBERGH, V. Braeckmanlaan 63, 9110 Sint-Amandsberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. VAN ROMPAEY, Vlieguit 18, 9830 St.-Martens-Latem.

- Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, 9220 Merelbeke.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, 3500 Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, 1080 Ganshoren.
 Lic. T. VAN WALLEENDAEL, Waterhoenlaan 15, 2050 Antwerpen.
 Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Lic. Cl. VANWONTERGHEM, voie des Chevaux, 17, 4623 Magnée (Prov. de Liège).
 Lic. Fr. VANWIJNGAERDEN, X. Buissetstraat 23, 1800 Vilvoorde.
 Lic. P. VAN ZEIR, Guido Gezelleplein 11, 8900 Ieper.
 Dr. F. VEENSTRA, Neerkanne 30, Amsterdam Z.
 Lic. Theo VENCKELEER, Fruithoflaan 106, 2600 Berchem.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, 3041 Pellenberg.
 Lic. J. VERBEEEMEN, Tolhuisstraat 18, 2800 Mechelen.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Werner VERBEKE, Brugsestraat 237, 8600 Menen.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, 2200 Borgerhout.
 Lic. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, 2000 Antwerpen.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef, 8201 St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Ninoofse Steenweg 382, 1080 Brussel.
 Dr. J. VEREMANS, Oude Vierschaarstraat 16, 9831 Deurle.
 Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. E. VERHOFSTADT, Gaveresteenweg 312A, 9220 Merelbeke.
 Mevr. Dr. Leni VERHOFSTADT-DENEVE, Gaveresteenweg 312A, 9220 Merelbeke.
 C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 244, 2800 Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, Via Omero 8, Roma (Italië).
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Dr. P. J. H. VERMEEREN, Institut für Niederländische Philologie, 5 Köln/
 Lindenthal, Lindenthalgürtel 15A.
 Lic. A. J. VERMEERSCH, M. v. Hongarijelaan 33, 1080 Brussel.
 Dr. E. VERMEERSCH, Dorpstraat 18, 8201 St.-Michiels.
 Mevr. Lic. M. VERMEULEN-FORRIER, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 Dr. U. VERMEULEN, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 12, 9100 Lokeren.
 Mej. Lic. Solange VERVAECK, Troonstraat 101, 1050 Brussel.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, 2610 Elsdonck-Wilrijk.
 Dr. E. VOORDECKERS, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegem.
 Mevr. Lic. M. H. VOORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegem.
 Mevr. Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. H. A. WAGE, Laan van Meerdervoort 1771, 's-Gravenhage.
 Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Mevr. Lic. Nora WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Mevr. Dr. L. WAGNER HEIDENDAL, Steenweg 100, 3630 Mechelen a/d Maas.
 Lic. Werner WATERSCHOOT, Grootzand 46, 9150 Grembergen (O.-VI.).
 Lic. Karel WAUTERS, Herentalsestraat 37, 2300 Turnhout.
 Lic. R. WAUTERS, St.-Kwintensberg 39, 9000 Gent.
 Dr. J. WEISGERBER, Guido van Arrezzoplein 17, 1060 Brussel.
 Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsplaan 9, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. H. WESCHE, 34 Göttingen, Tuckermannweg 7.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
 Dr. M. H. J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Dr. A. WEIJNEN, Merellaan 9, Malden (Ned.).
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, 3600 Bokrijk-Genk.
 Lic. J. WIJNEN, Brandstraat 44, 2650 Boom.
 Dr. N. C. H. WIJNGAARDS, Van Schaek Mathonsingel 121, Nijmegen.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.

- Dr. R. WILLEMYNS, Dorpsstraat 78, 8201 Brugge.
 Lic. J. WILMOTS, Langveldstraat 32, 3500 Hasselt.
 Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen.
 Dr. L. WILS, Lentedreef 19, 8500 Kortrijk.
 M. WINDROSS, Venusstraat 13², 2000 Antwerpen.
 Mej. Lic. Els WITTE, Squalquinstraat 37/F4, 1030 Brussel.
 Drs. O. WOESTENBURG, Van Breijlstraat 9, Limbricht L. (Ned.).
 Dr. G. WORTGT, Karel Marx-Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C-1
 (D.D.R.).
 Lic. A. WOUTERS, Diestse steenweg 85, 3220 Aarschot.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke.
 Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoolstraat 61, Leiden.

BESTUUR

1971-1973

Voorzitter : Dr. TH. LUYKX*Ondervoorzitters* : Dr. José AERTS, Dr. V. F. VANACKER,
Dr. J. VEREMANS*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE*Penningmeester* : Lic. L. SIMONS.

